

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

NĀTYASĀSTRA

OF

BHARATAMUNI

WITH THE COMMENTARY ABHINAVABHĀRATI

By

ABHINAVAGUPTACHARYA

VOL. II

CHAPTERS 8-18

General Editor

Dr. R. S. NAGAR

Edited by

K. L. JOSHI

M.A. Vedaśankar

Parimal Publications

DELHI — AHMEDABAD

Published by :

PARIMAL PUBLICATIONS

33/17 Shakti Nagar

Delhi-110007

(2)

7-B Jyotipark Society

Shah Alam

Ahmedabad-380008

© Publishers

First Edition 1984

Price : Rs. 100 00

Printed at :

Laxmi Composing Agency

20-D/4 Main Road, Baburpur

Shahdara, Delhi-110032

भरतमुनिप्रणीत

नाट्यशास्त्रम्

श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचितया अभिनवभारती—
सस्कृतव्याख्यया समुद्रासितम्

द्वितीयो भागः

अध्याया. ८—१८

प्रधानसम्पादकः

डा० रविशंकर नागर

सस्कृत विभाग, दिल्ली विश्वविद्यालय

सम्पादक

कन्हैयालाल जोशी

एम० ए० वेदालकार

परिमल पब्लिकेशन्स

दिल्ली—ग्रहमदाबाद

प्रकाशक :

परिमल पब्लिकेशन्स

३३/१७ शक्तिनगर

दिल्ली-११०००७

[२]

७ बी, ज्योतिपार्क सोसाइटी

घाह आलम

अहमदाबाद-३८००२२

© प्रकाशक

प्रथम संस्करण १९८४

मूल्य १०० ००

मुद्रक :

सदमी कम्पोजिंग एजेंसी

२०-D/४ मेन रोड बाबरपुर

घाहदरा दिल्ली-११०००३२

विषय सूची

अष्टमेऽध्याये अङ्गाभिनय

विषय	श्लोक सङ्ख्या	पृष्ठ सङ्ख्या
ऋषीणामभिनयविधिक्रम भेदाप्रति प्रदत्त.	१	१
अभिनयशब्दनिश्चिति	६	१
अभिनयस्य चातुर्विध्यम्	६	१
आङ्गिकस्य त्रैविध्यम्	११	२
नाट्ये षडङ्गानि	१२	२
उपाङ्गानि	१३	२
अभिनयवस्तूनि	१४	२
शाखादिभेदत्रयम्	१६	२
शिरोऽभिनयस्य त्रयोदशभेदा	१८	२
आकम्पितकम्पितयोर्लक्षणम्	२०	२
आकम्पितस्य विनियोग	२१	२
कम्पितस्य विनियोगः	२२	३
धृतविधुतलक्षणे	२४	३
धृतस्य विनियोगः	२५	३
परिवाहिताधूतलक्षणे	२७	३
परिवाहित विनियोगः	२८	३
आधूतस्य विनियोगः	२९	३
अवधूतलक्षणविनियोगौ	३०	३
अञ्चितस्य	३१	४
निहञ्चितस्य	३२	४
परावृतस्य	३४	४
उत्क्षिप्तस्य	३५	४
अधोगतस्य	३६	४
सोलितस्य	३७	४
प्राकृतस्य	३८	४
रसरूपस्य	४१	४

स्वायिदृष्टय	४२
पद्मिनाद् दृष्टय.	४३
शृङ्गारदृष्टि	४७
भीता दृष्टि:	४८
हास्या दृष्टि	४९
करुणा दृष्टि:	५०
अद्भुतदृष्टि	५१
रौद्रदृष्टि:	५२
वीरदृष्टि	५३
बीभत्सा दृष्टि:	५४
शान्ता दृष्टि.	५५
रतिभाव दृष्टि:	५६
हामदृष्टि	५७
शोकदृष्टि:	५८
क्रोधदृष्टि:	५९
उत्साहदृष्टि.	६०
भयदृष्टि	६१
जुगुप्सादृष्टि:	६२
विस्मयदृष्टि:	६३
भूया दृष्टि	६५
मलिनदृष्टि	६६
श्रान्ता	६७
सज्जान्विता	६८
ग्याना	६९
शङ्किता	७०
विषादिनी	७१
मृकुला	७२
कुञ्चिता	७३
अभिनप्ता	७४
जिह्वा	७५
सलिता	७६
विनविता	७७

अर्धमुकुला	७८	८
विभ्रान्ता	७९	८
विप्लुता	८०	८
आकेकरा	८१	८
विकोशा	८२	८
प्रस्ता	८३	८
मदिरा	८४	८
मध्यमदा	८५	९
अष्टममददष्टि	८६	९
शून्यादिदृष्टिप्रत्यविनियोगः	८८	९
श्रान्ता, ललिता, ग्लाना	८९	९
शङ्का, विपादिनी मुकुला	९१	९
कुञ्चिता, अभितप्ता तासा विनियोगः	९२	९
जिह्वा, वितकिता, ललिता	९३	९
अर्धमुकुला, विभ्रान्ता	९४	९
विप्लुताकेकरा	९५	९
विकोशा, प्रस्ता, मदिरा	९६	९
ताराकर्माणि नव	९६	९
भ्रमणम्	९९	१०
बलनम्, पातनम्, चलनम्, प्रवेशश्च	१००	१०
धिवर्तनम्, समुद्बुत्तम्, निष्क्रम, प्राकृतम्	१०१	१०
वीररोद्रभयानककर्माणि	१०२	१०
हास्यवीभ्रस्तयो कष्टे चाद्भुते च ताराकर्म	१०३	१०
शृङ्गारे ताराकर्म	१०४	१०
दर्शनस्याष्टौ प्रकाराः	१०६	१०
सप्त साचीकृत च	१०८	११
अनुवृत्त आलोचितम्	१०९	११
विलोचित, प्रलोचित, उल्लोचित, अवलोचितम्	१०१	११
पुटकर्म । पुटकर्मभेदाः—नव	१११	११
उन्मेषः, निमेष. प्रसृतम्	११३	११

कुञ्चितं, समं, विवर्तितं, स्फुरितम्	११४
पिहितं, वितालितम्	११४
तेषां रसभावेषु विनियोगः	११५
सप्तविधभ्रूकर्माणि	११७
उत्क्षेप.पातनम्	११६
भ्रुकुटी, चतुरम्	११६
कुञ्चित, रेचितम्	१२०
सहजम्	१२३
तेषां रसभावेषु विनियोगः	१२४
उत्क्षेपस्य, पातनस्य	१२५
भ्रुकुट्या	१२६
चतुरस्य	१२७
निकुञ्चितस्य	१२६
सहजस्य	१२६
नासाकर्माणि षट्	१३०
नता, मन्दा, विकृष्टा, सोच्छ्वासा	१३१
विकूणिता, स्वाभाविकी	१३२
नताविनियोग	१३३
मन्दाविनियोग । विकृष्टाया.	१३५
सोच्छ्वासविकुण्ठितयोः	१३६
स्वाभाविक्या	१३७
गण्डकर्म षड्विधम्	१३८
गण्डस्य विनियोगः	१४०
अधरस्य षट् कर्माणि	१४१
ओष्ठस्य विनियोगः	१४३
विवर्तनस्य	१४४
कम्पनस्य, विसर्गस्य	१४६
सदष्टस्य, समुद्रकस्य	१४७
चिबुककर्माणि षट्	१४८
तेषां लक्षणम्	१४८
तेषां विनियोगः	१५०

मुखकर्माणि	१५३	१५
तेषां लक्षणानि	१५५	१५
तेषां विनियोगः	१५७	१५
मुखरागस्य चातुर्विध्यम्	१६१	१६
तेषां विनियोग	१६२	१६
मुखरागस्य प्राधान्यम्	१६६	१६
प्रीवाकर्माणि नव	१७०	१६
समा, नता	१७१	१६
उन्नता, व्यक्षा	१७२	१६
व्यक्षा, रेचिता	१७३	१६
कुञ्चिता, अकुञ्चिता]	१७४	१६
वलिता, विवृता]	१७५	१७

नवमेऽध्याये उपाङ्गाभिनय

असयुतहस्ता	४	१६
सयुतहस्ता.	८	१६
नृत्तहस्ता	११	२०
पताकहस्तलक्षणम्	१८	२०
तस्य विनियोग	१६	२१
त्रिपताकलक्षणम्	२८	२२
तस्य विनियोग	२६	२३
वर्तरीमुख	३६	२५
तस्य विनियोगः	४०	२५
वर्धपद्म	४३	२५
तस्य विनियोग.	४४	२५
अराल	४६	२६
अरालहस्तविनियोग	४७	२६
पुरुतुण्डः	५३	२७
तस्य विनियोगः	५४	२८
मुष्टिः	५५	२८

तस्या विनियोगः	५६
शिखर	५७
तस्य विनियोगः	५८
कपित्थ	५९
कपित्थविनियोगः	६०
खटकामुखः	६०
तस्य विनियोगः	६१
सूचीमुखः	६४
तस्य प्रयोगः	६५
पद्मकोशः	८०
तस्य विनियोगः	८१
सर्पशिराः	८४
मृगशीर्षकः	८६
तस्य विनियोगः	८७
काङ्गूलः	८८
तस्य विनियोगः	८९
अलपल्लवलक्षणविनियोगी	९१
भ्रमरहस्तलक्षणविनियोगी	१०१
हृत्तकलक्षण विनियोगश्च	१०४
हृत्पक्षलक्षणविनियोगी	१०६
सदशलक्षणं विनियोगश्च	११०
उर्णनामस्य लक्षणविनियोगी	१२०
ताम्रचूडस्य लक्षणविनियोगी	१२५
ताम्रचूडलक्षणं मतान्तरे सयुतहस्ताः	१२२
अञ्जलेः लक्षणविनियोगी	१२८
कपोतस्य	१३०
वकटस्य	१३४
स्वस्तिकस्य	१३६
खटकावधमानस्य	१३७
नृसज्जस्य	१३९

निषयस्य	१४१	४३
निषवलङ्गा मनान्तरे	१४३	४३
निषयस्य कर्माणि	१४६	४३
दोलस्य तस्या विनियोगश्च	१४८	४४
पुष्पपुटस्य	१५०	४४
मकरस्य	१५२	४५
यज्ञरत्नस्य	१५४	४५
जवहित्यस्य	१५६	४५
वर्धनानस्य	१५८	४६
हृन्नामिनपने विधिः	१६०	४६
हृन्नाना कर्माणि	१६५	४७
हस्तप्रचारा.	१६८	४७
हस्तकर्माणि समवेष्ट्या अद्याः	१७१	४८
उत्तनादीना हस्तकर्मणु विधिः	१७२	४८
हृन्नामिनवर्धननावमराः	१७६	५०
हृन्नामिनरस्याने वाविकप्रामाण्यम्	१८०	५०
हस्तप्रचारे मन्त्रान्तरम्; नृत्तहस्ता]	१८१	५०
मनरभौ तयोर्लक्षणम्	१८४	५१
चन्द्रवृत्तौ तयोर्लक्षणम्	१८५	५२
तत्तनुषौ तयोर्लक्षणम्	१८६	५२
स्वस्तिको विद्वकीयो च	१८७	५२
अरातचक्रानुषौ	१८८	५२
मनान्तरे तयोर्लक्षणम्	१८९	५२
आविद्धौ तयोर्लक्षणम्	१९०	५३
मूर्चीनुत्तौ	१९१	५३
मनान्तरे तयोः	१९२	५३
रेचिती	१९३	५३
अधरेचिती	१९४	५३
उत्तानाञ्चिती	१९५	५४
पत्तवौ नित्रम्बौ च	१९६	५४

केसवन्धो	१६७
लताद्यो	१६८
करिहस्ता, तस्य लक्षणम्	१६९
पक्षवञ्चिको तयोर्लक्षणम्	२००
पक्षप्रद्योतको, गच्छपक्षी च	२०१
दण्डपक्षी	२०२
ऊर्ध्वमण्डलिनी, पार्श्वमण्डलिनी	२०३
उरोमण्डलिनी	२०४
उरः पार्श्वार्धमण्डली	२०५
मुष्टिकस्वस्तिकी	२०६
नलिनीपद्मकोशी]	२०७
उत्पत्नी	२०८
वलिनी	२०९
नृसहस्रप्रयोगः	२१०
हस्तानां वरणानि चत्वारि]	२१३
आवेष्टिककरणम्	२१५
सङ्केष्टितम्	२१६
ध्यावर्तितम्	२१७
परिवर्तितम्	२१८
करणप्रयोगस्य वर्तनाश्रयता	२१९
अङ्गुलीप्रकारैः सर्ववर्तनानां मुनिनानुग्रहः	२२०
उरः कर्माणि पञ्च	२२३
अमुग्नलक्षणविनियोगी	२२४
[निर्मुग्नस्य]	२२६
विनियोगी मनान्तरे	२२८
प्रकम्पितस्य लक्षणविनियोगी	२२९
सङ्गाहितस्य	२३१
समस्य	२३२
पार्श्वकर्माणि पञ्च	२३४
मनपार्श्वस्य लक्षणम्	२३५

उन्नतस्य	२३६	६१
प्रसारितस्य, विवर्तितस्य	२३७	६१
अपमृतस्य	२३८	६१
नतादीना विनियोगा	२३९	६१
जठरकर्माणि त्रीणि	२४०	६१
तेषा लक्षणानि	२४१	६१
मतान्तरे चत्वारि	२४३	६२
कटीकर्माणि पञ्च	२४४	६२
तेषा लक्षणानि	२४५	६२
तेषा विनियोग	२४८	६२
ऊरुकर्माणि पञ्च	२४९	६२
तेषा लक्षणम्	२५१	६२
तेषा विनियोग-	२५४	६२
जङ्घाकर्माणि पञ्च	२५७	६३
तेषा लक्षणानि	२५८	६३
तेषा विनियोग	२६२	६३
पादकर्माणि-पञ्च	३६५	६४
उद्धृतलक्षणविनियोगौ	२६६	६४
सप्तपदस्य	२६८	६४
अथपादस्य लक्षणम्	२७०	६४
मतान्तरे तस्यैव	२७३	६४
अप्रतलसञ्चरस्य लक्षण विनियोग.	२७३	६५
अञ्चितस्य लक्षणविनियोगौ	२७५	६५
कुञ्चितस्य	२७८	६५
मूचीपादस्य	२८०	६५
पादजङ्घोदकरणानां सामरस्यम्	२८१	६६

दशमेऽध्याये-चारोविधानम्

चारिशब्दनिर्वचनम्	१	६७
करणस्रष्टमश्लेषलक्षणम्	३	६७
अभिनेये चार्या. प्राधान्यम्	५	६८

भूमिचायं षोडश	१०
आकाशिक्यद्वयः षोडश	११

भीम्यः

समपादा	१४
स्थितावर्ता	१५
राक्षसास्या	१६
अध्याधिका	१७
चापगति.	१८
विध्यवा	१९
एतकाक्रीडिता	२०
बद्धा	२१
उरुद्वृत्ता	२२
अद्विता	२३
उत्सन्दिता	२४
जनिता	२५
स्यन्दिता, अपस्यन्दिता	२६
समोत्तरितमत्तली	२७
मत्तली	२८

आकाशिक्यः

अतिक्रान्ता,।	३०
अपक्रान्ता	३१
पादवक्रान्ता	३२
उर्ध्वजानु	३३
मूची	३४
नृपुणगदिका	३५
दोलपादा	३६
आक्षिप्ता	३७
आविद्धा	३८
उद्धता	३९
विद्युद्भ्रान्ता	४०

अलाता	४१	७५
मुञ्जप्रसिता	४२	७५
हरिणप्पुता	४३	७६
दण्डपादा	४४	७६
भ्रमरी	४५	७६
उपाङ्गतामरस्यम्	४६	७७
स्थानस्य पद्मेदाः	५१	७७
वैष्णवम्	५२	७७
तस्य विनियोग	५४	७८
समपदम्	५८	७८
तस्य विनियोगः	५९	७८
वैशाखम्)	६२	७९
तस्य विनियोगः	६३	७९
मण्डलम्	६५	७९
तस्य विनियोग.	६७	७९
आलीढम्	६८	७९
तस्य विनियोग	६९	७९
प्रत्यालीढम्	७१	८०
तस्य विनियोग	७२	८०
दास्यभोक्षणन्यायाः	७३	८०
तेषां लक्षणानि	७४	८०
प्रविचारलक्षणम्	७६	८०
भारतप्रविचार	७७	८०
सात्वतप्रविचार	८१	८१
वार्पगण्यः	८२	८१
कौशिक	८४	८१
प्रहरणे अरार्याणि	८५	८१
सोष्ठवस्य प्राधान्यम्	८८	८२
सोष्ठवलक्षणम्	९३	८२
चतुरथलक्षणम्	९५	८३

घनु प्रयोगे करणानि	६६
व्यायामविधानम्	६८
नस्यविधि	६९
आहारविधि	१००
व्यायामनियम-	१०१

एकावशेऽध्याये मण्डलविकल्पनम्

आकाशमण्डलानि दश	२
भूमिमण्डलानि दश	४
अतिक्रान्तम्	७
विचित्रम्	११
ललितसञ्चरम्	१६
सूचीविद्धम्	२०
खण्डपादम्।	२२
विहृतम्	२५
अलातकम्	२९
चामविद्धम्।	३२
सलितम्	३६
क्रान्तम्	४०
भ्रमरम्॥	४४
आस्वन्वितम्	४७
आपतम्	५०
समोत्सरितम्	५३
एलकात्रीकृतम्	(५६
अद्वितम्	५८
घावटाम्पम्	६१
अध्यर्धनम्	६३
पिष्टवृद्धम्	६५
चापगतम्	६७
समम्	६८

द्वादशेऽध्याये गतिप्रचार

पात्राणा रङ्गप्रवेशविधि	२	६३
पादपातविधि	३	६४
गती लयविधि	१२	६६
उत्तमाना स्वभावगति	१५	६७
उत्तमाना सपरिवाराणा गति	२२	६८
दिबौरुमा गति	२४	६९
राजगती सशये शृपीणा प्रश्न	२५	६९
समाधानम्	२६	६९
राज्ञा देवानुकरणे दोषहीनता	२७	६९
सभ्रमाद्यवस्थामु गति	२९	६९
जडाना गति	३३	१००
ज्वरातंतप श्रान्तानाम्	३६	१००
शृङ्गारे, दोके च	३५	१०१
अश्वस्यकामिते	३६	१०१
भावेणादौ	३७	१०१
गतिपु नियमा	३९	१०२
शृङ्गारिणी गति स्वस्यकामिते	४०	१०२
प्रच्छन्नकामिते	४४	१०३
रीत्रे गति	४८	१०४
तस्यास्पर्शविध्यम्	४९	१०४
बीभर्त्से गति	५५	१०५
बीरे गति	५७	१०५
बिह्मये गति	५८	१०५
हास्ये	६०	१०६
करुणे	६०	१०६
दांते, कर्पाभिद्रुते	६६	१०७
भयानके	७०	१०७
वणिग्गति	७६	१०८
यत्नादोना गति	७९	१०९

लिङ्गिना गतिः	८३
चरतिना	८५
पाशुपताना	८६
अन्धकारयानयो. गतिः	८७
रथगति	८८
विमानस्यगति	९१
आरोहणाचरोहणयो.	९२
आकाशगमने	९३
आकाशस्य	९५
प्रासादारोहणाचरोहणयो.	९६
जले गतिः	९९
जलप्रतरणे	१००
नीत्यस्य गतिः.	१०२
सरिद्वतरणे	१०४
केवलमनुभावे. सूचनम्	१०६
अद्वयाने गतिः	१०७
पद्मगतिः	१०९
विटस्य	११०
कारुचुकीतस्य	११२
बुद्धस्य	११४
कृश्याधिप्रस्तादीना	११५
कूराध्वनीनस्य	११६
मत्ताना	१२१
संमत्तस्य	१२३
खञ्जपङ्क्तुवामनाना	१२९
विद्रूपकस्य	१३७
अङ्गहास्ये	१३८
काव्यहास्ये	१४०
नेपथ्यहास्ये	१४१
स्वभावे गतिः	१४३

अघमाना	१४४	११७
चेदाना	१४८	११८
उकारस्य	१४९	११८
पुलिन्दादीना	१५१	११८
पदयादीना	१५२	११८
नरमिहस्य	१५४	११८
स्त्रीणा गति	१५९	११९
आयनस्थानम्, विनियोग	१६१	११९
अवहित्यस्थानम्	१६७	११९
विनियोग	१७०	१२०
अदवक्रान्तम्	१७२	१२०
तस्य विनियोग.	१७३	१२०
स्त्रीणा प्रकृतिस्था गति.	१७८	१२१
रङ्गपीठारिक्रमे गति.	१८२	१२१
पादपाठे नियम.	१८४	१२१
स्थानीमाया गतिविधि:	१८६	१२१
प्रेम्बाया.]	१८८	१२२
अर्धनारीगति	१९०	१२२
बालाना गति:	१९३	१२२
नपुंसकाना	१९४	१२२
स्त्रियः पुण्यामिनये	१९८	१२३
पुरुषस्य स्त्रीवेदे	१९९	१२३
पुलिन्दादिगति, सिङ्गस्थाया:	२००	१२३
योपिताभुद्धतर्षाङ्गहाराणा बर्बनम्	२०१	१२३

आसनविधि:

उपने	२०३	१२४
सचिन्तस्य	२०४	१२४
मूर्छादिपु	२०७	१२४
व्याधिनिद्रादिपु	२०८	१२४
निवारदाने	२०९	१२४

नानास्ववस्यासु	२१०
मिहामनम्, वेत्रासनम्	२१५
कुयकाष्ठमुण्डासनानि	२१६
तथैव स्त्रीणां	२१७
मसूरकासनम्, भूम्यासनम्	२२०
होमादिषु	२२३
स्थानीयेभ्य आसनविधि	२२४
सप्तमध्यभान्या भूम्यासनेषु नियमः	२२५
सहासनम्	२२७
शयनकर्माणि	२२८
आकुञ्चितम्	२२९
सप्तम्	२३०
प्रसारितम्	२३१
विवर्तितम्	२३२
उद्धाहितम्	२३३
नतम्	२३४

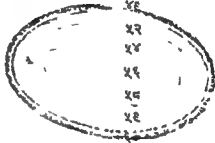
अयोदशेऽध्याये कक्ष्याविभागविधानम्

म्यात्रविभाग	३
वाह्याभ्यन्तरविभागः	८
पूर्वपश्चात्प्रविष्टनामाभिमुख्यविधिः	१०
पूर्वदिगलक्षणम्	११
प्रवेशनिष्क्रमविधि	१३
वह्नाभ्यन्तरप्रयोगः	१५
विहृष्टमनिहृष्टभूमिविभागः	१७
विहृष्टगमने प्रवेशकाङ्क्षच्छेदावसरः	२३
अङ्गच्छेदे कालनियमः	२५
हैम्यता	२८
निप्रघडासिन	३०

नीलश्वेतपर्वतवासिनः	३१	१५५
शृङ्गवदासिनः	३२	१५५
द्वीपान्तरवासिना कक्ष्याविधिः	३३	१५५
देवानामपि मनुष्यभावता	३५	१५६
आङ्गिरस्य प्राधान्यम्	३६	१५६

प्रवृत्तयः

प्रवृत्तिलक्षणम् चतुर्धाविभाग	३८	१५८
दाक्षिणात्याया देशा	३९	१५८
आवन्तिकाया देशः	४२	१५८
उदुमागध्या देशः	४५	१५९
पारुचालमध्यमाया देशः	४६	१५९
प्रदक्षिणाप्रदक्षिणाप्रवेशी	५२	१६०
प्रवृत्तिभेदाद् द्वारभेद	५४	१६०
प्रवृत्तिलक्षणम्	५६	१६०
प्रवृत्तियोजना	५८	१६१
प्रयोगस्य द्वैविध्यम्	५९	१६१
आविद्धप्रयोग	६०	१६१
आविद्धप्रयोगाश्चर्यरूपकाणि	६२	१६१
सुकुमारप्रयोगः	६४	१६२
विदिङ् निर्णयः	६५	१६२
धर्म्या द्वैविध्यम्	७०	१६२
लोचधर्मी नाट्यधर्मी च अभिनयभेदात्	७१	१६३
नाट्यधर्मी	७४	१६४

चतुर्दशोऽध्याये वागभिनये छन्दोविधानम्

वागभिनयस्य प्राधान्यम्	२	१६६
वाचो विभाग	४	१७१
संस्कृतपाठ्यलक्षणम्	६	१७१
अक्षराणां विभागः	८	१७२
तेषां स्थानानि	१०	१७२
घोषाघोषत्वम्	११	१७२

शब्दलक्षणम्	२५
अष्टिपानम्	२६
उपमर्ग.	३०
निपातः	३१
प्रत्यय	३२
तदित	३३
विभक्ति	३४
सन्धि	३५
समासा)	३७
पूर्णपदलक्षणम्	४०
निबद्धपदलक्षणम्	४१
वृत्तस्य त्रैविध्यम्	४३
नाट्ये छन्दसः प्राधान्यम्	४५
उक्तादिष्वक्षरमङ्गुया ।	४६
मालावृत्तलक्षणम्	५२
गायत्र्या वृत्तसख्या	५५
उष्णिहि	५५
अनुष्टुभि	५६
बृहत्याम् पङ्क्त्याम्	५६
त्रिष्टुब्जगत्याः	६०
अतिजगत्याम्	६१
दाक्वर्ग्याम्	६१
अनिशक्वर्ग्याम्	६१
अष्टभ्याम्	६२
घृन्त्याम्	६४
अतिघृन्त्याम्	६६
कृत्तौ	६६
प्रकृत्तौ	६६
आकृत्त्याम्	७१
विकृत्त्याम्	७२

सकृती	७४	१७८
अभिकृती	७५	१७८
उत्कृती	७७	१७८
आहत्य वृत्तसङ्ख्या	८०	१७९
गणविभागः	८३	१७९
ज्वारादिगणाः	८५	१७९
गुरुलघुलक्षणम्	८९	१७९
गायत्र्यादीनां त्रिकादिगणसङ्ख्या	९२	१८०
स्वराद्विराड्विभागः	९८	१८१
भुरुलक्षणम्	१००	१८१
निवृल्लक्षणम्	१०१	१८१
छन्दोगतविधयः	१०२	१८१
सम्पल्लक्षणम्	१०३	१८१
विरामलक्षणम्	१०४	१८१
छन्दसां स्थानविभागः	१०५	१८१
मन्त्रभेदेन क्षरीराध्ययभेदः	१०६	१८२
छन्दसां वर्णाः	१०८	१८२
मनान्तरे भुङ्क्स्वरादादिलक्षणम्	११०	१८२
छन्दसां दिव्यादिविभागः	११३	१८३
नष्टोद्दिष्टविधिः	११७	१८३
प्रस्तारक्रमः	११८	१८३
मात्राच्छन्दसि भेदः	१२२	१८४
आर्यागीतकव्यतालीयादिपुमात्रागणाः	१२३	१८४
उद्दिष्टज्ञानम्	१२४	१८५
नष्टज्ञानोपामः	१३१	१८६

पञ्चदशोऽध्याये वागभिनये-वृत्तलक्षणम्

तनुमध्या सोदाहरणा	१	१८७
मकरकरीषा	४	१८७
मानिनी	६	१८८
मन्त्रा	९	१८८

उद्धता	१२
भ्रमरमाला	१४
सिंहलेखा	१७
मत्तचेष्टितम्	२०
विद्युन्माला	२३
चित्रविलासितम्	२६
मधुकरी	२८
उत्पलमाला	३१
शिक्षितारिणी	३४
दोधरम्	३७
मोटकम्	४०
इन्द्रवज्रा	४२
उपेन्द्रवज्रा	४४
रघोदता	४६
स्वागता	४९
शालिनी	५१
तोटकम्	५३
कुमुदपद्मा	५६
कुमुदनिभा	५९
चन्द्रलेखा	६१
प्रमिताक्षरा	६३
वरास्या	६५
हरिणलुप्ता	६८
कामदत्ता	७०
अप्रमेया	७२
पद्मिनी	७४
पुटवृत्तम्	७८
प्रभावनी	८१
प्रह्विणी	८३
मत्तमधूरक-	८५

वसन्ततिलका	८७	१६५
अमम्बाधा	८६	१६६
शरभा	६१	१६६
नान्दीमुखी (मालिनी)	६३	१६६
मत्तेभललितम् (गजविलसित)	६५	१६६
प्रवरललितम्	६८	१६७
शिखरिणी	१०१	१६७
वृषभचेष्टितम्, हरिणी	१०४	१६७
श्रीधरा	१०७	१६८
वृषभपतितम्	१११	१६८
विलम्बितगति	११४	१६८
चित्रलेखा	११७	१६८
शार्दूलवित्रीकृतम्	१२०	२००
सुवदना	१२५	२००
सगंधरा	१२६	२००
मशकम्	१३३	२०१
अश्वललितम्	१३७	२०१
मेघमाला	१४१	२०२
क्रीडचपादी	१४५	२०२
भुजगविजृम्भितम्	१५०	२०३
दण्डक.	१५३	२०४
विषमवृत्तलक्षणम्	१५६	२०४
अर्धममवृत्तम्	१५८	२०५
पथ्यालक्षणानि	१६२	२०५
अनुष्टुप्चपला	१६८	२०६
अनुष्टुप्त्रिपुला	१७०	२०६
वक्त्रम्	१७६	२०६
वानशसिखा	१७६	२०७
नेतुमती	१८१	२०७
अपरवक्त्रम्	१८३	२०७

पुष्पिताग्रा	१८६
उद्गता	१८८
सलिता	१९०
आर्या पञ्च	१९६
आर्याणा सामान्यलक्षणम्	१९७
आर्याणा यति नियम.	२१०
पद्याविपुलालक्षणम्	२१२
चपला	२१५
मुखचपला, जपनचपला	२१७
आर्याणा प्रस्तार	२२२

पोडशेऽध्याये लक्षणालंकारा-

सपजातिवृत्तपाठे लक्षणानामुद्देशः	१
विभूषणलक्षणम्	४
अक्षरमट् घान	६
शोभा	७
अभिमान.	८
गुणकीर्तनम्	९
प्रोत्साहनम्	१०
उदाहरणम्	११
निरुक्तम्	१२
गुणानुवादः, अतिशयः	१३
हेतु	१४
सारूप्यम्	१५
निष्पाध्यवसाय	१६
सिद्धिः	१७
पदोच्चय	१८
आक्रन्द.	१९
मनोरयः	२०
आख्यानम्	२१
याञ्चा	२२
प्रतिषेध	२३
पृच्छा	२४

दृष्टान्तः	२५	२२७
निर्भासितम्	२६	२२७
सहायः	२७	२२७
आशीः	२८	२२८
प्रिववचनम्	२९	२२८
कपटम्	३०	२२९
क्षमा	३१	२२९
प्राप्ति	३२	२२९
पदचात्तापः	३३	२३०
अनुवृत्तिः	३४	२३०
उपपत्तिः	३५	२३१
युक्ति	३६	२३१
कार्यम्	३७	२३२
अनुत्तर	३८	२३२
परिदेवतम्	३९	२३३
अलङ्कारा	४०	२३३
उपमालक्षणम्	४१	२३४
उपमायाः पञ्चभेदाः	४६	२३४
प्रज्ञासोपमा	४७	२३४
निन्दोपमा	४८	२३४
कल्पिता	४९	२३५
सदशी	५०	२३५
दीपकम्	५३	२३५
रूपकम्	५६	२३६
यमकम्	५९	२३७
यमकभेदा दश	६०	२३७
पादान्तयमकम्	६३	२३७
काञ्चीयमकम्	६६	२३७
समुद्रयमकम्	६८	२३८
विक्रान्तयमकम्	७०	२३८
चक्रवालयमकम्	७२	२३८
सन्दृष्टयमकम्	७५	२३९

पादादियमकम्	७७
पादान्तयमकम्	७९
चतुर्व्ययमितम्	८१
मालायमनम्	८३
वाच्यदोषा	८८
सूढार्याग्निरलक्षणे	८९
अर्यहीनभिधायलक्षणे	९०
एकार्याभिप्लुतार्थलक्षणे	९२
न्यायापेक्षविषयलक्षणे	९३
विसृष्टि, शब्दच्युतम्	९४
गुणलक्षणम्	९५
गुणाः	९६
श्लेषः	९७
प्रसादः	९९
समता	१००
समाधि	१०२
माधुर्यम्	१०४
ओज	१०५
सौकुमार्यम्	१०७
अर्यव्यक्ति	१०८
उदारता	११०
कान्ति	११२
रत्नेषु वृत्तविभागः	११४
काव्यबन्धेषु शब्दमाधुर्यम्	१२०
पाठ्येष्टारविधि.	१२२

लक्षणानि

भूषणाद्युद्देश.	१३०
भूषणम्	१३४
अक्षरसङ्घातः	१३६
शोभा	१३७
उदाहरणम्	१३८
हेतुः	१३९

सहाय	१४०	२५८
दृष्टान्तः	१४१	२५९
प्राप्ति	१४२	२५९
अभिप्राय	१४३	२६०
निर्दग्धम्	१४४	२६०
निरुक्तम्	१४५	२६०
सिद्धि	१४६	२६०
विशेषणम्	१४७	२६१
गुणातिपात	१४८	२६१
अतिशय	१४९	२६१
तुल्यनकं	१५०	२६१
पदोच्चय	१५१	२६२
दृष्टम्	१५२	२६२
उपदिष्टम्	१५३	२६२
विचार	१५४	२६३
विषयं	१५५	२६३
भ्रम	१५६	२६३
अनुनय	१५७	२६४
माता	१५८	२६४
दाक्षिण्यम्	१५९	२६४
गर्हणम्	१६०	२६५
अर्थापत्ति	१६१	२६५
प्रसिद्धि	१६२	२६५
पृच्छा	१६३	२६६
मारुप्यम्	१६४	२६६
मनोरम	१६५	२६६
तेज	१६६	२६७
क्षोभ	१६७	२६७
गुणकीर्तनम्	१६८	२६७
अनुक्तसिद्धिः	१६९	२६८
प्रियोक्ति.	१७०	२६८

सप्तदशोऽध्याये भाषालक्षणं तन्वियमलक्षणं काकुस्वरू

प्राकृतलक्षणम्	२
तद्धेदत्रयम्	३
विभ्रष्टाप्राकृतसामान्यरूपम्	६
अनेयुक्ताक्षराणां भ्रष्टरूपाणां सूत्राणि	७
सयुक्तानां च	१६
भाषायाश्चत्वारो भेदाः.	२६
अतिभाषादिलक्षणम्	२८
जातिभाषा	२९
योग्यस्तरीभाषा	३०
नायकानुगुणपाठयम्	३२
संस्कृतस्वाप्रयोगः	३४
प्राकृतपाठयस्य पात्राणि	३६
गणिकायां संस्कृतपाठयम्	३८
स्त्रीणां पाठयम्	४१
चर्चरादिषु पाठयविवक्षितम्.	४६
भाषाः सप्त	४६
मागधीप्रयोग	४९
आवन्ती, मूरसेनी	४२
दाक्षिणात्य	४३
शकारस्य पा	५४
वृद्धरेषु भाषाविधिः.	५६
देवभेदेनाक्षरप्राप्तिर्यम्	५८
नुकारबहुला भाषा	६०
चकारबहुला	६१
उकारबहुला	६२
ओकारबहुला	६३
पात्राणां सर्वोपनविधिः	६५
भगवच्छब्दप्रयोगः	६७
आर्यतातादिप्रयोगः	६८
राज्ञा संवीथनम्	७०
नाम्ना भाष्याः	७२

‘मार्य’ भाव प्रयोग.	७४	२७८
आयुष्मत्सःपुंस्यन्प्रयोगः	७४	२७८
शिष्यमुत्सबोधनक्रम	७८	२७९
शाक्यादीना	७९	२७९
राज्ञा भृत्यादीना वाच्यक्रमः	८०	२७९
नायकाना स्त्रीभि	८३	२७९
स्त्रीणा वाच्यक्रम	८६	२७९
काव्ये नामविधानम्	९५	२८०
स्त्रीषाम्	९८	२८१
पाठ्यविधानम्	१०१	२८१
पाठ्यगुणा , सप्तस्वराणा रसेषु विनियोगः	१०२	२८२
स्थानत्रयलक्षणम्, काकुभेदाः	१०४	२८३
उर काकु*	१०७	२८४
तस्या दीपन, घमन च	१०८	२८५
उत्तादादीना चतुर्णा वर्णानां रसेषु विनियोग	१०९	२८५
काकोट्यविध्यम्	११०	२८६
तयोर्लक्षणम्	१११	२८६
पङ्क्तद्वारा	११३	२८७
तेषा लक्षणविनियोगविधि*	११४	२८८
रसेषु हुनादिकाकुभेदविनियोग	१२८	२८९
पङ्क्तानि, तेषा लक्षणानि रसेषु विनियोग.	१३०	२९१
विरामलक्षणम्	१३२	२९२
पाठ्यं हस्तप्रविष्टारः	१३६	२९३
विरामनियम	१३८	२९३
विरामे कृष्णाक्षराणि	१४०	२९४
विरामकाव्योरस्थानानि	१४६	२९५
पाठ्यधर्मा	१४७	२९५

अष्टादशेऽध्यायेदशरूपलक्षणम्

दशरूपनाणि	२	२९८
सर्वरूपकाणां वृत्तिमातृकत्वम्	३	२९८
नाटकप्रकरणयो. सर्ववृत्तिमत्वम् कैश्चिकीहोनानि रूपकाणि	७	३००
नाटकलक्षणम्	१०	३०२

अङ्कलक्षणम्	१४
अङ्कुरचने नियमा-	१७
अङ्केषु वस्तुविभजनविधि-	२४
प्रवेशकविधानम्	२६
प्रवेशकलक्षणम्	२८
अङ्के कालनियम-	३१
अङ्के देशनियम	३२
प्रवेशकविधानावसरः	३३
अङ्के प्रत्यक्षाप्रयोज्यानि	३८
अङ्के नायकवर्धनिराकरणम्	३९
अङ्के जनमञ्चनिराकरणम्	४१
काव्यानामुत्तरोत्तरोदात्तता	४२
नाटकान्तेऽद्भुतरसनिर्वाह-	४३
प्रकरणलक्षणम्	४५
प्रकरणशब्दनिर्वचनम्	४६
प्रकरणे वर्जनीयनायकचरितादि	४९
प्रकरणे वर्णनीयनायकाः	५०
वेद्यानामिनाख्ये विधि-	५१
वेद्याङ्गुलम्बनीनायिके प्रकरणे भाषाविधि-	५३
चिरकम्पनविधानम्	५४
नाटिकालक्षणम्	५९
समवेकारलक्षणम्	६३
विद्रव्यलक्षणम्	७०
त्रिविधकपटनिरूपणम्	७१
त्रिशृङ्गारलक्षणम्	७२
ईदामुगतलक्षणम्	७८
टिमलक्षणम्	८४
व्यायोगलक्षणम्	९०
उत्पृष्टाङ्गुललक्षणम्	९५
प्रहसनलक्षणम्	१०१

नाट्यशास्त्रम्

अष्टमोऽध्यायः

कथय ऊचुः ।

भावानां च रसानां च समुत्थानं यथाक्रमम् ।
 स्वप्रसादाच्छ्रुतं सर्वमिच्छामो वेदितुं पुनः ॥ १ ॥
 नाट्ये कतिषिष्टं कार्यं तज्ज्ञैरभिनयत्रयम् ।
 कथं चाभिनयो ह्येष कतिभेदस्तु कीर्तितः ॥ २ ॥
 सर्वमेतच्छासतस्त्वं कथयस्व महामुने ।
 यो यथाभिनयो यस्मिन् योक्तव्यं सिद्धिमिच्छता ॥ ३ ॥
 तेषां तु वचनं श्रुत्वा मनीनां भरतो मुनिः ।
 प्रत्युवाच पुनर्वाक्यं चतुरोऽभिनयात् प्रति ॥ ४ ॥
 अहं यं कथयिष्यामि निखिलेन तपोधना ।
 यस्मादभिनयो ह्येष विधिवत् समुदाहृतः ॥ ५ ॥

यदुक्तं चत्वारोऽभिनया इति तान् वर्णयिष्यामः । अत्राह—अभिनय इति
 कस्मात्, अत्रोच्यते—अभीष्टयुगमं गीष्वा इति प्राणधार्यं यो यातुः । अस्याभिनीत्येव
 व्यवस्थितस्य एरजित्युत्तरयाम्नस्याभिनय इत्येव रूपं मिदम् । ततश्च धात्वर्थांनुचने-
 नावधार्यं भवति ।

अथ श्लोको

अभिपूर्वस्तु गीत् धातुराभिमृष्टार्थनिर्णये ।
 यस्मात्प्रदार्थान्नयति तस्मादभिनयः स्मृतः ॥ ६ ॥
 विभावयति यस्माच्च नानार्थान् हि प्रयोगतः ।
 शाखाङ्गोपाङ्गसंयुक्तस्तस्मादभिनयः स्मृतः ॥ ७ ॥
 चतुर्विधश्चैव भवेन्नाट्यस्माभिनयो द्विजा ।
 अनेकभेदवाहुषं नाट्यं ह्यस्मिन् प्रतिष्ठितम् ॥ ८ ॥
 आङ्गिको चाधिकश्चैव ह्याहार्यं सात्त्विकस्तथा ।
 तेषस्त्वभिनयो विप्रः चतुर्धा परिकल्पितः ॥ ९ ॥

१ NS चाभिनयो । GOS KS. यभिः ।

२ KSS भगवन् वक्तुमर्हति । NS, GOS, same as above

३. GOS धात्वर्थवचनेनावधार्यम् ।

४ KSS आहार्यं ।

सात्त्विक पूर्वमुक्तस्तु भावंश्च^१ सहितो मया ।
 अङ्गामिनयमेवावो गदतो मे निबोधत ॥ १० ॥
 त्रिविधस्त्याङ्गिकी ज्ञेय^२ शरीरो मुखजस्तथा ।
 तथा चेष्टाकृतश्चैव शालाङ्गोपाङ्गसंयुत ॥ ११ ॥
 शिरोहस्तकटीवल पादवर्पादसमन्वित ।
 अङ्गप्रत्यङ्गतंयुक्तं पङ्क्तो माट्यमंग्रह ॥ १२ ॥
 तस्य शिरोहस्तोर पादवर्कटीपादत पङ्क्तानि ।
 नेत्रभ्रूमायापरकपोलसिद्धकाव्युपाङ्गानि ॥ १३ ॥
 भाष्य^३ शाला च नृत च तयंवाङ्कुर एव च ।
 वस्तुग्यभिनयस्येह विज्ञेयानि प्रयोक्तृभि ॥ १४ ॥
 भाङ्गिकस्तु भवेच्छाला ह्वाङ्कुरः^४ मूचना भवेत् ।
 अङ्गहारविनिष्पन्न नत तु करणाश्रयम् ॥ १५ ॥
 मुखजोऽभिनये विप्रा^५ मानाभावरसाधये^६ ।
 शिरसः प्रथमं कर्म गततो मे निबोधत ॥ १६ ॥
 भाकम्पितं कम्पितं च धृतं विधुतमेव च ।
 परिकारितमाधृत^७ नवधृत तथाञ्चितम् ॥ १७ ॥
 निहञ्चितं परावृत्तमुत्तिष्ठत चाप्ययोगतम् ।
 लोलित चैव^८ वित्तये त्रयोदशविधं शिरः ॥ १८ ॥
 क्षनेराकम्पनादूर्ध्वमपाञ्चाकम्पितं भवेत् ।
 द्रुतं तदेव बहुश कम्पितं कम्पितं शिरः ॥ १९ ॥
 ऋजुत्पितस्य क्षोर्ध्वाद्य क्षेपादाकम्पित भवेत् ।
 घट्टनाच्चलितं पक्ष तत्कम्पितमिहोच्यते ॥ २० ॥
 सञ्जोषदेशपृच्छासु स्वभावाभाषणे तथा ।
 निदेशा बाह्वे चैव भवेदाकम्पित शिर ॥ २१ ॥

१. KSS तु ।

२. KSS. दृष्टः ।

३. KSS तस्य ।

४. KSS. प्रकुरः ।

५. KSS. समाधये GOS. NS. रमाश्रये ।

६. KSS. हिरोडाहिनः । GOS, NS. Same as above

७. KSS चैव NS, GOS चेति ।

८. KSS निदेशे NS, GOS. निदेशा ।

रोषे वितर्के विज्ञाने प्रतिज्ञानेऽथ तत्रने ।
 'प्रज्ञातिज्ञापवाक्येषु शिर कम्पितमिष्यते ॥ २२ ॥
 शिरसो रेचन यत्तु शनस्तद् धृतमिष्यते' ।
 दृतमारेचनादेतद्विधृत तु भवेच्छिर ॥ २३ ॥
 अनोपसिते विषादे च विस्मये प्रत्यय तथा ।
 पादार्वावलोकने शून्ये प्रतिषेधे धृत शिर ॥ २४ ॥
 शीतघस्ते भयार्ते च' आसिते ज्वरिते तथा ।
 पीतमात्रे तथा मष्टे विधृत तु भवेच्छिर ॥ २५ ॥
 'पर्यायश पाद्वर्णन शिर' स्यात् परिवाहितम् ।
 'आधृतमुच्यते तिर्यक् सकृदुद्धाहित तु यत् ॥ २६ ॥
 साधने विस्मये हर्षे स्मिते' चामपिते' तथा ।
 विचारे विहृते' चंच लोलायां परिवाहितम् ॥ २७ ॥
 "गर्वच्छादशने चंच" पाद्वर्णनोद्वाहनिरोधने ।
 "आधृत तु शिरो श्रेयमात्मसम्भावनादिषु ॥ २८ ॥
 यदथ सकृदाभिलषितमवधृत तु तच्छिर ।
 सन्देशावाहनात्तापसजादिषु नदिष्यते ॥ २९ ॥
 किञ्चित् "पाद्वर्णनप्रोक् शिरो विज्ञेयमञ्चितम् ।
 व्यापिते मूञ्छिते मत्ते चिन्तायां "हनुधारण ॥ ३० ॥

- १ KSS प्रतिज्ञानेऽथ NS प्रतिज्ञाने च GOS. Same as above
- २ NS पृच्छानि KSS व्याध्यमर्षणयोदधेन ।
३. NS उच्यते ।
- ४ KSS तु GOS, NS च ।
५. KSS पर्यायन ।
- ६ KSS मादुद्धाहितमिति स्मृतम् । NS GOS Same as above
- ७ KSS स्मिते । NS., GOS स्मृते ।
- ८ NS. चामपिते KSS GOS चामपिते ।
- ९ NS निहृते KSS, GOS विहृते ।
- १० NS गर्वार्तमदर्शने । KSS, GOS गर्वच्छा ।
- ११ तथा चोद्ध्वं NS, GOS Same as above
- १२ KSS उद्धाहित तु कृतम् ।
- १३ KSS, NS पादार्वा ।
- १४ KSS मचिन्ते तु चिन्ते भवेन । NS, GOS. Same as above.

'उन्निष्पत्तावसवनं यन्नुच्चित्तभूलतं शिरः ।
 निहञ्चितं' तु विज्ञेयं स्त्रीणामेतत् प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥
 गर्भे' माने विनासे च त्रिव्योके कित्तिञ्चिते ।
 मोहयिते कुट्टमिते' स्तम्भमाने निहञ्चितम् ॥ ३२ ॥
 परावृत्तानुकृणातं परावृत्तमिहोच्यते ।
 तत् स्थान्मूलाग्रहरणे वृत्ततः प्रेक्षणादिषु ॥ ३३ ॥
 उत्तिष्ठन् चापि विज्ञेयमुन्मुलावस्थितं शिरः ।
 प्राधुरिव्याप्त्ययोगेषु स्यादुन्निष्पत्तं प्रयोगतः ॥ ३४ ॥
 'अधोमुखं स्थितं चापि मूढा प्राहुरधोगतम् ।
 लज्जाया च प्रणामे च कुले चाधोगतं' शिरः ॥ ३५ ॥
 सर्वतो' भ्रमणाच्छेद्यं शिरः स्थान् परिलोपितम् ।
 मूर्च्छाध्याधिमदावेक्ष'ग्रहानत्रादिषु स्मृतम् ॥ ३६ ॥
 शृङ्गावभावनस्यान प्राकृतं तु स्वभावजम् ।
 मग्न्याध्याधनध्यानस्वभावजयकर्मसु ॥ ३७ ॥
 एम्बोज्ये यद्गो मेवा मोक्षाभिनयगधिता' ।
 ते च लोकस्वभावेन प्रयोक्तव्याः शयोक्तुनि ॥ ३८ ॥
 प्रयोदगविधे ह्युत्तच्छिरः कर्म मयोदितम् ।
 अतः परं प्रष्टव्यामि दृष्टीनामिह लक्षणम् ॥ ३९ ॥
 शान्ता भयानका हृम्या करुणा चावमुना तथा ।
 गोत्री धीरा च धीमन्ता विज्ञेया रमदृष्टयः ॥ ४० ॥

- १ KSS उन्निष्पत्तावसवनं यन्नुच्चित्तभूलतं शिरः NS वाङ्मिषः ।
- २ NS शिरः ज्ञेयः । KSS, GOS तु विज्ञेयः ।
- ३ NS गर्भे' विनासे तन्निने KSS, GOS, MG Same as above.
- ४ NS, GOS स्तम्भे माने ।
- ५ KSS, NS. परावृत्तं शिरः स्मृतम् GOS Same as above
- ६ KSS दिव्यान् NS, GOS. दिव्यान् ।
- ७ NS अधोमुखस्थितं चापि शिरः प्राहुरधोमुखम् KSS अधोमुखं स्थितं अधोगतम्
GOS Same as above,
- ८ KSS, NS भवेत् GOS शिरः ।
- ९ KSS, NS सर्वतो' लोदनाच्चापि शिरः स्थान्मग्न्याध्याधनध्यानस्वभावजयकर्मसु GOS Same as above
- १० KSS. मदावेक्षम् GOS NS. मदावेक्षम् ।
११. मयिनाः GOS, NSS मयिनाः ।

स्निग्धा हृष्टा च दीना च क्रुद्धा वृष्टा भयान्विता ।

जगृप्तिता विस्मिता च स्थायिनावेष्टु वृष्टय ॥ ८१ ॥

शून्या च मतिना चैव धान्ता लज्जान्विता तथा ।

स्ताना च शङ्किता चैव विषभ्णा मुकुता तथा ॥ ८२ ॥

कुञ्चिता चाभितप्ता च जिह्वा सन्नतिता तथा ।

वितर्किताधंभुकुला विभ्राता विप्लुता तथा ॥ ८३ ॥

भास्करा विकीर्णा च 'प्रस्ता च मदिरा तथा ।

यद्ग्रिशद् दृष्टयो ह्येता तामु नादय प्रतिष्ठितम् ॥ ८४ ॥

भस्य दृष्टिविधानस्य नानाभावरमाश्रयम् ।

लक्षण सम्प्रवक्ष्यामि यथाकम प्रयोगत ॥ ८५ ॥

हृपंप्रसावजनिता कान्तक्षयं 'समन्वया ।

सभ्रक्षेपकटाक्ष च शृङ्गारे दृष्टिरिव्यते ॥ ८६ ॥

प्रोदृत्तनिष्ठभपुटा स्फुरदुदृत्ततारका ।

दृष्टिभयानकायवं भीता ज्ञेया भयानके ॥ ८७ ॥

क्रमावाकुञ्चितपुटा 'विभ्रान्ताकुत्ततारका ।

हास्या दृष्टिस्तु कर्त्तव्या गृह्णानिमय प्रति ॥ ८८ ॥

पतितोर्ध्वपुटा साध्या मन्थुमन्धरतारका ।

नासाधानुगता दृष्टि कदम्बा कदम्बे रसे ॥ ८९ ॥

या 'त्वापुञ्चितगम्भाया साश्चर्याद्वत्ततारका ।

सौम्या विकसितान्ता च साद्वन्ता दृष्टिरद्वन्ते ॥ ९० ॥

धूरा 'रक्षादणोद्वृत्तनिष्ठभपुटतारका ।

भ्रुकुटीकृष्टिता दृष्टि रौद्रे रौद्रे रसा स्मृता ॥ ९१ ॥

१ KSS अस्ताऽऽ ।

२ KSS, NS नामतोऽभिहित मया ।

३ NS रमायितम् KSS GOS रमाश्रयम् ।

४ KSS, NS मन्थमया GOS मन्-दया ।

५ KSS प्रस्फुरद्गुण ।

६ KSS सविश्रान्ता ।

७ NS चाकुञ्चिता ।

८ NS दणोद्वृत्त KSS दणाद्वृत्ता GOS दणाद्वृत्ता

दीप्ता विकसिता क्षुब्धा यम्भोरा समतारका ।
 उत्फुल्लमध्या दृष्टिस्तु वीरा वीररसाभया ॥ ५२ ॥
 निकुञ्चितपुटापाङ्गा धूर्णोपप्लुततारका ।
 सक्षिप्तस्तिरपहमा^१ च योमतता दृष्टिरिष्यते ॥ ५३ ॥
 'नासाप्रतप्तता निमिया तपाद्योभागचारिणी ।
 आकेकरपुटा ज्ञान्ते ज्ञान्ता दृष्टिर्भवेदसौ ॥ ५४ ॥
 रसजा दृष्टो ह्येता विज्ञेया सक्षणान्विता ।
 भत पर प्रवक्ष्यामि स्थायिभावसमाश्रया ॥ ५५ ॥
 व्याकोशमध्या मधुरा 'स्थितताराभिलाषिणी ।
 सानन्दाभुप्लुता दृष्टि स्निग्धेय रतिभावजा ॥ ५६ ॥
 चला हसितपर्भा च 'विदासाराणिमेपिणी ।
 किञ्चिदाकुञ्चिता दृष्टि हृष्टा हासे प्रकीर्तिता ॥ ५७ ॥
 अवयवस्तोत्तरपुटा^२ किञ्चित्सरगधतारका ।
 मन्दसञ्चारिणी दीप्ता ता शोके दृष्टिरिष्यते ॥ ५८ ॥
 रक्षा स्मिरोद्धतपुटा निष्टब्धोद्धततारका ।
 कुटिता ध्रुवदृष्टि कृदा शोघे विधीयते^३ ॥ ५९ ॥
 सस्थिते तारके यस्या स्थिता विकसिता तया ।
 सत्त्वमुद्गरती दृष्टा दृष्टिदत्ताहसम्भवा ॥ ६० ॥
 बिस्फारितोभयपुटा भयकम्पिततारका ।
 निष्क्रान्तमध्या दृष्टिस्तु भयभावे भयान्विता ॥ ६१ ॥
 संकोचितपुटाध्यामा^४ दृष्टिर्मीलिततारका ।
 षट्शोद्देशात् समुद्दिग्ना जुगुप्सायां जुगुप्सिता ॥ ६२ ॥

१. NS, KSS. धूर्णोपप्लुत ।

२. KSS सक्षिप्तस्तिरपहमा NS, GOS, Same as above

३. KSS does not read this verse

४. KS स्मग्गा KSS. स्मरवारा GOS Same

५. KS विदनागभिलाषिणी KSS, GOS. Same as above.

६. KS दृष्टिस्तोत्तरपुटा NS अवयवस्तोत्तर GOS अवयवस्तोत्तर

७. GOS, KSS Same as above NS शोघेऽभिधीयते ।

८. NS, KSS संकोचिनपुटध्यामा ।

भृशमुद्वृत्ततारा च नष्टोभवपुटान्विता ।
 समा विकसिता दृष्टिविस्मिता विस्मये स्मृता ॥ ६३ ॥
 स्वाभिभावाभ्या ह्येता 'विज्ञेया. दृष्टयो ब्रुवं ।
 सचारिणोनां दृष्टीनां सप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ६४ ॥
 समतारा समपुटा निष्कम्पा दून्यदर्शना ।
 बाह्याप्राप्ताहिनी ध्यामा' दून्या दृष्टि प्रकीर्तिता ॥ ६५ ॥
 'प्रत्यन्तमानपक्षमाप्रा नात्ययंमुकुतं पुटं ।
 मतिनाभता च मतिना दृष्टिविस्मिततारका' ॥ ६६ ॥
 भ्रमप्रस्तापितपुटा धामा दुश्चित्तलोचना ।
 सन्ना पतिततारा च भ्रान्ता दृष्टि प्रकीर्तिता ॥ ६७ ॥
 किञ्चिदुच्चितपक्षमाप्रा पतितोद्यंपुटा द्विधा ।
 प्रपाद्योगततारा च दृष्टिमंज्रान्विता तृतीया ॥ ६८ ॥
 'स्तानभ्रपुटपक्षमा या शिथिला मन्दचारिणी ।
 'क्रमप्रवृत्ततारा च स्ताना दृष्टिस्तु सा स्मृता ॥ ६९ ॥
 किञ्चिच्चलता स्थिरा किञ्चिदुद्यता' तिर्यगायता ।
 गूढा चकिततारा च प्रद्विता दृष्टिरिष्यते ॥ ७० ॥
 विषादविस्तीर्णपुटा पर्यस्तान्ता निमेषिणी ।
 किञ्चिन्निष्ठध्यतारा च कार्या दृष्टिविषादिनी ॥ ७१ ॥
 स्फुरदाक्षिण्यपक्षमाप्रा' मुकुतोद्यंपुटाश्चिता ।
 'मुक्षोऽमीलिततारा च मुकुता दृष्टिरिष्यते' ॥ ७२ ॥

- १ NS दृष्टयो लक्षिता मया KSS. लक्षिता दृष्टयामया ।
२. NS., KSS धामा ।
- ३ NS., KSS प्रत्यन्त ।
४. KSS. GOS. प्रपाद्यामुद्यताया ।
- ५ KSS. स्तान ।
६. KSS त्रयम् । NS, GOS त्रयम् ।
- ७ KSS किञ्चिदुत्तुङ्गा NS. किञ्चिदुन्नता ।
८. KSS किञ्चिद्वारता ।
- ९ KSS. स्फुरिनाक्षिण्यपक्षमाप्रा ।
- १० KSS गुह्यो (च) मोनिन ।
११. NS उच्यते ।

आनिकुञ्चितपदमाधा गुटंराकुञ्चितस्तथा ।
 मनिकुञ्चिततारा च कुञ्चिता दृष्टिरिष्यते ॥ ७३ ॥
 मन्दापमानतारा या पुटं प्रचलितैस्तथा ।
 सन्तापोपप्लुता दृष्टिरभितप्ता तु सव्यया ॥ ७४ ॥
 लम्बिताकुञ्चितपुटा शनैस्तिर्यङ्निरोक्षिणी ।
 निगुढा गूढतारा च जिह्वा दृष्टिरदाहृता ॥ ७५ ॥
 मधुराकुञ्चिन्तान्ता च 'तभृक्षेपा च सस्मिता ।
 मममन्यविचारा च दृष्टि सा लम्बिता स्मृता ॥ ७६ ॥
 चितकोटितपुटा तपंचोत्प्लुततारका ।
 'अधोगतविचारा च 'दृष्टिरेया चितरिता ॥ ७७ ॥
 अयंस्याशेषकमा' च ह्लादार्धमृगुलं पुटं ।
 स्मितायंमृगुला दृष्टि विञ्चित्सुतितारका ॥ ७८ ॥
 अनर्वास्थितनारा' च विभ्रान्ताकुलदशना ।
 विस्तीर्णोत्प्लुतमध्या च विभ्रान्ता दृष्टिरुच्यते ॥ ७९ ॥
 पुटौ प्रस्फुरितौ यस्य' निष्ठरघौ पतितौ पुनः ।
 विप्लुतोद्भूततारा च दृष्टिरेया तु विप्लुता ॥ ८० ॥
 धाकुञ्चितपुटापाङ्गा सङ्गतायंनिमेषिणी ।
 मुहुर्भावस्तारा च दृष्टिराकेकरा स्मृता ॥ ८१ ॥
 विक्षोभितोभयपुटा प्रोत्प्लुता चानिमेषिणी ।
 अनवरिततारका' विक्षोभा दृष्टिरुच्यते ॥ ८२ ॥
 प्राप्तीद्भूतपुटा या तु तयोत्कम्पिततारका ।
 सन्प्राप्तीत्प्लुतमध्या च प्रस्ता दृष्टिरदाहृता ॥ ८३ ॥
 'मापूणमानमध्या या क्षामान्ताञ्चितनोचना ।
 दृष्टिविचिन्तितपाङ्गा मदिरा तदने नदे ॥ ८४ ॥

१. KSS मन्त्रोपाध्या ।

२. GOS. अधोमृगुला ।

३. KSS दृष्टिरिष्टा ।

४. KSS नागा ।

५. NS अनवस्मिता ।

६. GOS, KSS यस्य, NS यस्या ।

७. GOS अनवस्मितानागा च ।

८. NS, KSS त्राभृक्षे ।

किञ्चिद्वाकुञ्चितपुटा ह्यनवस्थिततारका ।
 तथा चतितपक्वमा च दृष्टिमध्यमदे भवेत् ॥ ८५ ॥
 सनिमेषानिमेषा च किञ्चिद् दक्षिततारका ।
 यद्योभागचरो दृष्टिरयमे तु मदे स्मृता ॥ ८६ ॥
 इत्येव तक्षिता ह्येता षट्त्रिंशद् दृष्टयो मया ।
 रसजा 'सहजाश्चासां विनियोग निबोधत ॥ ८७ ॥
 रसजास्तु रसेष्वेव स्यादपि स्याद्विदृष्टय ।
 'शृणुत व्यभिचारिण्य सञ्चारिण्य यथास्थिता' ॥ ८८ ॥
 दग्धा दृष्टिस्तु चिन्तायां स्तम्भे चापि प्रकीर्तिता ।
 निर्वेदे चापि मलिना बन्धव्यं च विधीयते ॥ ८९ ॥
 धान्ता श्रमात् स्वेदे च लज्जायां तक्षिता' तथा ।
 अपस्मारे तथा व्याधौ ग्लान्यां ग्लाना' विधीयते ॥ ९० ॥
 क्षण्णया शङ्किते ज्ञेया विपारायें विषादिनी ।
 निद्रास्वप्नसुषार्षण्यं मुक्ता दृष्टिरप्यते ॥ ९१ ॥
 कुञ्चितालूषितानिष्टदुष्प्रेक्षाभिष्ययास्तु च ।
 अनितप्ता च निर्वेदे ह्यभिधाताभितापयोः ॥ ९२ ॥
 जिह्वा दृष्टिरसूयायां जडतालस्ययोस्तथा ।
 धृतौ हर्षे सललिता स्मृतौ तर्के च तक्षिता ॥ ९३ ॥
 आह्लादिष्वधंमुक्ता गन्धस्पृशंसुखादिषु ।
 विभ्राता दृष्टिरावेगे सम्भ्रमे विभ्रमे तथा ॥ ९४ ॥
 क्षिप्तता 'क्षयतोन्माददुःसातिमरणादिषु ।
 आकेकरा दुरालोके विच्छेदेवप्रक्षितेषु च ॥ ९५ ॥
 विबोधगर्वामयी' धममतिषु स्याद्विकीर्तिता ।
 अस्ता प्राप्ते भवेद दृष्टिमंदिरा च मदेत्विति ॥ ९६ ॥

१ KSS नावजा ।

२ KSS शृणुध्वम् ।

३ KSS यथाहिता ।

४ KSS यमाती ।

५ KSS नञ्जिता ।

६ KSS, NS ग्लाने ग्लाना ।

७ NS, KSS पाण्ड्ये ।

८ KSS विबोधाभात्रमर्ग्य ।

षट्त्रिंशद् दृष्टयो ह्येता यथावन् समुदाहृताः ।
 रसज्ञाना तु दृष्टीना भावज्ञानां तथैव च ॥ ६७ ॥
 तारापुटध्रुवां कर्म गदतो मे निबोधत ।
 भ्रमण चलनं पानचलनं सम्प्रवेशनम् ॥ ६८ ॥
 विवर्तनं समुद्रवृत्तं निष्काम- प्राकृतं तथा ।
 पुदान्तर्मण्डलाधृत्तिन्तारयोर्भ्रमणं स्मृतम् ॥ ६९ ॥
 चलनं गमनं श्यन्नं पानं चस्तथा तथा ।
 चलनं चम्पनं ज्ञेयं प्रवेशोऽन्तःप्रवेशनम् ॥ १०० ॥
 विवर्तनं कटाक्षस्तु समुद्रवृत्तं समुल्लङ्घितः ।
 निष्कामो निर्गमं प्रोक्तं^१ प्राकृतं तु स्वभावज्ञम् ॥ १०१ ॥
 'अर्था' रसभाषेण विनियोगं निबोधत ।
 भ्रमणं चलनोद्भूते निष्कामो धीररोद्रयो ॥ १०२ ॥
 निष्कामणं सवलनं कर्तव्यं तु भयानके ।
 हास्यबोभस्तयोश्चापि प्रवेशनमिष्टेयते ॥ १०३ ॥
 पानं चक्षुः कार्यं निष्कामणमयाद्भुते ।
 प्राकृतं शेषभाषेण शृङ्गारे च विवर्तितम् ॥ १०४ ॥
 स्वभावविशिष्टमेवंतन् कर्म लोकश्रियाश्रयम् ।
 एवं रसेषु^२ भावेषु ताराकर्माणि योजयेत् ॥ १०५ ॥
 'अथाऽग्रेव प्रवक्ष्यामि प्रकारान् ब्रह्मणस्य तु ।
 समं साध्यनुवृत्ते च^३ 'ह्यातोक्तिविलोकिते ॥ १०६ ॥
 प्रलोकितास्तोक्तिने^४ 'वाप्यवलोकितेव च ।
 समतारं च सौम्यं च मद्बुद्धं तत् समं स्मृतम् ॥ १०७ ॥

१. KSS प्रतिपादिता ।

२. GOS प्राक्तन ।

३. KSS तथैवा ।

४. KSS. सर्वेषु ।

५. KSS ताराकर्मं नियोजयेत् ।

६. KSS तथा तत्रैव वक्ष्यामि प्रकारं ।

७. KSS तु आलोकिन ।

८. KSS आवलोकि NS वाप्यलोकिन ।

पदमान्तर्गततार च भ्यस्र साचीकृतं तु तत् ।
 रूपनिर्वर्णना^१ युक्तमनुवृत्तमिति स्मृतम् ॥ १०८ ॥
 सहस्रं दर्शनं यत् स्यात्तवालोकितमुच्यते ।
 चित्तोक्तिं पृष्टतस्तु पादार्धभ्यां तु प्रतीकितम् ॥ १०९ ॥
 ऊर्ध्वं मुस्तोक्तिं ज्ञेयमवसोक्तिमप्यथ ।
 इत्येषु दर्शनविधिं सर्वभावरसाभय ॥ ११० ॥
 ताराकृतोऽस्यानुगतं पृष्ठकर्म निबोधत ।
 उन्मेषश्च निमेषश्च प्रसृतं कुञ्चितं समम् ॥ १११ ॥
 विवर्तितं स स्फुरितं विहितं सविताडितम्^२ ।
 बिश्लेषं पृष्ठयोस्तु स तून्मेषं प्रकीर्तितं ॥ ११२ ॥
 'समागमो निमेष स्यादायाम् प्रसृतं भवेत्'^३ ।
 भाकुञ्चितं कुञ्चितं स्यात् समं स्वाभाविकं स्मृतम् ॥ ११३ ॥
 विवर्तितं समद्वयं स्फुरितं स्पन्दितं तथा ।
 स्थगितं विहितं श्रोतमाहृतं तु विताडितम् ॥ ११४ ॥
 अर्थयो रसभावेषु विनियोगं निबोधत ।
 त्रयोपे विवर्तितं कार्यो निमेषोन्मेषयोः सह ॥ ११५ ॥
 विस्मयाधेषु हर्षे च बोधे^४ च प्रसृतं स्मृतम् ।
 अनिष्टदर्शने गन्धे रसे स्पर्शे च कुञ्चितम् ॥ ११६ ॥
 भृङ्गारे च समं कार्यमोप्यासु स्फुरितं तथा^५ ।
 सुप्तमूर्च्छितवातोष्णधूमवर्षाञ्जनातिषु ॥ ११७ ॥
 नेत्रोमे च विहितमभिघाते विताडितम् ।
 इत्येव रसभावेषु तारकापृष्ठयोर्विधि ॥ ११८ ॥

-
- १ KSS साचिकृत ।
 - २ KSS रूपनिर्वाणना ।
 - ३ KSS स्फुटम् ।
 - ४ NS, KSS प्रस्फुरितं विहितं सविताडितम् ।
 - ५ KSS समायतो ।
 - ६ KSS आयामस्तु प्रमागितम् ।
 - ७ KSS विवर्तितं कार्यं ।
 - ८ KSS बोधे ।
 - ९ KSS भवेत् ।

'कार्यानुगतमस्यैव भ्रुवो कर्म निबोधत ।
 'उत्क्षेप पातनश्चैव भ्रुवुटी चतुरं भ्रुवो' ॥ ११८ ॥
 कुञ्चित रेचित चैव महज जेति सप्तधा ।
 भ्रुवोरुन्नति'रत्क्षेप सममेकैकशोर्षि वा ॥ १२० ॥
 'अनेनेव क्रमेणैव पातनं स्यादधोमुखम् ।
 भ्रुवोमुखसमृत्तेषात् भ्रुकुटी परिकीर्तिता ॥ १२१ ॥
 चतुर किञ्चिदुच्छ्वासान्मपरायतपाभ्रुवो ।
 एकस्या 'उभयोर्वापि' मृदुभङ्गस्तु कुञ्चितम् ॥ १२२ ॥
 एकस्या एव सतितादुत्क्षेपाद्रेचित' भ्रुव ।
 महतात तु सहज कर्म स्वाभाविक स्मृतम् ॥ १२३ ॥
 मयेया संप्रवक्ष्यामि रसभावप्रयोजनम् ।
 कृपे वितर्क हेताया लीलादौ सहजे तथा ॥ १२४ ॥
 ध्वषे दशने चैव भ्रुवमेका समुत्थिपेत् ।
 'उत्क्षेपो विरमये ह्ये रोपे चैव द्वयोरपि ॥ १२५ ॥
 'आतृषितभुगुण्यायां हास्ये ध्राणे च पातनम् ।
 ओष्ठस्यानेषु वीप्तेषु योजयेत् भ्रुकुटीं मूढ ॥ १२६ ॥
 शृङ्गारे ललिते सौम्ये सुखे स्पर्शे प्रबोधने ।
 एव विधेयु भावेयु चतुरतु प्रयोजयत् ॥ १२७ ॥
 "ह्रीपुरुषयोश्च मंतापे नात्रावम्यान्तरात्मके ।
 मोहविते कट्टमिने वितामे कितकिञ्चित्ते ॥ १२८ ॥

१ KSS कार्येऽनुगत ।

२. KSS उत्क्षेप ।

३ NS. भ्रुवोऽदुगति ।

४. NS सममेकैकशोऽप्येव पातनं स्यादधोगतिः । KSS एकस्य वा द्वयोर्वापि पातनं स्यादधोमुखम् । GOS. Same as above

५ NS, KSS मधुगायतयोः ।

६ GOS हि द्वयोर्वापि ।

७. KSS, NS मृदुभङ्गेन ।

= KSS रेचने ।

८ KSS उत्क्षेपे ।

१० KSS NS समुत्थितभुगुण्याया ।

११ KSS NS do not read this verse

'निकृञ्चितं तु कर्तव्यं नृते योग्यं तु रेचितम् ।
 अनाविद्येयं भावेयं विद्यात स्वाभाविकं बुधः ॥ १२६ ॥
 इत्येव तु भ्रुवः प्रोक्तं नासाङ्गं निबोधत ।
 नता मन्दा विकृष्टा च सोच्छ्वासा च विकृणिता' ॥ १३० ॥
 स्वाभाविका' चेति बुधे षड्विधा नासिका स्मृता ।
 नता मृदु श्लिष्टपुटा मन्दा तु निभृता स्मृता ॥ १३१ ॥
 विकृष्टोत्फुल्लितपुटा सोच्छ्वासा कृष्टमादना ।
 'विकृणिता सकृचिता समा स्वाभाविका स्मृता ॥ १३२ ॥
 नासिकालक्षणं ह्येतत् विनियोगं निबोधत ।
 मन्त्रोत्कम्पसमायुक्ते नारीणामनुरोधने ॥ १३३ ॥
 निश्वासे च नता कार्या नासिका नाट्ययोरुत्तमि ।
 विच्छिन्नमन्दरहिते सोच्छ्वासे च नता स्मृता ॥ १३४ ॥
 निर्वर्गीत्सुषुप्तिनासु मन्दा शोके च योजयेत्' ।
 'तीव्रगन्धे विकृष्टा तीव्री शोके तथैव च ॥ १३५ ॥
 'इष्टप्राणे तयोच्छ्वासे दीर्घोच्छ्वासे प्रयोजयेत् ॥
 'विकृणिता च कर्तव्या जुगुप्सायामसूयितादिषु ॥ १३६ ॥
 'कार्या शेषे भावेयुः ततः स्वाभाविका तथा ।
 क्षामं फुल्लं च घृणं च कम्पितं कुञ्चितं समम् ॥ १३७ ॥
 षड्विधं गण्यमुद्दिष्टं तस्य' सक्षणमुच्यते ।
 क्षामं 'चावनतं ज्ञेयं फुल्लं विकसितं भवेत् ॥ १३८ ॥

१ KSS विकृञ्चितं ।

२ NS, KSS विपूणिता ।

३ NS स्वाभाविका ।

४ NS, KSS विपूणिता ।

५ KSS, NS read as विच्छिन्नमन्दरहिते सोच्छ्वासे च नता स्मृता ।

६ KSS, मन्दा शोके तु कीर्तिता NS मन्दा शोके प्रकीर्तिता ।

७ KSS, NS विकृष्टा तीव्रगन्धाच्चन्द्रवासरौपयानिषु ।

८ KSS, NS सोच्छ्वासा मधुरे गन्धे दीर्घोच्छ्वासरूपेण च ।

९ NS विपूणिताया हास्ये च जुगुप्सायामसूयिते ।

KSS विपूणिता हास्येण जुगुप्सायामसूयिते ।

१०. KSS, NS स्वाभाविका शेषभावेऽप्येव नासिका स्मृता ।

११. NS, अस्य ।

१२. KSS, NS त्वचनस्य ।

'वितत धूर्णमत्रोक्त कम्पितं स्फुरितं भवेत् ।
 स्यात् कुञ्चित सकुञ्चितं समं प्राकृतमुच्यते ॥१३६॥
 गण्डयोत्क्षणं प्रोक्तं विनियोगं निबोधत ।
 सामं बुद्धेयं कर्तव्यं ग्रहणं फलमेव च ॥१४०॥
 'धूर्णमुत्ताहवर्षेषु रोषहर्षेषु कम्पितम् ।
 कुञ्चितं च सरोमाञ्च स्पर्शं शोते भये ज्वरे ॥१४१॥
 प्राकृतं शोषभावेषु गण्डकर्म भवेदिति ।
 'विषर्तनं कम्पनं च विसर्गो विनिगूहनम् ॥१४२॥
 सन्दष्टकं 'समुद्गं च यद् कर्माण्यधरस्य तु ।
 विकृणितं विषर्तस्तु वेषनं कम्पनं स्मृतम् ॥१४३॥
 विनिष्कामो विसर्गस्तु प्रवेशो विनिगूहनम् ।
 'सन्दष्टकं द्विजदंष्ट्रं समुद्गः सहजोन्नतिः ॥१४४॥
 द्वयोष्टलक्षणं प्रोक्तं विनियोगं निबोधत ।
 असूयावैरनाधत्ताभयादिषु विषर्तनम् ॥१४५॥
 कम्पनं वेषनाः शीतभयरोषजयादिषु हास्या ।
 स्त्रीणां विसर्गो विष्वोके विसर्गो रञ्जने तथा ॥१४६॥
 विनिगूहनमायासे सन्दष्टं 'क्रोधकर्मसु ।
 समुद्गस्तवनुकम्पायां चुम्बने चाभिनन्दने ॥१४७॥
 द्वयोष्टककर्माण्युक्तानि विदुकस्य निबोधत ।
 कुट्टनं सञ्जनं छिन्नं 'चुम्बितं लेहनं (ग्रहणं) समम् ॥१४८॥

१. NS, KSS उन्नत धूर्णमत्रोक्तं ।
२. KSS कुलमिधमे ।
३. KSS, NS धूर्णमुत्ताह ।
४. NS कम्पे ।
५. KSS निवर्तने ।
६. NS. समुद्गश्च ।
७. KSS सन्दष्टको द्विजदंष्ट्रः समुद्गः सहिता गतिः । NS सन्दष्टको द्विजदंष्ट्रः समुद्गस्तु समुद्गकः ।
८. KSS. सञ्जावस्यादिषु । NS सञ्जालम्बादिषु ।
९. NS कोपशीतातिभयरोगजयादिषु KSS वेषनं शीतजनरोषजयादिषु ।
१०. NS विसर्गं. सुरते स्मृतः KSS विसर्गं रञ्जने तथा ।
११. KSS क्रोधकर्माणि ।
१२. NS चिकित्ता KSS चुम्बित । -

दष्ट च दन्तक्रिया चिबुक त्विह लक्ष्यते ।
 कट्टन दन्तसमर्थ 'सस्फोट' लक्ष्मण मुहुः ॥१४६॥
 छिन्न तु गाढसंश्लेषचुम्बित दूरविच्युति' ।
 लेहन जिह्वया लेह किञ्चित् श्लेष' सम भवेत् ॥१४७॥
 दन्तबंधेऽधरे दष्टमित्येषां विनियोजनम् ।
 भयशोतस्वरकोधप्रस्ताना कट्टन भवेत् ॥१४८॥
 जपाध्ययनसस्तापभक्ष्ययोगे च लक्ष्मणम् ।
 छिन्न व्याधौ भवे शोते व्यापामे वरिते मृते' ॥१४९॥
 जम्भणे 'चुम्बित कार्यं तथा लेहो च लेहनम् ।
 सम स्वभावभावेषु सन्दष्ट' कोधकर्मसु ॥१५०॥
 इति दन्तोच्छिन्नानां करणाच्चिबुकक्रिया ।
 विवृत 'विनिवृत च निर्भृन्न भुग्मेव च ॥१५१॥
 विवृत च तयोद्गाहि कर्माप्यत्रास्यजानि तु ।
 व्यावृत्त विनिवृत स्याद्विवृत तिर्यगायतम् ॥१५२॥
 'अवाङ्मुखात् निर्भृन्न व्याभुग्न किञ्चिदायतम् ।
 विहितोच्छिन्न च विवृतमुद्गाह्य' लिप्तमेव च ॥१५३॥
 विनिवृतमसूयायां ईर्ष्याकोधकृतेन च ।
 भयज्ञा विहतादौ च स्त्रीणां कार्या प्रयोक्तृभिः ॥१५४॥
 विवृत वारणे चैव नैवमित्येवमारिषु ।
 निर्भृन्न चापि विज्ञेय गम्भीरालोकनारिषु ॥१५५॥
 भुग्न लज्जान्विते योग्य यतीनां तु स्वभावजम् ।
 निर्दोस्तुल्यचिन्तासु नये च विनिमग्नमे ॥१५६॥
 विवृत चापि विज्ञेय हास्यशोकभयारिषु ।
 स्त्रीणामुद्गाहि लीलायां गर्वे गच्छत्यनादरे ॥१५७॥

१. GOS सकोट ।

२. NS चिन्तित दूरमुद्यतम् । KSS चुम्बित दूरविच्युति ।

३. KSS., NS. चेष्टः ।

४. NS., KSS वृत्तं धिते ।

५. NS चिन्तित KSS चुम्बिते ।

६. KSS., NS. सन्दष्टः ।

७. KSS., NS. विवृत विनिवृत च निर्भृन्न भुग्मेव च ।

८. KSS., NS. अवाङ्मुखात् च ।

एवं नामेति कार्यं च कोपवाक्य विचक्षणम् ।
 तमं साध्यन्धृष्टादि यच्च दृष्टिविकल्पितम् ॥१६१॥
 तज्जंस्तेनानुसारेण कार्यं तदनुय मुखम् ।
 मयातो मुखरागस्तु चतुर्धा परिकीर्तित ॥१६२॥
 स्वाभाविक प्रसन्नश्च रक्त श्यामोऽप्यंशश्च ।
 स्वाभाविकस्तु कर्तव्य स्वभावमिनयाश्रय ॥१६३॥
 मध्यस्थादिषु भावेषु मुखराग प्रयोक्तृभिः ।
 प्रसन्नस्त्वद्भूते कार्यो हास्यश्रुङ्गारयोस्तथा ॥१६४॥
 वीररीडयवायोषु रक्त स्यात् कवणे तथा ।
 भयानके सघोभस्ते श्याम सञ्जायते मूढम् ॥१६५॥
 एवं भावरसार्थेषु मुखराग प्रयोनयेत् ।
 शाखाङ्गोपाङ्गसंयुक्त कृतोऽप्यभिनय शुभ ॥१६६॥
 मुखरागविहीनस्तु नैव शोभान्वितो भवेत् ।
 शरीराभिनयोऽप्योऽपि मुखरागसमन्वित ॥१६७॥
 द्विगुणा लभते शोभा रात्राविष निशाकर ।
 नयनाभिनयोऽपि स्यान्नानाभावरसास्फुट^१ ॥१६८॥
 मुखरागान्वितो यस्मान्नाट्यमत्र प्रतिष्ठितम् ।
 यथा नेत्र प्रसरेत् सुखभूदृष्टिसयुतम् ॥१६९॥
 तथा भावरसोपेत मुखराग प्रयोजयेत् ।
 इत्येव मुखरागस्तु प्रीकृतो भावरसाश्रय ॥१७०॥
 अत परं प्रवक्ष्यामि श्रीवाकर्मणि यं द्विज^२ ।
 तमा नतोन्नता श्रम्या रेचिता कुञ्चिताञ्चिता ॥१७१॥
 वसिता च निघृष्टा^३ च श्रीवा नवविधायन्त ।
 तमा स्वाभाविकी ध्यानस्वभावजपकर्मसु ॥१७२॥
 भता भतास्यालङ्कारबन्धे कण्ठावसम्बन्धे ।
 उन्नताम्पुन्नतमुखी श्रीवा घोर्ध्वनिवेशने ॥१७३॥
 श्रम्या पादर्वगता ज्ञेया^४ स्कन्धभारेऽति ॥ सिते ।
 रेचिता विधुतभ्रान्ता हावे मयननतयो ॥१७४॥

१ KSS. मुखरागञ्च चतुर्धा परिकीर्तित ।

२. NS., KSS नानाभावरसान्वितः ।

३. NS श्रीवाकर्म द्वित्रोत्तमाः ।

४ NS. चैव KSS चैव स्वन्दमारिष्य ।

कुञ्चिताकुञ्चिते मूर्ध्नि 'भारिते' गतरक्षणे ।
 अञ्चितापसृतोद्वन्धनेऽक्षकर्मोऽर्धवृक्षणे^१ ॥१७५॥
 पार्श्वान्मुखो स्याद्वलिता 'ग्रीवाभेदे'श्च वीक्षणे ।
 निवृत्ताभिमुखोभूता स्वस्थानाभिमुखाविषु ॥१७६॥
 इत्यादिलोकभावार्था ग्रीवाभङ्गे रनेकधा ।
 ग्रीवाकर्माणि सर्वाणि शिर कर्मानुष्ठानि हि^२ ॥१७७॥
 शिरस कर्मण कर्म ग्रीवाया संप्रवर्तते ।
 इत्येतस्मिन् प्रोक्त शीर्षोपाङ्गसमाभ्ययम् ॥१७८॥
 अङ्गकर्माणि शेषाणि 'गदतो मे, निबोधत', ॥१७९॥

इति भरतीये, नादृषदाहरे, उपाङ्गविधान नाम अष्टमोऽध्यायः ।

-
- १ NS भारिते ।
 - २ KSS, NS कर्मोन्वहणे ।
 - ३ KSS NS ग्रीवाभङ्गे ।
 - ४ KSS. च ।
 - ५ KSS, NS बदतो ।

॥ श्री : ॥

नाट्यशास्त्रम्

नवमोऽध्यायः

एवमेतच्छिरोर्ध्वे त्रभुजासोऽष्टकपोलजम् ।
कर्म लक्षणसंयुक्तमुपाङ्गानां मयोदितम् ॥१॥
हस्तोर पार्श्वजठरकटीजङ्घोरुपादत ।
लक्षणं मन्त्रप्रवक्ष्यामि विनियोगं च तत्त्वतः ॥२॥
'हस्तादीनां प्रवक्ष्यामि कर्म नाट्यप्रयोजकम्' ।
यथा योनाभिनेयं च तन्मे निगदत शृणु ॥३॥

अभिनवभारती

अमृत्रियन्ते गात्राणि यस्पर्शविद्यतस्थिते ।
स्पर्शान्मात्रवपुर्गं मस्तुभ परमेश्वरम् ॥

निष्पाणामनुमन्धानवृद्धयं प्रावतनार्योपमहारपूर्वकं वस्त्वन्तरमासूत्रयन्ताहु-
एवमेतद्विधादि । त्रिविध इति कर्म अभिनेयमित्यर्थं, हस्तेति हस्तादीनामिति पादान्ता-
नामनेनाध्यायेन लक्षणं वदयामि । विनियुक्तत्वेनेति विनियोगं तद्यथा—एषोऽग्नि-
वर्षधारागतिरूपणे (६-२०)' इत्यादि । तन्मेनिकतं व्यता—नयथा—'प्रदिरवचमिना-
ऽगुनि' (६-२०) इत्यादि । तत्त्वत इति । अभिनवस्य द्विविधा इति कतं व्यता लोक-
धर्मी नाट्यधर्मी च । अद्या द्विविधा आन्तरा बाह्या च । तत्रान्तरा वितवृत्त्यपेक-
त्वेनानुभावस्य, यथा—गर्भोऽप्यहमिति तज्जर्मसाटदेसोच्छिन' (६-१०) इति ।
केवलबाह्या अवयवरूपा वा, यथा—पद्मकोशस्य कथमपि निरूपणे । नाट्यधर्म्यपि
द्विधा—नाट्योपयोगमूलभूतैर्कौटिलीयमप्यादभोचिनासीक्विकप्रोभाहेतुः यथा—आवेदि-
ताद्विचतृविधकरणरूपा । काचित्स्वयेन लोकमुपजावति, यथा—वप्रांतुरेण हस्तेन
तत्र तत्र व्यवहितेन लोक उपजाव्यते । लोको ह्यनिर्देश्यमाणेषु वस्तु निर्दिदिशुरीदृश
नाट्यधर्म्यधर्मभूतमित्यवगते वययनीति प्रयुक्तमेव चतुरैः । एव जनान्निवादी वाच्यम् ।
नटमयमात्ररूपा नाट्यधर्मी, मयधर्म्यकिञ्चित्करस्य वपने प्रयोजनभावात् ॥२॥

१. NS KSS हस्तयना ।
२. KSS. नाट्यप्रयोजकम् ।
३. GOS गदगो मे निबोधत ।

पताकश्चपताकश्च तथा च कर्तारोमुख ।
 अर्धचणो ह्यरातश्च शुक्रतुण्डस्तथैव च ॥४॥
 मुष्टिश्च शिखरास्थश्च कपित्थ 'पटकामुख ।
 मूच्यास्य. पद्मकोशश्च तथा' च सर्पशीर्षकः ॥५॥
 मृगशीर्षं परो ज्ञेयो हस्ताभिनययोक्तृभिः ।
 'काङ्क्षुलकोस्तपद्मश्च चतुरो भ्रमरस्तथा ॥६॥
 हस्तास्यो हस्तपक्षश्च सन्दशो मुकुलस्तथा ।
 ऊर्ध्वनाभस्ताम्रचूडश्चतुर्विंशतिरीरिता ' ॥७॥
 अस्युता सयुताश्च गदतो मे निबोधत ।
 अञ्जलिश्च कपोतश्च कर्कट स्वस्तिकस्तथा ॥८॥
 खटकावर्धमानश्च ह्युत्तगो निपथस्तथा ।
 दोल पुष्पपुटश्चैव तथा मकर एव च ॥९॥
 गजदन्तोऽब्रह्मिण्यश्च वर्धमानस्तथैव च ।
 एते तु सयुता हस्ता मया प्रोक्तास्त्रयोदश ॥१०॥

हस्तानुपदिशति पताक इत्यादिना । तथा चक्षुर्देन त्रिपताक प्रकारस्तस्यैव
 कर्तारोमुख इति दर्शनात्तन्निष्पत्तय महिनाकार्यदृष्टाभ्ययनपरमश्चतुर्ध्यान (विषयक)
 मन्दबद्धस्नानादरेषि दृश्यमानेन विधेयेन तद्वर्द्धि दर्शयति । एवमग्रेऽपि त्रिप-
 ताकादिवद् व्याख्येया । यच्चित्तु हस्तपद्महस्तान्नरस्वीकाराय हमपक्षश्च मन्दरा
 इति मन्दराशब्दान्तर चकारेण अङ्गुष्ठमध्यमाग्रनिष्ठीहिनाद्यममनर्जनीलक्षणोऽपि
 मूयभास्वरविद्युदाद्यभिनयविषये नृताचार्यप्रवाह्मिण्य कोह्यसिन्निगोऽपि हस्त सङ्गतो
 भवतीति हस्तान्तराङ्गुलप्रेक्ष्याणि । ते त्रयमुक्ता अपि भवन्ति । सयुक्तरूपेण कार्यं
 इति (१।२०) वक्ष्यते यत् यथाप्येतन्नास्ति तथापि प्रयोगयुक्त्या हस्तद्वयप्रयोगो
 भवत्येव, यथा परेण हारे नीयमाने यथाप्यनाकाङ्क्षस्यामादिक्षेत्रे पराङ्मुखस्य
 प्रयोगः । एव प्रनापनादावपि । एवमग्रेऽपि प्रेक्षणीयम् । किञ्च पताकादीनामपि
 द्विगो युगपत् प्रयोगे युतत्वमभिनेयविनये । नयथा छेदाभिनय कपित्थस्य ऊर्ध्वाधो-
 भावेन पताकस्य 'कुणिच्छ अह्, अस्नमच्छ अहिमोमहिच्छत्रगति' । वित्राभिनये

१ KSS कटकामुख ।

२. GOS, सर्पशिखा तथैव च ।

३ NS माङ्गुलीनामपश्च KSS माङ्गुलीनामपश्च । NS, KSS add a line in this verse मृगशीर्षः परो ज्ञेयो हस्ताभिनययोक्तृभिः ।

४ NS, KSS चतुर्विंशतिमे करा ।

५ KSS रटका ।

नृत्तहस्तानतश्चोर्ध्वं गदतो मे निबोधत ।
 चतुरस्रो तथोद्वृत्तो तथा तनमुखो स्मृतो ॥११॥
 स्वस्तिको विप्रकीर्णो चाप्यरातस्तटकामुखो ।
 आविद्धवक्त्रो मूल्यास्यो रेचितावर्धरेचितो ॥१२॥
 उत्तानावञ्चितो व्यापि पत्तवो च तथा करो ।
 नितम्बो चापि विज्ञेयो वेशदग्धो तथैव च ॥१३॥
 सम्प्रोक्तो करिहस्तो च ततास्यो च तथैव च ।
 पक्षवञ्चितको र्ज्व पक्षप्रद्योतको तथा ॥१४॥
 सेयो पट्टपक्षो च हंसपक्षो तथैव च ।
 ऊर्ध्वमण्डलिनी चैव पार्श्वमण्डलिनी ॥१५॥
 उरोमण्डलिनी चैव उरपाश्वर्यामण्डलिनी ।
 मुष्टिकस्तवस्तिको चापि बलिनीपक्षकोशको ॥१६॥
 अलपक्षान्वणो च तलितो बलितो तथा ।
 मत्तपट्टिकरा ह्येते नामतोऽभिहिता मया ॥१७॥
 'यथा' लक्षणमेतेषां कर्माणि च निबोधत ।
 'प्रसारिता समा' सर्वा यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
 कुञ्चितश्च तथाङ्गुलः स पताक इति स्मृत ॥१८॥

ध्वजम् । एते तु मयुना एव । नन्वेव ध्वजः, 'गतावादीनामपि प्रयोगे खविस्मयुतस्वान्' ।
 एते च त्रयोदश मयुक्ताऽप्यतिरेकेण न स्वार्यस्य गमका ॥१८-१९॥

एतेषां अभिनयहस्तानामनातचक्रप्रतिमनां दर्शयितुं, मार्गाणां मसृणीदृढछिद्र-
 वर्ननात्मकायां ममूणनादि निवृत्तमेवावुकोशेषणेन, उदघनोत्सारणेन छिद्रच्छादनेन,
 चैकत्वनेनानुपवेशनम् एवाभिनयार्थं विद्वान्तना प्रथयितुं, नृत्तस्य च वस्तुमूलावे-
 नोपक्रम्य स्वरूपमभिधानम्, नृत्तस्यैवो चेद्व्याप्तिनि नृत्तादिविषये तु मूलाङ्कुरादाभुप-
 योगमपि च दर्शयितुं नृत्तशब्देन विज्ञेयं निर्दिष्टं नृत्तहस्तानित्यादिना । समुदासयुत-
 क्तोपजीवित एवश्येन विज्ञेयं प्रमुञ्चन्ते [नाशं वगैव इति शब्देऽपि न घसन्ति
 दर्शयन्ति (?)] नन्विदं यथा लक्षणं यथा च कर्मण्यभिर्व्येतेति तथा निबोधतेति
 मन्मथः ॥१७॥

अथ ययोर्हेम पताकादोना लक्षणमाह—प्रसारिता समा इति । समा- इति
 प्रकृतिस्था इत्यर्थः । प्रसारिताशा वा इति पाठः । प्रसारिता- प्रधाना इत्यर्थः ।
 मनाः सहिता अविरताः । कुञ्चितत्वं शब्दस्य बद्धने तन्मक्षणोपजीवनेनाङ्गुल-

१. KSS यय ।

२ KSS, NS प्रसारिताशाः सहिता ।

एष प्रहारपाते - प्रतापन नोदने प्रहर्षे च ।
 गर्वेऽप्यहमिति तस्मैतं ताटदेभोत्थितं^१ कार्यं ॥१६॥
 एषोऽग्निवर्षधारानिरूपणे पुष्पवृष्टिपतने च ।
 समुत्करणः कार्यः प्रविरलचलिताङ्गुलिर्हस्तः ॥२०॥
 स्वस्तिक विष्णुतिकरणात् पत्न्यपुष्पोपहारप्रव्याणि ।
 विरचितमुखोत्थयं यद् द्रव्यं तच्च निहंस्यम् ॥२१॥
 स्वस्तिकविष्णुतिकरणात् पुनरेवाधोमुषेन कर्तव्यम् ।
 सवृत्तविवृत पात्य छन्न निबिड च गोप्य च ॥२२॥

सन्निवश कार्यं इत्यर्थः । पनाकाकारत्वात्पताक । अतएव पनाकाप्यमन-
 दाभिनया । एवमन्येष्वपि हस्तेषु नामनिर्वचनानुसारेण विनियोग प्रदर्शनीयः ।
 प्रविरलचलिताङ्गुलिस्त्वादिसंयोगेऽपि एकदेशविकारे तत्त्वप्रत्यभिज्ञानाभूवापगच्छोद्-
 याश्च मूलसन्निवेशाश्रयणात्पताकात्वमेव । एवमन्येष्वपि ॥१८॥ प्रहारस्य पातने
 कतव्यं, स्वयं, परेण च क्रियमाणे । प्रतापने चीनप्रमनायाग्निस्पर्शप्रहणं, राज्ञा च
 प्रतापे गणहृदयम्लानिमित्तभतप्रसिद्धिनिर्देशात्मनि तथा एकस्मै च क्षातग गतेन

उत्प्रेक्षणीयः । प्रहारे हृदयसंनतस ईपत्कल्पमाने, प्रहर्षे च रोमाञ्छ्वे मम्मुगु^२ उद्गमन ।
 अग्निसन्दायंरहिनी (अह) यथा अहमदसो मेरे^३ अहमपि ममापि ममापि मय्यपीत्यादौ
 गर्वगर्भे प्रयोगे पाश्चात्तरात्स्वरास्वमागच्छेत्ताटाभिमुखं^४ वर्तय ॥१६॥
 एष इति एतस्मिन्नेभिनेता स्या (दिनि चे) द्विभस्तिरतस्या, एतदर्थनिकरण इत्यर्थः ।
 श्रमे धारा ज्वाना । पुष्पवृष्टिप्रहणमप्रमिट्टपामुग्गनादिवृष्टयन्तरोपलक्षणम् ।
 समुत्करण इति हस्तद्वयमीदृश वर्तव्यमित्यर्थः समुत्तासमुत्तमम्बन्धा लोरोचिता चलन-
 लक्षणा क्रिया यस्य तेनाग्निज्वालामूर्ध्वगमनं, जलयागात् अधोगमनमङ्गुलीनामूध्व-
 मुत्तहस्तस्य पुष्पवृष्टौ शिरोदेशे अधोमुखस्य स्थितस्य तमाञ्चताङ्गुलेश्वरधोगमनमिति
 मगृह्येतम् । तेनैवाग्निनोऽपि यत्प्रयोगदर्शनं तदवकटम् । प्रविरलास्मात्परचलिता
 प्रविरल वृत्ता चलिता अङ्गुल्यो यत्रेति समासः । समुत्तहस्तलक्षणात् रवितक्मुप-
 जोऽप्य नृत्तलक्षणादा ॥२०॥

तेन मम्मुगो गतागौ मणिचन्द्र भुवि यस्तौ कृत्वा बाह्वभिभ्रमणमुत्सवा स्वपादव-
 मम विष्णुनिः तत्प्रियाया । पञ्चन स्वल्पोदक सरः । पुष्टप्रवर मण्य च ह्य त्प

१. NS, KSS. तलाटदेभोत्थितः ।

२ KSS विष्णुः ।

अस्पृष्टं चाह् गुत्तोभिरघोमुलप्रस्थितोरित्यतचलाभिः ।
 वायूमिवेगवेलाक्षोभदचौपदच' कस्तंध्यः ॥२३॥
 उत्साहनं बहु तथा महाननप्रादापुष्करप्रहृतम् ।
 पक्षोत्क्षोपाभिनयं रेचककरणेन' प्रयुञ्जीत ॥२४॥
 'परिघृष्टतलस्येन तु धीत मृदितं प्रमृष्टपिष्टे च ।
 पुनरेव शंसधारणमुद्धाटनमेव' चाभिनयेत् ॥२५॥
 एवमेव प्रयोक्तव्यः स्त्रीपुंसाभिनये करः ।
 पताकाम्या तु हस्ताभ्यामभिनयेः प्रयोक्नुमि ॥२६॥
 'दशास्त्रद्वयं दशालम्बद्वयं सहस्रास्त्रस्तथैव च ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि त्रिपताकस्य लक्षणम् ॥२७॥
 पताके तु यदा वक्राङ्गामिका त्वह् गुत्तिर्भवेत् ।
 त्रिपताकं स विज्ञेयः कर्म चास्य निबोधत ॥२८॥

यच्च भूमौ पिच्छित्तं बलितण्डुलवैचित्र्यभ्यायेन स्थापितं तदभिनयेदिति लोकासोप-
 जीविनी नाट्यधर्मी ॥२१॥ पुनरेवेति वचनात् स्वस्तिकस्तद्विच्युति विच्युतिपूर्वकं
 स्वस्तिक इति श्रमः । तत्राद्योमुखेन स्वस्तिकेन तद्विच्युत्या च संवृतविधृतमर्थं सवृतमर्थं
 च विद्वन्म । यथा "घटयेद्वाटकवाटघट्टितं जवेन" इति । पारस्य पतनाद्रक्षणीय
 विच्युतिपूर्वकं शीघ्रं स्वस्तिनकराणां, छलं निविष्टं स्पष्टं नयैव शौभ्यं, अग्नौ मा
 द्राक्षीदिति तज्जातं करणं स्वस्तिककरणात् । वक्रारेण वक्राये, अनाच्छन्ने, अनति-
 निविष्टे अगोप्ये चाभिनयः ॥२३॥ स च स्वस्तिनविच्युतिरूप इति दर्शयति । रेचयति
 स्वमग्निवेशाद्यापयति स्वस्तिनाद्या या श्रिया तद्वेचनकरणम् । यथा यथायोगं तथ
 परस्पोन्साहनं प्रेरण उत्साहननं सत्पुरुषाभिनयनं च विरताह् गुत्तिस्तेष्वेणानपस्तवा-
 वारवन् प्रघातं वस्तु अत्रमकरणेन निवृत्तास्वंगमनेन पादवर्तगात् । प्रागुन्नतमूर्ध्व-
 गतात् पुष्करप्रहणने अथ पातनं, यस्मिन् पतत्रिणा मुहूर्ध्वं इति क्षेत्रे उत्साहनयत्
 उत्तरेपं कृतमयोर्ध्वगमनेन । अभिनयशब्दवत्पात्य च । अभिनयशब्दस्य वैचित्र्य
 पदस्यन्त उपाध्याया व्याचक्षते अभिशब्देनाभिमुख्यं, नगच्छेन निषेधो, यशब्देन

१ NS सोमास्त्रोपदच KSS सोमदचौपदच ।

२ NS प्रहृष्टम् ।

३. KSS करणः ।

४. KSS. परिमृष्टः ।

५. NS मुत्साटनः ।

६. NS, KSS Omit this verse

आवाहनमवतरण विसर्जन वारण प्रवेशश्च ।

उन्नामन प्रणामो निदर्शन विविधवचन च ॥२६॥

मङ्गलस्यदध्याणा स्पर्शः शिरसोऽप्य सन्निवेशश्च ।

उत्थोषमकुटधारण नासास्यधोव्रतवरणम् ॥२७॥

अस्यैव चार्ङ्गुलीभ्यामधोमुखप्रस्थितोत्थितचलाम्भ्याम् ।

तत्पुष्पवनस्रोतोभुजगभ्रमरादिकान् कुपति ॥२८॥

अधुप्रमाज्जने' तिलकविरचन रोचनयातम्भनक च ।

त्रिपताकानामिकया स्पर्शनमलकस्य' कार्यञ्च ॥२९॥

यदर्थो लभ्यते, तेन स्वपादवर्णमुखदेशागमनेनाभिमुख्यमभिमुख्यं वाश्वक्षेत्रे तु रेचन-
पूर्वमधोमुखोत्तानपरिवर्तनेन च यच्छब्दाद्यंमभिनयेदिति । २६। परिग्रहः संघ्रपात्पादव-
र्तोऽर्थे उभयतो वाऽर्थे समन्तादर्थे च, तेन परिघुष्टं यत्तत् नत् द्वितीयपताकहस्तेन
पताकाकारेण धातुन महेन माज्जनं पेयण नद्विशिष्टमपि द्वयमभिनयेत् । यथा-
प्रम च परिग्राहार्थे योज्य पुनश्चब्दः । पवतोद्धरणं गंतशिलादेशचोत्पादनम् ।
चकाराद्व्यदानमभयदानमित्येवमाद्यभिनयेत् । परिघुष्टेतीतिवर्तंयता प्रसवना
वारयितुमेवकारः, “एतत् पुणःपरिग्रहिचइति कोणे जिजिब्रातिह” (?) इत्यादौ
यथापुन शब्द एवार्थोत्तरवस्तथाङ्गिद्वयं पताकादिस्तथेति व्यवहारइदमात् ॥२५॥
न चैतावानेवास्य विषय इति दर्शयितुमाह—एवमनेन प्रकारेण स्वबुद्ध्या तां तामिति-
वर्तंयतामुत्प्रेक्ष्य प्रयोजनस्य । स्त्रीपुंसयोरुभयोरपि अभिनेत्राभिनेययोर्वा । अभ्ये तु
नपुंसकलिङ्गस्य स्त्रीपुंसाभ्यामेव स्वीकारात् समस्ते प्रदर्शयैर्भनेतव्ये विशिष्टेति-
वर्तंयतापुनस्तस्यार्थस्य प्रयोग इत्याह ॥२९॥

अथ त्रिपताकमाह पताकेतिवत्यादि । अनामिका वक्त्रा रतीयर्मातजनीमध्यमाना
तितृणा पताकयदवस्थानात् त्रिपताकं त्रित्वस्याभिनेयत्वा । कर्मेत्यभिनेयम् । २७-२८।
आवाहनं पराङ्मुखीनतर्जनीमध्यमाङ्गुल्यवनात्, “जार्थे इतस्तावत्” इत्यादौ ।
रथादे अवतरणमधस्तत्कृतेन पादवर्णमरममनात् “अवतरत्वायुत्मान्” इत्यादौ ।
विसर्जनमनादरकृतं बहिरङ्गुलिद्वयोपात् । वारणं “एव मा हायी” इति प्राङ्मुखे-
नाङ्गुलिद्वयचलनात् । प्रवेशनं पादवर्तलेनाग्रगमनात् यावत्प्रविशामोति । यथोन्नामनं
विमुकादौ तालनेनोत्तानाङ्गुलिद्वयात् । प्रणमनं शिरोगतेन पादवनं प्रणयनान् स्वम-
मर्पणम् । प्रदर्शनं नृपमानोपमेयभावेनपट्टिरसेनाङ्गुलिद्वयेन । विविधं विचित्रमिदं
वा ह्यादिदं येत्यादिना अङ्गुलिपुमनाभोन्नामात् । उचनं नायणं मुखक्षेत्रे उत्तर-

१. KSS प्रस्थितो स्थितस्तावताम् ।

२. NS तत्पुष्पव्रतनशातो KSS तत्पुष्पव्रतनशातो नृपणम् ।

३. KSS, NS अधुप्रमाज्जनिता... ।

४. NS स्पर्शनमलकस्य KSS दर्शनमलकस्य हायञ्च ।

'स्वस्तिकी त्रिपताकी तु गुरुणा 'पादवन्दने' ।

विच्युतो चास्तवस्थो कार्यावुद्धाहदर्शने ॥३३॥

परस्पराप्रसंसित्यौ कर्तव्यौ 'नृपदर्शने' ।

निर्यक् स्वस्तिकसम्बद्धौ स्वातां तौ ग्रहदर्शने ॥३४॥

तत्पस्विदर्शने 'कार्याविधौ' चापि पराङ्मुखौ ।

परस्पराभिमुखौ च कर्तव्यौ परदर्शने ॥३५॥

उत्तानाद्योमुखौ कार्याविधौ 'वक्त्रस्य' संस्थितौ ।

वदधानिलसद्ग्राभमकराणां च दर्शने ॥३६॥

स्मात्प्रथमनात् ॥२६॥ मङ्गल्यद्वयाणां पूर्णबुध्नादीनामधीमुखेनाङ्गुलिद्वयेन । स्वर्गं
ब्रह्मादीनां शिरसि स्पर्शः । निवेशनं निवेश सम्बन्धोऽनामिकया शिरसोर्वा सन्नि-
वेशनं तत्क्षेत्रे सम्मुखमण्डलगतोर्णाषघारण, शिरस्यधामुनेन भ्रमना मुकुटधारण
तुल्यक्षेत्रे । सवरभमनिष्टे गम्ये वचने च क्षण्डेऽपि नामादी अङ्गुलीद्वयेनाच्छाद-
नम् ॥३०॥ अस्पर्श चेति । अतश्च मुकुटादिदर्शनेन तद्वेत्तोः राजादेरप्यभिनयः, तेन येन
हस्तेनाभिनेय यथाव्यभिचारित्वेन बहुसो निर्दिष्ट तदनिर्दिष्टमपि तेनैवाभिनेयम् ।
यथा मुकुटधारणाभिनयेन राजानः रेचितपताकयोरेन दक्षितः । अङ्गुली ये निर्य-
क्षित्ये इत्येवकारः, तेन च त्रिपताकयस्तेन इत्यप्य ग्रहणम् । चकारिणाग्धाच्यकृत
मङ्गुल्यन्तरस्य 'अधोमुखादिरूपत्वमनुजानाति । अधोमुखे च द्वे प्रस्थातोर्ध्वानयो
चने चेति नमास । समुत्पक्षिणश्चटकादीन्, कटिक्षेत्रं लघुचालः । लघु च श्रोत
प्रमेणाध्वमधस्तिशङ्कया अधुसर्पनिग्रगत्याभिनयेत् । अवरमक्षिरादीनां पुनश्चपादन
पक्षित्वेनाप्रसिद्धे, तेन कटिक्षेत्रस्यागेन यथेष्टमेवा श्रोत्रमित्युक्तं भवति ॥३१॥ अधु-
णस्तत्प्रमाणेनस्य चानामिकया स्वक्षेत्रगतयाधीनश्चटस्थामिनयः । तिलकस्याभिनयो
रोचनाचन्दनादिना तद्विरचनस्य च । एतेन विधाफलयोस्तुरयाभिनयोऽयमप्रापीति
सूचयति । तेन पत्रनयस्यातितोऽपि कर्तरीमुख इत्याद्युक्तम् । रोचनाचन्दनस्य
मङ्गल्यतिलकादिना स्वीकारादिक व्याचक्षते । रोचनया अदमश्चित्तोऽप्यते, तथा-
नामिराट्टमसमष्टेनाभिनयः । यथा—

कोउदस्तपाहृतया तथा च केन समानिवशश्च ।

सूकरं भर्तृमुखं च दुःखं च ॥ (?)

'बालम्मनं शरीरम्पर्शन, श्रोणिनाचमनम्, नम्रान् मज्जायाश्चपि वन् ।
सर्ववेममिति नेभेरन्नाममवान् । बाहोपदव्यं उपमर्गः, न नन् ममाम, स्वतत्त्वं च ।
अनातिगौरवानिम्नेहादिना नथानामिरयैव स्पर्शनान् "यामी अवा उच्चं अमीउ-

१. KSS does not read स्वस्तिनी in वृणा प्रयोगादि ।

२. NS पादयन्दनम् ।

अभिनयास्त्वनेनैव वानरप्लवनीमंथ ।
 पवनश्च स्थिरश्च नाट्ये नाट्यविचक्षणं ॥३७॥
 समुल्लसन्ताड्गुच्छ कार्यो बालेन्दुदर्शने ।
 पराङ्मुखस्तु कर्तव्यो धाने नृणा प्रयोस्तुभिः ॥३८॥
 त्रिपताके यदा हस्ते भवेत् पृष्ठावलोकनी ।
 तज्जंनो मध्यमापाश्च तदासौ कर्तरीमुखः ॥३९॥
 'यधि चरणरचनरञ्जनरङ्गणकरणान्यधोमुखेनैव ।
 ऊर्ध्वमुखेन तु कुर्याद् दष्ट शृङ्ग' च तस्य च ॥४०॥
 पतनमरणव्यतिक्रमपरिवृत्तवितर्कित तथा न्यस्तम् ।
 भिल्लवर्तितेन कुर्यात् कर्तार्यास्याङ्गुलिमुखेन ॥४१॥
 समुत्करणो वा स्यादसमुत्तो वा प्रयुगपते तज्जंनं ।
 कश्चमरमहिषसुरगजवृषणोपुरांसंक्षिप्तरेषु ॥४२॥
 यस्याङ्गुत्यस्तु विनता सहाङ्गुष्ठेन चापवत् ।
 शोर्ध्वचन्द्रो हि विनोय करं कर्मास्य वक्ष्यते ॥४३॥
 एतेन बालतरव क्षिप्तिलेखाकम्बुकस्तशवतपानि ।
 'निर्पाटनमापस्त मध्योपम्य च पीन च ॥४४॥

तोरड' (?) इति दर्शनमनवश्यं यत्नानां स्थापानरसनयनं, यथा रत्नावल्यामुदयनेन
 मुसङ्गताया । अत्रिरस्य ललाटस्य दर्शनमत्राञ्जनेनोत्तानान्तरमञ्जनमित्यादा-
 विवक्ष्ये ॥३२॥

तर्तरीमुखं त्रिपताकं दर्शितं । चरणेन पदं नीयते । अवलोकनीति
 अमलितट इति चावत् । तर्तरी इदं गमेयं रूपं माहुरते तथा नायते । यधीति पृषपदमिति
 इति इत्यादी मार्गप्रदर्शने, तेनापाधोमुखेनेति मवहर्ते । चरणस्य रचनं कम्बुगिरादिना
 यत्र भङ्गादिक्रिया रञ्जनमननकेन । रजयत्यस्मिन् हृदयमिति रङ्गं कुङ्कुमादिकृत-
 इत्यनुष्कोष्ठे भङ्गस्तिक्तकादि तं वगेति रङ्गयति । एवकारेण तज्जंनोमुखतक्षणमुख-
 म्यापोगतनानन्तरमेव पृष्ठावलोकित्व पुनरधोगमनं पुन पृष्ठावलोकनमिति चलनं
 माह । दष्टमिति दशनं तत्तुल्यं च तर्तरीनादि नायिकाधेनान् कणानि गच्छन्ता, शृङ्ग
 म्वङ्गधेये हस्तद्वयेन, तस्य यत्राद्विष्टस्य राचनम् । अतिक्रमोपराध ॥४०॥

१ NS यधिरूपेण KSS यधिरचरणरचनरञ्जनममन ।

२ NS does not read it

३ KSS निपटन ।

रशनाजघनकटीनाभान्ततलपत्रकुण्डलादीनाम् ।

कर्तव्यो नारीणामभिनययोगोऽर्धचन्द्रेण ॥४३॥

आद्या धनूर्नता कार्या कुञ्चित्ताड्गुष्ठकस्तथा ।

शेषा भिन्नोर्ध्ववलिता^१ ह्यरालेऽङ्गुलयः करे ॥४६॥

एतेन सत्त्व^२ शोण्डीयवोर्यधृतिकान्तिदिव्यगाम्भीर्यम् ।

आशोर्वादाश्च तथा भावा^३ हितसज्जका कार्याः ॥४७॥

एतेन पुनः स्त्रीणां केशानां सप्रहोत्कषी^४ ।

सर्वाङ्गिक तयैव च निर्वणनमात्मनः कार्यम् ॥४८॥

कौतुकविवाहयोगं प्रदर्शनेनैव सप्रयोग च ।

अङ्गुल्यप्रस्वस्तिकयोगान् परिमण्डलेनैव ॥४९॥

परिवृत्त पराङ्मुखीभूत विषयंस्त च । विसर्जितमूहनम् । स्वस्त निक्षेपणम् । भेषज
वैपरीत्य मध्यमयोस्तर्जनीपृष्ठगत्य, चलनं पुनः स्वस्थापितस्तयो समाह्वानं द्वन्द्वः ।

एतेन यथायोगं सघातविगृहीतविषयंस्तप्रयोगो द्वित्रिद्वयेत्याद्युक्तम् । कर्तव्यास्तस्य
कर्तरीमुखस्य यदङ्गुलीरूपं मुखं प्रधानं तेन भेदनवलनसहितेनेति सङ्गतिः ॥४१-४२॥

अर्धचन्द्रमाह—सहाङ्गुष्ठेनेति । अङ्गुष्ठोऽपि विनतः चापवदिति श्लिष्टा-
हस्वत्वं निषेधति । ख्यात इति नाम्नेन लघुरूपं ॥४३॥ बालतरवदचोर्ध्वं गच्छता,
उपप्लुत्तानेन, अर्धेन्दुरित्यन्वयवलात्सव्यम् । तेन शशिवेनेत्यनेन लेखामाश्रमभिनेय
विशिष्टतर्जनीकेनेत्युक्तं भवति ।

कम्बुरिति श्लेष एवानेगानिनेयं तद्वदृश्यं तु वकंटे वक्ष्यते । प्रकोष्ठान्तर-
मुमुक्षेन वलयः । निर्घातनं यत्नान्निष्ठासगमिति । तस्यायस्ममटवीभोपगमितमत्,
आयम्त वेदः पगाङ्मुखेन गण्डध्रुविभ्रमात्तमभिनयेत् । मध्ये उदरादी । उपमीयत
इत्युपमा तत्र प्यत्र, तेनायमर्थो मध्यस्य यदुपमीयमानस्य वाश्यं तदभिनयेत् ।
पीतं च पीतम्, अर्धान्धमध्यमेव । चकारादयेचन्द्रद्वयेनाभिनयेत् । अन्ये तु पानं
चपकादि व्याचक्षते पानमिति पठन्तः ॥४४॥ जघनो रटेरग्रभागः, पार्श्वभागश्च
कटी । आननतने च पत्राणि भङ्गाः । तलपत्रमाभरणविशेषः पत्रं दन्तपत्र

१. NS रशना ।

२. KSS ह्यरालाङ्गुलयः ।

३. NS शोण्डीयवोर्यधृतिकान्तिदिव्य । KSS. शोण्डीयवोर्यधृतिकान्तिदिव्य ।

४. KSS भावामिसज्जका कार्याः ।

५. KSS सङ्प्रहोत्कषी ।

६. KSS निर्वणनम् ।

प्रदक्षिण्य परिमण्डलं च कुर्यान् महाजन च ।
यच्च^१ महोत्तरचितं ब्रह्म तच्चाभिनेयं स्यात् ॥५०॥
आह्वाने च निवारणनिर्माणे चाप्यनेक्यचने च ।
स्वेदस्य चापनयने^२ गन्धाघ्राणे शुभे शुभे चैव ॥५१॥
त्रिपताकहस्तज्जानि तु पूर्वं यान्यभिहितानि कर्माणि ।
तानि त्विरासयोगात् स्त्रीभिः सम्पक् प्रयोज्यानि ॥५२॥
अरावस्य यदा वज्राज्जामिकास्वहृद्गुर्निवेत् ।
शक्रतुण्डस्तु स करं कर्मे चास्य निबोधत ॥५३॥

नविनीदल वा । आदिमन्त्राभ्यामादि । एतच्च तत्तत्क्षेत्रमेव यथायाग पादवृद्धययोग
पादवृद्धयान्नावधावर्त्तितलेनैकैवेनान्यमर्त्तिन वाभिनेयेत् । ४५।

अरावमाह—आद्या अनुनंतेति । आद्यास्तज्जनामध्यामादयः कनिष्ठाङ्गा पूरय्या
पृष्ठेऽङ्गूरे तिष्ठन्तीति । अयं इत्यस्त्वयाम् पुष्टिमन्त्रात् । अरावपदमण इ-यादौ
यत्रार्थेऽङ्गामण्ड ॥६६॥ सस्व स्वयंम् शौण्डीयं गव । शौण्डमुत्तमाह । कान्ति-
दशोभा, दिव्य गगनस्य, गाम्भीर्यं—

यस्य प्रभावाशकारा श्रीःहर्षभयाविषु ।

भावेषु नोपलभ्यन्ते गाम्भीर्यमिति तत्समूहम् ॥

भाषीर्वादा इत्येति ननु पुण्याहनिम्त्यादयः । हितमङ्गका मुवभायाः । तत्र
हृदि पादवृद्धये स्त्रीयेन चतस्रेण भ्रमणागमनं यथायाग प्रयोगः । तत्रास्यनेऽप्य-
भिनेयमस्यानेन ॥६७॥ सप्तहो अग्नं केनानाम् उत्कर्षो विर्माणेनापादनम् । पुन-
ग्रहणाद्द्विस्त्रिंशत्तारास्य समनभ्रमणादि लभ्यते । तथैव चेति यदा सर्वाङ्गनिवर्णनं
भवति तदा तार्थमिति । तेन द्वितीयपादवृद्धयेऽप्यनेन लभ्यते ॥६८॥ योनिकं
विनाहृतपूर्वभावी यथुव्यागावागा अनयितार प्रमिद । विवात्राज्जो माक्षिणि
वध्या वहनम् । अङ्गुल्यघ्राणा इत्यङ्गगणनाया इत्येति ताराण्ये यद्योत्र तत्रापवक्षितेन
परिमण्डलं प्रदक्षिणदिवर्गमेव भ्रम्यता योनिकविवाहवामाभिनेयः । अरावस्तुपद-
स्यार्थः । एवकागो निम्नत्रयः । सम्प्रयोगः मध्येपमात्रस्तु अङ्गुल्यघ्राणस्तिरयामादेय
केवनात् ॥६९॥ देवताविषयं प्रदक्षिणत्रयं, परिमण्डलं यत्तुलं, महाजन जनममूहः ।
विर्चितं पुण्यप्रदादि । एतन्त्रं परिमण्डलेन पादवृद्धयान्नावधावर्त्तितलेनैकैवेनान्यमर्त्तिन

१ KSS NS महोत्तरचितम् ।

२ NS, KSS निवारणनिर्माणे चाप्यनेक्यचने च ।

३ KSS चाभिनेयं गन्धाघ्राणे शुभे चैव । NS गन्धाघ्राणे शुभे चैव ।

४ KSS, NS त्विरासयोगात् ।

एतेन त्वमिनेप नाह न त्व न कृत्यमिति चार्थः ।
 आवाहने विसर्गे धिगिति वचने च सावज्ञम् ॥५४॥
 अङ्गुन्यो यस्तु हस्तस्य तलमध्ये प्रमत्स्यता ।
 तासामुपरि चाङ्गुलः स मुष्टिरिति सञ्ज्ञितः ॥५५॥
 एष प्रहारे व्यापामे निर्गमे 'पोहने तथा' ।
 सयाहनेऽसिपटोना कुन्तदण्डग्रहे' तथा ॥५६॥
 अस्वैव' तु यदा मुष्टेरुध्वोऽङ्गुल प्रयुज्यते ।
 हस्तः स क्षिप्तो नाम तदा' ज्ञेयः प्रयोक्तृभिः ॥५७॥

।५०। आह्वाने पनदङ्गुलि । निवाग्णे वहि क्षिप्ताङ्गुलि । निर्माण अपूर्व उदय यथा
 उदिनो भगवान् मृगनाम्न्यत । 'भगव मित्रलल्लव' इत्यादी । निर्मोपेण वा मान
 पन्थिदो वर्तन वा, यथा "जलनिहिमल वंश" (जलनिधिल वेगात्) इति । निर्दान
 तृणाद्युत्पादनमित्यग्ये । अमृता सृष्टिर्वाप्सा निर्दानमित्यग्ये । अनेक पृथग्भूत
 संबन्धाभावकम् यत्रोच्यते तत्र पुन वहि क्षिप्ताङ्गुले प्रयोग । यथा "वहि ह वहि ह"
 इत्यादी । अन्वयः सुगमिस्त्वादाभ्यागम् । अन्व ज्ञेयं चैव इति पाठ । एष हस्त इत्यर्थः ।
 चैव इत्यग्ये पठित अद्याहार कल्पयन्, एवमारेण अक्षेत्रगतत्वं हस्तमप्येयाह ।५१।
 त्रिपञ्चाक्षस्य मान्यावाहनमवनरणमित्यादीन्यभिनेयानि ताव्यगामस्य यत्प्रयोगाङ्ग-
 युक्त्या सम्प्रतिर्भवति तत्तेनापि प्रयोज्यानि श्रोत्रिभिः न तु नामा त्रिपञ्चाके निषिध्यते,
 पुनस्त्रिपञ्चाकन्यानेऽत्रालो निषिध्यते ।५२।

शुक्लपुण्ड्रमाहारसत्वेति । नृ पूर्वमादिशेषमाह । द्वितीयस्तुरपि सत्त्वाद्यै,
 तत्रैव्या अपि वक्रिमाणमनुजानाति तदावागत्वात् । शुक्लपुण्ड्र इति सत्त्वेन प्रत्येकमेव
 एव ह्ययं वाच्यार्थः । नाह न त्व, न कृत्यमिति । न च सर्वथा निषेधे
 अयमभिनयः, अगि तु अर्थे अर्थनाया मय्यामीप्याप्रपक्वगृहादाविति यावत्,
 अर्थनमर्थ, "अकर्तृणि" इति घञ् । सावज्ञ यदाह्वान विसर्गश्च पञ्चमिरङ्गुलिभि
 लेपात्पृथक् इति कर्तव्यता, मङ्गु, द्विम्बिर्वा प्रयोगयुक्त्या । धिगित्यनेन निन्दार्थेनाङ्गु-
 लादेय लक्ष्यते, "विन्नेन वाचवयपानकदूषितेन" इत्यादावयमभिनय इत्यर्थः ॥५३-५४॥

मुष्टिमाह—अङ्गुल्यो यस्येति । तलमध्ये इति अङ्गुलमूलजङ्का समयति । अग्रे
 मय्यङ्गुल्यता इति अग्रगोपनेन विरमत चव पन्थिरिति । उपरीति मध्यमाङ्गुलिदेशं
 मन्पीडयन्तित्यर्थः । सञ्ज्ञितः लोके हस्तैव मुष्टियन्त्र प्रसिद्ध इत्यर्थः । व्यापाम इति

१. NS., KSS हस्तपीडने ।

२. NS., KSS- दण्डकुन्तग्रहे ।

३. NS तथा ।

रश्मिकुशाङ्कुशधनुषा तोमरशक्तिप्रमोक्षणै' च ।

अधरीष्टपादरञ्जनमतकस्योत्क्षेपणं च ॥५८॥

अस्यैव शिखराभ्यस्य हृङ्गुष्टकनिषेधिता' ।

यदा प्रदेहिनी वक्त्रा स कपित्थस्तदा स्मृत ॥५७॥

असिचापचक्रतोमरकुन्तगदाशक्तिवज्रबाणानि' ।

शस्त्राभ्यभिनेयानि तु 'कार्यं सत्यं च पथ्यं च ॥६०॥

उत्क्षिप्तवक्त्रा तु यदानामिका सकनोपसृता ।

अस्यैव तु कपित्थस्य तदासौ खट्वामुखः' ॥६१॥

होत्र हव्य छत्र प्रग्रहपरिकर्षणं व्यजनकञ्च ।

आवर्गधारणं क्षण्डनं तथा पेपणं च ॥६२॥

युद्धे प्रतिमन्त्रप्रकोष्ठग्रहणे खड्गयुद्धे च । निगमे आर्शकादिस्वरमस्य निष्कामने ।
गीर्जने शानपीडने गोमहिषादिद्रोहने च । सबाह्वने मृत्पीडने अथवा मृदुपीडने ।
अभियष्टीनामपि यष्टीनामिति बह्वचनग्रहणात् छुरिवायुद्धप्रकारेण इत्यादि योग्यम् ।
तथेति सबाह्वने धारणे धारणे मार्जने वा ॥५५-५६॥

शिखरमाह अस्यैव चेति । पुनर्मुष्टिग्रहणं (मुष्टिगतं नामधिकारे ?) मुष्टेराकारे
शिखरेणभिनेये द्वये सत्कर्मणा च दृढपीठनादौ मुष्टिमाह—अत एवोक्तं प्रयोक्तृभि-
रिति । रश्मिं प्रग्रहः विष्णो वा तेषां सबाह्वनं ग्रहणमिति सङ्गः । अत्र च
द्रोहोक्तस्य वा प्रयोग उलानापोमुखपादवर्गादिभिश्च । प्रयोगानुसारेण तत्स्योत्क्षेपण
मण्डनमादेरुत्पीडनं वा कुटिलीकरणार्थम् ॥५७-५८॥

कपित्थमाह अस्यैवेति, नामोक्तवाग्नस्य पूर्ववत् प्रयोजनं, कपित्थाकारेरश्मिन्
अङ्गुष्ठनयन्याङ्गुली । दास्राप्नोति दास्यर्पणानीत्यर्थः । कार्यं मुहुनम्, अत्र
छोटिकाप्रयोगः ॥५९-६०॥

अथ खट्वामुखमाह उत्क्षिप्तवक्त्रेति । उत्क्षिप्ता खनी वक्त्रा अनामिका कपित्थस्येति
पुनर्नामोच्चारणात् दारावर्षणकार्यमत्यपभ्यादावस्य प्रयोगः । तुरेफ पूर्वस्माद्विधेये,
मुद्रितोयोऽवधारणे । विरलत्व मनाक् अनामिकास्निष्ठिर्योर्भवेति सकनोपसृता ।
महामन्दात् विदलेपाशङ्का न स्यात् । खट्वा काथायामित्यस्मान् धुत्त्विगमानोर्षेय

१. KSS, NS प्रमोक्षण ।

२. KSS, NS मुखेऽङ्गुष्ठनिषेधिता ।

३. GOS. वज्रवर्णादि ।

४. KSS, NS. read as कार्यं सत्यं च पथ्यं च ।

५. KSS वक्त्रा ।

६. KSS. खट्वामुखः ।

भावतदण्डग्रहणं मुखताप्राप्तम्वसग्रहं चैव ।
 सन्ध्यामपुष्पमाला वस्त्रान्तालम्बनं चैव ॥६३॥
 मन्थनशरावकर्षणपुष्पावचयप्रतोदकार्पाणि ।
 भङ्गुशरज्वाकर्षणस्त्रीदशनमेव कार्यं च ॥६४॥
 'खटकाख्ये यदा हस्ते तर्जनी सप्रसारिता ।
 हस्तसूचीमुखो नाम तदा ज्ञेयः प्रयोक्तृभिः ॥६५॥
 'अस्य विविधान् योगान् वक्ष्यामि समासतः प्रदेशिभ्याः ।
 ऊर्ध्वनतलोलकम्पितविजृम्भितोद्वाहितत्वाया ॥६६॥

पुनः । खटको विटविभ्रमगतिषू, तस्य आमुखे यतोऽयं वक्ष्यतेऽनं खटकामुख ॥५१॥
 होत्रं स्रुगादि उत्तानेन । हभ्यमाज्वाद्यामुनेन । प्रग्रहस्य वस्त्रादेः परिकर्षणं गतिरोध-
 नाय । भ्रमजनं तालवृन्तादिकं चलता । आदर्शधारणं समुनेन । आदर्शो ज्ञातो यामिभ्या
 गीरीवस्वाकाङ्क्षिकामेनाभिनयन्ति खण्डनं तालवृन्तादिव्यजनव्यापारो वा । पेपणं कुङ्कु-
 मस्य मृगमदचन्दनचन्द्रादेः हस्तद्वयेन भागद्वये दार्धवृत्तध्वजकमणायैः, "परिवृत्तपाद"
 इत्यादौ ॥६२॥ आयतदण्डकाष्ठानां ग्रहणं, मुखताप्राप्तम्वसनात्मजाशीनादृश्यमुभयान्त-
 ग्रहणसूचकम् ? बाहुद्वयाभ्याम्वसनाभ्यां सङ्ग्रहणं सूच्यते । वस्त्रान्तालम्बनं च विवाहे
 यजुना प्रणयकोपादौ च पद्माभुमरणे । आकर्षणस्य केलिवशेन येषादेरयतभिनयः ।
 उत्तरीतालम्बनं स्वभाषायोगात् स्त्रीप्रदर्शनेऽयमभिनयः, स्वक्षेत्रे चातुरश्रदार्धं तत्क-
 रंरावधि द्वितीयस्य निवेद्य कुर्वन्ति ॥६३-६४॥

सूचीमुखमाह खटकाख्य इति सूचकाकारमेवास्य मुलम् ॥६५॥ नवा अपोमुत्ती लोला
 पादवर्तिनः यागती, कम्पिता तत्रैव स्पन्दमाना, विजृम्भिता उष्णकुम्भित्वता, प्रसारिता
 उद्वाहिता ऊर्ध्वं गच्छन्ती, चला अभिनयत्वेन जननी । ६६। चक्रम् आमुखे कर्मापकरणे
 रथाङ्गे च राष्ट्रजने च । चक्रे ऊर्ध्वमुखं पाञ्चंगतं पादवर्तिनः भ्रमन्ती नार्पा, विद्युत्पु-
 ष्वंमुखा गतागता । एवमग्न्यान्तरेऽयम् । मञ्जरी लता, वणवृत्तिका वणपूरं कुटिल-
 गतयो मीनाद्याः, माधुवादाः भद्रं मोमनमित्याद्याः ॥६७॥ बानगर्वाणी पृथगुपादानं
 गतिर्विलक्षणमाग्नीनेभ्यः । वन्तीलनामञ्जरीशामवाभरभेद उन्प्रेक्ष्य तद्यथा - भाला-
 भूतयो वत्स्यः । प्राक्षाप्रभृतयो लता । श्रुतादीनां मञ्जर्यः । मिश्रणं कुमारानां वाक्-
 पक्षः । परिपतनं पातः, वक्त्रं वक्त्रत्व, मण्डलं वतुलत्व, समाहारे दण्डः । उर्ध्वलोलित-
 त्वोक्तिः प्रदोषवृत्त्या वैचित्र्येण विभजनीया ॥६८॥ भूयो बहुतरमित्यस्मिन्नर्थे चायम-
 भिनयः । तारा नक्षत्राणि । घोषा नासिकाः । एक एवत्वस्यथा । दण्ड पर प्रति-
 तर्जनम् । यष्टिं सगुहं पृथुर्वा, नक्षत्रे तर्जन्वृद्धा । दण्डिषु चकाराद्विदित्वेनाप्रमिदे-

चक्र तद्वितृप्तताकामञ्जय कर्णचूतिकाञ्चव ।
 कुटिलगतयश्च सर्वे निर्देश्याः साधुवादाश्च ॥६७॥
 बालोरगबल्यव'धूपदोषवल्ते'सताशिक्षण्डाश्च ।
 परिपतनवक्रमण्डलमभिनेया' न्युध्वंलोत्तितया ॥६८॥
 वदनाभ्यासे कुञ्चिततविजृम्भिता वाचयरूपणे कार्या' ।
 भूयश्चोर्ध्वविरचिता ताराधोर्णकदण्डपट्टिषु च ।
 किन्ता च पुन कार्या दृष्टिषु च तथास्ययोगेन ॥६९॥
 पुनरपि मण्डलगतया संबंधग्रहण तथैव लोकस्य ।
 'प्रणतोन्ते च कार्ये ह्याद्ये शीर्षे च दिवसे च ॥७०॥
 [भवनाभ्यासे वक्रा विजृम्भणा वाचयरूपणावमरे ॥]
 'मेति वदेति च योग्या प्रसारितोत्कम्पितोत्ताना ॥७१॥

एवमि राक्षसादिषु । आस्ये योगो भाग मुक्लिक्षणस्तेन सम्बद्धा नता सती । तथेति
 तेन दष्टाकारेण वायांसम्मूलनला कार्येत्यर्थं ॥६८॥ पुनरपीप्युध्वार्धोमुखत्वप्रभूतम
 वधार्यते । ग्रहणमिति भावप्रधान सर्वगच्छ, कास्मिन् ग्रहणमित्यर्थं । लोकस्य
 प्रत्यक्षेणावलोक्यमानस्य वा स्मर्यमाणस्य वा । तथैवेति अयमिति पुरोवर्तिनिर्देशेन,
 म इति च कर्णक्षेत्रे परोक्षवृत्तिनिर्देशेन, ग्रहणस्य लोकेत स्मरणात्मकमभिनय । एव-
 णाच्चेन प्रथमत्वात् आद्यो मुखो ह्रस्वश्च, वीप्तापेक्षया तत्र तत्र प्रणता, ऊर्ध्वा याग्री
 शीर्षे तुल्यता विपरीता दिवसे एकतोऽधस्तलप्रणता अन्यतः प्रोत्तानतलोन्नता परस्पर-
 रिल्लिष्टा मयुक्ताकरणत्वेन शास्त्रात्पार्वत्सञ्चरणादुदयास्तमयमूचिका ॥७०॥ पूर्वं
 कुञ्चितता ततो विजृम्भिता प्रसारिता वक्राभितके कार्यविवारे यदा याप्यु-मारिता-
 भिनीयते । "भवनाभ्यासे वक्रा जृम्भण उन्मुक्ता वाचयरूपणावमरे" इति वा पाठः ।
 मेति वारणार्थे प्रसारिता, वदेति अत्रार्थे उत्कम्पितोत्तानाकुञ्चितप्रसारितेत्यर्थः ।
 रोपस्य दर्शने स्वेदमात्रं च प्रसारितैव तलाटपट्टादी स्वेद हरन्ती ॥७१॥ कुन्तला
 केना, गण्डाभ्यां पत्रभङ्गादय नद्विषयेऽभिनये कर्णस्ये गर्वे योऽहङ्कार तत्राभिनये
 तलाटगता । रिपोः प्रत्यक्षस्य निर्देशे अग्रनता, परोक्षस्य रणपूर्वसंग्रहे तु विशेषः ।
 अनुसन्धाने त्रितयात्मिका "स चाय दुष्टात्मा" इति । क्रोध इति सरम्भपूर्वं क्रोध

१ KSS NS पल्लव ।

२ KSS मभिनेय चोर्ध्व ।

३ NS. प्रणतोत्ताना च कार्यो ध्यायदर्शे च दिवस च । KSS प्रणतोत्ताना च वायां
 ध्यायदर्श (?) च ।

४ KSS वाचयरूपणे कार्या । NS वाचयरूपणे मुखे ।

५ KSS, NS सेति वादनि (?) ।

कार्या प्रकम्पिता रोमदर्शनं स्वेच्छरूपेणैव ।

कुन्तलकुण्डमाङ्गदय^१ गण्डाधयसद्यप्येभिनये ॥७२॥

गर्वेष्टमिति ललाटे रिपुनिर्देशे तथैव च श्लोके ।

कोत्साविति निर्वेशेऽप्य^२ कर्णकण्डूयने चैव ॥७३॥

संयुक्ता सयोगे कार्या विश्लेषिता धियोमे च ।

कलहे स्वस्तिकयुक्ता परस्परोन्मीढिता बन्धे ॥७४॥

द्वाम्या नु वात्मपाद्वं^३ दक्षिणतो निनमिन्नावसानानि ।

अभिमुखपराङ्मुखाभ्या^४ विदितप्टाभ्या^५ प्रयुञ्जीत ॥७५॥

पुनरपि च भ्रमिताप्रस्था शिलावतं प्रशङ्गितेषु ।

परिवेषणे तथैव हि कार्या चायोमुखी नित्यम् ॥७६॥

दितप्टा ललाटपट्टेष्वयोमुखी शङ्खमुख्ये कार्या ।

शकस्याप्युत्ताना सज्ज^६ स्तिर्यक्स्थिता कार्या ॥७७॥

द्वाम्या सन्दर्शयेन्निर्यं सम्पूर्णं चन्द्रमण्डलम् ।

दितप्टा ललाटे शत्रस्य कार्या ह्युत्तानसंश्रया ॥७८॥

पूर्वकृत इति ॥७२॥ विमर्शिता प्रज्ञा, तथासाविनि च दूरगतवस्तु निर्देशे ।
कर्णकण्डूयन प्रमिष्टम्, कटुकवचनमपि च ॥७३॥ संयुक्तेति अघातलयो
पाद्वर्तनैर्गन्तपादित्यर्थः । तद्विभागात् भुवि विश्लेषिनाभ्यां द्वाम्यामभिमुख
पराङ्मुखाभ्यां वामपाद्वं गच्छन्तीभ्यां दिनावसानमभिनयेत् । वामो हि सौमस्य
दक्षिणस्तु सूर्यस्याधभाग दक्षिणपाद्वं गच्छन्तीभ्यां निवानसानम् । निदिनप्टाभ्या-
मिति ताजमाश्रान्तराभ्यामिति दीर्घह्रस्वतासत्वाद्गोपचारिकान्ध्याम् । द्वाम्या तु
इत्यल्लगुष्ठ प्रमारणे सति आकुञ्चनादित्यर्थः ॥७३॥७४॥७५॥ परिमण्डलं भ्रमितायां
मण्डलमादर्शयेच्च चन्द्रस्येति चन्द्रस्यो विकल्पार्थः । हरस्य भगवन्तुनीयनयने
प्रदक्षिते मति मदिभिनयन तत्र कर्तव्ये सति ललाटे उर्ध्वा वा कार्या । एव शत्रस्य-
भिनयने ललाट एवीत्ताना निरद्वीना च, अङ्गुल्या एवात्र प्राधान्यात् । खट्वामुखं
मध्यमया यत्लीके महेश्वरगत्राभिनयन दृश्यते मन्त्रालक्षणिक इति मन्त्रम्यम्
॥७६॥७७॥७८॥

१. NS स्वेदमार्जने ।

२. KSS गण्डाधयमण्डनाभिनये ।

३. KSS वामगमन ।

४. NS, KS पराङ्मुखाभ्या ।

५. १७ KSS, NS read it after पुनरपि इत्यादि two verses^१

परिमण्डल भ्रमितया मण्डलमावर्त्येच्च^१ चन्द्रस्य ।
हरनयने च सताटे शक्रस्यभ्युत्थाना^२ ॥७६॥

यस्याङ्गस्यस्तु वितता सहाङ्गपुटेन कुञ्चिता ।
ऊर्ध्वा ह्यसगताप्राश्च स भवेत् पद्मकोशक^३ ॥७७॥

वित्यरूपिरथफलानां ग्रहणे कुचदर्शनस्य नारीणाम् ।
ग्रहणे ह्यामिषलाभे भवन्ति ता कुञ्चिताप्रास्तु ॥७८॥

यदुनातिबोधप्रसूक्तमामिषपण्ड च निर्देशय ।
देवाधनवतिहरणे समुद्रगते^४ साप्रपिण्डदाने च ।
कार्यं पुष्पप्रकरश्च पद्मकोशेन^५ हस्तेन ॥७९॥

मणिबन्धनविहितपट्याभ्यां प्रविरलचलिता^६ गुलिकराभ्याम् ।
कार्यो विवर्तिताभ्यां विकसितकमलोत्पलाविनय ॥८०॥

अङ्गमुत्प. सहता.^१ सर्वा सहाङ्गपुटेन यस्य च ।
तथा निम्नतलश्चैव स तु सर्पशिरा कर ॥८१॥

अथ पद्मकोश मलयनि यस्याङ्गमुत्पस्तु विरला इति । उभय। चतुर्भेद
रचना इति यावत् । पद्मस्येव त्र्योऽङ्गः ३२ विनत उभयेति तथा ॥७६॥ ग्रहणमिति
गुह्यतेजनेति ग्रहणमभिनय इत्यर्थः । एव कूचो द्यपने अनेनेति कुचदर्शन पद्मकोश
इति पूर्वोक्त सम्बन्धः । विस्वाशना तु ग्रहणे न। एवाङ्गमुत्पशोऽप्यपरं गतिरुचिताश्च
मवगति । कम्पादानामामिषलाभे आमिषग्रहणे च । तन्निग्रहणे । आमिषलाभे
मति यद् ग्रहण तत्रेति केचित् ॥८०॥ वनेहंरण दान वेचिअप्रापण वा । अरविण्डो
गवाहे, भोजनाय, यत्र यत्रोत्सवादी तादीमुत्थानादादयमवधना न तात् । पद्म
विभक्तानम् । पुष्पप्रकरश्चेति द्वित्रिविहीनाग्रिण ॥८१-८३॥

सर्पविरमनाह अङ्गमुत्पस्तुसहता इति । सहता वितपटा महाङ्गपुटेनेति
कुञ्चिताप्रास्तु इत्यर्थः । निम्न उक्त मध्यस्यानिमृत्स्य, सर्पिणस्तु-त्वात् ।
वास्येव नाम ॥८४॥ छलितप्रदान देवेभ्यः, समिमे च प्रतिग्रहार्थं प्रदीयमान प्रति-

१ KSS, NS मण्डलमावर्त्येच्च ।

२ KSS, NS शक्रस्याभ्युत्थानात् ।

३ KSS सगृहे चाथ ।

४ NS पद्मकोशेन ।

५ KSS, NS मणिबन्धनविहितपट्याभ्याम् ।

६ KSS सहिताः ।

एष सलिलप्रधाने भुञ्जती तोयसेवने चैव ।
 आस्फोटने च योग्य करिषुमास्फालनाद्येषु ॥८५॥
 मधोमुदीना सर्वात्तामङ्गुलीना समागमः ।
 कनिष्ठाङ्गुलकावूर्ध्वो^१ त भवेत् भुञ्जती^२ च ॥८६॥
 इह सप्रतमस्तपस्य 'शस्तेऽधोस्तासनेऽभपाते' च ।
 स्वेदापमार्जनेषु च कुट्टमिते^३ प्रचलितस्तु भवेत् ॥८७॥
 त्रेताग्निसंस्थिता मध्या तर्जन्मङ्गुलका यथा^४ ।
 काङ्गुलेर्जामिका यथा यदाधोवर्षा कनीयसी^५ ॥८८॥
 एतेन तद्वनफलाणि नानाविधानि च समूनि ।
 कार्याणि रोयजानि स्त्रीवचनाम्यङ्गुलिकेषु^६ ॥८९॥
 मरुतवन्दूयविः^१ प्रदर्शनं सुमनसा च कर्तव्यम् ।
 घ्राह्य^२ मरालपरमिति तर्ज^३ रेवं प्रयोगेषु ॥९०॥

गृहीतुरभिनयो येन । सर्वगनावधोमुखः । तोयोपसेवनं कुङ्कुमचन्दनादी । आस्फोटनं मल्लयुद्धं ऊरुवाङ्मादिषु ॥८५॥

मृगदीर्घकमाह - मृगस्येव शिरस्स्ये शृङ्गे यस्य । दीर्घसङ्घः प्रकाशस्तस्य ॥८६॥
 इहेति प्रत्यक्षाधिकरणनिर्देशे । साभ्रतमिति वर्तमानकालनिर्देशे । अस्तीत्यभ्युपगमा-
 भिनये ममद्याभिनये च । अहंति वर्तमाननिर्देशेन गतार्थत्वेऽपि साभिनयेन
 सूचीमुखेन बाधा मामूदिनि पुनरुपात्तम् । एतावत्प्रयोगोऽप्ययम् । शस्तेऽधोस्तासनेऽभ-
 पाते चोर्ध्वमुखः । गण्डादौ स्वेदमार्जने स्वेदामिमुखतल उर्ध्वमुखः । कुट्टमिते हव्य-
 घातमहदूःखोपचारेण स्त्रीणां चेष्टालकारः तत्राभिमुखततो बाह्ये विलीनाङ्गुलिः ॥८७॥

काङ्गुलमाह - त्रेताग्निसंस्थिता इति । त्रेतारूपा मन्त्र्य जाह्नवीपादयः तद्वत्प्र-
 स्थानमामाभिनि । विलयोः विलप्य एवाग्रगोऽङ्गुल इत्यर्थः । काङ्गु प्रियङ्गुः तां
 भ्रातीति तस्याऽग्रमर्थः । काङ्गुम्वयने कीदृशः करो भवति । काङ्गुलो वृषिक इति
 तु कैचित् ॥८८॥ एतेन तद्वनानि फलानि भुक्ताफनवद्वराणि शरया लेवामुद्योते,

१. NS, KSS यक्ष्यसेवमानने ।

२. KSS कुट्टमिते ।

३. KSS तथा ।

४. NS चोर्ध्वमनीयमी ।

५. KSS रोयजानि ।

६. KSS, NS वन्दूयविना ।

आश्रिता करतले यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
 'पादवर्गताविकीर्णश्च स भवेत्तपस्तपः' ॥६१॥
 प्रतिषेधकृते योग्यकस्य त्वमास्ति नृम्यवचनेषु ।
 पुनरात्मोपन्यास स्त्रीणामेतेन कृतंम् ॥६२॥
 तिस्र प्रसारिता यत्र तथा चोर्ध्वा कनोपसो ।
 तासां मध्ये स्थितोऽङ्गुल्यस्त कश्चिदुत्तरस्मृत ॥६३॥
 'नयविनयनियमसुनिपुणमातातुर'सत्यकंतवाप्येषु ।
 वाक्ये युक्ते पथ्ये सत्ये प्रज्ञे च विनियोग्य ॥६४॥
 एकेन द्वाभ्यां वा किञ्चिन्मण्डलकृतेन हस्तेन ।
 विहृतविचारितचरित विवर्तित^१ लङ्घित च ॥६५॥
 नयनोपम्य पथ्यवत्कथन हरिणकर्णनिर्देश^२ ।
 समुत्तरणनेव तु चतुरेणेतानि कुर्वीत ॥६६॥

लघुनोति परिमितानि मृत्पिण्डसदृशानोत्तर्य^३ । अङ्गुल्य अङ्गुल्यस्तज्जंनोमधामे च
 तासां बहि क्षेप ॥६६-६७॥

अतपस्तपनाह—आश्रिता इति । कनिष्ठाया जमेण वर्तना परिवर्तन वा
 कुर्वन्त्य । इयनीत्यत्र चत । चतपस्तपनाहारवादतपस्तप । अतपस्तप इति च
 तन्नाम । प्रतिषेधस्य कृते अभिनयकथनाय । कस्य न्यमिति, नास्तीति च मिथ्या-
 धिलेपार्थे च । नृम्यवचनानि 'तच्छास्त्रमसत्प्रयुक्त' मित्यादीनि । पुनरर्थे प्रथमर्थे
 उपन्यासे च विहृतये अभिनयः स्त्रीणामुपन्यास्यते पुन पुनरभिनीयते विहृतापाद-
 कत्वादित्युपन्यास ॥६१-६२॥

चतुरमाह तिस्र प्रसारिता यत्रेति । मध्य इति मध्यमाया मध्य एव ।
 चतस्रोऽङ्गुलयोऽङ्गुल्यस्तपस्तपेन सम्यग्स्थितिः, अन्वयव्यपकारान्तरचतुरशः ।
 चतसृणामभिनयनाह । चतुरः सत्यकंतवादिषु मुखिरागभेदाद्भेद^४ विद्वन्
 प्रकारमेकेन अनावेष्टे, तु द्वाभ्याम् नयनयोगनिनेययोः उपमानोपमेयभावे पद्मस्तादिके
 चंकावित्ता निवेदेषुमेवकारः ॥ ६३-६६ ॥ पश्यन् सीताद्यनयाभिनीयत इति

१ KSS पादवर्गता ।

२ NS पथ्य ।

३ KSS नयननिपुण ।

४ KSS तादृश ।

५ KS विप्राविचारितचरित । NS विद्वन्विचारितचरित ।

६ KSS विवर्तित ।

७ KSS, NS. निर्देशम् ।

'लोला रतो रुचि च स्मृतिवृद्धिभिभावनाः क्षमा पूर्णं च ।
 सञ्ज्ञामात्रा प्रणय विचारणं सङ्गतं शौचम् ॥६७॥
 चातुर्यं भाधुर्यं वाशिष्य भार्दव सुखं शौचम् ।
 प्रश्न वार्तापुङ्क्तं वेप मृदुशाद्वलं स्तोत्रम् ॥६८॥
 विभवविभो सूरतं गुणगुणो योवनं गृहान् दारान् ।
 नानावर्णाश्च तथा चतुरेण्य प्रयुञ्जीत ॥६९॥
 पितृमृच्छेन तु कुप्यति रक्तं धीतं च मण्डसकृतेन^१ ।
 परिमृदितेन तु नीतं वर्णाश्चतुरेण हस्तेन ॥१००॥
 मध्यमाङ्गुष्ठसन्धो वत्रा^२ चैव प्रवेशिनी ।
 ऊर्ध्वमन्ये प्रकीर्णं च इषट् सूर्यो भ्रमरे करे ॥१०१॥
 पद्मोत्पलकुमुदानामन्येषा चैव दीर्घवृत्तानाम् ।
 पुष्पाणां ग्रहणविधिं कर्तव्यं कर्णपुरश्च ॥१०२॥
 विष्णुतश्च सशब्दश्च कार्यो निभंस्तनादिषु ।
 धातालापे च शीघ्रे च ताले विश्वात्मने तथा ॥१०३॥
 तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठास्त्रेतानिस्था निरन्तरा^३ ।
 भवेयुर्हस्तयत्रस्थे शेषे द्वे सम्प्रसारिते ॥१०४॥

रुचिं दीप्तिम् । विभावन ऊहापोहरूपा प्रकर्षं वा दुष्प्रिय्यापारे तु कर्तरीमुख एव ।
 सङ्गतं मैत्रीमन्योग्यमवदनेषात् ॥६७॥ भाधुर्यं हृद्यत्व, शक्तिरादिवचनादिषु
 दाशिष्यमानुकृत्य, भार्दव मृदुत्वम् अङ्गुष्ठमध्यमादसंनेन । शील स्वभाव । वेप
 नेपथ्य देश वा गणिकास्थानम् ॥६८॥ विभव पादवर्त्यादयं मच्छाना, अविभवम-
 गच्छता । आगिनयेवित्येवमप्यदुःप्रेक्ष्यम् । दारान् रात्रिवाभ्यां समुल्लस्यन्तिकेन
 दग्धेति । एव वक्ष प्रभृतिनिरोद्धने क्षेत्रविशेषे । समुत्पलसमुत्पले चञ्चलत्वस्थिरत्वे
 समुत्पलपराङ्मुखोत्तानामामुल्लस्यन्त्वादिकं च यथायोग्यपुरेण्य अभिनयविशेष
 कुप्यति ॥६९-१००॥

भ्रमर दर्शयति मध्यमाङ्गुष्ठेति । सन्दर्शोऽग्रगमोग तदादृतित्वाद्भ्रमरो
 हस्ति ॥१०१-१०३॥

हस्तयत्रमाह—तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठा इति । निरन्तरा इति धिरन्तत्वं निये-
 षति ॥१०४॥

१. KSS, NS. नीला रति रुचि ।

२. NS, KSS. सञ्ज्ञामात्रा ।

३. NS. मण्डसकृते च KSS मण्डलकरेण ।

४. KSS यत्रे ।

दत्तश्यात्पशितयित्वाद्यनिस्सारार्थे' मनुत्वयोगेषु ।
 कार्योऽभिनयविशेष किञ्चित्प्रत्यन्वितापेण ॥१०५॥
 समा प्रसारितास्तिष्ठस्तथा घोर्ध्वा वनीयमो ।
 अङ्गुष्ठ कुञ्चितश्चैव हस्तपञ्च इति स्मृत ॥१०६॥
 'एष च निवापसत्तिले दातव्ये गण्डसमये' चंय ।
 कार्यं. 'प्रतिग्रहाद्यभिनयभोजनाप्येषु विज्ञानाम् ॥१०७॥
 आसिङ्गने महास्तम्भदर्शने रोमहर्षणे चंय ।
 स्पष्टोऽनुत्पन्नार्थे योग्य सवाहने चंय ॥१०८॥
 पुनरेव च नारोया स्तनान्तरस्थेन शिथिलमशोया ।
 कार्या यथारस स्युर्बुद्धे हनुधारणे चंय ॥१०९॥

दत्तश्यादय दत्तश्यात्वादी वर्तन्ते । प्रत्यन्वितामदनमधनविधूनां क्षेपणाभ्या-
 वगनापसारणादि रूप यथायोग युक्त्या योग्यम् ॥१०५॥

हमपक्षमाह—समा प्रसारिता इति वनीयस्या ऋध्वत्यम् । तदेति परिस्तिष्टा
 मूलविनता कार्या इति यावत् ॥१०६॥ निवापमनिले त्रिभुजो दके दातव्ये धर्मार्थं
 चोदशशने । पराङ्मुखात् त्रिभुज्येन च विनया गण्डसमये केचिद् । तदसत्,
 हनुधारण ह्येतत् कस्माद् गण्डसमये पत्रभङ्गादि ॥१०७॥ आसिङ्गने महास्तम्भे
 चाग्निनेये मनुत्करणश्च मन्त्रश्च वादृढमण्डनोत्पन्नेन, द्वितीयस्यात् सस्यान्तरा-
 मनेन रोमहर्षणान् पशोश्चे प्रिवचनसमो द्वितीयहस्तेन स्वस्तिर्ज्ञेन । अनुत्पन्न अङ्गसमा-
 तम्भने । यथारममिति शृङ्गारदास्याद्भुवादी पश्यादायनि यन्निवारिषेधेपयोगात्
 मनाव्यन एवम् । बुद्धे च तति हनुधारण दत्तदय रमेव य नाव धनुभावा
 दृष्टिविशेषरोमाञ्चादय तं हानु हिन स्पृष्टाह्वा (२० ११) इति सचः स्वविशेषाय
 मन्त्रश्च मन्त्रे परिभाषणात् ॥१०८-१०९॥

मदनमाह—तर्जन्वृद्ध सन्वसा इति स्पष्टाय । पुष्पाणां मूलाणां मपक्षये
 भ्रमसन्वसा मन्त्राणां मन्त्रादीनां मन्त्रे । वृत्तमाह्वय पुनस्तन्वरे मन्त्रे
 पुनः पुनः । यतिगतास्या अञ्जननाशितानि तन्त्रादीनां मुरमम् । वेद्यने

१ KSS, NS. तस्मात्कार्या ।

२ KSS. एष विधिः ।

३ KSS, NS. मन्त्रसमये ।

४ KSS, NS. शिथिलमशोया ।

तर्जन्यङ्गुष्ठसन्ध्यास्त्व'ह्यरासस्य यथा भवेत् ।
 आभ्य तलमध्यस्थ' स 'सन्ध्या इति स्मृत ॥११०॥
 स'दशस्त्रिविधो 'ज्ञेयो ह्यग्रजो मुखजस्तथा ।
 तथा पाद्वर्गगतश्चैव रसभावोपद्'हित ॥१११॥
 पुष्पापन्यग्रयने ग्रहणे तूष्णपर्णकेशसूत्राणाम् ।
 'शल्यावपग्रहणापकर्षणे चाग्रसन्ध्या ॥११२॥
 मृन्तात् पुष्पोद्धरण वृत्तिशलाकादिपूरणं चैव ।
 धिगिति च वचन रोपे' मुखसन्ध्यास्य कर्माणि ॥११३॥
 यतोपवीतधारणवेधनमुणसूक्ष्मबाणलक्ष्येषु ।
 'योगे ध्याने स्तोके समुक्तकरणस्तु' कर्तव्य ॥११४॥
 पेशलकुत्सापूपासरोपवचने च वामहस्तेन ।
 किञ्चिद् विवर्तितकराग्र' प्रयुज्यते पाद्वर्गसन्ध्या ॥११५॥
 भासेऽयनेश्वरञ्जनवितकंयुग्लप्रवाल'रचने च ।
 निष्पीडनं तथासक्तकस्य कार्यं च नारीभिः ॥११६॥

मुक्तादीना, यो गुणो घनुरादेस्तत्र संयुतकरणत्व च न सदलेपणस्यैव, अपि तु
 हस्तद्वयस्याधारमात्रमेव । तच्च पाद्वर्गद्वयगतत्वेन उपर्युपरिभावेनोद्प्रेक्ष्यम् ।
 मेलवमसारम् । प्रवालस्य रचन गण्डतलबाहुशिखरादौ पत्रशङ्ककरणमित्यर्थः । यदि
 वा पल्लवस्यैव पत्रच्छेद्यालङ्कृतस्य ललाटादौ निवेशितस्य तत्रापसदलेपणार्थमस्य
 हस्तस्य प्रयोगः नारीभिरिति परिमितासक्तकपीडनमनेनेति द्योयति ॥११०—११६॥

मुकुलमाह—समानताया इति । मुकुलाकारत्वाङ्गुलस्य । देवाचंनादि प्रारम्भे
 मुकुलव्यापारादेशे तु पद्मकोशवदिति पठता पिटकस्य बुम्बन इति केचित् । विदेति
 पाठः । स्वाभिप्रायमाविष्कृतुं प्रमदासन्निधौ स्वहस्तमेव मुकुलितं विटादबुम्बन्तीति

१. KSS, NS. सन्दर्शो ह्यरासस्य
२. KSS. ज्ञेयो अग्रजो । GOS ज्ञेयो स्त्वग्रजो ।
३. KSS, शल्यावपग्रहणापकर्षणे ।
४. KSS रोपात् NS. रोपान् ।
५. KSS. योगेऽपयने ।
६. NS KSS. समुक्तकरस्तु ।
७. KSS. विवर्तितकराग्र ।
८. KSS रचनेषु ।

'समा गताया सहिता यस्याऽङ्गुत्यो नवन्ति हि ।
 ऊर्वा हसमुखस्येव स भवेन्मकुल कर ॥११७॥
 देवाचर्चनवतिकरणे पद्मोत्पलकुमुदरूपे च ।
 विटचुम्बने च कायो विकुत्तिते विप्रकीर्णदम् ॥११८॥
 भोजनहिरभ्यगणनामुत्तसकोचप्रदानप्रोद्युः ।
 मुकुत्तितकुसुमेषु च तथा तर्जनेषु प्रयोक्तव्य ॥११९॥
 पद्मकोशस्य हस्तस्य^१ ह्यङ्गुलस्य कुञ्चिता यदा ।
 ऊर्ध्वनाभ स बिम्बेयः केन्द्रपीयूषहादिषु^२ ॥१२०॥
 गिर^३ कण्डूयने च^४ कुण्डल्याधिनिरूपणे ।
 'सिंहप्याग्रे प्वभिनय' प्रस्तरग्रहणे तथा ॥१२१॥

विटचुम्बनम् । यदि वा विटनारीणां कुचचिबुकादि स्थानेषु अङ्गुलिपञ्चकेन मम
 समव्य नखस्पर्शने कामसूत्रेष्वान्धुरितवमिति तद्विटचुम्बनम् । हिरण्य कङ्कणद्वारे
 णाभिनोयतेऽङ्गुलीयकादीनां तु मोचन । गणना पञ्चसङ्ख्या । तर्जनेऽङ्गुलितामिति-
 कर्तव्यतामनुसन्धावमिति ॥११७-११९॥

ऊर्ध्वनाभिमाह—पद्मकोशस्येति । ऊर्ध्वनाभिवतिकारः क्रिमिः । तस्य यतो
 मक्षिरादिग्रहणे ईदृक्करणानां सन्निवेशो भवत्यतः स तथा । मखभीयोऽन्यत्रः पद्म-
 वेद्यानां चोर्ध्वं ग्रहणं परदमनमाहूया तापवायद् ग्रहः । यत्र सिंहप्याग्रादि स्वस्तिकेन
 चिबुक्क्षेत्रे गतेनाभिनयेत् । ते हि स्थिताः स्वस्तिकेन आसने करग्रहणतद्वत् । प्रस्तन-
 पापाणः, निकषपापाण इत्यग्रे । दर्भच्छटा इत्येके ॥१२०-१२१॥

ताम्रचूरमाह—मध्यमाङ्गुलसदृश इति । चूरांमुत्तनुकुटाकारावाताम्रचूरः ।
 तातेप्यिति (नात इति) देगमानो यथा नवचित्तानुवि सङ्गिषु (?) इत्यादौ ।
 गङ्गित बालादेराह्वानम् । अन्य तु तक्षणान्तरमस्य पठन्ति, 'अङ्गुलस्य समुवना'

१ NS. KSS ममानाया ।

२ KSS, NS मुकुलः ।

३ KSS Omits हि ।

४ KSS मृहादिषु ।

५ KSS. व्याघ्राभिनय ।

मध्यमाङ्गुष्ठसन्दर्शो वक्रा चैव प्रदेशिनी ।
शेषे तत्तस्ये कर्तव्ये ताम्रचूतकरेङ्गुली ॥१२२॥

विच्युतश्च सशब्दश्च कार्यो निर्भस्तनगरियु ।
ताते विश्वस्तने चैव शीघ्रायै संक्षितेषु च ॥१२३॥

तथा कलासु काष्ठासु निमेषे तु क्षणे तथा ।
एष एव कर कार्यो यात्रालापनिमन्त्रणे ॥१२४॥

अथवा यङ्गुल्य सहिता यथा उपर्यङ्गुष्ठपीडिता ।
प्रसारिता कनिष्ठा च ताम्रचूड कर स्मृतः ॥१२५॥

शत सहस्र सप्त च करेणैकेन योजयेत् ।
क्षिप्रमुक्ताङ्गुलीभिस्तु स्फुटिङ्गान् विप्रपस्तथा ॥१२६॥

असमुक्ता करा ह्येते मया प्रोक्ता द्विजोत्तमा ।
अतश्च सप्तान् हस्तान् गतौ मे निबोधत ॥१२७॥

पताकाम्या तु हस्ताम्या सन्नेपादञ्जलिः स्मृतः ।
देवताना गृहणा च मित्राणां चाभिव्यक्तये ॥१२८॥

इत्यादि । गुप्तिरेव प्रसाग्निकनिष्ठ इत्यर्थः । क्षिप्रं कृत्वा मुखनाशिङ्गुलीभिरिति ॥१२२-१२६॥

असंयुक्ता इति । असंयुक्ताभ्यावदेने भ्रमन्ति । तत्वेतन्मयुना एव । नाप्यने
एव कौहलादिभिरन्येषां वर्णान् । अतश्चेति । एवम् एवानुमयुनेभ्यः अन्यसन्नेपाद्ये
मयुना उन्मद्यन्ते तान् स्वयं निबोधत मदीयं यच्चनमनादुद्योत्प्रेक्ष्यम् । तथा हि
कूर्पराधीननिपतविन पार्श्वे लट्कामुधेन स्त्रीणाममभिनयः । गटकेन वामेन वर्णन्तिमा-
गच्छना च वपित्यमुष्ट्या दक्षिणेन बाणमोक्षस्य । एतच्चित्राभिनये प्रविजामग्न्याम
इत्यास्ता तावत । चत्रागदग्यानि च वक्ष्यमाणानि निबोधनेन गम्यन्धः ॥१२७॥

तेषामञ्जलि ताद-लक्षयनि पताकाम्या ऽङ्गिति । अन्ययोः सन्नेपेऽपि न नामान्त-
रम् । यथा मृचामुषयो संवन्धादभिनयन्ते । अत्र तु नामान्तरमिति तुभन्द ।
स्मृत इति दत्तोक्तेऽपि “प्राञ्जलिः पृणवेनु” (कुमार २-६३) इत्यादौ प्रसिद्ध इत्यर्थं
सम्यग्रूपेन समुच्चं सर्वामामहृन्नीनामय इत्येषा लक्षयने । उक्तमेव विनिर्देश

१. NS KSS ताम्रचूडे कराङ्गुली ।

२. GOS ताम्रचूडकरः ।

स्नानान्मस्य पुनस्त्रीणि वक्षो वक्षत्र शिरस्तथा ।
देवतानां शिरस्पस्तु गुरुणामास्यस्तस्थित ।
वक्षस्पदचं व मित्राणां स्त्रीणां त्वनियतो भवेत् ॥१२१॥

उभाम्यामपि हस्तान्यामग्योज्य पाद्वंसङ्ग्रहात् ।
इस्त कपोतको नाम कर्म चास्य निबोधत ॥१३०॥

एव विनयान्पुष्यमे प्रणामकरणे गुरोश्च सञ्भाषे ।
शीते भये च कार्यो वक्षस्प कम्पित स्त्रीणि ॥१३१॥

भयमेवाङ्गुलिपरिपुष्यमाङ्गुलिस्तु क्षिन्त्याक्षयेषु ।
पतापदिति च कार्यो वेदानो कृत्यमिति चाप्ये ॥१३२॥

भङ्गुल्यो यस्य हस्तस्य ह्यग्योन्यान्तरनिस्तुता ।
स कंकट इति ज्ञेय ए कम च वक्ष्यते ॥१३३॥

विनयानि देवतानामिति निमोऽनिवादनपेक्षया रमणि पठ्य, स्त्रीणामिति वर्तन्ति
पठ्यी ॥१२८-१३०॥

कपोतमाह— उभाम्यामिति । सङ्ग्रहात्पादात्तयथारवि जाधाराधेयभावप्रति-
पश्यर्थम् । कम्पित इति श्रुतिः । ओष्ठ पञ्च तन्त्रकृतिरश्वादि वयानस्तस्य यत् इय
भयस्पता नास्तीति नातोपपत्तयः । तथा हि—रामाभ्युदय प्रथमङ्के पटा । वक्षस्प
इति सत्रत्र मरुद्वये । ओताभिनय तु कम्पितर्था । स्त्र्याभिरित्यपमापलक्षणम् ।
कुचाभिनयस्यैव प्रधान । मित्रप्रहादो कुट्टनादावपि । अयमेव च कूर्मारार-
त्नात् कमेरुर्द्वौ लोके प्रसिद्धौ । अङ्गुलिपरिपुष्यमाङ्गुलिस्तुता अङ्गुलिपुष्प-
माणसमुत्प । संदक्षिणता ॥१३१ १३२॥

कंकटमाह— अङ्गुल्यो यस्येति । अङ्गुल्यस्य तानां शिपि मध्यानि तंनिस्तुता
अग्योन्याममुत्पत्तिरङ्गुलिस्तुता अङ्गुलिनामयावस्थानात् कंकट । मदनङ्गुलि
अङ्गुलिमोटेन अत्र पश्य । उक्तं— अङ्गुलिस्तुता अङ्गुलिस्तुता । मुष्णोत्थितपद-
मुपलक्षणम् । गर्वदा हि अङ्गुलिस्तुता प्रयोग । बृहद्देहाभिनय तदुत्थिते सम्मुत्तनलोऽप्य-
स्ता । अङ्गुलिस्तुता अङ्गुलिस्तुता अङ्गुलिस्तुता । अङ्गुलिस्तुता अङ्गुलिस्तुता ।

१. KSS NS संये त्वनियमो ।

२. KSS क्षत्पित ।

३. KSS Omits हि ।

एष भवनाङ्गमर्धं मुप्तोत्थितविजृम्भणे बृहदेहे' ।
'हनुधारणे च योग्य' शङ्खग्रहणेऽप्येतत्त्वज्ञैः ॥१३४॥

मणिवन्धनविन्यस्तावरात्तो स्त्रीप्रयोजिता ।
उत्तानो वामपार्श्वस्थो स्वस्तिक परिकीर्तितः ॥१३५॥

स्वस्तिकविष्पुतिकरणाद् विज्ञो घना' खं वनं समुद्राश्च ।
श्रुतवो मही तथोद्य विस्तीर्णं चाभिनेय स्यात् ॥१३६॥
खटक खटके म्यस्तः खटकावर्धमानकः' ।

शृङ्गारार्थेषु योक्तव्यं प्रणामकरणे तथा ॥१३७॥
अग्रे—कुमुदोत्पलकुन्देषु कर्तव्यश्छत्रधारणे । इति ॥१३८॥

ऽन्योन्याभिमुखोद्गुलिः । एतदेवाह—अर्धेति—अभिनेयस्पर्शस्य यत्तत्त्वं परमाणं ।
तथे जानत्यभिनेयेऽनुसन्धातुं शक्नुवन्ति तं ॥१३३-१३४॥

अथ स्वस्तिकमाह—मणिवन्धनविन्यस्ताविति । यत्र बृहदेव स्वस्तिकपद्मभुषा-
दीयते तत्रेदं एव सन्निवेश प्रदेसोऽप्युच्यते, यथा—चित्राभिनेयादावर्धप्रकरणा-
दिवक्षास्वन्मपि प्रवर्त्येत । यथा—स्वस्तिकविष्पुतिकरणादित्यादौ (८-१०) पताक-
योगेऽपि तथापि मणिवन्धनविन्यस्तत्त्वं नामाभ्यास्येव रूपम् । अत एव केचिदेता-
वतास्य लक्षणं परिशिष्टं तूदाहरणदिगर्थमिति प्रतिपन्ना । स्त्रीप्रयोजिताविति ।
पताकस्वस्तिककर्माणि स्त्रीमिरनुत्वं कार्याणीत्यर्थः । स्वस्तिकार्धलक्षणसमाकृतित्वा-
त्स्वस्तिकः ॥१३५-१३६॥

खटकावर्धमानकमाह—खटक इति । लभ्यते । अग्रे स्वन्वोन्याभिमुख खटव-
द्वयमस्य रूपमित्याहुः । खटकस्य वा समन्तात् बहिरन्तर्योगादिव नाम । शृङ्गारार्थेषु
शृङ्गारप्रयोजनेषु ताम्बूलग्रहणादिषु । तथा हि वक्ष्यते—

खटकावर्धमानो तु कृत्वा विदधति व्रजेत् इति । (अ १२-११०) तथेति
प्रयोजन एव प्रायेणेश्वरी प्रसादनादौ प्रणाम इत्यर्थः ।

“कुमुदोत्पलकुन्देषु कर्तव्यः खट्वाधारणे” इति वा पाठः ॥१३७-१३८॥

१. KSS विजृम्भणे बृहदेहे ।
२. NS अनुधारणे ।
३. KSS शङ्खग्रहणे च तत्त्वज्ञैः ।
४. KSS घना ।
५. NS, KSS तथान्यद्—चाभिनेया ।
६. NS, KSS. खटवो वर्धमानकः ।

भरालो तु विपर्यस्तावृत्तामो वधेमानको ।
 उत्तान्न इति विज्ञेय स्वर्गस्य ग्रहणे कर ॥१३६॥
 'सनिष्येयकृते चैव रोषामर्गकृतेऽपि च ।
 निष्पीडित पुनश्चैव स्त्रीयामर्षाकृते भवेत् ॥१४०॥
 मुकुल तु यदा हस्त कपित्थ परिवेष्टयेत् ।
 त मन्तव्यस्तथा हस्तो नियधो नाम नामत ॥१४१॥
 सप्तहपरिग्रहो धारण च समयश्च सत्ययजन च ।
 सङ्क्षेप सभिप्त निपीडितेनाभिर्नैतव्यम् ॥१४२॥
 शिखरस्तु यदा हस्तो मुग्नोर्वेण पीडित ।
 नियधो नाम विज्ञेय स भयार्त्तं विधीयते ॥१४३॥
 गृहीत्वा वामहस्तेन कूर्पराभ्यन्तरे भुजम् ।
 दक्षिण चापि वामस्य कूर्पराभ्यन्तरे व्यसेत् ॥१४४॥
 स चापि दक्षिणो हस्त सम्यक् मुष्टीकृतो भवेत् ।
 इत्येव नियधो हस्त कर्म चास्य निबोधत ॥१४५॥
 एतेन धर्ममद्वयमसौष्टवोत्सुक्यविप्रमादोपा ।
 'भिमानावष्टम्भ स्तम्भस्पर्पादयः कार्याः ॥१४६॥

उत्तान्नमाह—भरालो स्थिति । विपर्यस्ताविति स्वस्तिकरूपो । उत्तानाविति
 स्वसम्मुखो, उधमानकाविति विनतो तन दक्षिणो वामगन्धर्धेन इति यावन् भत
 एव च प्रकोष्ठस्वरितकत्व सक्रियते । स्वस्तिक एव दक्षिणपादवस्थ इति विपर्यस्तत्वमिति
 केचित् । अधानस्यत्वमित्यन्य । स्वस्तिकारारो उपूरो कृत्वा रक्षधेप्रात् प्रवेद्य-
 मुषताडाहोऽङ्गुल्यो यदा भवन्ति पृष्ठ च हस्तयोर्बेहिमुखं तथा विपर्यस्तत्वमिति तु
 युक्ततरम् । उत्तान्नग्रहणयोग्यत्वकण्ठादुत्तान्न । स्वर्गस्य गगोक्षस्य ग्रहणेऽभिनये ।
 निष्येय पीडनम्, तेन सह यद्यतिशयेन अतिप्रयत्नेन साध्य इत्यर्थः । रोषकरणे
 यथा—एषोऽस्मि त दूनिपीडनवाहुयन्त्रेत्यादौ । भयार्त्तकरणे यथा—विदूषकादेरी-
 ष्याकरणे प्रसादना रङ्गीकरणे पर्यायात्मकप्रक्षेपात् । सिंहावलोकित इत्यन्ये पठन्ति ।
 तन्त्रि कर्मणि पठानि व्याचक्षते ॥१३६-१४०॥

नियधमाह—मुकुलन्तिवति । कपित्थहस्तेन परिवेष्टयमानमुकुल लवभ्यन्तरे
 नियज्ज पत्ते इत्यनोऽय नियधः । सङ्ग्रह मध्यग्रहण दाम्प्रादयि, परिग्रह.

१ KSS वधमानतो ।

२ NS कार्यं सिंहावलोकित ।

३. NS KSS सनिष्येयकः ।

अथवा—

ज्ञेयो र्वा नियमो नाम हसपक्षो पराङ्मुखो ।
जालवक्तापनादोना प्रयोक्तव्योऽभिघट्टने ॥१४७॥

अंशो प्रशिक्षितो मुक्तो पताको तु प्रलम्बितो ।
यदा भवेतां करणे स बोल इति सति ॥१४८॥

सम्भ्रमविषादमूर्छितमवाभिघट्टे सचंब साऽश्वेने ।
ध्याधिपुक्ते च 'शस्त्रसते च कार्योऽभिनययोगः ॥१४९॥

यस्तु सर्पतिराः प्रोक्तस्तत्पाङ्गुतिनिरन्तरः ।
द्वितीयः पादर्थसंक्षिप्तः स तु पुष्पपुटः स्मृतः ॥१५०॥

'धान्यफलपुष्पसदृशाभ्यनेन नानाविधानि युक्तानि ।
प्राह्याण्युपनेयानि च सोपानयनापनयने च ॥१५१॥

॥

स्वीकार धारणमत्यजनम्, समयो नियमः सत्यवचन तथ्यमिति, महक्षोपस्तात्पर्यम्, समस्तमनेनैव संक्षिप्यमाणमपि । संक्षिप्ताभिनयेन हि तद्वति द्रव्येऽभिनय इत्युक्तम् संक्षिप्तं सम्यक् क्षिप्तं क्वचिरम्भाषितमित्यर्थः ॥१४९-१५०॥

दोष लक्षयति असाविति । हस्तयो प्रकर्षेण सम्बन्धानत्वादेव स्कन्धयोः संक्षिप्तमदृष्टम् भवति । पताकाङ्गुलीनामवष्टम्भानामुद्धारणाय वा करणक्रियायाम-
ङ्गुलिर्गोचरितलक्षणाया सत्यामित्यर्थः । दोनाकारत्वेन दोला । अभिनयनस्यापारे-
योगो यस्य स तथाविधोऽयं हस्तः । कार्येऽश्वेनेन तत्र तथाभिनेये पार्श्वोत्पाद्वान्तर-
गमनं निपतनं स्वाध्यत्वमिरयादिवा तावदिति त्रसंध्यना नूचयति । अभिनोऽन्यादि-
व्यसमञ्जो दोष अभिधातः ॥१४८-१४९॥

पुष्पपुटमाह—यस्तु सर्पतिरा इति । अङ्गुलि स्थाने निरन्तरं वाडमपि नमु-
यत्वमाङ्गुलिमाह पादर्थेति । द्वितीय इति सर्पतिर हस्तः । हस्तपुटनेदृशेन पुष्प-
ग्रहणमिति पुष्पपुट इत्यर्थः ॥१५०-१५१॥

१. KSS शत्रुक्षतं ।

२. KSS मुक्षिप्तः ।

३. KSS. धान्यजलपुष्पम आभ्यनेवनानाविधानि ।

पताकी तु यदा 'हस्तावृद्धाङ्गुष्ठावधोमूलौ ।
 उपर्यपरि विन्यस्तौ तदा स मकर कर ॥१५२॥
 सिंहव्याप्तद्विप्रदर्शनं' नक्रमकरमत्स्यानाम ।
 ये शान्ये कव्यादा ह्यभिनेयास्तेऽप्ययोगेन ॥१५३॥
 'कूर्परासोचितौ हस्तौ यःस्तौ संपदोऽप्यौ ।
 गजदन्त स' विज्ञेय कर्म चास्य निबोधत ॥१५४॥
 एष च वयूवरानामृद्धाहे चातिभारयोगे च ।
 'स्तम्भग्रहणे च तथा शंसशितोत्पादने च' ॥१५५॥
 शुकगुण्डो करो कृत्वा बभ्रस्यभिमुखश्चिबितौ ।
 घनेरघोमुखाविटौ सोऽवहित्य इति स्मृत ॥१५६॥
 शौर्वन्धे नि श्वसिते मात्राणां वदने तनुर्व च ।
 उत्कण्ठिते च तर्ज्जरभिनययोगस्तु कसंख्य ॥१५७॥

मकरमाह—पताकी रिवति । अङ्गुष्ठयोर्मकरकर्णद्वयवदवस्थानान्मकर ।
 द्वीपिनश्चक्रवापा । मत्स्यानामिति श्वदर्शनमिति सवन्ध । अयंयोगेनेति अत्रपादवा-
 दिषु स्थितवतनादिनामार्थवयात्प्रयोग इत्यर्थः ॥१५२-१५३॥

बब्रदन्तमाह - कूर्परासोचिताविति । कूर्परासपद्मेनोभयमामीष्य गयोस्तत्रान
 मृच्छते पूर्वदक्षिणे तु यदा तत्र कुञ्चिती तत्स्यादधवेष्टनयरी । तद्यथा वामे माहौ
 दक्षिणो, दक्षिणे वामो हस्त स्त स्तम्भाकारवेष्टितदन्ताकृतिमोवाद्गजदन्त । वयूना
 वरामा च विद्याहस्थाननयने धिनोत्पादने गतामनाश्च वन्तस्यम् ॥१५४-१५५॥

नवहित्यकमाह—शुकगुण्डाविति । अचिमुष्ठी पूर्वाननावञ्चितौ वर्तनया
 बभ्रामुष्ठी मन्तावाविट्वावयोगधितौ । अवहित्यमूचक-वावहित्य । एव हि
 कुर्वन्नायनमत्सीव यो विनसति ॥१५६-१५७॥

१. KSS. हस्तौ पूर्णौ ।
२. KSS द्विप्रदर्शने ।
३. KSS अभिनेयास्तेषु हस्तेषु ।
४. KSS, NS कूर्परासञ्चिबितौ ।
५. KSS स विज्ञेय ।
६. KSS. स्तम्भे ग्रहणे ।

'मुकुलस्तु यथा हस्त कणित्पपरिवेष्टितः ।
 वर्धमानः ॥ विज्ञेयः कर्म चाप्य निबोधत ॥१५८॥
 सङ्ग्रहपरिग्रहौ धारण च समवश्य सत्यवचन च ।
 संक्षेपतस्तु सक्षिप्त निर्योद्धतेनाभिनेतव्यम् ॥१५९॥
 'ज्ञेयो यं वर्धमानस्तु हस्तपक्षौ पराङ्मुखौ ।
 शालवातायनाखीना प्रयोक्तव्यो विघाटने ॥१६०॥
 'उक्ता ह्येते द्विविधा ह्यसंयुता तयुताश्च संक्षेपात् ।
 'अभिनयकरास्तु ये त्विह तेऽप्यत्राप्यर्थे साध्यः ॥१६१॥
 माहृत्या खेष्टया जिह्मर्ताया विताप तत्पुनः ।
 स्वयं वितर्क्य कलंभ्य हस्ताभिनयनं कुर्व ॥१६२॥
 नास्ति कश्चिदहस्तस्तु 'नाट्येऽर्थोऽभिनयः प्रति ।
 यस्य यद् बद्धयते' स्य बहुशस्तन्मयोपितम् ॥१६३॥

वर्धमानमाह—ज्ञेयो यं वर्धमानश्च हस्तपक्षौ पराङ्मुखौ । अग्योऽन्यं
 स्वस्तिकः बद्धवस्थितौ लक्ष्ये तु अन्योऽभिनयः कटो बद्धयते । स्वस्तिकताहीनावेव केवलं
 पराङ्मुखौ परस्परवचनेन विस्तारयोगाद्वर्धमानत्वम् । आदिशब्देन बलकृता-
 टादि ॥१५८-१५९॥

सप्तसङ्ग्रहं सूचयति उक्ता ह्येते इति । यस्मादेते उक्ताः सङ्क्षेपमाश्रित्या-
 भिनेप्रविषये निरूपिताः । तुरीयं तस्मादग्यत्राप्युक्तात् अभिनेयात् अर्थादर्शान्त-
 रेऽपि अर्थतोऽभिनयत साध्यं तापमिन् शक्यादवादिच । (तुह्यतो, यस्मादाभि-
 नययतया, नार्थमने करीति त्वदुष्टार्थमर्थोऽर्थः) ॥१६०-१६१॥

एवमभिनयमभिधायाभिनयान्तरमप्यन्तीति दर्शयति नास्ति कश्चिदिति
 नाट्यमिह तदुपयोगिनो विभावादयः । अत्र हेतुः यस्य यद्बद्धयत इति ॥१६२॥

एवमुक्तानामेवाभिनयानां साङ्ख्येण प्रयोगमनुभायानुबनमपि सङ्ग्रहीतुमाह
 अन्ये चापीति । अर्थोऽभिनयस्यामर्थं शोभातिशयः । छन्द इति नाट्याचार्य-

१. KSS., NS. विज्ञेये ।

२. KSS, GOS does not read.

३. NS उवताश्चते ।

४. NS. अभिनयकरा ये ।

५. KSS ते ह्यत्राप्यर्थे ।

६. KSS वितर्कत् ।

७. KSS. नाट्यार्थाणि ..NS नाट्याभिनयन ।

८. NS. मद्धयते ।

अन्ये 'चाप्ययं स युक्ता लोकिषा ये करास्त्यह ।
 छन्दस्तस्ते नियोक्तव्या रसभावविचेष्टितं ॥१६४॥
 देश कालं प्रयोगं चाप्ययं युक्तिमवेक्ष्य च ।
 हस्ता ह्येते प्रयोक्तव्या 'नृणां स्त्रीणां विशेषतः ॥१६५॥
 सर्वेषामेव हस्तानां यानि कर्माणि सन्ति हि ।
 तान्यहं संप्रवक्ष्यामि रसभावकृतानि तु ॥१६६॥
 उत्कर्षणं विकर्षणं तथा चंवापकर्षणम् ।
 परिग्रहो निग्रहश्चाह्वानं मोदनमेव च ॥१६७॥
 सत्तेष्वप्यत्र वियोगश्च रक्षणं मोक्षणं तथा ।
 विसर्गोऽप्यनने चंभ 'विसर्गस्तदनं तथा ॥१६८॥
 छेदनं भेदनं चंभ स्फोटनं मोदनं तथा ।
 ताडनं चेति विज्ञेयं तज्जं कर्म करान् प्रति ॥१६९॥
 'उत्तानं पादवंगश्चंभ तथाऽशोभनं एव च ।
 हस्तप्रचारस्त्रिविधो नाट्यतत्त्वसमाभ्य ॥१७०॥

कृष्णप्रवाहानुसारीत्यर्थः । रसा स्थायिनः । भावाः सञ्चारिणः तत्सूचकानि यानि विचित्राणि सात्त्विकोपाङ्गानि तै सह । एव लोकाधर्माप्रदर्शने प्रसिद्धोदाहरणमात्रमभिनयानां परिगणनमित्याख्येयम् ॥१६४॥ देश क्षेत्रविशेषः । प्रयोगः मुकुमारोद्धतरूपकविशेषः । प्रथमस्य युक्तिरूपपति मुख्यगौणलाक्षणिकव्यङ्ग्यादिभेदेन । अवेक्ष्येति विचार्येत्यर्थः । प्रयोक्तव्या इति शक्यार्थे कृत्य । विशेषत इति । पुटपाणां तदपेक्षया सामान्या आचारा भवन्ति । अत एवोत्तमानामतिस्वल्पप्रचारो हस्ताभिनयः ॥१६५॥ रसाभावकृतानीति । स्थायिसञ्चारिभेदेन तत्तद्विभावनेदवसादित्यर्थः । तथा हि, केशानां विद्रूपक प्रत्याकर्षणं खटुकामुखेन, प्रिया प्रत्यरात्नेन, त्रीडामां वत्तहं च मृष्टिनेत्याद्युत्प्रेक्ष्यम् ॥१६६॥ उच्चाघोदूरगमनादन्यथाकरणमुत्कर्षणादि । परिग्रहो मण्डलेन ग्रहणम् । निग्रहो विनाशान्, तोदनं प्रेरणं ताडनमाह्वानं विधेयं सावनेत्याग धूनं कम्पनम् । विसर्गं सादर त्यागः, स्फोटनं विकासनं, मोदनं सञ्छोचनं इति प्रकारे । एव प्रकारेण अन्येऽपि । रसभावकृतानीति तदुक्तं तत्स्पष्टयितुमाह

१. KSS च अर्थः ।
२. KSS. स्त्रीणां नृणां ।
३. KSS. चंवापकर्षणम् ।
४. KSS विसर्गस्तदनन्तरम् ।
५. KSS NS मोहनः ।
६. NS KSS do not read this verse

सर्वे हस्तप्रचाररत्न प्रयोगेषु यथाविधिः ।
 नेत्रभ्रूमुखरागेश्वरं कर्तव्यम् अथर्विज्ज्ञतां ब्रुवन् ॥१७१॥
 करणं कर्म स्थानं प्रचारव्यक्ति क्रियो च संश्लेषः ।
 हस्ताभिनयस्तज्जं कार्यो सौकोपचारेण ॥१७२॥
 उत्तमानां करा कार्या सत्ताटश्रेत्रचारित् ॥
 वक्षःस्थाश्चैव मध्यमानामधमानामधोगता ॥१७३॥

सर्वे नेत्रभ्रूमुखरागाद्येभ्यश्चिह्नता कार्या इति । प्रचार उद्योद्धर्तनपादवाधोमुखादिः ।
 परोक्षभिनयने दृष्ट्यादयो हस्तानामनुगता । प्रत्यक्षे तु विपर्ययः ॥१७३-१७४॥

एतत्सर्वमुपसहरति करणमिति । करणमावेष्टितादि, कर्म विधेय, स्थानं
 ललाटादिक्षेत्र उत्तानादिमन्त्रिवेशस्थितिद्वय, प्रचार स्वल्पादि मुक्तिमूर्त्यगोणाद्यु-
 पपत्ति, न हि मोर्यं ग्राह्य इत्यत्र मृगाद्यो हृत्प्राभिनयेन कर्तरीमुपमृगमोर्येक
 प्रायेणाभिनीयते । अथि तु मोर्याभिनये, चतुरश्रुक्तुण्डमिह्वरनिषयप्रायेण । युक्तिद्वय
 विशेषणविशेष्यभावादिविचारः । गच्छया तद्गुणसविज्ञाने बहुबाहो वृत्तिपदार्थाग्न-
 यदार्था अभिनेया, सपुलकस्वेदोद्गमोक्त्येति (रत्ना १-१) । उपलक्षणविमुक्तने
 स्वल्पपदार्थमात्र, तत्राप्युपलक्षणनाप्रत्यय वृत्तिपदार्थोऽयमभिनेयः । स स्वनादेश इति
 तूपाध्यायाः । त्रिधा त्रिधा विधिनियेषानुभयरूपा । गच्छ मा गच्छेत्यादौ विधौ हि
 प्रत्ययार्थस्यैव, नियेषे चाप्यर्थस्यैव, अनुभयरूपे प्रकृत्यर्थस्यैव । अवतरत्यायं इत्यादौ तु न
 विधि, अपि तु प्रकृत्यर्थमात्र प्रदर्शयितव्यम् । नोटा तु स्वाभिप्रायमात्र प्रकाशयमान-
 मप्रमानमिति प्रकृत्यर्थ एवाभिनेयः । अत्र व्यापक हेतुमाह सौकोपचारेणेति ॥१७२॥

करणं कर्मस्थान स्थानमुक्तम् । तद्विभक्त्युत्तमानामिति । उत्तमे मुखार्थ-
 दिक्षमे छानिकृष्टाः । मध्यमे मध्यमा । अधमे विप्रकृष्टाः । ललाटादिपञ्चाना-
 मुपलक्षणार्थत्वादिति केचित् । एतेषु क्षेत्रेषु वर्तमानिवेशपूर्वकमुत्तमादयो राजामात्य-
 विदूषकादयोऽभिनयान् यद्योचित एवाभिनयस्थाने कुर्यादित्यनेनोत्तमा देवतापुत्र-
 नृपादयो यदा निद्रितवन्ते तदा सत्ताटश्रेत्रचारिमि अञ्जयत्पादिरहन्ति, मध्यमास्तु
 चतुरादिभिर्यक्षैश्चरन्, अधमा शुक्रशुक्लाद्यैश्च क्षेत्रचरन् । तेन चन्द्रतारादि-
 दर्शनेऽयमस्यापि सत्ताटश्रेत्रचरा इत्यादि न विरुद्धमिति । इदं च युक्ततर-
 मितुपाध्याया — ये चतुरारामाद्ये मत्स्यानृगशम्भोर्गोक्षोर्पादिदिविद्वद्विषया उच्यता-
 स्तेषां विमार्गार्थमिहं वक्षन् । ये चाग्न्यादय उत्तमा धर्यास्तेषामभिनेये सत्ताट-
 श्रेत्रचरत्प्रायादिक्रमेण ॥१७३॥

१. KSS. रागेश्वर ।

२. NS, KSS प्रकारव्यक्ति ।

३. GOS कार्यस्तज्जः ।

उद्येष्टे स्वल्पप्रचारा स्फुटमध्ये मध्यविचारिणः ।

अधमेषु प्रकीर्णाश्च हस्ताः कार्या प्रयोक्तुमि ॥१७४॥

लक्षणव्यञ्जिता हस्ताः कार्यास्तुतममध्यमः ।

लोकत्रियास्वभावेन लोचरम्पर्यसंभया ॥१७५॥

४०५२०

अभिनयगत विशेषान्तरमप्याह उद्येष्टे स्वल्पप्रचारा स्फुटित्यादि । प्रयोगे उद्येष्टे नाटकादौ चतुर्वर्गापायोपशितिं प्रत्यक्षनाप्राधान्यादन्धो हस्ताभिनयो, मध्यमे तु रञ्जनाकान्ते भाषकादौ मध्यम प्रत्यक्षे हि तथाकागभाषितप्राधान्यात् । अधमे तु नृतकाद्ये विज्ञाकादौ च प्रकीर्ण इति केचित् । एतद्व्यवस्थितत्वादयुक्तम् । नाटकेऽपि भूयस्त्वमस्य । परस्परस्याभिनेषवे उत्तमपार्श्वेण तु प्रधान एवाभिनय कार्या न विशेषणम्, अस्मिन्नाद्ये गृहीतविशेषणा विशेषार्थेऽपि मध्यमाना एतद्व्यवस्थितोऽप्येवाहुः—यत्र पदार्थसमुदायो ह्येकेनाभिनयेन सत्यप्रतिपत्तिरनेकेन वा चलायात् । तद्यथा—“या स्रष्टुः सृष्टिराद्या” (मातृ १-१) इत्यत्र । तत्रैक एव जलद्वाराणां भिनय उत्तमेन प्रतीयते । अधमेन त्वनेकश्च चतस्र्यभावरत्नात् । मध्यमेन मध्यम इति प्रचारो वर्तना योक्तमेत्येति वा । एतत्तु शोभाविष्णुनिवारित्वात्, ‘अथ नवन-समुत्प’ (रघु २-७५) इत्यादौ प्रत्यक्षोपहनस्य पदार्थे वाच्यवचनमित्यस्य शोध्य-स्याभिनये नानुसरणप्रसङ्गात् । ये परिमितमभिनेय गमयन्ति ते स्फुटमेवा-र्थस्य गमका । अर्थप्रकरणादेस्तत्र मुखेन महायत्वात् अनन्तार्थजातव्यवच्छेद-शक्त्यैव हि वर्तते । तादृशा उत्तमप्रकृतिषु हस्ता । अधमास्तु यथावचन दिनदमाहु-स्तथा प्रतीर्णभूयस्त्वमभिनेये मदिदृष्टमानस्याभिनयायत्तमृत्स्वर्ण विरपणामित्यादि—एव केचित् । अधरे एवाहु प्रचारमिधा गन्धवा य यद्वये तत्रोपगम्य च पक्षमादेकरत एवोक्तानादिक प्रचार, अधमस्य ग्वनिसर्कीण इति । इत्यन्वय-युक्तनमम्—उद्येष्टेऽभिनये प्रत्यक्षवर्तमानात्मग्रस्यविवर्णे हस्तस्यापारोक्ष्य । ‘हिमप्र-समस्मत्’ (मातृ ७७) इत्यादौ । तथा “नन्वी मेघवनाद्वल्कलतया” (शक ४२०) इत्यादौ । अत्र हि मात्स्विकभूयस्त्वात् उद्येष्टत्वम् । अधप्रत्यक्षमाविभूतपरस्परकवे तु मात्स्विकतावकाशाभावोऽनवेद्यादिनि तथाधमोऽभिनय, सस्वहीनोऽधम स्फुट (२२-२) इति वचनात् । तत्र विप्रकीर्णा विक्षिप्ता गृह्यतमा हस्ता । यथा कुञ्जरकस्तुन्दररादीनां परस्परवृत्तमुद्धरणे । एतद्व्यातिरिक्ते तु मध्यमो हस्तप्रयोगः । यथा बिदूषकेण प्रत्यक्ष दृश्यमाने नानावस्थावेद्यागणि उद्यानादिवर्णन ॥१७४॥ लक्षण मोष्ठव लङ्घने । मोष्ठव लक्षण शोभन वर्तनात्रमयाजितम् ।

(१०-७७) इति तद्विना अधमानाम् ॥१७५॥

अप्यवस्थादि । अन्वेत्वाहु—यादृशेषां लक्षणमनुक्तं ततोऽप्यथाऽपि पूर्वनिर्दिष्टा-कृतयोऽभिनयाजितानां दिष्टवर्णोच्चारणवदिति । त्रिवर्गानि नयन्तु तादिसमाप्ते

१ GOS, मध्ये कृती मध्यमे ।

अथवाग्यादृशं प्राप्य प्रयोगं कालमेव च ।
 विपरीताश्रया हस्ता प्रयोक्तव्या बुधेन वा ॥१७६॥
 विपण्णे मुच्छित्ते भीते^१ जुगुप्साद्भोक्थीकृते ।
 म्लाने स्वप्ने विहस्ते च निश्चेष्टे तन्नित्रे जडे ॥१७७॥
 व्याधिप्रस्ते जराते च भयाते शीतविप्नुते ।
 मत्ते प्रमत्ते चोग्मत्ते विन्तायां तपसि स्थिते ॥१७८॥
 हिनवपंहते बद्धे वारिणादावसथिते ।
 स्वप्नायिते च संभ्रान्ते नतसंस्फोटने तथा ॥१७९॥
 न हस्ताभिनयः कार्यः कार्यः सत्त्वस्य संग्रहः^२ ।
 'तथाकारुविशेषश्च नानामावरणान्वितः ॥१८०॥
 'मग्नं व्यथाबुभौ हस्तौ तत्तद् दृष्टिविनाशकनः'^३ ।
 वाचिकभिनयं कर्वाद्भिराभेर्यदर्शकैः ॥१८१॥

शीतकालादियोगे च सौष्टवमस्फुटाकृतित्व, अवहित्यादौ चासौष्टवयोगेऽपि
 सौष्टवमित्यादि वैपरीत्यम् ॥१७६॥ विहस्तो हस्तवैकल्यापान, मत्ते मद्येन, प्रमत्त
 प्रमादात्, चमत्तांजस्मात् ॥१७७-१७८॥ किं सर्वं एवात्र हस्ताभिनय इत्याद्यद्वय
 प्रतिप्रमदाद्यमाह कार्यं इति । ये हस्ता आन्तरौ चित्तवृत्तिं मूचयन्ति । कपोतक इव
 भयं, कर्कटक इव मदनत्रिजुम्भा, दोन इव शोक, दुरतुण्ड इवेर्ष्या ते कार्य एव,
 सात्त्विकवदनुभावस्य भावनातेषां सात्त्विकश्च कार्य एवेत्यावृत्त्या । ये तु बाह्यद्रव्य-
 मुणादिगमनास्ते न कर्तव्या इति ॥१८०॥ यत्र तु सर्वं एव न कर्तव्यास्तं विषयमाह
 यदा व्यप्राविनि । यथा मारये. प्रतीदग्निमव्यग्रहन्मनायाम् । विनोक्तैरिति
 विनोक्तये चित्तवृत्तिरनेनेति मुञ्जरागादि, कर्वाविति स्फुटयदित्यर्थः । अप्यदर्शकैरिति
 अनुवृत्तिसङ्गोऽरोधकृत्तरित्यर्थः ॥१८१॥

हस्तानां दिग्भेदावस्थानकृत प्रचारमाह—वृत्तान इत्यादि । यथा 'विरचित-
 भुविस्थ' मित्यभिनये (६२२) पत्राव । यथा वा निह्वाभिनये आस्यसंभोगोऽप्र-

१. GOS हृते ।
२. KSS, NS मुत्ते ।
३. GOS NS सत्त्वसमाश्रयः ।
४. NS., KSS तथाकार ।
५. GOS. नानार्थः ।
६. KSS, NS. यथा ।
७. KSS, तत्र दृष्टिविनाशकैः । NS तत्र दृष्टिविनाशकैः ।

उत्तानः पाद्वर्गश्चैव तयोऽधोमुख एव च ।

प्रचारस्त्रिविधोऽङ्गानां नाट्यनृत्तसमाधयः ॥१८२॥

'उत्तानो वत्तु'तस्थश्च, स्थितोऽधोमुख एव च ।

पञ्च प्रकारा हस्तस्य नाट्यनृत्तसमाधया ॥१८३॥

'एव ज्ञेयाः करा ह्येते नानाभिनयसंभिताः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि हस्तान् नृत्तसमाधयान् ॥१८४॥

त्रिपताक । पाद्वर्गो यथा चतुरभिनयं मुष्टिः । अधोमुखो यथा ममूढाभिनये सलाहक्षेत्रग स्वस्तिकपताक । यथा "सर्वत्रविवृणु पाल्यमित्यत्र त्रिपताक" उत्तानोऽधस्तलस्थश्चोऽधोऽधोमुख एव च । पञ्च प्रकारा हस्तस्येति शब्दोद्भूत पठति । तत्रापस्तलेऽधोमुखोऽन्तर्भूतः । उत्तानेऽग्रज श्वश्रुः त्रिपाद्वर्ग एव । अत्रापि तु ममद्विषयश्रित्याद्यवगन्तव्ये उत्तानादेर्भवति । इत्थं त्रैविध्यमेव युक्तम् तत्र रसनिष्पादनमभिनयस्य वस्त्रवपुर्वत् नत्र करणमनुभावात्मकं, तत्राङ्गहारा करण-सञ्चया । करणस्य च लक्षणमुक्तम् "यानि स्थानानि यावचाप्यो नृत्तहस्ता." (४-५६) इत्यादि । तत्र स्थानकषायं स्वक्षेत्रे (अ-१३) संक्षयिष्यन्ते ॥१८१-१८२॥

हस्तप्रमङ्गलान्तहस्ता वचनभ्या । किञ्चाभिप्रेकृताप्येषा स्वविद्वेषाक्तुं यथा सताहस्तौ प्रतिपद्येते नृत्ताभिनयन प्रि (६-२००) यथा वा करिहस्तस्य हस्त्यभिनय-नम् । एव चतुरश्रादीनामपि प्रयोगवशात् इष्टम्यविश्यागयेनाह—अत ऊर्ध्वमिति । वृत्तस्य करणात्मकस्याश्रयाद्युक्ता । एभ्योऽभिनयहस्तेभ्य ऊर्ध्वमित्येतद्गणना पृष्टेऽभि-नयनहस्तत्वेनापि गणनायोग्यादित्यर्थः । तत्र चातुरश्र्यमूलं नृत्तेऽङ्गस्य जीवितमिति तन्निमित्तभूवो चतुरश्रो तावदाह वक्षस इति । वक्षोऽतिरम्य याऽष्टाङ्गुलौ देग तत्रस्थौ परस्परस्पर्ष्टाङ्गुलान्तरत्वात् प्रत्युत चातुरश्र्यं भवतीत्युत्प्रेष्येमेव । प्राङ्मुखा-दिनि यत्संमुख प्रयोजना यत्समुखादेव, न तु प्रयोक्तृसमुषो । कूर्परयोरनयोश्च तुलाधारणवत्समत्वमवश्यम्यम् । अङ्गुलानुरूपदानाच्चतुरश्रो । आदर्पणविशेष एवाय-मभिनयोऽपि द्विवचनादपवादविहीनत्वे द्वयोरेव प्रयोग उपपादनोयो हेतुर्हस्तान्तरस्य द्वितीयप्रकारयोगेऽपि केवलमर्थेव चतुरश्र्यापदेश एव, तस्यैकत्वाच्च न चतुष्पष्टिना-भ्याहतिरिति एव सर्वत्र ॥१८३-१८४॥

अधोद्वतौ हस्तसङ्कृताविति । आधौ चतुरश्रो तत उद्वेष्टितवर्तनया हस्तपक्ष कृत इति कृतशब्देनाह त्रिभिः । एको विवर्तते उत्तान स तु, परस्त्वधोमुख

१ KSS reads it as —

उत्तानोऽधस्तलस्थश्चोऽधोमुख एव च ।

हस्तप्रचारा विज्ञेया नाट्ये नृत्ते च पञ्चया ॥

२ KSS does not read it-

‘वदामोऽष्टाङ्गसम्प्री तु प्राह्मुहो सटकामुहो’ ।

ममानकूपरासो तु चतुरस्रो प्रकीर्तितो ॥१८५॥

हमपक्षकृतो हस्तो ध्यावृत्तो तालवृन्तवत् ।

उद्गृह्यति विज्ञेयावयवा तालवृन्तको ॥१८६॥

चतुरश्रस्थितो हस्तो हसपक्षकृतो तथा ।

तिपङ्क्त्यति चाभिमुखो सेयो तलमुद्राविति ॥१८७॥

तावेव मणिवन्ध्यान्ते स्वस्तिकाकृतिसंस्थितौ ।

१. स्वस्तिकाविति विल्यातो विध्यतो विप्रकीर्णको ॥१८८॥

१. अलपल्लवमंस्थानावर्ध्वास्थौ पक्षकोद्रको ।

१. अरास‘सटकास्यो’ चाप्यराससटकामुहो ॥१८९॥

मन्तावर्तते ऋक्षस्याग्निसंयं । एतदेवाह तावृन्तवर्तिनि । आर्तनकान् उर्ध्वं
वर्तमानत्वादुदवृत्तो । नामाग्नयेण तावृन्तविषयत्वमभिनेयस्य प्रभूते ॥ १८५॥

अथ तान्मुखौ—चतुरश्रस्थिताविति । नयेति ध्यावृत्तोद्गतपूर्वकत्वमग्याह ।
तेन परिममानिकात्वे ऋक्षस्याद्वयस्याङ्गो व्यश्रम्भिनी हमपक्षावेव । अग्नौग्नमंमुख-
सलत्वात्तन्मुखौ । “मदन मङ्गुरिजिम मज्जद्” (मदंते मधुर वादयति) इत्यादि-
विषये चापमभिनयोऽपि ॥१८६॥

अथ ग्यम्भिकी विप्रकीर्णी’ च तावेवेति । तलमुद्रावेवेत्यर्थः । अग्नौग्नमीप ।
स्वम्भिको नाम लक्षणविशेषः । विध्युताविति विशेषेण महमा च्युतावित्यर्थः । एव
पूर्ववृत्तनूनन चतुष्टयस्य रूपोपजायित्वं स्वस्तिकविप्रकीर्णयोः ॥१८७॥

अराससटकामुद्राह—अलपल्लवमंस्थानाविति । स्वस्तिकवदत्पताको कृत्वा
अलपल्लवापलक्षितया व्यापनितरङ्गवर्तनया पञ्चमंनान्तया तावेवोर्ध्वमुखौ पक्ष-
कोनी विद्यार ममनल्लवमेव चास्तिनिर्वाणपक्षकोनाम्प्रागग्नवर्तनया एकमरास
द्वितीयं सटकं मुखं चानुगृह्यग्रंस्यानेन कुर्यात् । स्वम्भिकेनेति स्वपरे । अरासो तान्
पल्लवविरत्येके ॥१८८-१८९॥

अथविद्वयकानाह—मुद्रामकूर्पराशेरिति । वृत्तानुशेषादेव पठितम् । अथ
स्वर्षं प्रसङ्गा कूर्पराश्या नुत्राश्या च श्रमेणोपलक्षितं यत्कुरितं सविलासं

१. KSS गतस्थो ।

२. KSः ण्टकामुहो ।

३. KSS तालवृन्तवत् ।

४. KSS कटका ।

५. NS. वाप्य ।

६. KSS, ण्टकामुहो ।

‘तथैव मणिवन्धान्ते ह्यरातो’ विच्युतावृभो ।

शेषो प्रयोक्तुर्निमित्तमरात् लट्काविति ॥१६०॥

भुजासकूपंराप्रंस्तु कृत्स्नावर्तितो करो ।

पराद्मुखतलाविट्ठो ज्ञेयावाविट्पक्षको ॥१६१॥

हस्तो तु सर्पशिरसौ मध्यमाङ्गुष्ठको यदा ।

तिर्यङ्प्रसारितास्यो च तदा सूचीमुखो स्मृतो ॥१६२॥

‘सर्पशीर्षो’ यदा हस्तो भवेतां स्वस्तिकस्थितो ।

मध्यप्रसारिताङ्गुष्ठो ज्ञेयो सूचीमुखो तदा ॥१६३॥

रेचितो चापि विज्ञेयो हसपक्षो द्रुतध्रमो ।

प्रसारितोत्तलतलो रेपिताविति ‘सन्नितो ॥१६४॥

(पताको) कृत्वा आयतं व्यावर्तितकरण कनिष्ठादि नयुक्तावाविटो हसधारिणो सन्तावधोमुखतलो तदा भवनस्तथेदं नाम ॥१६०॥

अथ सूचीमुखो — हस्तो तु सर्पशिरसाविति । चतुरश्रस्याङ्गो सर्पशिरसौ मध्यमाङ्गुलिनिविष्टाङ्गुष्ठो हस्तो यदा तिर्यङ्प्रसारितं तद्वर्गमतेः सह विराडितं मुखं तिर्यङ्प्रसरूपं द्वयोऽन्ताद्गो बाहू (बहिः ?) प्रसारणेन पर्याप्तं त्रियेते तदा सूचीमुखो सूचीयद्बाहू (इहि ?) प्रसारणात् । तत्र तुल्यं यथायं द्योतयति । सूचीमुखो मध्यप्रसारिताङ्गुष्ठो स्वस्तिको सर्पशीर्षको इत्येकेषां पाठः ॥१६१-१६२॥

अथ रेचितो — अपरेचितो चापीति । केचित् रेचितो रेचितावित्यस्य धीन-
रुक्त्यपरिनिहोर्पयो इति लक्षणे इत्याहुः तेन द्रुतो भ्रातारविजृम्भायैव हसपक्षो रेचितो
तथा प्रसारितात्तलतल्येन विज्ञेयाविति रेचिताविति । अन्ये देशेव यावद-
मित्याहुः । रेचितो मन्त्री यो द्रुतध्रमो नो रेचिनसनाविति न धीनरुक्त्यम् । सन्नय-
वाधंरेचिते लक्षणे पुनर्वनमिशेषेण चातुरश्रस्य स्थितिं सूचयन् नृत्तहस्तान्तरैवपि-
अङ्गपर्यायेण प्रयोगं सूचयति ॥१६३-१६४॥

अधोत्तानाविवृत्तो — अन्विताविति । त्रिपताको हस्तोऽयमकरोत्तलतलानाम-
न्यतमक्षेत्रे कृत्वा अङ्गुलत्रिंशया युक्ता अन्योऽस्याभिमुखतलान्तरैवो, तथास्यो

१ KSS does not read it

२. NS ह्यरात् ।

३ KSS, NS तथा ।

४. KSS, NS मध्यस्था ।

५ KSS does not read this verse.

६ KSS, NS सन्नितो ।

चतुरक्षो भवेद्द्वामः सध्यहस्तश्च रेचितः ।
 वित्तयो नृत्ततम्वत्^१ रघंरेचितसंज्ञको ॥१६५॥
 वञ्चितो कूर्परसो तु त्रिपताको करो कृत्तो^२ ।
 किञ्चित्तिर्यङ्गतावेतो स्मृतावुत्तानवञ्चितो ॥१६६॥
 मणिवन्धनमुक्तो तु पताको पल्लवो स्मृतो ।
 बाहुशोर्षाद्विनिष्क्रान्तो^३ नितम्बाविति कोतितो ॥१६७॥
 केशदेशाद्विनिष्क्रान्तो परिपाश्वर्यस्थितो^४ यदा ।
 वित्तयो केशबन्धो तु करावाचार्यसम्मतो ॥१६८॥
 तिर्यक्प्रसारितो चैव पाश्वर्यसंस्थो तथैव च ।
 सताख्यो च करो ज्ञेयो नृत्ताभिनयनं प्रति ॥१६९॥
 समुन्नतो सताहस्त पाश्वर्यत्पाश्वर्यं विलोलित ।
 त्रिपताकोऽपर कर्णो कारहस्त^५ प्रकीर्तित ॥१७०॥

कूर्परयोश्चाञ्चन किञ्चित्चञ्चलन भवति । अञ्चनसम उत्तानत्वभाप्ते पुनरप्यञ्चने-
 नोद्गमनक्रियायोगान्मृदुत्तानापञ्चितो ॥१६५॥

अथ पल्लवो—मणिवन्धनमुक्तो त्विति । ऊर्ध्वग्यावर्तितकरणेन बाहु प्रसार्य
 परिवर्तनक्रियया स्वस्तिकाकृती पताको । पल्लवाकारत्वात् यथोक्तो । विधितो
 पल्लवाविशय्ये पठन्तः त्रिपताकाविशयनुवर्तयन्ति ।

अथ नितम्बो—बाहुशोर्षादिति । पताकाविति अनुवर्तते । स्वन्धक्षेत्राद्विनिष्-
 क्रान्तोत्तानस्याधोमुखत्वावर्गमत्वेन निष्क्रान्तो पताको, नाम्ना क्षेत्रस्याधोपात् नितम्ब-
 क्षेत्रे तथैव पदयिण वर्तमानो नितम्बो ॥१६६॥

अथ केशबन्धो केशदेशादिति । आदौ पाश्वर्यक्षेत्रात् तत्पाश्वर्यपरिवर्णन-
 पूर्वकमुत्थितो द्वात्रिंशः क्षेत्र प्राप्नोति, अत एव केशदेशान्नितम्बहस्तोत्तानवदेव विधिप्र-
 हस्तत्वेन निष्क्रान्तो तथा तेनैव प्रकारेण पुन केशदेश एव पर्यायस्यो गतागतत्वेन
 प्रत्यावर्तमानो । केशसंबन्धात्केशबन्धो । आचार्यसमतो च क्षोभातिशय-
 करणात् ॥१६७॥

अथ सताहस्तो—तिर्यक्प्रसारितो वेति । पताकाविति वर्तते । अन्ये तु
 नितम्बाविषु त्रिपताकावित्यनुवर्तयन्ति सताहस्तान्तेषु ॥१६८॥

१. KSS अर्धरेचितः ।

२. KSS, NS., त्रिपताकाकृती करो ।

३. KSS शोर्षादिनिष्क्रान्तो ।

४. NSS NS. परिपाश्वर्यस्थितो ।

५. KSS करिहस्तो ।

कटिशोर्ध्वनिविष्टाशो' त्रिपताको पदा करो ।
 पक्षवच्चितको हस्तो तदा ज्ञेयो प्रयोक्तृभि ॥२०१॥
 तावेव तु परावृत्तो पक्षप्रद्योतको स्मृतो ।
 अधोमुखतताविद्धो ज्ञेयो गद्वपक्षको ॥२०२॥
 हसपक्षकृतो हस्तो ध्यावृत्तपरिवर्तितो ।
 तथा प्रसारितभुजो दण्डपक्षाविति स्मृतौ ॥२०३॥
 ऊर्ध्वमण्डलिनो हस्तावूर्ध्वदेशविवर्तनात् ।
 तावेव पादवर्ध्वनिस्तौ पादवर्ध्वमण्डलिनौ स्मृतौ ॥२०४॥

अथ करिहस्तः—समुन्नत इत्यादि । सस्तेपक्रमेण य उन्नत । विलोलित इति दोलावन्नीत । अपरग्रहणान् त्रिपताक एव लक्ष्यता इति केचित् । सटका-
 श्योऽपर इत्यग्रे पठन्ति । मुद्रातोम्यतया नारम्भोऽयं चतुरभुजः विजयायी नारम्भोऽपि
 नृताभ्यासस्य व्यपदेशात् सटकासुखवत् । अतो न द्विवचनम् । एकस्य पृथक्-
 प्रयोगे करिहस्तत्वाभावात् इत्येकवचनमेव । तदाकारत्वाच्चेद नाम ॥२०६॥

अथ पक्षवच्चितो पक्षप्रद्योतौ च - कटिशोर्ध्वेति पाठः । वृत्तौ पक्षावच्चितौ
 गतौ, तत्सम्मुखौ तु त द्योतयेवेति तथोक्तौ । एवकारेणानुप्रास्यमि प्रतया प्रयोग-
 दोभा भवतीत्याह ॥२००-२०१॥

अथ गद्वपक्षो अधोमुखेति । अधोमुखो नितम्बक्षेत्रे भूत्वा तलेनाविद्धो
 ऊर्ध्वगमन भटिति कुर्वाणो ताड्यं नृजानाराक्षेपात् तिङ्गवाक्यप्रमाणत्वात्मुकरण
 प्राप्त त्रिपताकवाधेन पनाकावृत्तस्येति ॥२०२॥

अथ दण्डपक्षो—हसपक्षकृताविति । एकस्य हसपक्षस्य व्यावर्तने विलासेन
 पार्श्वद्विध क्षेत्रस्य निवृत्तस्य वर्तनं तत्समकालमेव द्वितीयस्य स्वदेहपरिवर्तनेन वर्तन
 भुजप्रसारणपर्यन्त पुनरपरेणाङ्गेनति द्वावपि प्रसारितभुजो व्यावर्तितपरिवर्तितौ च
 भवत इति पक्षे पार्श्वतो दण्डवद्भुज इति दण्डपक्षो । युगपदेव द्वयोरपि प्रसारन
 व्यावर्तनपरिवर्तने तु क्रमेणेत्यग्ये ॥२०३॥

अधोर्ध्वमण्डलिनो ऊर्ध्वमण्डलितनाविति । वक्षोदेशाद् व्यावर्तितकरणेन ससाट-
 क्षेत्रेण पार्श्वगमने विधाय ततोऽपि मण्डवद् भ्रमणेन प्रसारितावूर्ध्वमण्डलिनो ।
 प्रसारितभुजाविति अनुवर्तते । ससाटप्राप्तिपर्यन्तेनवानयोर्लक्ष्य शिष्ट तु पार्श्व-
 मण्डलिनोरिति केचित् । तावेव पार्श्ववर्ध्वनिस्तत्राविति वचनान्नुत्तप्रसिद्ध (पत्र) वर्त-
 नात्मकावूर्ध्वमण्डलावित्यग्ये ॥२०४॥

उद्धेष्टितौ भवेदेकी द्वितीयश्चापधेष्टितः^१ ।
 भ्रमितावुरसः स्थाने 'ह्युरोमण्डलिनी स्मृतौ ॥२०५॥
 'अलपल्लवकारालावुरोर्ध्वभ्रमणक्रमात् ।
 पाद्वर्षावर्तश्च विभेयावुरः पद्वर्षार्धमण्डलौ ॥२०६॥
 हस्तौ तु भगिदन्धान्ते कुञ्चितार्वाञ्चितौ यदा ।
 'लटकास्थौ तु तौ स्याता मुष्टिकस्वस्तिकौ तदा ॥२०७॥
 पद्मकोशौ यदा हस्तौ 'ध्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
 नलिनीपद्मकोशौ तु तदा ज्ञेयौ प्रयोक्तृभिः ॥२०८॥

अथ पार्श्वमण्डलौ—तावेवेति । ऊर्ध्वमण्डलाखेव पार्श्वमण्डलौ पनाकाकृतौ परस्परमभ्युलौ । अभ्ये तु निर्बचनसमर्थनासयेन स्वपार्श्व एवाविद्धभुजभ्रमणवर्तनात्मकमगयो रूपमाहुः ।

अधोरोमण्डलिनी—उद्धेष्टित इति । चकारसनियोयेन योगपक्षमाहुः । उसर इति पञ्चमी । तत आरभ्य पार्श्वक्षेत्रे भ्रमितावेकस्यागमनस्य परस्य गमनमिति वर्तनया । पठ्ठीत्यभ्ये वदन्तः तत्रैव स्थानमित्याहुः । ऊर्ध्वपार्श्वोरोमण्डलिपु हस्तपक्षाविरमपरे वर्तयन्ति ॥२०५॥

अधोःपार्श्वमण्डलौ—अलपल्लवकारालाविति । वक्षोदेशत उत्तानौ हस्तः सस्तम्भोऽलपल्लवस्यस्थानदायिना ध्यावर्तितकरणेन निष्कृष्यते । तस्मिन्काले च पार्श्वप्रसारितभुजौ । द्वितीयौ हस्ततर्ज्याबुद्धेष्टितसन्निवेशेनारासत्पदायिना वक्षोदेशमानीयते पुनरेवमिति । सरसि अर्धमेको हस्तः पार्श्वे च द्वितीयो मण्डलवद्गतागतश्रेणेन कुल्लत इति ततोवती ॥२०६॥

अथ मुष्टिकस्वस्तिकी—हस्तौ तु भगिदन्धान्ते इति । एकः कुञ्चितोऽरातवर्तनया अपरोऽञ्चितोऽलपल्लववर्तनया पुनरङ्गपर्याय इत्येव वर्तनानन्तर लटका-मुखाभ्यां स्वस्तिकः इति पारम्पर्येण मुष्टिप्रभवत्वात्लटकस्य मुष्टिकस्वस्तिकस्यपदेशो मुष्टिगिररकपितृलटकानामन्यतमप्रयोगानुज्ञानार्थमिति तद्विद ॥२०७॥

अथ नलिनीपद्मकोशाविति । पद्मकोशौ सम्भूतौ श्लिष्टभगिदन्धौ । ततोऽधोऽस्य कनीयसौ समुत्तौ अपरस्याङ्गुष्ठ समुत्त क्रियया परिवर्तनमिति केचित् ।

१ KSS द्वितीयश्च विवेष्टित ।

२. KSS omits हि ।

३. NS. अरालपल्लवकरा ।

४. KSS. लटका ।

५. KSS. ध्यावर्त ।

कराबुद्धेऽपि तापो तु प्रविधायतपत्नवी ।

ऊर्ध्वप्रसारिताविद्धी कर्तव्यावृत्तभाविति ॥२०६॥

पत्नवी च शिरोदेशे सप्राप्ती नलितो स्मृतो ।

कूर्परस्वस्तिकगती सताय्यो नलितोऽविति ॥२०७॥

करणे तु प्रयोक्तव्यो नृत्तहस्तो विज्ञेयः ।

तथार्थाभिनये खं पताकाया प्रयोक्तृनि ॥२०८॥

सकरोऽपि भवेत्तेषां प्रयोगोऽप्यवशात्पुनः ।

प्राधान्येन पुनः सजा नट्ये नृत्ते करोष्विह ॥२०९॥

इदं त्वत्र युक्तम् — व्यावृत्तेन परिश्रुती यदा पञ्चकोशाविति सङ्गतिः । अस्मिन् मृष्टिक एव स्वस्तिकक्षेत्रे करो कृत्वा द्वयोरपि यदा व्यावर्तनकरणेन कनिष्ठादीनां परिवर्तनमन्योन्यपराङ्मुखता तदन्तर पञ्चकोशद्वयं तदा । नलिग्यामनेककमल-ममवादिदं नाम ॥२०६॥

अथोत्पत्नी । कराबुद्धेऽपि तापोऽविति । वक्षः क्षेत्रादुद्धेऽपि तद्विधानो हस्तो विधायोर्ध्वस्वस्तिके प्रमाणाविति च स्वस्तिकान्मूलचक्रद्वयोः कावत्तपत्नवी भवतस्तदोत्पत्नी । हृष्यपरवशां चित्तवृत्तिं मूचयन् इत्युत्पत्नी ॥२०६॥

अथ लनिनी पत्नवी चेति । अनपत्नवावेव तु शिरः क्षेत्रप्राप्ती नलितो लनिनी चातुरश्र्येणाङ्गतातिस्वीपादानात् ।

अथ ननिनी — कूर्परस्वस्तिकगताविति । कूर्परस्थानं स्वस्तिनी सताहस्तो बाह्योत्पत्नी नलिनी । इति शब्द एवप्रकारवर्तनान्तरभूषकः ॥२०७॥

करणसध्याङ्करान् बध्नामोति । करणमत्र उवादिशेषपञ्चागत्यैव सधिय-माणस्य करणस्य प्रश्चनं फलति । यथा ताहिताप्याया श्रुतिरेव प्रश्चरणीति बधना-न्तरादुत्तिवा प्रचारणानां द्वाविति जीविनितरूपपदाधविधानपरेति । करणमिति करणानि इति अर्थे पाठः । यत् क्रियते सध्यायते सतादेवाभिनयविज्ञेयो येनाङ्गुलि-तुलनक्रियाविज्ञेयेषु तत्तन्मम् । स्वसनाप्यो विरावाङ्गा, परिसमाप्तभावे तु वर्तनायां विरावाङ्गाङ्गा । तदेवेदमङ्गुलविदस्त्रोत्तमङ्गुलस्येति व्यवहरन्ति । तेन देव हस्तेषु तद्व्यादे नृत्तचनं तेष्वरालयन् क्रिया, यथा मृस्तुष्टपतुरमु-शापकादिषु । एवमन्वदुत्तरेणम् । पताकस्य तु मवर्तनामां कार्यकरणतया साधारण्य

विपुता संयुताश्चैव नृत्तहस्ताः प्रकीर्तिताः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि करान् करणसंभयान् ॥२१३॥

सर्वेषामेव हस्तानां नाट्यहस्तनिदेशिभिः ।

विघातध्या प्रयत्नेन करणं तु चतुर्विधम् ॥२१४॥

अपवेष्टितमेकं स्यात् उद्वेष्टितमयापरम् ।

व्यावर्तितं तृतीयं तु चतुर्थं परिवर्तितम् ॥२१५॥

आवेष्टयन्ते यदङ्गुल्यस्तर्जण्याद्या यथाक्रमम् ।

अभ्यन्तरेण करणं तदावेष्टितमुच्यते ॥२१६॥

उद्वेष्टयन्ते यदङ्गुल्यः तर्जण्याद्या बहिर्मुखम्^१ ।

क्रमतः करणं विप्रास्तुतुद्वेष्टितमुच्यते ॥२१७॥

भावाप्यन्ते कनिष्ठाद्या ह्यङ्गुल्योऽभ्यन्तरेण तु ।

यथा^२ क्रमेण करणं तद् व्यावर्तितमुच्यते ॥२१८॥

सर्वप्रकृतित्वम् । तत एव प्राधान्यात् मतात्कथ्यपदेश । नाट्यशास्त्रेणाभिनयनहस्ताः नृत्तशास्त्रेण नृत्तहस्ताः सूचिताः । अभ्यन्तरेण नक्षत्रमुल्लेखेन बाह्यपादवार्त्तं देहं प्रति वक्ष-
कीर्णपर्यन्तप्राप्त्या । अतो वंपरीत्येन कनिष्ठाद्यावर्त्तं बहिर्मुखत्वं वक्ष क्षेत्रात् बहिर्नि-
र्गमन इति तत्तत्संमुखत्वमेवाभ्यन्तरत्वम् । एतद्विपर्ययसिद्धं बाह्यता ॥२११-२१८॥

ननु किमेतैरावेष्टिताद्यैरित्याशङ्क्य एतेषां माधनतमत्वं दर्शयति — नृत्तेऽभिनय-
क्षेत्रे वेति । नृत्ते नाट्ये च करणानि प्रवर्गेण योजयेत् । केन हेतुनेत्याह पाणिभिरिति,
यतो वर्तना जाता अन्यजनकादश्च पूर्वपदच्छायाभावेन । पाणयो नृत्तनाट्यहस्ता ।
कथं प्रयोक्तव्येतित्याह—मुखधुनेत्रमुक्तानीति । यतो हि वर्तना चावन्ति तत एव मुक्ता-
दीनीति तात्पर्यम् । नेत्रभ्रूमुखरागाः संव्यञ्जिता इति त्वयमभिनयेषु पूरणार्था
प्रक्रिया । इयं तु वर्तनाद्विषयपीनरक्तम् ॥२१९॥

१. KSS. तर्जण्या बहिर्मुखाः ।

२. -KSS. बाधार्त्तं ।

३. GOS. omits हि

४. KSS. यत् ।

उद्धर्त्यन्ते कनिष्ठाद्या बाह्यतः^१ क्रमशो यथा ।
अङ्गुल्यः करण विप्रास्तदुक्त परिवर्तितम् ॥२१६॥

नूत्नेऽभिनययोगे वा पाणिभिर्वर्तनाद्यये ।
मुखभूनेत्रयुक्तानि करणानि प्रयोजयेत् ॥२२०॥

तिर्यक्तयोर्ध्वंसस्थो ह्यधोमुखश्चाञ्चितोऽपविष्टस्तु ।
मण्डलगतस्तथा स्वस्तिकश्च पृष्ठानुसारी च ॥२२१॥

उद्देष्टितः प्रसारित इत्येते च स्मृताः प्रकारास्तु ।
बाह्योरिति करणगता विज्ञेया नित्य नूतप्रयोस्तुभिः ॥२२२॥

हस्तानां करणविधिर्मेघा समासेन निगदितो विप्राः^१
भूत ऊर्ध्वं ध्यास्यास्ये हृदयोदरपाश्वर्ककर्माणि^२ ॥२२३॥

भाभुग्नमथ निर्भुग्न तथा चैव प्रकम्पितम् ।
उदाहित सम चैव उर पञ्चविध स्मृतम् ॥२२४॥

बाहुलग्नत्वाद्भङ्गसिन्धियायास्तद्भेदानाह तिर्यक्तयोर्ध्वंसस्थ इत्यादि । तिर्य-
गिति पार्श्वगत्या, उर्ध्वसस्थ गिरसोऽप्यपरि गच्छन्, अधोमुखो भुवमारिलप्यन्,
अञ्चितो बधोदेष्टान्निष्क्रम्य शिरक्षेत्रमेव प्रत्यागत, अपविष्टो मण्डलगते सर्वतो
भ्रमन् । पृष्ठ स्वकायस्यानुसरतीति पृष्ठानुसारी ॥२२०॥ उद्देष्टितोमणिबन्धन-
वर्तनया निष्कामणम् प्रसारितस्य तु स्पष्टमेवग्रमनुधावन् । एतेषु करणेषु चतुर्षु^३
द्रुतमध्यविलम्बितादिवैविध्येण बाहुपर्माणेन च समस्तानि योजनया यथा नियुज्यन्ते
तथा पातवर्तनादिस्तत्रहस्ताभ्यन्तरेवान्तर्भूतानीति यदेके चत्वारिंशत्तमन्ये छत्रमाहु-
स्तन्मिथ्यैव । तदाह करणगता विज्ञेया अवश्य ज्ञातव्या इति । नित्यमेतद्व्यतिरिक्त-
प्रयोजनाभावात् ॥२२१-२२२॥

अयोरस कर्माण्याह—भाभुग्नमित्यादि ॥२२३॥ निम्नमिति सप्तश्लोचम् ।
व्यतिरिक्तं मध्ये मध्ये, इत्यत्र शिपितम् । निरवष्टम्भ कृत्वा ध्याभुग्नानवध
पतन्ताविवांसी ॥२२४॥ यत्र क्षीतेनापि विना क्षीतस्पर्शं । एवमेव मार्गे भ्रमणमिति

१ KSS बाह्यतः.

२ KSS. तिर्यगूर्ध्वगत चैव तथाऽधोमुख एव च ।

३ KSS. ends here 9th chapter.

निम्नमुन्नतपृष्ठं च 'व्याभुगनात्' श्लथं स्वच्छित् ।

व्याभुग्न तदुरो भवे कर्म चास्य निबोधत ॥२२५॥

तभ्रमविषादमूर्च्छाशोकभयभ्याधिहृदयघ्नत्येषु^१ ।

कार्यं 'शोतस्पर्शं' धर्मे 'सम्जान्वितेऽप्यवशात्' ॥२२६॥

स्तस्य^२ च निम्नपृष्ठं च निम्नगनात् सभुन्नतम् ।

उरो निम्नमेतद्वि कर्म चास्य निबोधत ॥२२७॥

स्तम्भे मानग्रहणे विस्मयवृष्टे च सत्यवचने च ।

अहमिति च दर्पवचने गर्वोत्सर्गे^३ तु कर्तव्यम् ॥२२८॥

['दोषनिवृत्तिते खैव जृम्भणे मोहनं तथा ।

विश्वोक्ते च पुनः स्त्रीणां तद्विशेषं प्रणीतृभिः'] ॥२२९॥

कार्योत्सर्गपदो 'यत्र' निरन्तरकृतं कृतम् ।

प्रकम्पितं तु 'विज्ञेयमुरो' नाट्यप्रयोगस्तुभिः ॥२३०॥

हसितरवितादिभ्रमभयभयभ्याधिपीडितार्येषु ।

नानाभावोपगतं कार्यमुरो नाट्ययोगेषु ॥२३१॥

हसितरवितेषु कार्यं धमे भये स्वासकाशयोत्सर्गम् ।

हिक्कादुल्लेखं च तथा नाट्यप्रयोगयोगेन ॥२३२॥

कर्म इत्युक्तम् ॥२२५॥ सम्पुन्यित कृत्वा निज्जाल्नी शुद्धी भुग्नावसी यत्र ॥२२६॥

हिक्का स्पष्टम् ॥२३०॥

१. NS., KSS व्याभुग्न संदनर्थः ।

२. NS शित्तेषु ।

३. - KSS तेन स्पर्शः ।

४. - KSS, लज्जान्विते ।

५. NS स्वच्छ ।

६. KSS गर्वोत्साहे तु ।

७. KSS does not read it

८. KSS यत् ।

९. KSS विज्ञेयमुरो ।

उद्वाहित^१मूर्ध्वगतमुरो ज्ञेय प्रयोक्तृभि ।
 बीर्धच्छ्वसनता लोके जम्भणादिषु चेप्यते ॥२३३॥
 सर्वे ससौष्ठवंरङ्ग^२श्चतुरस्रकृतं कृतम् ॥
 उरः सर्पं तु विज्ञेय स्वस्थ सौष्ठवसयुतम् ॥२३४॥
 एतदुक्तं मया सम्पत्तयस्तु विकल्पनम् ।
 यत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पार्श्वयोरिह संक्षेपम् ॥२३५॥
 नत समुन्नतं चैव प्रसारितविवर्तिते ।
 तस्यापसृतमेवं तु पार्श्वयो कर्म पञ्चधा ॥२३६॥
 कटिर्भवेत्तु ध्याभुम्भा पार्श्वमाभुग्नमेव च ।
 तथैवापसृतास्त च किञ्चित्पार्श्वनत स्मृतम् ॥२३७॥
 तत्स्थैव चापर पार्श्वं विपरीत तु युक्तितः ।
 कटीपार्श्वभुजासंश्चाम्पुन्नतैस्त भवेत् ॥२३८॥
 भायामनानुभयतः पार्श्वरो स्यात् प्रसारितम् ।
 परिवर्तितिरिह कस्यापि विवर्तितमिहेष्यते ॥२३९॥
 विवर्तितापनयनात् भवेत्तपसृत पुन ।
 पार्श्वलक्षणमित्युक्त विनियोग निबोधत ॥२४०॥
 उपसर्पे नत कार्यमुन्नत चापसर्पणे ।
 प्रसारित प्रहर्षादौ परिवृत्ते विवर्तितम् ॥२४१॥
 विनिवृत्ते त्वपसृतं पार्श्वमप्यंशोऽङ्गं वेत् ।
 एतानि पार्श्वकर्माणि जठरस्य निबोधत ॥२४२॥

शिष्टकटोत्रिकस्त्वन्धकर्माणि पार्श्वकर्माणीनि ॥२४०॥

- १ GOS. तूर्ध्वकुत ।
- २ KSS प्रयोगत ।
३. GOS पर ।
- ४ KSS तथा पसृतमेव ।
५. GOS. कटी ।
६. GOS नतस्थैवापर ।
- ७ KSS, NS परिवर्ति ।
८. NS विवर्तितोन्नयनात् KSS विवर्तितापनयनात् ।
- ९ KSS परिवर्ती ।

क्षामं सत्त्वं च पूर्णं च सर्वप्रोक्तमुदरं त्रिधा ।
 तनु क्षामं मतं कर्त्तुं पूर्णमाप्नातमुच्यते ॥२४३॥
 क्षामं 'हास्येऽथ रेचिते निःस्वासे कुम्भणे भवेत् ।
 व्याधिते तपसि ध्यान्ते क्षुधात्ते सत्त्वमिष्यते ॥२४४॥
 पूर्णमुच्छ्वसिते स्थूले व्याधितात्यक्षानादिषु ।
 इत्येतदुदरं प्रोक्तं कट्या कर्म निबोधत ॥२४५॥

अथे तु क्षामं सत्त्वं तपं पूर्णमुदरं त्वाञ्चतुर्विधम् ।
 छिन्ना चैव निवृत्ता च रेचिता कम्पिता तथा ।
 उद्धाहिता चैव कटी नाट्ये नृते च पञ्चवधा ॥२४६॥
 कटी भण्यस्य वतनाच्च छिन्ना सपरिकीर्तिता ।
 पराङ्मुखास्यामिमुखी निवृत्ता स्यामिर्वात्तिता ॥२४७॥
 सर्वतो भ्रमणाश्चापि विज्ञेया रेचिता कटी ।
 तिर्यग्गतागता क्षिप्ता^१ कटी ज्ञेया प्रकम्पिता ॥२४८॥
 नितम्बपादवोद्धरणात् शनैश्छाहिता कटी ।
 कटीकर्म मया प्रोक्तं विनियोगं निबोधत ॥२४९॥
 छिन्ना व्यायामसंज्ञान्तव्यावृत्तप्रेक्षणादिषु ।
 निवृत्ता वर्तने चैव रेचिता भ्रमणादिषु^२ ॥२५०॥
 कुञ्जवामननीवानां गती कार्या प्रकम्पिता ।
 स्फुटेषुद्धाहिता योग्या स्त्रीणां लीलागतेषु च ॥२५१॥
 कम्पनं वतनं चैव स्तम्भनोद्धतं च तथा ।
 निवर्तनं च पञ्चतान्मूढकर्माणि कारयेत् ॥२५२॥
 नमनोन्मत्तनात्पाण्यैर्मुहुः स्यादुरसम्पतम् ।
 गच्छेद्वन्तरं ज्ञानुं^३ - यत्र तद्वतनं स्मृतम् ॥२५३॥
 स्तम्भनं चापि विज्ञेयमपविद्धक्रियात्मकम् ।
 वलिताविद्धकरणादुर्वोद्धतं स्मृतम् ॥२५४॥

गतेषु तदुदरमपविद्धक्रियात्मकमिति निष्पिन्यत्वमिति यावद् ॥२५४॥

१. KSS. हास्ये च ।

२. GOS. क्षिप्तं ।

३. KSS. भ्रमणे च ।

४. KSS. NS बन्धनतराज्यान् ।

पारिभरम्यन्त गच्छेद्यत्र तत्तु निवर्तनम् ।
 गतिव्यधमपात्राणां भये चापि हि कम्पनम् ॥२५५॥
 दत्तन चैव कर्तव्य स्त्रीणां स्वरपरिक्रमे ।
 साध्यते च विपारे च स्तम्भन तु प्रयोजयेत् ॥२५६॥
 ध्यायामे ताण्ड्ये चैव कार्यमुद्धर्तनं युषः ।
 निवर्तनं तु कर्तव्य सभ्रमादिपरिक्रमे ॥२५७॥
 'यथादर्शनमन्यच्छ' लोकाद् प्राह्य प्रयोक्तृभिः ।
 ह्यूर्वात्संक्षेप प्रोक्त जङ्घायास्तु निबोधत ॥२५८॥
 भावर्तितं नत क्षिप्तमुद्धाहितमप्यपि च ।
 परिवृत्तं तथा चैव जङ्घाकर्माणि पञ्चधा ॥२५९॥
 वामो दक्षिणपार्श्वेन दक्षिणश्चापि वामतः ।
 पादो यत्र वज्रेद्विप्राः १ तत्रावर्तितमुच्यते ॥२६०॥
 जङ्घात्वस्तिक्रयोमेन क्रमादावर्तितं नयेत् ।
 जानुन कुञ्चनाच्चैव नत शेष प्रयोक्तृभिः ।
 'विक्षेपाच्चैव जङ्घाया क्षिप्तमित्यभिधीयते ॥२६१॥
 ['नत स्याज्जानुनमनात् क्षिप्तं विक्षेपणाद् बहिः] ।
 उद्धाहितं च विज्ञेयमूर्ध्वमुद्धाहनारपि ।
 प्रतीपनमनं यत्तु परिवृत्तं तदुच्यते ॥२६२॥
 भावर्तितं प्रयोक्तव्यं 'विदूषकपरिक्रमे ।
 नतं चापि हि कर्तव्यं स्थानासनगतारिषु ॥२६३॥

बहिः पाष्णिर्धोपाङ्गं पतनमाविद्धमूरो वर्तनं । करण इति क्रियायां
 सत्यामित्यनेन पुनः पुनः पाप्म्यो पतनम् । पादतलाद्वास्तु स्थानं च कर्तव्यमिति

१ GOS. सम्प्रयोजयेत् ।

२. KSS. तथा दर्शनं...

३ KSS. कुञ्चनं ।

४. KSS. विक्षेपः ।

५ KSS. does not read it.

६ KSS., NS सम्भ्रमादिः ।

७. NS. यमादिषु ।

क्षिप्तं व्यापामयोरेषु ताण्डवे च प्रमुच्यते ।
 तथा चोदाहितं 'कुर्यादविद्वद्गमनादिषु ॥२६४॥
 ताण्डवेषु प्रयोक्तव्यं परिष्कृतं प्रयोक्तृभिः ।
 इत्येतरजगृह्यो कर्म पादयोस्तु निबोधत ॥२६५॥ -
 उद्घटितः समश्चैव तथाप्रतप्तसञ्चरः ।
 भञ्जित 'कुञ्चितश्चैव पाद' पञ्चविध स्मृत ॥२६६॥
 स्थित्वा पादतन्त्राग्रेण पाणिर्भूमौ निपात्यते ।
 यस्य पादस्य करणे भवेदुद्घटितस्तु सः ॥२६७॥
 'अधमुद्घटितकरणे त्वनुकरणार्थं प्रयोगमासाद्य ।
 हृतमभ्यमप्रचारः सकृदसकृदा प्रयोक्तव्यः ॥२६८॥
 स्वभावरचिते भूमौ समस्थाने च यो भवेत् ।
 'सम. पाद स विज्ञेयः स्वभावाभिनयाध्रः ॥२६९॥
 'स्विरस्वभावाभिनये नानाकरणसंशये ।
 क्षतितश्च पुनः क्वापि विधिर्ज्ञः^१ पादरेषिते ॥२७०॥
 'ममस्यैव यदा पाणिः पादस्याभ्यन्तरे भवेत् ।
 बहिः पादर्वस्थितोऽङ्गुलस्यधपावस्तु स स्मृतः ॥२७१॥
 'त्यक्त्वा (कृत्वा ?) समपदं स्थानमश्नान्ते तथैव च ।
 स्याद्विभक्तपादिष्वयैव ध्रुवः पादो यथाविधि ॥२७२॥
 मस्यैव समपादस्य पाणिष्वभ्यन्तरे भवेत् ।

दर्शयति । ऊर्ध्वकृतस्य घट्टनादुद्घटितं । उद्घटितस्य यत्करणमुद्घटयते पञ्चस्य
 हत्यादि तदेव बाहुकर्मभेदादयहृषा । तत्राभ्य प्रयोग इति वतनाश्रयो विनियोगः ।
 केचित्तु । प्रयोगमासाद्यानुकरणार्थमप्यस्य प्रयोग इत्युच्यते यदा विप्रमोहंशपादौ
 पुरश्च प्रसूते । एतेन नाट्यविषयो विनियोग उक्तः । अग्रचे तलेन च मञ्चवरत
 इति ॥२६६॥

१. GOS कायम् ।

२. NS कुञ्चित- सूचीपाद. षोडा प्रकीर्तित ।

३. KSS, NS. अधमुद्घु - ट्टितकरेणञ्च ।

४. GOS, समपाद ।

५. KSS स्थिरः स्वभावः ।

६. KSS, NS. विज्ञेयः ।

७. KSS, NS do not read verses ममस्यैव to संशयः ।

अथपादः स विज्ञेयः स्थानकादिषु सथयः ॥२७३॥
 उरिक्षप्ता तु भवेत्पाणिः प्रसृतोद्गुष्ठकस्तथा ।
 अङ्गुल्यश्चाञ्चिता सर्वा पादोऽप्रतलसञ्चर ॥२७४॥
 तोदननिकुट्टने स्थितनिद्राम्भने भूमिताडने भ्रमणे ।
 विक्षेपविधारेचक'पाणि'कृतागमनमेतेन ॥२७५॥
 पाणिपर्यस्याञ्चिता भूमौ पादमग्रतल तथा ।
 अङ्गुल्यश्चाञ्चिता सर्वा स पादस्त्वञ्चित स्मृत' ॥२७६॥
 'पादाग्रतलसञ्चारे वर्तितोद्गतिरिति तथा ।
 'एष पादाहते कार्यो नानाभ्रमरवेपु च ॥२७७॥
 उरिक्षप्ता यस्य पाणिः स्यादङ्गुल्य कुञ्चितास्तथा ।
 तथा कुञ्चितमध्यश्च स पाद' कुञ्चित स्मृत ॥२७८॥
 उदात्तगमने चैव वर्तितोद्गतिरिति तथा ।
 'उरिक्षप्ता तु भवेत्पाणिरङ्गुष्ठाग्रेण सस्थित ॥२७९॥
 वामदक्षं च स्वभावस्य सूचीपादः प्रकीर्तित ।
 'नृत्ते' नृपुरकरणे प्रयोगस्तस्य कीर्यते ॥२८०॥

तथा तोदन प्रेरणम्, निकुट्टन तदवग्रहणम्, स्थित स्थानकादि, द्रुम्भन पीडन ताडन
 हननम्, भ्रमण मनसः, विक्षेपो भूतस्यापसारणम् । विविधरेचक करपादरेचक
 ॥२७५॥ अञ्चिता इति प्रसृता अञ्चितमुद्रित विदूषकादिगती ॥२७६॥ भ्रमरी
 चारी, वेपु प्रयोगेषु ते भ्रमरका ॥२७७॥ सूची पष्ठ पादमन्ये पठित । नृपुरस्य
 पादभूषणस्य करणे वन्धने । कट्यूरुजङ्घापादकर्माण्येव परध्यामिथीभूततावंचित्र्येण
 समुद्दिनतया प्रयुज्यमानानि चारीत्युच्यन्ते । तत्समुदायस्य मण्डलभेदेन गतिनिष्पद्यत
 इति वद्यादिपादान्तकर्मणैव चार्थ उक्तः । अत एव तासां विनियोग पृषङ्ग
 मोक्त ॥२८०॥

१. GOS पादोऽप्रतलसञ्चर ।
२. KSS, NS पाणिंसता ।
३. NS स पादोऽञ्चित उच्यते ।
४. NS. पादाग्रस्थितसञ्चारे ।
५. NS. अनिद्राभ्रमणे चैव पादमेत प्रयोजयेत् ।
६. KSS उरिक्षप्त ... सस्थिता ।
७. NS नृत्तेन पुरकरणे कीर्तित ।

अतिशयान्तर्कमे चैव पादमेतं प्रयोजयेत् ।
 पादजङ्घोदकरण कर्म कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥२८१॥
 पादस्य करण सर्वं जङ्घोदकृतमित्युच्यते ।
 यथा पादः प्रवर्तते तथैवोद प्रवर्तते ॥२८२॥
 'अनयोः समानकरणात् पादचारी प्रयोजयेत् ।
 इत्येतदङ्गत्वं प्रोक्तं लक्षणं कर्म चैव हि ॥२८३॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि चारीव्यायामलक्षणम् ॥२८४॥
 'इति भरतीये नाट्यशास्त्रे अङ्गाभिनयो नाम नवमोऽध्यायः ।

समनन्तरं त्वध्यायत्रयं तद्वैचित्र्योदाहरणप्रदर्शनार्थमिदमेतत्सर्वं मनसि कृत्वाह
 पादजङ्घोदकरणमित्यादि । सममिति सह ॥२८१॥ अत्र द्रुतु पादस्येति नामि-
 जङ्घाहरणमित्यादिकर्मभ्योऽन्यत् पादकर्मस्यर्थः ।

एतदेव स्फुटयति तथा पाद इति ॥२८२॥ अनयोरिति मध्ये अङ्गापि स्वीकृता
 अत्रैव सर्वमाङ्गिकमित्यनेवोक्तमिति दर्शयति अन्येति ॥२८३॥ अनन्तरवचन-
 मामूत्रयति ।

अतः परमिति । चारीव्यायामा लक्ष्यन्ते उदाहरणतया येनेति शिवम् ॥ २८४ ॥

शिशिरतरङ्गिणकलिकावङ्गारविभविभक्तभङ्गुरताय ।

अभिनवगुप्तो नवमाध्याये सन्देहताहुमपनुदतति स्म ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचिताया नाट्यवेद

विवृतावभिनवभारत्या आङ्गिकाध्यायो नवमः ॥

नाट्यशास्त्रम्

अथ दशमोऽध्यायः

एवं पादस्य जङ्घाया ऊर्वो ' कटपास्तयं च ।
समानकरणे चेष्टा सा चारीत्यभिधीयते ॥१॥
'विधानोपगताश्चार्यो व्यायच्छन्ते परस्परम् ।
यस्मादङ्गसमायुक्तास्तस्माद्व्यायाम उच्यते ॥२॥
एकपादप्रचारो यः सा चारीत्यभिसृतिता ।
द्विपादक्रमणं यस्तु करणं नाम तद्भवेत् ॥३॥

अभिनवभारती

निश्चितमिति मध्योऽङ्गमभ्युपगच्छति प्रदः ।
सर्वदा ध्वनिमात्रात्मा शब्दाविजयतात् प्रभु ॥

चारीव्यायामलक्षणमित्युक्तम् ॥१॥

तत्र समासे सन्देहो व्यायामशब्दार्थे च । शरेहि करणे भावे वा औष्णादिक
इत्, रुदिकागाद्वित्तन 'ऊर्' इति च चारीशब्दः प्रसिद्धार्थ इत्यभिप्रायेण सन्देहद्वय-
मपारितुं माह— विधानोपगता इति । अङ्गोऽङ्गयोजनापत्तिताश्चार्यो व्यायामस्तद्व्यायामं
इति तात्पर्यम् । चार्य एव व्यायाम इति कर्मधारय इत्यर्थः । अस्माकंस्तु अङ्गं
व्यायच्छन्ते परस्परमया आपनमिति इति । कुत्र नियम इत्याह—परस्परमिति ।
पूर्वा चारी परत्र नियता न तु पूर्वस्यामिति तेन कर्मकत्वादात्मनेपदम् । परस्परो-
पपदाच्चेति कर्मक्यतिहारजमात्मनेपदं निषेधति, न तु आडो यमहन इति । ननु
किं तस्मिन्मनमित्याह । विधानोपगता इति विधानेनैकस्या नियतेति अपरा उपगता
व्यायामगता । नन्वेवमङ्गोऽप्यथवम् ? न, अङ्गं प्रधानभूतेन केनचित्, सम्यगा-
युक्ता प्रयुक्ता प्रवृत्तिना । यस्यायत्नावेक्षया बहुवचनम् । एतदुक्तं भवति—किञ्चिदङ्ग
प्रधानं यत् प्रभवति यथा हस्तो वा अभिनये, पादो वा गतो, तदा तदुपयोगिनी चारी
प्रधानं, तच्चारीमपश्यन्तिता च पूर्वा चारी आधीयते परया चेति परस्परनियमव्यव-
शायो व्यायाम इति ॥२॥

तत्र व्यायामस्य मक्षिप्तमध्यमविस्तीर्णतया त्रैदानीरूपमिति । एकपादप्रचारो
य इति । एकपादप्रधानेन श्रोत्रादिप्रचारो व्याधिप्तः द्विपादेति । पादगन्धेन तत्र-
चार नामेति प्रतिज्ञार्थम् । तुभ्यं नामप्रतिज्ञादन्त्यदेवे सज्जात्वेनापुनरेव नियम्यत
इत्यर्थः । एष मक्षिप्तो व्यायाम अभिनयान्तरादौ ॥३॥

१. GOS. उर्वो ।

२. KSS, NS. विधानोपगताः ।

करणाणां समायोगः^१ लण्डमिन्द्राभिघोषते ।
 लण्डः त्रिभिश्चतुर्भिर्वा संयुक्तं मण्डलं भवेत् ॥४॥
 चारीभिः प्रसृतं नृत चारीभिश्चेष्टितं तथा ।
 चारीभिः शस्त्रमोक्षश्च धार्यो युद्धे च कीर्तितः ॥५॥
 यदेतत्प्रसृतं नाट्यं तच्चारीष्वेव सञ्जितम् ।
 नहि धार्या^२ बिना किञ्चिन्नाट्येऽङ्गं संप्रयतन्ते ॥६॥
 तस्माच्चारीविधानस्य सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
 या यस्मिंस्तु यथा योग्या नृते युद्धे गतो तथा^३ ॥७॥

करणानामिति बहुवचनान् प्राणि तानि, “कपिञ्जलानामभेते” नि यथा ।
 अन्यथा बहुत्वानियमे लण्डानां मण्डलेभ्य इव प्रविभागः । एष उपसृत्येषमानो
 मध्यमो व्यापाम, त्रिभिश्चतुर्भिस्त्रितयैश्चतुर्यनाम्नाभिप्रायेण, बाणहणाम्मिश्रणमपि
 सूत्रयन् सङ्ख्यातरमपि गृह्णाते । तथा हि—चतुर्ने सूत्राविद्याभ्ये (११-२१) मण्डले
 तु याश्चारीवेष्टयन्ति । सूत्रां कामपदं दद्यान् इत्यादि । सत्यमेव वातात्मिभ्ये—‘प्राप्तवा
 चारीभिरेतामि पययिणाथ मण्डलम् । यत्सङ्ख्यं सप्तमङ्गलं वा इति (११-३०)
 दशमेऽष्टाधिका (१०-१७) इति सूत्रमन्यथा ॥४॥

एत सौविचल्यं तावच्चारीणां वर्गमपि चारीभिरिति । नृत वाङ्मूहारात्मकं
 तच्चारीभिः प्रसृतं च व्यापामिभिः प्रत्येकं वेष्टितं गतिः शस्त्रमोक्ष इति । अत्रकृन्तादि-
 युद्धम् । युद्धे चेति, लङ्गहननादि युद्धे नियुद्धे च ॥५॥

प्रवृत्तः प्युपयोजयन्ति—यदेतदिति । यच्छब्देन व्याख्यातधर्मपूर्वकं, एतच्छ-
 ब्देन व्याख्यातमानधर्मयोगं परामृश्यत इति निश्चीर्णता नाट्यस्याह । किञ्चिदङ्गमिति
 शिरोहस्तादि, किञ्चिद्धि धार्या सह किञ्चित्प्रापरमन्वेन । संप्रवर्तते इति; तत्तत्वेन
 सवर्तते, यद्विषयेन प्रवर्तते, सम्यक् प्रवर्तते वा, इति यथा नियमा देवविपक्षोऽप्यु-
 पमर्गयोगः तथाङ्गोऽपि स्वीकारः, तस्य निरूप्यते इति भर्तृमित्राचार्यः ॥६॥

प्रवृत्ताधिकारिभेदावहन्नाच्च न पदवाच्यविपरिचितताप्रवटनमाश्रयात्तसाम-
 यमतिरिति विरम्यते । लक्षणमिति उदाहरणम् । नृत इति मन्मिन्निति ।
 ‘नपुंसक’ मित्येकशेषं तथेति उक्तं, वक्ष्यते चेति शेषः । करणाङ्गहारादी ।
 तत्र नृतं उक्तं, युद्धे वक्ष्यते व्याप्यैषामिति शेषः, गतो च द्वादशाध्याये वक्ष्यते
 इत्यध्यायप्रारम्भार्थं इह सूचितः ॥७॥

१. KSS समायोगान् ।

२. NS धार्या ।

३. NS. reads it as तथा गतो ।

समपादा स्थितावर्ता' शकटास्या तथैव च ।
 अध्यधिका चापगतिविच्यवा' च तपापरा ॥८॥
 एकाश्रोडिता वद्धा ऊर्ध्ववृत्ता तयाद्विता ।
 उत्स्पन्विता च जनिता स्पन्विता चापस्पन्विता ॥९॥
 समोत्तरितमत्तस्तो मत्तस्तो चेति' योऽज्ञः ।
 एता भोम्य स्मृताश्चायं शृणुताकाशिकी. पुन ॥१०॥
 भक्तिश्रान्ता ह्यपश्रान्ता पार्श्वश्रान्ता तथैव च ।
 ऊर्ध्वजानुश्च सूची च तथा नूपुरपादिका ॥११॥
 उल्लपादा तयाभिप्ता' आबिडोर्द्वत्तसज्जिते ।
 विष्टुर्ध्रान्ता ह्युल्लाता च भुजङ्गनासिता' तथा ॥१२॥
 मृगप्लुता च दण्डा' च भ्रमरी चेति योऽज्ञः ।
 आकाशिष्य स्मृता ह्येता लक्षण च निबोधत ॥१३॥
 पार्श्वेनिरन्तरकृतेस्तथा समनजैरपि ।
 समपादा स्मृता' चारी विज्ञेया स्थानसभया ॥१४॥

तत्रोद्देशमाह—भोम्य एता इति । भूमौ भवा भोम्यः, एवमाकाशिव्य
 उपरिचरनाम् । स्मृता इति वेदोदाहरणेऽन यावत्स्मर्यते तावद्भ्युत्पादनार्थं सिष्टा ।
 तैवंयतश्चमृतेनैतन्नाशङ्कनीयम् । यदि नैव परिगणनं कियता भेदेनोक्तेति न तत्र
 स्पष्टम् । यत्नलक्षणमन्वयं च तद्व्याख्ययते ॥८-१३॥

अथ समपादा—ननु समपादा कथं वा चारीत्याह—स्थानसभयेति यदा सम-
 पाद एव स्थानान्तरं गच्छति तदा चरणाञ्चारी भवत्येव योग्यतया तथा व्यपदेशा-
 दिति भावः ॥१४॥

अथ स्थितावर्ता — भूमिपृष्ठेनेति । अथतलसञ्चरेणाम्पन्तरमण्डलं द्वितीयपादव-
 जानुस्वस्तिकान्त, पुनः शब्दो विशेषोद्योतयन् सन्निवेशयोगमाह । तेन च चेत्,

१. KSS, NS. स्थिता वर्ता ।
२. KSS, NS. विच्यवाचा ।
३. KSS, चापि ।
४. KSS, NS. आबिडोर्द्वत्तसज्जिते । BHU आबिडोर्द्वत्तसज्जिते ।
५. NS. भुजङ्गनासिता ।
६. BHU. दण्डपादा ।
७. GOS तु सा ।

मूमिप्टेन पादेन शृङ्खाम्यन्तरमण्डलम् ।
 पुनस्तदादधेदन्यं स्थितावर्त्ता^१ तु ता स्मृता ॥१५॥
 निषण्णाङ्गस्तु चरणं प्रसार्यं तनिसञ्चरम् ।
 चट्टारितमुरः शृत्वा शकटाव्या^२ प्रयोजयेत् ॥१६॥
 सम्यस्य पृष्ठतो वामश्चरणस्तु यदा भवेत् ।
 तस्यापसर्पण^३ं चैव श्रिया साध्यधिक्य युधे ॥१७॥
 पादः प्रसारितः सध्यः पुनर्चर्चोपसर्पितः ।
 वाम सध्यापसर्पी च चापगत्या विधोयते ॥१८॥
 विच्यवान् समपादाया विच्यवा सम्प्रयोजयेत् ।
 निरुद्धस्तलाघेने^४ पादस्य धरणीतलम् ॥१९॥

स्वस्तिकत्वेन दित्पटस्ततो द्वितीयमुत्सारयेन् स्वपाद्वं कर्षयेदेकस्य स्थानमपरस्या-
 मिति तथा ॥१५॥

अथ शकटाव्या—निषण्णाङ्गस्त्विति । प्रयत्नपूर्वकं इत्यर्थः । शकटमसनीय
 शीघ्रं यथा । एवस्मिन् पादे समेऽङ्गुलवञ्चित पदेतरं कृत्वा जानुन कुञ्चने जानु
 प्रसारणे च स्वपाद्वं च श्रियत्रिभुजश्चरस्यापनं तु निरोधन रेचनमिवेति केचिदेना-
 माहुः । एतच्च लक्षणं नट्यापसिद्धतमेव ॥१६॥

अपाध्यधिक्यं सध्यस्येति दक्षिणस्य । पृष्ठत इति पार्श्वदेशे । तस्येति
 दक्षिणस्योपसर्पणे स्वपाद्वार्ध्वं श्रिततया स्थितिः । अव्यतिरेकेति अर्धपदान्तान्तर-
 द्वावयो मन्तव्या । एवस्म पूर्णं गतिरभ्यस्य पादस्य पूर्णार्धिक्यस्य । करणप्राप्य-
 न्यार्चवमुक्त्वा वामस्यापि पृष्ठतमेव ॥१७॥

अथ चापगतिं सध्य इति सध्यापसर्पत्येव सर्वत्र प्रसारित इति
 तालमात्रमप्रत, पुनः स एवापसर्पितो द्वितालमात्रं पश्यन्नीतः, वाम सध्या
 सहापसर्पति । किंचिदुत्प्लुत्य सध्यवामावपसर्पतः दिनभ्यस्तरेति सत्रासमपसर्पणादौ
 चापस्येव गतिः चापगतिः । सध्यापसर्पी चेत्यन्ये पठन्ति, तत्र सध्यापसर्पणो
 दित्पटत्वमपसर्पणं चापः ॥१८॥

अथ विच्यवा—पादस्येति पादयोरित्यर्थः ॥१९॥

१ NS, KSS. स्थिता वार्ता ।

२. KSS., शकटाव्यं ।

३. KSS, NS सध्यापसर्पणं BHU. तस्योपसर्पणे ।

४. KSS, NS. विच्यवान् समपादायां विच्यवा सम्प्रयोजयेत् ।

५. KSS, NS. तत्रात्रेण ।

तलसञ्चरपादभ्यामुत्प्लुत्य पतनं तु यत् ।
 पर्यायशब्दं क्रियते एकाश्रीडिता तु सा ॥२०॥
 अन्योन्यजङ्घासंवेधात् कृत्वा तु स्वस्तिकं ततः ।
 उदभ्यां चलनं यस्मात् सा वद्धा चारुबाहुता ॥२१॥
 तलसञ्चरपादस्य पाणिर्बाह्योन्मुखो यदा ।
 जङ्घाञ्चिता तयोर्वृत्ता ऊर्ध्ववृत्तेति सा स्मृता ॥२२॥
 अग्रतः पृष्ठतो वापि पावस्तु तलसञ्चरः ।
 द्वितीयपादो निर्धूष्टः यस्या स्यादङ्गिता तु सा ॥२३॥

अर्थलकाश्रीडिता—उत्प्लुत्य, किञ्चिदेकवारं, सविषगुल्फदेशेभ्यः पुनरुत्प्लुतिं
 अङ्गान्तरेणैवमिति पर्यायशब्दं पतनं यत्र चार्या सा अङ्गकागनितुल्यत्वादेः-
 काश्रीडिता ॥२०॥

अथ वद्धा—केवलयोगैर्बोर्बलनं स्थित एव जङ्घास्वस्तिक इति वद्धा
 केचिदाहुः । अन्ये तु स्वस्तिकापसरणेन पादतलाग्रयोगेण्डलप्रमणपूर्वकं यत् स्वस्व-
 पार्श्वगमनं तदूह्यन्मनाहुः । जङ्घयोः सङ्घननादमुवद्धा ॥२१॥

अयोर्द्विता—अग्रतलसञ्चरस्य पादस्य सवर्धनी पाणिर्द्वितीयपादपृष्ठभागे-
 ऽन्मुखो यदा भवति जङ्घा च तथा उद्धृता तदा ज्ञानुनमनादाकुञ्चिता, द्वितीयजङ्घा-
 सम्मुखं चलनात् । ऊरोर्ध्वविवर्तनात् सङ्ग्रेष्पादिविषया उद्धृता । अन्ये तु
 पाणिर्द्वितीयपादाग्रतलसञ्चरबाह्योन्मुखात्याहुः ॥२२॥

अवाङ्मना—अग्रत इति । अपिस्समुच्चये, वा पर्याये । तेन समस्थित एकोऽय-
 तलसञ्चरः पादं द्वितीयं क्रमादग्रे पृष्ठे च निर्धूष्टं स्तिष्ठतं कार्यं इति अङ्गिता,
 पादस्य स्वस्थानातिक्रमणात् । अङ्गं अतिवर्माहिसयोरित्यस्य इतिच रूपम् पठन्ति, सत्त्वं
 च ॥२३॥

अयोत्सपन्दिना—बाह्येन वनिष्ठाङ्गुलिभागेन जभ्यन्तराङ्गुलभागेन निवर्तते
 धेनुभाभ्यां पादाभ्यां गमागमं कुरुते । किमवधीत्याहुः—पादरेचितस्यापसारम्, घोभा-

१. KSS, NS पर्यायत ।

२ NS, वापि ।

३ KSS, यत्र ।

शनः पादो निवर्तते' बाह्येनान्यन्तरेण च ।
यद्वेचकानुसारेण सा चार्यस्यन्दिता स्मृता ॥२४॥
मुष्टिहस्तदध बलस्य करोऽन्यदध प्रवर्तिनः ।
तलसञ्चरपाददध जनिता चार्यदाहता ॥२५॥
पञ्चतातान्तरपादं प्रमाथं स्पन्दितां न्यमेन ।
द्वितीयेन तु पादेन तयापस्पन्दिनामपि ॥२६॥
तलसञ्चरपादात्मा^१ पूजमानोपगर्भः ।
समोत्तरितमत्तली^२ व्यापाने समुदाहृताः ॥२७॥

पैश्यान्तान्तरमस्याम् । यन्नद्याः प्रत्यावर्तनरूपस्पन्दिनश्च तत्तु-यन्वादिपमुस्पन्दिता ।
रेचकं नृत्तहस्तमत्र केचिदाहुः ॥२४॥

अथ जनिता—तलसञ्चरपादः प्रवर्तिन इति । एतदेवात्मा, स्वरूप
मुष्टेर्बलोगामित्वं हस्तान्तरस्य च प्रवर्तनमिति वर्तव्यतामात्रम् । समस्तगतीनामपि
वदनं करोति प्रारम्भरूपत्वादिति जनिता ॥२५॥

अथ स्पन्दितापस्पन्दिने - कपसमो निपन्नाह पादो दक्षिणम् पञ्चतातान्
प्रसारितः 'अर्धैव दक्षिणं' पादं पञ्चतातान् प्रसारितः । तात स्मृती मध्यमया
इति । सा स्पन्दिता प्रसारमधर्मत्वात् । एतद्विषयं पादपस्पन्दिनेति । अङ्गविषयं पाञ्च
लम्पाप्येषा प्रयोगे साहचर्यनिमित्तक्यापनार्थं पुनर्निरूपिता । यस्मादप्रत्यासीदयोस्तु
पादद्वयमपि अग्रिमसंस्थानं मण्डनजीवित्वं यद् बधयते मण्डनेन प्रयोजयेत् ॥२०-६६॥
स्पन्दितायाम्पु नैवमिति शेषः । स्थानस्य स्थितिप्रधानतां चायास्तु गतिप्रधानतेरपि
विशेषः ॥२६॥

अथ समोत्तरितमत्तली—तलसञ्चरयोगेन जड्यास्वस्तिकाभ्यन्तरे दशावस्थ
तदेव च द्वितीयतलसञ्चरं करोति ततो पूजमानयोस्तयोः स्पर्शमिति शब्दे । समः
अविच्छेदः । अ वयनं रजसम् उन् ऊर्ध्वं सरित् । गतिमान् समोत्तरितः । मदनं मत् तं
मदं तनोतीति मत्तत् तस्य तयो गमनं शब्दमिति मत्तली । सरित्पदं री गतो
इत्यस्मात्, शत्रुप्रत्यये विग्यस्वते । महेन समासे सादेने च । मदनं मन् । वननं तत् ।
तयनं सोः । सर इति प्रातिपदिकात् इति वा सरित्पदम् । मत् आ उन् सरित्
इत्यन्ये पठन्ति । मदेन यो न विच्छेदो नृत्त रसार्थं चान्यतः पनायते तस्य वै द्विषा
गतिरिति मध्यमद्विषयं चारी सम्पद्यते ॥२७॥

१. KSS., NS. विवर्तते ।

२. GOS पादस्य ।

३. KSS., NS. समोत्तरितः ।

उभाम्यामपि पादाभ्या घूर्णमानोपसर्पणं ।
उद्वेष्टितापविर्घ्पंश्च हस्तमंतत्पुदाहृता ॥२८॥
एता भौम्य^१ स्मृताश्चार्थो नियुद्धकरणाधया ।
भाकाशकोर्ना चारीणा सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥२९॥
कुञ्चित पादमुत्क्षिप्य पुरतः सम्प्रसारयेत् ।
उत्क्षिप्य पातयेच्चैनमपश्रान्ता तु सा स्मृता ॥३०॥
उरम्यां वतन कृत्वा कुञ्चित पादमुद्धरेत् ।
पाद्वे विनिक्षिपेच्चैनमपश्रान्ता तु सा स्मृता ॥३१॥
कुञ्चित पादमुत्क्षिप्य पाद्वेनोत्पतन^२ न्यसेत् ।
उद्वेष्टितेन पादेन पाद्वंश्रान्ता विधीयते ॥३२॥

अथ मत्तस्त्री—पादाभ्यामिति भूमिदिल्लिष्टाग्रनलाभ्यामिति जट्टपास्वस्तिक-
योगेनार्धगन्धितभागाभ्या घूर्णमानत्वेनापसर्पणाद्वा, अगादमदविषया चारी मत्तस्त्री
॥२८॥

नियुद्धकरणाधया इति । नियुद्धेनादिषिद्धा एता, करणाङ्गहारेषु च ततो
नाट्ये । स्मृता इत्यनेनोपवेदमन्वयत्वेन वेदोऽत्र प्रमाणमिति श्येन विनियोग-
दिवप्रदर्शनं चेद मन्तव्यम् ॥२९॥

अपातिश्रान्ता—“उक्षिप्ता यस्य पाप्मिरिति” (६-२७३) कुञ्चित तद् द्वितीय-
गुल्फलोत्रे कृत्वा किञ्चित् पुरतः प्रसार्य प्रकृतिभेदेन चतुस्तालांतरमुत्क्षिप्याधेन भूमौ
निपातयत इति गन्तव्यातिक्रमावतिक्रान्ता ॥३०॥

अपापक्रान्ता—ऊरुभ्या वलनोपलक्षिता (बद्धा) पूर्वं कृत्वा ततः पादमुद्धृत्य
पाद्वे क्षिपेदित्यपक्रमणादपक्रान्ता ॥३१॥

अथ पाद्वंश्रान्ता—कुञ्चित पाद स्वपाद्वेनोपरि नीत्वा भूमौ पाद्व्या पातय-
दिनि पूर्वं कुञ्चनद्विजादेवोद्धाटितत्वं भवति, तस्य हि लक्षण “स्थित्वा पादतलाधेन
पाप्मिर्भूमौ निपातयते” इति (६-२६६) । इयमेव पाप्मिण्युद्धपाठेति प्रसिद्धा ।
अन्ये तु द्वितीयोद्धेन यावदुत्क्षिप्योद्धाटितेन पातयेदित्याहुः ॥३२॥

१. KSS NS, भूम्य ।

२. KSS, NS, नियुद्ध ।

३. NS, पाद्वेत्यानगति । KSS. पाद्वोत्थानोद्गति GOS जानुत्तनसम ।

कुञ्चित पादमुत्तिष्ठ्य जानुस्तनसमं गच्छेत् ।
द्वितीयं च प्रमात् स्तब्धमूर्ध्वजानुं प्रकीर्तिता ॥३३॥

कुञ्चितं पादमुत्तिष्ठ्य जानुर्ध्वं सम्प्रसारयेत् ।
पानयेच्चापयोगेन सा मूची परिकीर्तिता ॥३४॥

पृष्ठतो ह्यञ्चितं कृत्वा पादमग्रतस्तेन तु ।
इत निर्वातपेदमूमी चारी नूपुरपादिका ॥३५॥

कुञ्चित पादमुत्तिष्ठ्य पादवर्त्ताद्वर्धं तु दोलयेत् ।
पातयेदञ्चितं चैव दोलपादा तु सा स्मृता ॥३६॥

कुञ्चितं पादमुत्तिष्ठ्य व्याधिष्य त्वञ्चितं गच्छेत् ।
जङ्घास्थितिकसमुक्ता चाक्षिप्ता नाम सा स्मृता ॥३७॥

अमूर्ध्वजानु — अमस्त्यप्येति यथा तस्योत्थेपस्तथास्य स्तब्धतेत्यर्थः ॥३३॥

अथ मूची — जानुर्ध्वं जानुपर्यन्तां यथा प्रसारयेत् । यदि वा जानुदध्वं मू-
पर्वन्तां जङ्घा सकृदा प्रसार्यापयोगेनापातयेदिति । मूच्याकाररथात् मूची ॥३४॥

अथ नूपुरपादिका — पृष्ठत इति “पाणिग्रेस्य स्थिता मूमी” इत्यञ्चिन
(६-२०५) कृत्वा तु पृष्ठतः श्लिङ्गपाणिस्तेपपर्यन्तं मोरवा स्वपादवर्धं अग्रतस्तेनाञ्चिता
जङ्घा पानयेदिति । नूपुराणां मणजम्भिति शब्दजननान् त्वरितार्थस्त्वममया भवति
नूपुरयोजनं चेति तथोक्ता ॥३५॥

अथ दोलपादा — उन्मिलयेति दक्षिणक्षेत्राग्रे स्वपादवर्धं निर्माय ततोऽपि
स्वपादवर्धं दोलयेदिति दोलाकारेण नयेत्, ततः स्वपादवर्धं पाण्ड्यां निपातयेत् ॥३६॥

अपाक्षिप्ता — आक्षिप्येति । अग्रतस्त्रिजगानोऽक्षेपादधर्ममण्डलवत्, पादवर्धान्तर
नीत्वा स्वस्थितेन पाण्ड्यां भुवि पातयेत् ॥३७॥

१. GOS यम ।

२. KSS does not read this verse. NS. reads it after पृष्ठतो etc.

३. KSS, NS पादवर्धं ।

४. GOS, NS प्रकीर्तिता ।

५. NS व्याधिष्य KSS व्याधिष्यं चाञ्चित ।

६. NS अक्षिप्ता KSS. उक्षिप्ता ।

७. KSS भवेत् ।

स्वस्तिकस्याग्रतः पाद कुञ्चितस्तु^१ प्रसारितः ।
 निपतेदञ्चिताविद्ध^२ आविद्धा नाम सा स्मृता ॥३८॥
 पादमाविद्धमावेष्ट्य समुत्क्षिप्य निपातयेत् ।
 परिवृत्य द्वितीयं च सोद्वृत्ता चायुःशुद्धता ॥३९॥
 पृष्ठतो बलितं पादं शिरोऽपृष्टं प्रसारयेत् ।
 सर्वतो मण्डिताविद्धं विद्युद्भ्रान्ता तु सा स्मृता ॥४०॥
 'पृष्ठं प्रसारितं' पादो बलितोऽभ्यन्तरीकृतः ।
 पाणिप्रपतितश्चैव ह्यलाता सम्प्रकीर्तिता^३ ॥४१॥
 कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य श्यममूहं विवर्तयेत् ।
 कटिजानुविवर्त्ताच्च भुजङ्गत्रासिता भवेत् ॥४२॥

अपाविद्धा—विदितं जलद्वयस्यैव स्वस्तिकस्य सर्वथी कुञ्चनं पादं प्रसारितं तत आविद्धस्सन् स्वपादवै द्वितीयपाण्यो धेनवे पाण्यो पातितं कार्यं ॥३८॥

अथोद्वृत्ता—आविद्धमिति आविद्धचारीसम्बन्धिनं कुञ्चनमित्यनेन आविद्धाशेषभूतेयमिति दर्शयति । आवेष्टनं द्वितीयोदक्षेत्रगपाणिस्त्वम् । तमेव पादमुत्प्लुत्य भ्रमरकं कृत्वा पातयेत् । ततो द्वितीयमित्यूष्वं वर्तमानत्वादुद्वृत्ता ॥३९॥

अथ विद्युद्भ्रान्ता—पृष्ठतः ऊरुमूलादिति केचित् । उपाध्यायास्तु पृष्ठतः पार्श्वतः पश्चाद् भागे बलितं कृत्वा 'घिर' सश्लेषात् तद्द्वारेण सर्वत उर्ध्वाधः पादवैषु मण्डलवद् भ्रमितं प्रसारयेदिति विद्युद्भ्रान्ता ॥४०॥

अथालाता—पूर्वं पश्चाद्भागे प्रसारितस्ततो बलनेनाभ्यन्तरीकृतो द्वितीयोददेशादभिमुखतलं च नीतं, ततः स्वपार्श्वपाण्यो पातित इति अलातश्चाकृतिरलाता ॥४१॥

अथ भुजङ्गत्रासिता—द्वितीयोदक्षेत्रगान्तं कुञ्चितमुत्क्षिप्य कटिजानुविवर्तनेन नितम्बसम्मुखपाणिभ्यश्चमूहं विवर्तयेत् । स्वपार्श्वगजानुसमुत्प्लुतपादतलं कुर्पादिति पादोपान्तभुजगभयभावितागतिसादस्याद् भुजङ्गत्रासिता ॥४२॥

अथ हरिणप्लुता—अनियन्तचायुःवतकुञ्चनं पादमुत्क्षिप्योत्प्लुत्य च तमेव

१. NS च ।

२. GOS ताविद्धमाविद्ध ।

३. NS. पृष्ठतः सर्वतः पादो बलितोऽभ्यन्तरीकृतः । GOS. पृष्ठप्रसारितः ।

४. KSS सा प्रकीर्तिता ।

अतिशान्तप्रथमं कृत्वा समुत्तुत्य निपातयेत् ।
जङ्घाञ्चितोपरिनिप्ता सा श्लेषा हरिणप्लुता ॥४३॥
नूपुरं चरणं कृत्वा पुरतः सम्प्रसारयेत् ।
क्षिप्रमाविद्धकरणं दण्डपादा तु सा स्मृता ॥४४॥
अतिशान्तप्रथमं कृत्वा त्रिकं तु परिवर्तयेत् ।
द्वितीयपादभ्रमणात्तेन^१ भ्रमरी स्मृता ॥४५॥
आकाशिव्य स्मृता ह्येता सतिताङ्गक्रियात्मिका ।
घनुरञ्ज्यासिद्धाया प्रयोक्तव्या^२ प्रयोक्तृभिः ॥४६॥
यशसो धुष्टयो^३ चापि ह्यनुगो चापि शोभत ।
पादयोस्तु द्विजा^४ हस्तौ कर्तव्यौ नाट्ययोक्तृभिः ॥४७॥

पातयेत् । तदनन्तरं द्वितीया जङ्घा अञ्चनपादा सतो पृष्ठभागे पश्चाद्देशे क्षिप्ताः
कार्पेनि मधुप्लुतितुल्या, 'सन्धि होतु' इत्यादौ ध्रुवकादेर्हस्यते ॥४३॥

अथ दण्डपादा—नूपुरपादोक्तं कुञ्चितं पादं द्वितीयपाद्विषयं कृत्वा प्रतः
प्रसारयेत्, कर्षं, क्षिप्रं कृत्वा तथा आविद्धकरणं, आविद्धस्वदेहलेनसम्पुटीकृत-
जान्वपात् दिया यत्र । ऊदजागुजङ्घम्य स्तब्धत्वेन दण्डाकारत्वाद् दण्डपादा ॥४४॥

अथ भ्रमरी—अतिशान्तचामुं कृतं कुञ्चितं पादमुत्तिष्ठत्य भुजङ्गमासितवत्
व्यधमूर्कं निवर्त्य द्वितीयपादतलभ्रमणे त्रिकं परिवर्तयेदिति सर्वसरीरपरिवर्तनद्वारेण
नेमिभ्रमणाद् भ्रमरी ॥४५॥

इतिवर्णयतामेष विनियोगादिकं चासा दर्शयति—सतिताङ्गक्रियात्मिका इति
घनुरञ्ज्यादि च ॥४६॥

अथ कायसौमा निरूपयन् व्यापारविनियोगं चारीणां दर्शयति—अप्रणा-
विरथादि । इदं तात्पर्यम्—इह कदाचिद्गते प्राधान्यं, कदाचिदन्तव्यापारस्य,
कदाचिद् द्वयोः । आते पक्षे पादवितोषस्यानुगो तदनुसारिणी तत्पश्चाद्भाविनी
च हन्ती, द्वितीये हन्त्यापारस्यानुसारेण पश्चाद्भावेन च पादौ, तृतीये द्वयोरपि
तुल्यकालनाविनियोगपारतन्त्र्येण च प्रवृत्तिः । योग औचित्यम् ॥४७॥

१. NS. हरिणीप्लुता ।

२. NS. चमने ।

३. KSS NS बध्नादि ।

४. NS शोभयत्याः ।

५. KSS. समगो ।

६. KSS. Omits हि ।

७. KSS. द्विहस्ती ।

यतः पादस्ततो हस्तो यतो हस्तस्तत्स्त्रिकम् ।
 पादस्य निर्गमं^१ ज्ञात्वा तयोपाङ्गानि योजयेत् ॥४८॥
 पादचार्या यथा पादो धरणीमेव गच्छति ।
 एव हस्तदचरित्वा^२ तु कटिदेशं समाधयेत् ॥४९॥
 एतादृशार्थो^३ मया प्रोक्ता तल्लिङ्गाभ्यात्मिका ।
 स्थानान्यासा प्रवक्ष्यामि सर्वशस्त्रविमोक्षणे ॥५०॥
 सैष्येव समपादं च यंशाय मण्डलं तथा ।
 प्रत्यालीडं^४ तयालीडं^५ स्थानान्येतानि यन् नृणाम् ॥५१॥
 द्वौ तात्तावर्धतास्तच्च पादयोरन्तरं भवेत् ।
 तयोः समस्थितस्त्वेकं श्यत्य पक्षस्थितोऽपरः ॥५२॥

कायशोभायोजनायेह अग्रे चान्नादृशायै चार्थं प्रस्तुता (१०-७३) इति तत्प्रा-
 प्त्य यदा भवति नदा योजना कीदृशी कार्येण स्पष्टयितुमाह—यतो हस्त इति ।
 तपेति तेनैव प्रकारेण, उपाङ्गानि भ्रूनेत्रादीनि ॥४८॥

ननु हस्तस्य त्रिमासा यदि पादस्य गतित्रिया तर्हि तद्विधान्तो हस्तस्य को
 वृत्तान्त इत्याशङ्क्याह—पादचार्यामिति समाप्तायामिति शेषः । एवकारोऽप्यसंभावना
 निरस्यति । हस्त इति ॥४९॥

अर्धचन्द्रो नाट्ये, नृत्ते तु पक्षप्रद्योतो पक्षवज्जितावपि । पादस्य धरणीप्राप्तौ
 कीदृक् कायसन्निवेश इत्याशयेन स्थानका यभिधत्तु पूर्वोपसंहारपूर्वकं प्रतिजानीते—
 एतादृशार्थ इति । तल्लिङ्गमङ्गम्य यत इत्यतीतिरेव इमा उत्तानखे । तावानव गति-
 प्रकार इति यावत् । स्थानानि भावे करणेऽधिरूपे वा व्युत्पत्त्या कायसन्निवेशादृशार्थो
 उच्यते । सर्वशस्त्रविमोक्षण इति साधारणो विनियोग उक्तः । आसामपि चारीणां
 पूर्वं गतिरूपस्य, गतेश्च पदचान्नाविनी स्थितिरिति भावः ॥५०॥

नृणामिति स्थानयानि तु निरूपयित्यन्त इत्यर्थः ॥५१॥ पक्षस्थित इति पादार्थं
 त्रिमुखाङ्गुलिः । श्यत्य इति किंचिदङ्गानिमुच्यमस्पृशत् ॥५१-५२॥ अञ्चिता कुटिला

१ NS निर्गमि ।

२ KSS, NS हस्त चरित्वा ।

३ KSS एतादृशार्थः ।

४ KSS प्रत्यालीडमपातोदः ।

५ NS, KSS श्यत्यपादस्थोऽपरः ।

किञ्चिदञ्चित्तमङ्घ्र्यं च सौष्टवाङ्मयुरसकृतम् ।
वेत्तव्यं स्यान्नमेतद्धि विष्णुरत्राधिदेवतम् ॥५३॥

स्थानेनानेन कर्तव्यं संस्कारपस्तु स्वभावज ।
मानाकार्यान्तरापेतं नृभिस्तममध्यमे ॥५४॥

[चक्षुश्च भोक्षणे चैव धारणे धनुस्तथा ।
धेयदानाङ्गत्तोसात् तथा शोषे प्रयोमयेत् ॥५५॥

इदमेव विपर्यस्तं प्रणयप्रोद्य इष्यते ।
उपात्तमभृते चैव प्रणयोद्वेगयोस्तथा ॥५६॥

वाङ्मयप्रसादिनामतिस्मृतिषु चैव हि ।
इत्ये चपलतायोगे रक्षाभीष्टेषु शक्तिषु ॥५७॥

शृङ्गाराद्भुतबीभत्सवीरप्राधान्ययोजितम् ।
तमपावे तमो वादो सातमात्रास्तरपितो ॥५८॥

स्वभावसौष्टवोपेतो ब्रह्मा धानाधिदेवतम् ।
अनेन कार्यं स्थानेन विप्रमङ्गलधारणम् ॥५९॥

रूपे पक्षिणां चैव वर' कीतुकमेव च ।
स्वस्याना स्यन्दनस्याना विमानस्याविनामपि ॥६०॥

जानुनमनाञ्जद्वया यत्र । सौष्टवे मदङ्ग वदयते तेन पुररङ्गत पूजितम्, मप्रमाने वा अङ्गे
सौष्टव पुनरङ्गत प्रमाणम् । हि यस्मात् विष्णुरत्राधिदेवतम् तस्माद्वेत्तव्यम् । तेन
तस्य तादृशस्य वाङ्मयप्रमाणस्य सूत्रधारादे प्रयोगे स्थानवमिदम् । एवमुत्तर
मन्त्रव्यम् ॥५३॥ एतदेवाह—स्थानेनानेनेति स्वभावज अनावर्तित ॥५४॥ विप्रम-
ङ्गलेति विप्रः त्रिप्रमाण यन् मङ्गलाशीर्वचनादि तस्य धारणं प्रतीक्षन् ॥५५॥
सस्यादीनामिदं स्थानवम् ॥६०॥ सिङ्गम्या' शंवाद्या श्रमस्या उष्वंतायादिप्रतेनाङ्गा.

१. NS देवाधि ...

२. KSS, NS प्रवर्षाधिबलस्तथा ।

३. NS मन्त्राधिबलेषु ।

४. NS, परम् ।

सिद्धस्याना व्रतस्थाना स्थानमेतत् कारयेत् ।
 तानाह्नयोऽर्घ्यतामश्च पात्रयोस्तत्र भवेत् ॥६१॥
 तानाह्नोनर्घ्यतामश्च निष्पन्नोऽर्घ्यं प्रकल्पयेत् ।
 'यद्यी वक्ष स्थितो च' तत्र पादो प्रयोजयेत् ॥६२॥
 यन्नाह्नस्थानमेतद्वि स्तुत्वाचार्याधिपवत्तम् ।
 स्थानेनाग्नेन कर्तव्यमर्चना वाहन जुधे ॥६३॥
 ध्यात्वाग्निर्धर्मद्वयं स्थूलपक्षिनिर्धरणम् ।
 शराणां च समुत्सर्गो ध्यात्वाग्निर्धरणम् तया ॥६४॥
 ऐश्वर्ये च कर्तव्यमिदमेव प्रयोक्तुम् ।
 ऐश्वरे तु मण्डले पादौ चतुस्तालानान्तरस्थितौ ॥६५॥
 'यद्यी वक्ष स्थितो च' कटिबालू सप्तौ तथा ।
 धनुर्यज्ञातिशराणि मण्डलेन प्रयोजयेत् ॥६६॥
 बाहुन कुञ्जरणां तु स्थूलपक्षिनिर्धरणम् ।
 जस्यैव वक्षिण पाद पञ्च तालान् प्रलाप्य तु ॥६७॥
 बालोऽह्न स्थानकं ध्यात्वा दशचार्याधिपवत्तम् ।
 अग्नेन कार्यं स्थानेन चोरोद्विष्टं तु यत् ॥६८॥
 उत्तरोत्तरसमस्तो रोषामर्चयितुं यः ।
 मस्तानाह्नश्चैव संकेतः शत्रूणां च निवर्धनम् ॥६९॥

॥६१॥ विघ्नस्याह्नादेश इत्याहुः—तालाह्नयोऽर्घ्यतामश्चेति साधनान्तरादयो नभोदेव
 इत्यर्थः । निष्पन्नायचक्षी विधाःस्तौ तु वज्रं यत्र मूचयुषाया ॥६२॥ विधात, स्तुत्वा ।
 ध्यात्वाह्नामादेव मुद्रादी निर्धर्मनान् तेषामेव वधादानास्तुतिबोधनायमेव ॥६३-६४॥
 ऐश्वरे स्थिति मेव धीमन् मार्गताम्रव्यान्तरनभोदेवनिष्पन्नोऽर्घ्यमत्रापि सूचयति ॥६५॥
 मण्डलेऽत्र विषयस्यामण्डलम् ॥६६॥ अस्वानां बाहुने र्वंशाग, इदं तु हस्तिना, तेभ्य
 स्तूयानामिति प्रथमात् स्तूयानां पक्षिणोऽत्र गृह्णादयो मन्त्राः ।

अर्घ्यमेति निष्पन्नोऽर्घ्यं तत्रा ज्यधत्वा द्वयो मूचयति ॥६७॥ आशुपत्तालोऽह्न
 तूष्ठा भूमिर्धनेत्यालोवृष् ॥६८॥ सफेट सधये ॥६९॥

१ NS वक्ष ।

२ KSS, NS वरः ।

३ NS कुञ्जरणीनां ।

तत्प्राप्तिद्वयं चैव शस्त्राणां चैव मोक्षणम् ।
 कुञ्चितं दक्षिणं कृत्वा वामं पार्श्वं प्रसार्य च ॥७०॥
 शालीटपरिवर्तस्तु प्रत्यालीढमिति स्मृतम् ।
 शालीटमहितं शस्त्रं प्रत्यालीढेन मोक्षयेत् ॥७१॥
 नानाशस्त्रविमोक्षो हि कार्योऽनेन प्रयोक्तृभिः ।
 न्यायाच्चैव हि विज्ञेयान्तरात् शस्त्रमोक्षणे ॥७२॥
 भारतं सात्वतश्चैव वार्यमप्योऽथ कंशिकं ।
 भारते तु वटीच्छेद्यं पादच्छेद्यं तु सात्वते ॥७३॥
 वटस्य वार्यमप्यं तु शिरच्छेद्यं तु कंशिके ।
 एभिः प्रयोक्तृभिर्न्यायैर्नानाचारीतमुच्यते ॥७४॥
 प्रविचार्य प्रयोजन्यं नानाशस्त्रविमोक्षणे ।
 न्यायाभिरुत्तुहार्न्यायाच्चैव समुच्यते ॥७५॥
 यस्माद् युद्धानि वर्तन्ते तस्मान् न्याया प्रकीर्तितः ।
 वामहस्ते विनिक्षिप्य लेटकं शस्त्रच्छेदकम् ॥७६॥
 शस्त्रमादाय हस्तेन प्रविचारमपाचरेत् ।
 प्रसार्य च करोत्यस्य पुनराक्षिप्य चैव हि ॥७७॥

शालीटपरिवर्त इतीयदेव सशब्दं पूर्यमुक्तम्, तु पद इतिकर्तव्यतास्पष्टकरणार्थम्
 ॥७०॥ कुञ्चितमिति प्रसारणविपरीतं भूय उत्तानाकुञ्चितोऽथ पादः ॥७१॥ ननु
 प्रयोक्तृभिः शस्त्रविमोक्षं कार्यं श्नुवतम् । तस्य (प्रयोक्तृभिः ? (न्यायात्मादि?)
 न्यायात्माच्चैति नामानुसारादेव कृतिविनाशे परितोषता । आरम्भतया वार्यमप्यं,
 ॥७२॥ वटीच्छेद्यं-मिति भावे कृत्य (वटीस्थानादिपु वरस्य हस्तस्येवैति प्रमेण चत्वारः
 ॥७३॥ एभिरेभिः एभिर्न्यायैरुपलक्षिताः ॥७४॥ शस्त्रमोक्षणाविषया प्रविचारा प्रवृष्टा-
 विचित्रा चारा गतिविज्ञेयाः । (परिध्यान्निगन्दा ?) प्रयोक्तृव्या चारीन्यायामकरण-
 क्षणमण्डलात्मकाः वार्याः ॥७५॥

न्यायमयस्यार्थं दर्शयन्ति न्यायाभिरुत्तुहार्न्यायाच्चैति न्यायेनाद्गीचित्येन यान्यद्गो-
 दाहरणादि न्यायादेव च परवचनस्वभावाभिरुत्तुहार्त्वात् प्रवर्तितानि तैः यत् एतयोः
 विषया यतो न्यायाभ्याम् ॥७६॥ अथापि चेत्यनन्तरं चेत्पर्यं ॥७७॥ परिवेष्टनेन गमन

छेदकं भ्रामयेत् पदवान् पादवान् पादवंपथापि च ।
 शिरःपरिगमश्चापि कार्यं दास्येन योजनुरि ॥७८॥
 'कपोलस्यान्तरे चापि' दास्येनोद्घेष्टेन' तथा ।
 पुनश्च खड्गहस्तेन सलितोद्घेष्टेन' च ॥७९॥
 छेदकेन च कर्तव्यं शिरःपरिगमो ब्रुवं ।
 एष प्रचारः कर्तव्यो नारते दास्यमोक्षणे ॥८०॥
 शास्त्रे च प्रवक्ष्यामि प्रविचारं यथाविधिः ।
 स एष प्रविचारस्तु खड्गच्छेदकयोः स्मृतः ॥८१॥
 केवलं पृष्टत दास्य कर्तव्यं तसु माध्वते ।
 गतिश्च पापं गन्धर्वेऽपि साधनेन कथेत् तु ॥८२॥
 'दास्यच्छेदकयोश्चापि भ्रमणं सविधाप्यते ।
 शिरः परिगमस्तद्वच्छिरस्येह भवेत्तथा ॥८३॥
 उरस्योद्घेष्टेन कार्यं दास्यस्याग्नेऽथवा पुनः ।
 भारते प्रविचारोऽयं कर्तव्यः स तु कश्चिदे ॥८४॥
 विभ्रमस्य' तथा दास्यं केवलं मूर्ध्नि पातयेत् ।
 प्रविचारा प्रयोक्तव्या' ह्येवमेतेऽङ्गलीतया ॥८५॥
 धनुर्व्यासि' दास्यप्राणा प्रयोक्तव्या विमोक्षणे ।
 न भेद्ये कपि तु च्छेद्येन चापि दधिरस्युति ॥८६॥

नयन परिगम ॥७८॥ मणिग्रन्थोद्घेष्टेन दास्यस्याग्नेऽथवा । उद्घेष्टेनेति उद्घेष्टिने-
 नेति ॥७९॥ पृष्टत इति दास्यस्य पदवाङ्मने ॥८०॥ मुद्रप्रगल्भेन सर्वं प्रयाग्यमापततां-
 गद्वयपाङ्ग—न भेद्यमिति भावे प्रत्ययः ॥८१॥ सत्तामात्रेणेति । यथा परो जानाति
 मुष्येने इमापिति एव विमोक्षिमादिप्रियस्य निधाय नाटकाद्यो सत्तामात्रेणापि, तेन

१. NS कपोलस्यान्तरे ।

२ NS KSS चापि ।

३ NS पटन ।

४ NS यतिनेन ।

५ NS सङ्ग ।

६ NS शिरः परिगमादस्मिस्तस्य दास्यस्य नयनम् ।

७. NS विभ्रमस्य ।

८ KSS. कर्तव्या ।

९ KSS यस्यादि ।

वैष्णवं स्थानमित्यङ्गं । चतुरस्त्रमुदाहृतम् ।
परिमार्जनमादान सन्धान मोक्षण तथा ॥६५॥

धनुषस्तु प्रयेक्ष्य करणं तु चतुर्विधम् ।
'समार्जनं परामर्शनं मादानं' ग्रहणं क्रिया ॥६६॥

सन्धानं शरविन्यासो विधेयो मोक्षणं भवेत् ।
तैत्तिरीयश्रुतेन वाजनेन यवागूमृदितेन च ॥६७॥

ध्यायाम् कारयेत् धोमाम् निस्तावाकाङ्कं तथा ।
योग्याया मातृका मितिस्तस्माद्भक्तिं समाश्रयेत् ॥६८॥

भित्तो प्रसारिताङ्गस्तु ध्यायाम् कारयेन्नरम् ।
मलार्थं च निषेवेत नस्य वस्तिविधिं तथा ॥६९॥

स्निग्धान्धनानि च तथा रसकं पानकं तथा ।
आहारेऽधिष्ठिता प्राणा प्राण्ये योग्या प्रतिष्ठिता ॥७०॥

तस्माद्योग्याप्रतिध्वर्यमाहारे यस्त्ववान् भवेत् ।
अगुडकायं 'प्रशान्तमतीवभृत्पपासितम्' ॥७१॥

प्रमार्जनमिति प्रथमं धनुषो मार्जनं तत्राङ्गं बाणस्य ग्रहस्ततोऽपि शरस्य सन्धानं ततो मोक्ष ॥६५॥ ध्यायामे प्रस्तुते तदुपयोगिं सोऽष्टत्र तत्प्रमद्गणतं च धनुः कर्म-
विधाय प्रयोगमेव ध्यायाममाह - तैत्तिरीयश्रुतेति । तैलमत्र तिलतैलम् । यवागूमृ-
दानम् ॥६७॥ योग्याय विद्याविशेषसम्बन्धाय प्रयत्नतीति योग्या मृगनिवा ॥६८॥ नस्य
वस्तिविधिश्च तैलघृतादिभिः यथादेशकालप्रवृत्तीनि मन्त्रध्वन्यामुवेदात् ॥६९॥ रसक-
मिति मांसरसं सप्रेतेति सम्बन्धः । पानकाणि च स्निग्धानानि सम्बन्धः । योग्या वा ।
विमर्शनेऽपानमुदाहृतम्—आहाराधिष्ठिता इति ॥७०॥ अगुडकायमिष्यतेन यमनवि-
चनविगुडगात्रस्य ध्यायामेऽङ्गिकार इति दशमनि । अगुडगात्रस्य चाङ्गोर्णयोगेऽपि ।
प्रशान्तमिति अन्धश्रमादिना ॥७१॥ अचर्त्तरिति यत्र यत्र निवाया योग्यो तत्र

१. NS त्वङ्गचतुरस्य **।

२. GOS प्रमार्जनं ।

३. NS प्रशान्तमधीर ।

अतिपीतं तथा भुक्तं व्यायामं नैव कारयेत् ।

अक्षतेमंभुरेर्गात्रं दक्षतुरस्त्रेण वक्षता ॥१०२॥

व्यायामं कारयेद्विमान् भरमङ्गत्रियात्मकम् ।

एव व्यायामसमये कार्यद्विचारोक्तो विधिः ॥१०३॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मण्डलानां विकल्पनम् ।

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे चारीविधानो नाम
दशमोऽध्यायः ।

तत्रैव प्राप्तपुरिणतिमिरित्यर्थः । अक्षुरेति ललितं ॥१०२॥ अङ्गत्रिया अङ्गतिष्ठिः ।
एवमित्युपसर्गसहस्रव्यायामसूत्रमिति । विकल्पनं विचित्रतया कल्प्यन्ते येन प्रकारेण
तं वक्ष्यामीति सूत्रयन् अङ्गानुसारायातचारीपरम्परात्मना मण्डलात्मनामसङ्गच्छेन्नैव
सूत्रयन्मुदाहरणमात्रार्थमध्यायांतरमिति निरूपयतीति शिवम् ॥१०३॥

इत्थं दशममध्यायं व्याख्येते च समाप्तः ।

शिवस्मृतिवृत्ताधोऽपि परार्थं बुद्ध्यात्मजः ॥

इति श्रीमद्दामोदेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचिताया नाट्यवेद-
विद्वत्पाणिनयभारत्या चारीविकल्पा नाम दशमोऽध्यायः ।

नाट्यशास्त्रम्

'अथ एकादशोऽध्यायः ।

एवाश्चर्यो मया प्रोक्ता यथावच्छस्त्रमोक्षणे ।
चारीसंयोगजानीह मण्डलानि निबोधत ॥१॥
प्रतिशान्त विचित्र च तथा सतितसञ्चरम् ।
सूचोविद्ध दण्डपाद बिहृतासातके तथा ॥२॥
यामवन्ध सततित कान्तञ्चाकाशगामि च ।
'मण्डलानि द्विजधेष्टा । भूमिगानि निबोधत ॥३॥
भ्रमरास्कन्दिते स्यातामावर्तं च ततः परम् ।
तमाकन्दिताम्यातुरेडकाकोदितं तथा ॥४॥
भङ्गित शकटास्य च तथाऽप्यर्धकमेव च ।
विष्टवृद्धं च विज्ञेय तथा चापगत पुनः ॥५॥
एतान्यपि दशोक्तानि भूमिगानीह नामतः ।
भास पाद च जनित कुर्योद्गाहितमाचरेत् ॥६॥
असातं यामक चैव पार्श्वकान्त च दक्षिणम् ।
सूचोवाच पुनश्चैव पार्श्वकान्त च दक्षिणम् ॥७॥

अभिनवभारती

गतिमण्डलसंज्ञि'यमासूत्रयति या सदा ।
तथा नेदिष्ठनिर्मात्रो धावित बन्दे महेष्टितुः ॥
स्वल्पेर्जि पाठ्ये न त्याज्यः कोऽप्यापो मया यत
विभोविद्वद्भारमनः स्तोत्र मुख्यमन्यत्रतङ्गुत ॥

सास्त्रमोक्षणे मण्डलानीति सम्बन्धः । इहेत्यस्मिन्मध्याये भुक्ते धृततद्विद्वान्वा-
न्यपि निबोधत, । एषामियत् सामान्यतया चारीसंयोगजानीति ।

आकाशगतानां मुडपरिचयेषु प्राधान्यात्पूर्वमुद्देश आकाशभूचारीप्राचुर्यमण्डलेषु
तथात्वम् ॥१-५॥ आद्यमिति दक्षिणम् । उद्गाहितमिति तद्यप्यर्धकमेव शकटाद्या

१ KSS. द्वादशोऽध्यायः ।

२. KSS. NS दण्डपादविहृत...

३. KSS NS do not read

४. KSS आद्यपाद नु त कृत्वा उद्गाहितमपाचरेत् ।

सूचो वामरम दद्यादपरांतं च दक्षिणम् ।
 'सूचीवामं पुनर्देव' त्रिकञ्च परिचयते ॥८॥
 तथा दक्षिणमुद्वृत्तमनातश्चैव वामकम् ।
 परिच्छिन्नं तु फलं व्याघ्राभ्रमरकेण हि ॥९॥

अतिशान्तं पुनर्वामं दण्डपादञ्च दक्षिणम् ।
 '[चित्तेयमेतद् स्यायामे त्वतिक्रान्तं तु मण्डलम् ॥१०॥

आद्यं तु जनितं कृत्वा तेनैव च निकुटकम् ।
 भारविवृतं तु धायेन पारव्यन्तं च दक्षिणम् ॥११॥

वामं सूचीवद दद्यादपरांतञ्च दक्षिणम् ।
 भुजद्वयसितं वाममतिक्रान्तं च दक्षिणम् ॥१२॥

'उद्वृत्तं दक्षिणं चैवापरांतं' चैवात्र वामकम् ।
 पारव्यन्तं पुनः सप्त सूचीवामरम तथा ॥१३॥

विलंबो दक्षिणस्य स्यादपरांतं च वामकम् ।
 '[व्याघ्राभ्रमरकेण विलेपश्चैव शोभयेत्]' ॥१४॥

चित्तेयमेतदप्यायामे विचित्रं नाम मण्डलम् ।
 हस्तोर्ध्वनानुचरमभ्यासं सूचो प्रयोगयेत् ॥१५॥

मपरांतं पुनर्वामं आद्यं पारव्यन्तो भवेत् ।
 वामसूचो पुनर्देयात् त्रिकञ्च परिचयते ॥१६॥

पारव्यन्तं पुनश्चाद्यमतिक्रान्तञ्च वामकम् ।
 सूचीवामरम हस्ता ह्यपरांतञ्च वामकम् ॥१७॥

सूचयति । एवमन्यत्र ॥६॥ त्रिकमिति भ्रमरीमाह ॥८॥

व्याघ्राभ्रमरकेण वामपादेन ॥९॥ भारविवृतमिति स्पष्टितान्धारोमाह, तामेवाप्यं
 भारविवृतेरमाह ॥११॥

१. KSS 'NS', सूचो पाठ ।

२. KSS, NS. do not read this verse

३. NS. उद्वृत्तं ।

४. NS. ह्यपरांतं ।

५. NS. does not read

पाश्वंशान्त 'पुनश्चाद्यमतिक्रान्त च वामकम् ।
 परिच्छिन्न च कर्तव्य बाह्यभ्रमणकेन हि ॥१८॥
 एष चारीप्रयोगस्तु कार्यो तत्तितसञ्चरं ।
 सूचीवामपद दद्यात् त्रिकञ्च परिवर्तयेत् ॥१९॥
 पाश्वंशान्त पुनश्चाद्यो' वामोऽतिक्रान्त एव च ।
 सूचीमाद्य पुनर्दद्यात् अतिक्रान्तञ्च वामकम् ॥२०॥
 पाश्वंशान्त पुनश्चाद्य सूचीविष्टे तु मण्डले ।
 भाद्यस्तु' जनितो भूत्वा स च दण्डकमो भवेत् ॥२१॥
 'वामसूची पुनर्दद्यात् त्रिकञ्च परिवर्तयेत् ।
 'उद्भूतो दक्षिणश्च द्यादसातश्चैव वामक ॥२२॥
 पाश्वंशान्त पुनश्चाद्यो' भुजङ्गप्रासितस्तथा ।
 अतिक्रान्त पुनर्वामो दण्डपादश्च दक्षिण ॥२३॥
 वामसूचीत्रिकावर्त्ता दण्डपादे मण्डले ।
 भाद्य तु जनित कृत्वा तेनैव च निकुट्टकम् ॥२४॥
 'आस्पदित च वामेन' ह्युद्भूत दक्षिणेन च ।
 भूतात् वामक पाद सूचीं दद्यात् दक्षिणम् ॥२५॥
 पाश्वंशान्तः पुनर्वाम आक्षिप्तो दक्षिणस्तथा ।
 'समावर्त्य त्रिकं चैव दण्डपाद प्रसारयेत् ॥२६॥

दण्डकम् इति दण्डपादानारी (नश्यते) ॥२१॥

त्रिकावर्त्तादिषु भूते पठितत्वात् पश्चिमाधित्थानमनामेव भ्रमणमाधित्य यन्मण्डल
 दण्डपादाभ्य तत्रेति संबन्धः । निकुट्टकमित्यनेन तत्तमकचरपादो लक्ष्यते ॥२४॥ उद्भूत-
 मूर्च्छादिना चारीम् ॥२५॥ समावर्तन सम्मगावर्तन सम्पापसम्भ्रमरवद्भयेन ॥२६॥

१. NS. पुनश्चाद्यो वामोऽतिक्रान्त एव च ।
२. KSS. NS. अन्धो ।
३. NS. तद्गतो ।
४. KSS. उद्भूतो NS. तद्भूता ।
५. KSS. अन्धो ।
६. KSS. NS. निकुट्टनम् ।
७. KSS. NS. आस्पदित ।
८. KSS. उद्भूत NS. ह्युत्तम् ।
९. KSS. परिवर्त्य ।

सूचीवामपद दद्यात् त्रिकं ॥ परिवर्त्तयेत् ।
भुजङ्गत्रासितश्चाद्यो वामोऽतिशान्त एव च ॥२७॥

एव चारोप्रयोगस्तु विद्वते' मण्डले भवेत् ।
सूचीमाद्यत्रम कृत्वा चाऽऽनन्तं च वामकम् ॥२८॥

'पार्श्वशान्तस्तनश्चाद्योऽप्यन्तश्चैव वामकः ।
'[भ्रान्त्या चारोभिरेताभिः पर्यायेणाय मण्डनम् ॥२९॥

पट्टसह्यं सप्तसरय च सतिर्त्तं पार्श्विक्रमः ।
अधिकृत्यापशान्तमतिशान्तं च वामकम् ॥३०॥

अपशान्तं पुनश्चाद्यो वामोऽतिशान्त एव च ।
पार्श्वमरकश्च स्यादन्तर्त्तं तत्तु मण्डले ॥३१॥

सूचीमाद्यत्रमं कृत्वा ह्यपशान्तं च वामकम् ।
आद्यो दण्डत्रमश्चैव सूचीपादस्तु वामकः ॥३२॥

पार्श्वान्तिकविवर्त्तश्च पार्श्वशान्तश्च दक्षिणः ।
आलिप्तं वामकं कुर्यात् दण्डपार्श्वं च दक्षिणम् ॥३३॥

ऊरुदधत्तं च तेनैव कर्त्तव्यं दक्षिणेन तु ।
'सूचीवामत्रमं कृत्वा त्रिकं च परिवर्त्तयेत् ॥३४॥

मत्तान्श्च भवेद्गामः पार्श्वशान्तश्च दक्षिणः ।
मतिश्रमः पुनर्वामो 'वामवये तु मण्डले ॥३५॥

एताभिश्चार्गभिः पर्यायेण पट्टस्त्व सप्तकृत्वो वा प्रयुक्त्याभिः परिमण्डले
चतुर्दिकं भ्रान्त्यान्तर्गतिकं पार्श्वोर्व्विदमिकं कुर्यादिति मन्त्रति । सस्याद्यब्देनाभ्या-
वृत्तिर्लङ्घने ॥३०॥

१. NS विवर्त्तने ।

२. NS पार्श्वशान्तं पुनश्चाद्यो ह्यपशान्तः ।

३. इतः प्रमृतिः KSS पुस्तके पार्श्वगजद्वयं नास्ति ।

४. KSS, NS पादः ।

५. NS. सूचीवामत्रमश्चैव KSS सूचीवामपदः ।

६. NS. शार्गो सन्निवृत्तः । एव पार्श्वशान्तस्तु सन्निवृत्ते मण्डले भवेत् ।

सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा ह्यपक्रान्तं च वामकम् ।
 पादवक्रान्तं पुनश्चाद्यो भुजङ्गप्रसृतं स च ॥३६॥
 '[अतिक्रान्तं पुनर्वामं जाक्षिप्तो दक्षिणस्तथा ।]
 अतिक्रान्तं पुनर्वामं ऋत्स्ववृत्तस्तयं च ॥३७॥
 अतस्तद्वचः पुनर्वामः पादवक्रान्तश्च दक्षिण ।
 सूचीवामं पुनर्दद्यादपक्रान्तस्तु दक्षिण ॥३८॥
 अतिक्रान्तं पुनर्वामं कार्यो सतितस्रजः ।
 एष पादप्रसारस्तु सतिते मण्डिते भवेत् ॥३९॥
 सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा ह्यपक्रान्तश्च वामकम् ।
 पादवक्रान्तं पुनश्चाद्यं वामपादवक्रमं तथा ॥४०॥
 भ्रान्त्वा चारोभिरेताभिः पर्यायेणाप मण्डितम् ।
 वामसूचीं ततो दद्यादपक्रान्तं च दक्षिणम् ॥४१॥
 स्वभावगमने ह्येतन्मण्डितं सविधीयते ।
 ग्राह्यमेतत् विज्ञेयं नामतो नाद्ययोस्तुभिः ॥४२॥
 एतान्माकाशगामोनि ज्ञेयान्येव दसव नु ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि भीमानामिह लक्षणम् ॥४३॥
 'भाद्यस्तु जनितं कार्यो' वामश्चास्पन्दितो भवेत् ।
 शकटास्य पुनश्चाद्यो वामश्चापि प्रसारितः ॥४४॥
 भाद्यो भ्रमरकः कार्योऽत्रिकञ्च परिवर्तयेत् ।
 'भास्कन्वितः पुनर्वामः' शकटास्यश्च दक्षिणः ॥४५॥

अत्रिजान्मस्वैव विमेषणं तन्वितं सञ्चरनीयं एव मण्डनस्वयमेव नाम ॥३९॥
 म चेति । एवेत्यर्थः ॥५१॥

- १ KSS NS. चासितं तथा ।
- २ KSS. NS. do not read
- ३ KSS. NS. वृत्तः ।
४. NS. अपि ।
- ५ KSS भाद्यन्तु ।
६. KSS NS. भास्कन्दिनो ।
- ७ KSS. NS. भास्कन्दिनः ।

धाम पृष्ठापसर्पो च दद्यात् भ्रमरकं तथा ।
 स एवास्पन्दितः^१ कार्यस्तथेत्द् भ्रमरमण्डलम् ॥४६॥
 आद्यो भ्रमरक कार्यो धामश्चेवाहिदतो भवेत् ।
 '[कार्यस्त्रिकविवर्तदंश्च शकटास्यश्च दक्षिणः ॥४७॥
 ऊर्ध्वत्त. स एव स्याद्भामश्चेवापसर्पितः ।
 कार्यस्त्रिकविवर्तदंश्च दक्षिणः 'स्पन्दितो भवेत् ॥४८॥
 शकटास्यो भवेद्भामस्तदेवास्फोटनं भवेत् ।]
 एतदास्पन्दितं नाम ध्यायामे युद्धमण्डलम्' ॥४९॥
 'आद्यस्तु जनितं कृत्वा धामश्चेव निकुटिकम्' ।
 शकटास्य पुनश्चाद्य ऊर्ध्वत्त. स एव तु ॥५०॥
 'पृष्ठापसर्पो धामश्च स च चापगतिर्भवेत् ।
 'आस्पन्दितं पुनर्वक्ष्ये शकटास्यश्च धामकः ॥५१॥
 आद्यो भ्रमरकश्चैव त्रिकञ्च परिवर्तयेत् ।
 'पृष्ठापसर्पो धामश्चेत्यावर्ते मण्डले भवेत् ॥५२॥
 समपादं युध. कृत्वा स्थानं हस्ती प्रसारयेत् ।
 निरन्तरावध्वंत्तावाधेष्टयोर्दृष्ट्यं चैव हि ॥५३॥
 षटीतटे विनिलिप्य "चापमावर्तयेत् क्रमात् ।
 मध्याक्रमं पुनर्वाममावर्तेन प्रसारयेत् ॥५४॥

आस्फोटनमिति पादनेन भूमितादन युद्धेत्वास्फाटनमिति प्रसिद्धम् ॥६०॥

१. KSS. एवास्पन्दितः ।
२. KSS does not read these verses
३. NS. स्पन्दितो ।
४. NS मण्डले ।
५. KSS. आद्यस्तु ।
६. NS धामेन तु निकुटिकम् ।
७. KSS धाम्य ।
८. KSS NS पृष्ठापसर्पो ।
९. NS आस्पन्दितं पुनः सद्य, KSS आस्पन्दितं पुनः गीम्य ।
१०. KSS, NS पृष्ठापसर्पो ।
११. KSS., NS आद्यमावर्तयेत् क्रमम् ।

चारया चानया भ्रान्त्या पर्यायेणाय मण्डलम् ।
 समोत्सरितमेतत्तु कार्यं ध्यायाममण्डलम् ॥५५॥
 पादस्तु भूमिसमुक्तं नूचोविद्धंस्तवं च ।
 एतकाशोदितंश्च तूर्णस्त्रिभुवित्तं ॥५६॥
 सूचोविद्धापविद्धंश्च क्रमेणावृण्व मण्डलम् ।
 एतकाशोदितं विद्यात् सण्डमण्डलमण्डलम् ॥५७॥
 सण्डमुत्पटितं कृत्वा तेनैवावर्तमाचरेत् ।
 तेनैवास्क्रन्दितं कार्यं शकटास्पदं वामक ॥५८॥
 आद्यं पुष्ठापसर्पो च स च चापगतिर्भवेत् ।
 '[आद्येऽस्तद्वच पुनर्वा म आद्येऽर्चवापसपित ॥५९॥
 वामो भ्रमरक कार्यं आद्य आस्क्रन्दितो भवेत् ।
 तेनैवास्कोटनं कुर्यादेतद्विश्रमण्डलम् ॥६०॥
 आद्यं तु जनितं कृत्वा तेनैव च निकुटकम् ।
 स एव शकटास्पदश्च वामश्चास्क्रन्दितो भवेत् ॥६१॥
 विज्ञेय शकटास्पन्तु ध्यायामं युद्धमण्डलम् ।
 पादंश्च शकटास्पदं पर्यायेणाय मण्डलम् ॥६२॥
 आद्यस्तु जनितो भूत्वा स एवास्क्रन्दितो भवेत् ।
 अपसर्पो पुनर्वा म शकटास्पदश्च दक्षिण ॥६३॥

चतुर्दशोऽप्यर्थे । अतः परमपि मण्डलानि योजयेत् । कथमित्याहुः । समाः परस्पर
 मोक्षनोविताद्वयार्थो यत्र तत्रोहनेऽभ्युदाहरणं दर्शयति यमचारोप्रयोग इति समाना
 भीमत्वेनाकाशोत्तरेण च चारीणां प्रयोगो मयः । एकमनया विद्या बहूनि स्वपदेदित्याहुः
 भाषार्थद्वयोपनयनो भाग प्रयोगयोग्यो भवतीति ॥६६॥

१. GOS NS च जेय ।

२. KSS तूर्णे ।

३. NS विवर्तनम् ।

४. KSS उद्वष्टित ।

५. NS. तेनैवावृण्व ।

६. KSS आस्क्रन्दित कार्यं ।

७. KSS पुष्ठापसर्पो ।

८. KSS. does not read these verses NS reads अन्तित in place of
 अदिष्ट ।

भ्रान्त्वा चारीभिरेताभिः पर्यायेणाथ मण्डलम् ।
अप्यर्धमेतद्विज्ञेयं निपुण्ये चापि मण्डलम् ॥६४॥

सूचीमाश्रयम् कृत्वा ह्यपक्रान्तञ्च वामकम् ।
भुजङ्गत्रासितश्चाद्य एकमेव तु वामकः ॥६५॥

भुजङ्गत्रासितं भ्रान्त्वा पादरपि च मण्डलम् ।
पिष्टकुट्टं च विज्ञेयं चारीभिर्मण्डलं ध्रुवं ॥६६॥

सर्वेऽचायवर्गं पादं परिभ्राम्य तु मण्डलम् ।
एतच्चायवम् विज्ञानियुद्धे चापि मण्डलम् ॥६७॥

नानाचारीसमुद्धानि मण्डलानि समासतः ।
अवनान्यन परं चैव ममचारीणि योजयेत् ॥६८॥

समाचारीप्रयोगो मस्तत्त्वम् नाम मण्डलम् ।
आचार्यबुद्ध्या तापीह वर्णय्यानि प्रयोक्तुम् ॥६९॥

एतानि मण्डलानि समण्डलानि युद्धे निपुण्ये च परिक्रमे च ।
मीनाङ्गमाद्युपपुरस्त्वानि कार्याणि ज्ञातानुक्तानि सन्तं ॥७०॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे मण्डलविधानं नाम एकादशोऽध्यायः समाप्तः ।

खण्डानां प्राधान्यमपि दर्शयति खण्डानिति । वाचनेनानुगतानीति "यस्या
वाचानुमागिष्या" (अ ४-२८२) त्रिनृतविषयनुपस्थितायादि र्वैवरीत्येन नाट्ये
गती प्राधान्यमाह इति विषयम् ॥७१॥

इति श्रीमहाभाहेन्दवराभिनवगुप्ताचार्यविरचिताया नाट्यवेदविद्वताव-
भिनवनाट्या मण्डलध्याय एकादशः समाप्तः ।

१. KSS चाप्य एष एव ।
२. KSS चाररपि ।
३. KSS निपुण्ये चारिमण्डलम् ।
४. KSS. चायवर्तः ।
५. NS परिक्रमः ।
६. KSS चारिमण्डलम् ।
७. NS ममचारी नियोजयेत् ।
८. NS नागमण्डलम् ।
९. NS. परिचङ्क्रमे च ।

नाट्यशास्त्रम्

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

एवमप्याप्तं सयोगं कार्यं महत्तत्त्वज्ञानम् ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि गतोस्तु प्रकृतिरस्थिता ॥१॥
'तत्रोपबहून् कृत्वा भाग्यवाद्यपुरस्कृतम् ।
अपामार्गं रतोपेतं प्रकृतीनां प्रवेष्टव्यं' ॥२॥

अभिनेतृभारती

श्रुत्यन्तविश्रान्तविधिर्या गतिं परमवश्यम् ।
तां महानन्दसन्दोहनस्त्वमूर्तिं स्नुषां मया ॥

प्रकरणसंगतये प्रकृतानुपूर्वेण निरूपयित्वाऽपि प्रतिजानीते एवमिति ।
अप्याप्तानामप्योक्तसमीक्षणयोग्यानां चारीणां कृत्वा योगं मिथीभावे सति मण्डपानां
कल्पनमनुकूलमपि कर्तुं शक्यं बहुभ्येति तत्र ज्ञातव्यम् । तत्रार्थिद्वयस्य रसभावयो-
र्विभागयोर्विनियोगस्य कृत्वाऽपि क्वचित् तन्मिथ्येति न पुनर्विनियोगो न
वक्तव्यः तथापि निष्पन्नप्रतिफलं मुनिद्वयं दर्शयितुं गिरं प्रमृतिरहस्यं (गतिं)
अङ्गसंघेयानि कर्माण्युक्तानि तस्मै ननवत्वेन यो देहमविदेगो यथावेव न स्थितो
प्रकाराभावात्तस्य विनियोगं प्रकटयित्वा चारीमण्डलप्रवर्तयितुं दक्षितत्वाद्-
गतिविनियोगमेव प्रतिजानीते । गतिरस्य प्रकृति रसमवस्था देहं कामं चापेक्ष्य वक्तव्या
प्रतिपुष्टमभिप्रायान् । तत्र प्रक्रिया पूर्वमुच्यते, तदेव नृपतेन यावच्छब्दरसोपवाचिना
अपार्थं काकाधिकदुःखयोः पावतां खोजितम् ॥१॥

तत्रापिष्टस्य का गतिरिति प्रयोगोक्तं नृपतेन तत्रोपबहून्मिति । नृपतेन
सारत्वात् इति प्रसिद्धं तथात्वात् कृत्वा भूतानां मण्डलं प्रवृत्तत्वं, यद्यपि भाग्यवाद्य-
पुरस्कृत्यादिरूपमनुकूलं कर्तव्यं, यद्यपि विनायिजेष्टमिति । तन्मार्गानां वाद्य-
मानं पुष्करवाद्यम् । मार्गो देहः, रसः स्वादिचित्तमूर्तिः । अप्याप्तानामप्योक्तं यो

१. NS. तत्रोपबहून् ।
२. KSS. प्रवेष्टव्यम् ।

ध्रुवायां 'संप्रयुक्तायां पटे चैवापकर्षिते ।
 कार्यं प्रवेशः पात्राणां नानार्थरससम्भवः ॥३॥
 स्थानं तु वेष्य कृत्वा ह्युत्तमे मध्ये तथा ।
 सम्मुन्नतं समं चैव चतुरश्रमुरस्तथा ॥४॥
 बाहुशीर्षे प्रसन्ने च नात्युत्क्षिप्ते च कारयेत् ।
 श्रोत्राप्रवेशः कर्तव्यो 'मयूराञ्चिनमस्तकः ॥५॥

य. कश्चिद्गृहोद्याननिर्देशः रथादिदिक्षु वृत्तिविशेषः तेनोपेतं कृत्वा, या ध्रुवा
 तथा उत्तमादिप्रवृत्तीनां यस्यावेगनं बुद्धौ प्रवेशो यत्र तथा कृत्वा । एतदुक्तं भवति—
 हंसाद्युपमानमुखेन प्रवृत्तिविशेषः, चित्तवृत्तिविशेषः, उद्यानादिविशेषस्यावश्यं ध्रुवा-
 सु रनिबन्धनीयः ॥२॥

एव ध्रुवायां प्रवृत्तामामेव उक्त्या । पटेश्वपकर्षिते यवनिकायामपसारिताया
 तदा सामाजिकानां नेपथ्यगृहादयमागता इति गटी निवर्त्यते । चकारात्तत्काले
 पुनश्चोद्गमः । ध्रुवाप्रवेशो जये मध्ये वनितया (वनितयेति कीदृशेन प्रयोग-
 वदनाद्युपदिष्टम्) नृपत्याक्षरगानं कृत्वा, प्रवेश एव तथा समुचितस्थानकदृष्टिमुखरा-
 गादिभिर्गुणैः कर्तव्यो यथा सामाजिकानां भट्टित्येवान्विताभिधाननम्रेण मुखरसव्याप्ति-
 रदयते । प्रयोगः मीमांस्यप्रामाण्याप्रतीकमवाकर्षणेन समप्रामाण्यसंवेदनवशात् ।

अग्रे तु नानार्थरस सम्भव इत्यत्र यथामार्गंनलोपेतमिति पठ्यते । उभयतः
 दोषत्वेन व्याख्येयः—मार्गेषु चित्रादिषु वा कला द्विमात्राक्षतुर्मात्राष्टमात्रेति ग्रामेषु
 उच्यन्ते चास्मिन्नादिषु रत्नावासाक्षराणीनि । यद्यपि पात्राणामध्रुवा अपि प्रवेशा
 वदयन्ते तथापि संभवमात्राभिधानश्रेतदुत्तममध्यमयोर्वी प्रस्तावादेवमुक्तम् तथोहि
 ता ध्रुवा प्रवेशास्तेऽपि वा चकारेण समुद्गीता एव ॥३॥

स्थानमिति अथैवं द्विजनाममागिति वेष्यव सम्मुख्यन् समुन्नतम् ॥४॥ स्वप्नप्रवेश
 एव सन्ने अवले प्रसन्ने, नात्युत्क्षिप्ते अथो वा उपरि वा । अथोपामित्यं यन्त्रेण
 परिहार्यमिति दनोक्तार्थमेव निश्चितुं स्फुटमुपायमाह श्रोत्राप्रवेश इत्यादिना सापेक्ष
 श्रोत्रद्वयेन । स्वयमयूखवदञ्चिनं मूर्खं मित्रं यत्र ॥५॥ गामिसंस्थ इति

१. KSS GOS संप्रयुक्ताया पटे चैवापकर्षिता ।

२. NS. श्रोत्राप्रवेशः ।

३. NS मयूराञ्चिनः ।

कर्णाव'प्टाङ्गुलस्ये च बाहुजोर्ध्वं प्रयोजयेत् ।
उरसश्चापि क्षिबुक चतुरङ्ग तसस्थितम् ॥६॥

हस्तौ तथैव कर्तव्यौ कटोर्नाभितटस्थितौ ।
दक्षिणो नाभिमस्थस्तु वाम कटितटस्थित ॥७॥

पादयोरन्तर कार्यं द्वौ तालावर्धमेव च ।
'पादोक्षेपस्तु कर्तव्य स्वप्रमाणविनिर्मित ॥८॥

अनुस्तातो द्वितालश्चा'प्येकतालस्तथैव च ।
अनुस्तालस्तु देवाना पार्थिवाना तथैव च ॥९॥

'द्वितालश्चैव मध्यानां ताल स्त्रीनीचलिङ्गिनाम् ।
[अनुष्टुप्सोऽथ द्विबलस्तथा ह्येककल स्मृत] ॥१०॥

चानुरधोप्रस्ताव सटकामुल , वाम इत्यर्थचन्द्र ॥६०॥ न चेदमुपविष्टस्थानकमपि
तु गत्यानन्तयो'चित्यात् स्थितस्थानकमेवेति दर्शयितुमाह—पादयोरन्तरमिति ।
"द्वौ तालावर्धतालश्च पादयोरन्तर भवेदिति (१०-५२) । यत्स्थानकस्य
मूचिन तदेव कार्यं नाभ्यदुपवेदानादित्यर्थः । तत्र स्थानकानन्तर गतिमुपक्षिपति
पादोक्षेप इति स युवतस्तेन भाविस्यक्षणेन देवानां परिच्छेदेन च वर्तव्य ।
स्वकरमानेन च ताल' पादस्येत्यर्थः ॥८॥

तत्र देवापरिच्छेद तावदाह एकताल इति ताल प्रसारितमध्यमा ?
(तत्रैव) अनुष्टुप्सोऽन्तर "ताल स्मृतौ मध्यममा ?" इति । सुस्वात्रदेनाभिधाय
स्यापि स्थानभूतोत्तमप्रकृतिविधान्तरत्वात् प्रयोगजातस्य तदुपक्रम विनियोगमाह
अनुस्तालस्त्विति । तुल्योऽप्यर्थे कदाचिदन्वयापि भावात् । तथागच्छो राज्ञो
देवसदृशस्यसम्भवस्यनावनापसारणलोकः ॥९॥

१. NS. दृष्टा ।

२. NS. पादोक्षेपस्तु ।

३. KSS omits अपि ।

४. KSS द्वितानेत्यर्थश्चैव मध्यानां तालस्यो च ।

५. NS. सङ्गिनाम् ।

चतुष्पत्नी ह्युत्तमाना मध्याना द्विकत्नी भवेत् ।
 तथा चैककल. पादो नीचानां सप्रकीर्तितः ॥११॥
 स्थितं मध्यद्रुतं चैव समवेक्ष्य लयप्रथम् ।
 यथाप्रकृतिनाट्यज्ञो गतिमेव प्रयोजयेत् ॥१२॥
 धैर्योत्पन्ना गतिरुत्तमाना मध्या गतिर्मध्यमस्तम्भतानाम् ।
 द्रुता गतिश्च प्रचुरास्तमाना लयत्रयं सत्त्ववशेन योजयेत् ॥१३॥
 एष एव 'तु विज्ञेयः कलाक्षालसये विधिः ।
 पुनर्गतिप्रचारस्य प्रयोगः शृणुतानघाः ? ॥१४॥

स्त्रीणां नीचानां साहचर्यादिधर्मानामिति मन्तव्यम् । तेषां हि लिङ्गित्वाद्व-
 मस्य किञ्चित् सन्भावयेत् । यथातोममिति नाट्यधर्मीकामित्यर्थः ॥१०॥

देशनियममुक्त्वा कालनियमस्यौत्सर्गिकं तावदाह—चतुष्पत्नी हीति । तथा
 चेति तेनोत्क्षेपेण यथापादस्य पतनं तदुत्तमानां चतसृभिः कलाभिः यस्मात्तद्वर्ध-
 नमेव मध्यमाधमयो परिभाषित इत्युरसर्गसंशयेति भावः । तत्र गतिचतुष्टयं माग-
 द्यादि वदयते यत्तत्रार्थमागदयादौ त्रयेण पित्रादित्रयविनियोगात् । 'निधेया पञ्च
 मात्रा स्यात्' इति वक्ष्यः सामान्यनक्षणसम्यक् जीत्सर्गिकं सर्वत्र ध्रुवकमाणो मन्तव्यः ।
 वीक्षेयादभिधाने तेन ध्रुवकमानेन चतुष्पत्नी पादपातः तथा चोत्तमपरिग्रहे द्विपदी
 कोहनेनीचना —

"स्यादुत्तमाना द्विपदी चतुर्षु नक्षत्रगिता ।

तत्रोत्तमनिपातान्या यस्मात्पादद्वयं भवेत् ॥"

लक्ष्यश्च इत्यमेव धिक् दि धि इति द्विपदीभागेन पादेन पादपातः । अत्र
 ध्रुवके चतस्रः कला भवन्ति । धिगदधिङ् इत्यस्य कालः कलत्रयस्य, इत्यादिना
 मकेतितः । नहि व्यञ्जनकालः स्वरकालात्पृथक्, तत्र गुरोश्च प्रचलत्यस्य तल-
 चडस्तद्विदिम्बस्तिपट्टमेवायमायंते । तत्र हि धिगदिधि-इत्येवंरूपा लघु कला
 तस्मास्तिथो मात्राश्चतुर्थे गुरुक्षरे द्वे मात्रे इति च मात्राः । सर्वत्र चैवं प्रकार-
 समनन्तरग्रहणं विश्रान्त्यभावेन दुष्परः प्रयोग इति स्थानचेष्टाविश्रान्ति प्रवृत्तये
 मध्यमता विरामश्चैव मात्रा लक्ष्यविदिम्ब-प्रकल्पिता, तदज्ञादुक्ताः तादृशा मात्रा
 चतुष्पत्नीयां प्रतिभामन्त्र इत्यास्ता तावत् । इह विश्रामश्चैव चतुष्पत्नी पादपतन-
 मिति स्यात् (?) (नाय) लक्ष्यलक्षणनीमावाह्यत्वादपेक्ष्यते च ।

१ GOS, NS लय बुधः ।

२ KSS, NS. मुनि ज्ञेयः ।

३. KSS गतिम् ।

‘स्वभावात्तत्तमगतौ कार्यं जानुस्तीतमम् ।

युद्धकारीप्रयोगेण जानुस्तनसमं न्यसेन ॥१५॥

पाश्वर्शान्तं सललितं पाश्वर्शान्तिरित्येव ।

रङ्गकोणो-मुखं गच्छेत् सम्यक् पञ्चपदानि च ॥१६॥

अथ लयकालनियमपराह स्थितिमिति विनम्बितम् । मयवेष्टेति प्रकृत्यादि
भेदविभागेनेत्याह तमेव दर्शयति यथाप्रकृतानि धर्म्यं धर्म्यमित्येतन्मन्त्राणां लय
समतं संवेदनं यथार्थ-मिध्या-गोण-धर्म्य-माभ्योर्धादिकृतं मन्त्रस्य न तु जानि-
कालादिकृतम् ॥११॥

यथाप्रकृतिः । विद्वत्कस्य द्विज-वेष्टिः अविमलान्मन्त्रान् कवचमनमचाप्रणादेव
रक्षितं जात्यादि योजनोद्यम् । उतमस्याप्यभ्यवाभाव इवविद्वत्तनमवेष्टिः ममीक्षान-
भाव इति । प्रकुरेति लोकरूपमिदमेवेदमुक्तमिन्त्यर्थं न केवलं प्रकृतितोऽप्रवर्धेद
पावञ्चित्तवृत्ति भेदेनेत्यभिप्रेत्याह सत्प्रवर्धेन च लयप्रय योज्यम् । मत्तु वित्तवृत्ति
तेन सप्रामादावुत्तमस्यापि द्रुत सोकादायधमस्यापि वित्तवित्तम् ॥१३॥

अर्थतदनुमात्रिण्या गत्युपयोगिण्या ध्रुवाया विधिरिति दर्शयति तस्य विधिः ।
अत्र गत्यनुमारी तानविधिः । अन्ये स्वप्रवेष्टुं न लये । रक्षणात्मकं तन्नामहिंसा म
कलाताललयः इति मध्यमपदलोपी समानः । तेनायमर्थः— ध्रुवानांतिष्ठति गत्यनुमायैव
कलाविधिलयविधिश्च अत एवेतदनुसारेण भट्टलोक्तद्वयोपानादिभिर्नानाप्रभङ्ग-
विभङ्गमिषये तालरीतिषां चिरन्तनमन्त्रो ध्रुवानांतिष्ठति विनियोगं प्रपञ्चयती
दूयितः । तत् ध्रुवाध्याये विचारयिष्याम इत्यास्ताम् ।

एव देवतामनियममुक्तं प्रकृते योजयति पुनर्येतिप्रचारस्येति गतिषु । प्रचारो
वैचित्र्य तस्य प्रयोग पुनं भूतुनेति सम्बन्धः । मपटना हानुंनेति भावः ॥१४॥

स्वभावातिवति । तुना विनियोगोत्तरेण मन्त्ररपनी चतुर्नालत्तमुक्तं, स्वभाव
गतौ तु त्रिनालत्तं, दीधनगतौ तु पञ्चतानन्त्यमपि कार्यमिति दर्शयति ।

नो गतिप्रचारपटनामाह—पाश्वर्शान्तिरित्यादि ।

“कुञ्चन पादमुत्क्षिप्य पादवोत्थानोत्थितं न्यसेत्

उद्धृतेन पादेन पादवज्जाला विधायते” (१०-३२)

इति पादवज्जाला पादो । रङ्गकोण पूर्वोत्तरम् ॥१६॥ द्वितीयं बाणमि-पुत्तर
पश्चिममिति । ततः परमिति । कोणयोः निदिगतिः । पूर्वं गते धंता पञ्चपदो

१ KSS स्वभावैकतमगतौ NS स्वभावे तृतमगतौ ।

२ NS पुनं स्वतन्त्रम नवेत् ।

३. KSS. मुखो ।

वामवेधं तत कुर्याद्विसेपं दक्षिणेन तु ।
परिवृत्य द्वितीयं तु गच्छेत् कोणं तत परम् ॥१७॥

तत्रापि वामवेधस्तु विसेपो 'दक्षिणेन च ।
ततो भाण्डोऽमुक्तो गच्छेत् तान्येष 'तु पदानि च ॥१८॥

एवं गतामर्तं कृत्वा पदानामिह^१ विनातिम् ।
वामवेधं तत कुर्यात् विसेपं दक्षिणस्य च ॥१९॥

रङ्गे विकृष्टे भरतेन कार्यो गतामर्तं पादगतिप्रचार ।
'अधस्त्रिप्रकोणे चतुरश्ररङ्गे गतिप्रचारश्चतुरश्र एव ॥२०॥

य समं सहितो गच्छेत्तत्र कार्यो लघाभय ।
चतुष्कोणोऽथ 'द्विजलस्तर्पणकल पुन ॥२१॥

अथ मध्यमनीचंस्तु गच्छेद्य परिवारित ।
चतुष्कोणमपार्श्वं च^२ तथा चैककल पुन ॥२२॥

व्याख्याना (अ १.७३) । वेधं पाणिगतेने गूचीपादनिपात । वामवेधमिति
अन्तराविकृष्टमुक्त्वा (नपु) प्राप्तिगिहो वीर्णगंत्वा तत्प्रस्थापयितुमलक्ष्यतामाह । एतच्च
पञ्चपदीगमनं सन्त्रोत्तगिरम् ॥१७—१९॥ विशेषमप्याह रङ्गे विकृष्ट इति ।
भरतपाद्येन उपचारस्तत्तद्विद्या योनिस्तयम् सूचने गतामर्तमिति परिमिताया द्वि-
पञ्चपदी गतामर्तेन नियम एतन्न^३ च स्याने द्वी पादविशेषाविति मन्तव्यम् । विकृष्टायां
च मूयो भूयः पञ्चपदी ॥२०॥

अत्रैव पिपये विविधप्रमाणा पानरीतिः, तद्विषयद्विभक्त्युभंज्ञादय
प्राधान्येन । व्यामिश्रगतेरपि विसेपं व्याख्यानानु समगतिमुपमहति य समैरिति
रिति । तर्पणेति साम्येनेत्यर्थः ॥२१॥ मिश्रगतिमाह अथेति । परिवारित इत्युत्तमत्वेन
दिवशितः इत्यर्थः । तेन देवादिबहू माध्वाश्रीयमाणायामुत्तमप्रकृतावपि नाय विधि-
रन्यस्यैव तत्र प्राधान्यात् । तदोत्तमादिपादपाते मध्यमस्य द्वौ, नीचादेरेक, उत्तमस्य
अन्वार ॥२२॥ अत्रैव च चतुष्मानादिविभागो निश्चयायं प्रश्नमुत्पादयितुमुप-

१. NS, KSS. वृत्तिनेन ।

२ KSS, NS विपदानि ।

३ KSS, NS एक ।

४. KSS अथ ।

५ KSS द्विकली भवेदेककल ।

६ NS मपोर्ध्वं च ।

देवदानयमक्षाणां नृपपन्नगरक्षसाम् ।
 चतुस्तानप्रमाणेन वर्तय्याय गतिर्बुधं ॥२३॥
 दिव्योक्तां तु सर्वेषां मध्यमा गतिरिष्यते ।
 तत्रापि' उद्यता ये तु तेषां देवं समा गति ॥२४॥

श्रवय ऊचुः

यदा मनुष्या राजानस्तेषां देवगतिं व्रज्यम् ।
 भ्रमोच्यते कथं नया गतो राजा भविष्यति ॥२५॥
 इह प्रवृत्तयो दिव्या दिव्यमानुष्य एव च ।
 मानुष्य इति विज्ञेया नादयन्तकियां प्रति ॥२६॥
 'देवानां प्रवृत्तिरिव' राजा च दिव्यमानुषो ।
 या त्यज्या लोकादिदिता मानुषो सा प्रसीतिता ॥२७॥
 'देवादाजास्तु राजानो देवाद्यात्मन् वीतिता ।
 एव देवानुकरणे बोधो ह्यत्र न विद्यते ॥२८॥
 भय विधिस्तु वर्तय्य स्वच्छन्दमन प्रति ।
 स भ्रमोत्पातरोषेषु प्रमाणं न विधीयते ॥२९॥

महारघुवतमविशेषाभिधानमस्तिमाह—देवदानवेत्यादि ॥२३॥ सर्वेषामिति देवदूता-
 दीनाम् । उद्यता ये त्विति माननिप्रत्ययः ॥२४॥

देवानां द्वितीयाभिधानमस्तिमाह—राजानां येषु तदाद्यात्मनास्तेषु
 देशास्तेषु । तेषामनन प्राधान्यमुरक्तम् । अनुकरणं देवादीनां वर्णनात् उक्तं च
 राजपिद्या राजगुणमिति । देवानुकरणे नास्तिप्रमित्यर्थः ॥२८॥ अत्रमिति चतुष्टय
 द्वादि स्वच्छन्दमन ॥२९॥ गति मध्यम आवेगः । उपायोऽप्योपादादि ।
 प्रमाणमिति उक्तं रूपमित्यर्थः ॥२९॥

१. NS योर्ध्वंवा (गा ?)

२ KSS, NS, देवा लि ।

३ KSS, NS, राजानो ।

४ KSS, NS, देवान्वाजान् ।

५ NS देवानुकरणो देवो ।

सर्वासां प्रकृतोर्ना तु अवस्यान्तरसंशया ।
 उत्तमाद्यममध्यानां गति कार्या प्रयोक्तुमि ॥३०॥
 'चतुर्थकलं वा स्यात् तदर्धकलमेव च ।
 अवस्यान्तरमासाद्य कुर्याद् गतिविधेष्टितम् ॥३१॥
 ज्येष्ठे चतुष्कलं ह्यत्र मध्यमे द्विकलं भवेत् ।
 '[द्विकला चोत्तमे यत्र मध्ये त्वेककला भवेत्] ॥३२॥
 'कलिकं मध्यमे यत्र नीचेऽर्धकलं भवेत् ।
 एवमर्धार्ध'हीन तु जहानो संप्रयोगयेत् ॥३३॥
 ज्वरात् च सुधात् च तप धान्ते भयान्विते ।
 'विस्मिते चावहिष्ये च तथौत्सव्यसमन्विते ॥३४॥

सर्वासां प्रकृतोर्ना, गतिगिति कलानयनान्नाधिता । सर्वमेतदिति तु युवनम् ॥३०॥

एतदेवाह्य दूषयति चतुर्थमिति द्वे उत्तमस्य, एका मध्यमस्य, अर्धं नीचस्य;
 अवस्यान्तरवसात् ॥ ३१-३२ ॥ नीचेऽर्धकलं भवदिति अनेन कलानुपयोगो भरतमुनिना
 सूचितोप लक्षणविशेषो वृत्ताकारद्रुतमाह, यद्यथा पञ्चमाश उक्तानीत्या स्वामादि-
 निश्चान्तिपदं इति चतुर्था म एव द्रुतो युवत ॥३३॥

चतुष्कलादध्याधिक्यमस्तीति दर्शयति । ज्वरात् इत्यादि । भयेन योऽग्निको
 जातोऽहस्तम्, अन्यथा ह्यस्य स्वरिततरा गतिर्यदप्यते । विस्मय इति तत्कृत-
 स्तम्भ इत्यर्थः । अवहित्य इति कुनकधर्माणाम्, कृतकं हि न सुश्लिष्टं कर्तुं पार्यत
 इति । तत्राधिक्यमेव भवति नन एव हि कुमला कुनकना विदुः ॥३४॥ अन्धा-
 दारवशोत्पन्नेन मय्यग्निको म एव शृङ्गारभेदस्तत्रैव विप्रलम्भ इति यावत् ।
 स्वच्छन्दगमन इति वार्येण विना व्रीडाचङ्क्रमणे । अधिकले इत्यधिकशब्दोऽधिकार्यः ।
 अधिकलामिति केचित् । आधिक्यं प्रकर्षेण चतुस्वरूपेण सम्या केनत् प्लुतस्य
 विरामस्य च स्वरूपाधिक्ये नानाबोध सम्याधिक्येन पदद्वयवर्धनैककलमधिकृत

१. KSS. चतुर्थेककलं वा स्यात् तथार्धकलमेव च ।

२ KSS NS, do not read-

३ KSS, NS विनमं चोत्तमा यत्र नीचेऽर्धकलं भवेत् ।

४. KSS, NS. हानि तु कलाना ।

५. NS. विस्मये ।

शृङ्गारे चैव श्लोके च स्वच्छन्दगमने तथा ।

गतिः स्थिततया कार्याधिकतान्तरपातिता^१ ॥३५॥

‘[पुनश्चिन्ताविबते चैव गति कार्या चतुष्कला ।]

अस्वस्थकामिते चैव भये विप्राप्तिते तथा ॥३६॥

आयेने चैव ह्ये च ‘कार्ये यच्च स्वराचितम् ।

अविष्टभवने चैव ‘क्षेपे चाद्भुतदर्शने ॥३७॥

कलान्तर परिमाण यथा तथाभूत पादपातो यस्याम् । अत्र एवैतन्पादपतनप्रसङ्ग-
विचारणाद्भवति—

यद्वाच्यं न वाच्यं तथाष्टकसमेव च ।

पादस्य पतनं तस्मै वेदनं तद्वेत् मित्रया ॥३८॥१८४-१८५॥

अर्थेकद्विचतुष्कलमिति अचमा पदष्टकलयोनिपेधेन च त्रिसप्तच्छकलादीनाम-
भार्थं सूचयति विपमणां सपरिमाणोऽक्षेपणनिपातनायोगात्तात्पर्यविदो हि साम्यमुप-
निषद्भूतं तच्चान्न स्फुटयति ॥३९॥

एवमेतेषु पदकलादध्यधिकं मानं तथा च तत्र सामान्या परिश्रमे यत्र उत्त-
माह्वो तत्र शोहलादिभिद्वयो यस्यानिविनम्बितं कलावधि । एव कलाधिव-
सनिधाय न्यूनत्वमप्यस्तीत्याहुः अस्वस्थकामित इत्यादि । अस्वस्थे प्रच्छन्नकामिते हि
स्वरातिषयः ॥६६॥ अनिष्टं यदा बान्धवादे भूतं तदा तदन्तिकं द्रुतगमनं, अद्भुत-
दर्शनविषये यदा क्षेपं प्रक्षिप्तता, पुनरेतन्न दुष्यत इति । यन्नाभिहितमयमवर्तस्य
च तत्स्वरया त्रियने, स्वरयाम्बितं मुक्तार्थं अभिव्यक्तिमेवेति विमलं स्वराग्विभक्तिमिति ।
इयता यद्यपि सर्वं सम्भवे तथापि क्वचिन्त्युत्पादनाय प्रपञ्चः ॥३७॥ अत्ययोऽतिव्रमण
दीप्ततपादनं प्रयोजनमस्य । अपराधोऽत्रिनेयं प्रयोग्य एव, यदा यस्यापराध-
कृतो गुर्वादेस्तत्तच्च यथा गतं मोक्षराजः ॥३८॥ तथापि एनेत्विति एव प्रकारेण-यद्

१ NS विकला-तरपातिता ।

२ KSS. does not read,

३. NS कार्यम् ।

४. KSS शोषेर्वाद्भुतदर्शनं ।

अपि चात्ययिके कार्ये 'दु' स्थिते शत्रुमार्गणे ।
अपरादानुसरणे स्वापदानुगतौ^१ तथा ॥३८॥

एतेष्वेव गति-प्राप्तौ 'विकला' सम्प्रयोजयेत् ।
उत्तमाना गतिर्था तु न ता मध्येषु योजयेत् ॥३९॥

या गतिमध्यमाना तु न ता नोक्षेपु योजयेत् ।
गति शृङ्गारिणी कार्या 'स्वस्यकामितसम्भवा' ॥४०॥

दूतो (दशमं ?) शिस्तमार्गस्तु प्रविशेद्रङ्गमण्डलम् ।
'सूचया' चाप्यभिनयं दुर्याद्विर्यसमाश्रयम् ॥४१॥

मदादिष्वपीत्यर्थं विकलामिति विकल कलापरिमाणो यस्या सा कला अर्धकला-
रहिता तुर्यो यद्यपि, तथापि नादरणीया, यतः मिभागपदभागादिरपि तत्र भवति ।
अत एव सञ्जमोत्पातरोपेषु चतुरर्धकलमित्यनेन पौनरुक्त्य तस्याविषयत्वादस्य तु
विषयभागविषयत्वात् तथाहि मत्तगती शंखरक्तस्य खण्डकप्रयोगे हि "गहिदु मि"
इत्येव एवे माता तृतीये, तृतीयस्य नामान्न च धृ' इत्येव पाठ, 'सुक' इति द्वितीयो,
मि इति तृतीयो, नक्षेपा साम्प्रम् । एतेन च कलानां साम्यं न्यूनाधिकतानिरूपणेन
समविषयकलाभागमङ्गाभिधानेन गुरसपृष्ठतुप्तुतानां स्वीकारात्तद्वैचित्र्यम् । इयमपि
भङ्गोपभङ्गविभङ्गप्रकारप्रस्तारं सङ्गृह्णातीति तदयसिद्धा भङ्गलव्यवस्था प्रतिपाद्या-
धारतदर्पादिरूपा च धाराबन्धादिविषया धातुमार्गप्रभेदेन प्रमिद्धा व्यवस्था स्फुटमेव
यदिना मासूदेव कालप्रमाणं (कलापरिमाणं ?) नियमाभिधानं गजस्नानोभूतमित्याह
उत्तमाना गतिर्थात्विति । तुरेवार्थे अन्यत्रमेणंभ्यर्थं, एतदुक्तं भवति—अनियमेन
निर्दिष्टेन नियमो विप्लुतः, तथापि कलाधिक्ये षट्कलोत्तमस्य तत्र मध्यमस्य
चतुष्कलता, अधमस्य द्विकलता । यत्र न्यूनकनमुक्तं तत्राप्युत्तमस्यैवा कला, मध्य-
मस्यार्धकला, अधमस्य कलातुर्यभाग इति वक्ष्य विप्लवः ॥३९॥

एव प्रवृत्तिभेदेन गतिमभिधाय रसविषयेण दर्शयितुं प्रथमं पुरुषार्थावलीगिर-
सविषया निरूपयन् प्राधान्याच्च शृंगारे तावदाह गति शृङ्गारिणीत्यादि । स्वस्थ-

१. NS. तथा चैवारिमार्गणे ।

२. KSS. NS अनुगते ।

३. NS. द्विकला ।

४. KSS, NS स्वच्छ ।

५. NS. सूचयन् वा ।

'हुद्यं गन्धंस्तथा वस्त्रं रस्तङ्कारेण नृपित ।
नानापुष्पसङ्गन्धानिर्मातानि समलङ्कृत ॥४२॥

गच्छेत् सत्तलितः पादंर'तित्रा-तस्वितंस्तथा ।
तथा सौष्ठवमयुक्तं लंघयता सवसानुगं ॥४३॥

पादयोः नृगो 'हस्तौ नित्यं वायो' प्रयोक्तृनि ।
'[उत्तिष्ठत्य हस्तं पादेन पादयोऽद्य विषयमात्] ॥४४॥

प्रच्छन्नकामिते चंद गति नृयो निबोधत ।
विसर्जितजन. अस्तरस्तथा द्वितीसहायवान् ॥४५॥

निर्वाणदीपो नारयथं भूषणश्च विनृपित ।
वेलासवृक्षवस्त्रश्च सह दूरया प्रनस्तथा ॥४६॥

कामितमप्रच्छन्नम् । ४०। अर्धसमाधये मित्रे सूचाया पुनर्वर्चनं हृष्यस्य पदार्थस्य पर्यालोचनं सातिमयं चमस्वारकारोति निरूपयितुं नत्र चवितचर्मणवपुन पुन कचिदपि भागमस्यजन् सूचां श्रु गारे कृपादिनि दर्शयति । यज्ञवीराशो हि प्रधाना- नुसंधानमेवोचिन तन्मध्यपतितना । वायन्तिराणामपयालोचनीयत्वान्, पर्यालोचने भाषार्यं मातुलान् भ्रातृन् स्वजनमित्यापाचापत्ते, यदपि चास्तरमाणां इत्यप्रत्ययान् नृत्ते सूच्यान् परिदृष्टुं मित्यर्थसमाधयणमित्यवत् ॥४१॥ सांनिधि हि निर्दिष्टा सूच्यं हि कथं स्यात् सूचातोऽपि चास्तराङ्गमस्य प्रकृता गतिमाह नानति सोमनो गम्य सुगम्य । नानापुष्पैः सह सुगम्य । अत्र समास्यान्ताभावः ॥४२॥ सत्तलितं सवितानं । सौष्ठवे- नान्नां चातुरस्येण युक्तं, तथा विसर्जितादि, तालं चतुरधादि, नृय पुन समाधेन उवताप्युत्तमगति पुनर्विशेषयनया निरूपयति इति भावः ॥४३॥ प्रच्छन्नं हृत्वा कामितं यत्र श्रु गारे सागरिकाशायिव वस्त्रराजादे तदन्वय मोनादाविव पीतस्यप्रभृतेस्तु ॥४४॥ निर्वाणदीपः । वेलातुन्यवस्त्र इति । तथाहि चन्द्रालोके चितवस्त्रावगुष्ठितो घनसार- परागपुञ्जमञ्जुगात्रो मुखताप्रायप्रचुराभरणो वस्त्राद्युपलक्षणम् ॥४५॥ प्रच्छन्न

१. NS. हुद्यं वस्त्रंस्तथा गन्धं पुष्पसङ्गन्धैश्च ।

३. KSS. अतित्रा-नोत्थितस्तथा ।

३. KSS. समन्वितः ।

४. NS. वापि हस्तौ वायो ।

५. KSS., NS. do not read.

तजेत् प्रच्छन्नकामस्तु^१ पादेनिशब्दमन्दगे^२ ।
 शब्दशक्त्यस्तुकदच स्यादवलोकनतत्परः ॥४७॥
 वेपमानशरीरदच शक्तिं प्रस्तुतन् भुङ्क्ते ।
 रसे रीद्रे तु वक्ष्यामि दंत्यरक्षोगणान् प्रति ॥४८॥
 एक एव रसस्तेषां स्थायी रीद्रे द्विजोत्तमा ।
 नेपथ्यरीद्रे विज्ञेयस्त्वङ्गरीद्रस्तथैव च ॥४९॥
 तथा स्वभावजदचैव त्रिधा रीद्रं प्रकल्पितः^३ ।
 शिथिलचित्तवहे यो शिथिरार्द्रमुखस्तथा ॥५०॥
 तथा पिशितहस्तश्च रीद्रे नेपथ्यजस्तु तः ।
 बहुषाढुबहुमुखो नानाप्रहरणाकुलः ॥५१॥
 स्पृष्टकायगतया प्रादुरङ्गरीद्रं प्रकीर्तितः ।
 रक्ताक्षः पिङ्गदेशश्च अक्षितो विहृतस्वरः ॥५२॥
 'हसो निर्भस्सनपरो रीद्रं सोऽयं स्वभावजः ।
 चतुष्तालान्तरोक्षिप्तं पादंस्त्वन्तरपातितः ॥५३॥

कामस्तु । एवविषयानिविषयमेव भुञ्जामिषान् ध्रुवातालमाह बोहलाद्या ।
 यस्य हि प्रस्नारो द्रुतनयमिषः । छन्दसाङ्कोर्यादिना लब्धिता कला सूचयन् मित्य-
 प्रयोगा गतिमप्राह । तस्मिन् इत्यादिना कार्ये ॥४७॥ वेपमान देहः । प्रस्तुतमित्यादिना
 कलानुपांशात् । विप्रसम्भे तु शृङ्गारिष्येव वक्ष्यामिषा गतिर्ध्वनिचारि-
 त्वादिष्यमिषेत्यप्युक्तं नोक्त्वा एव विषयान्नितापप्राप्ते शृङ्गारोऽभिधाय तद्रूप एव रीद्रे
 गतिं निरूपयति रीद्रे रसे त्विति ॥४८॥ दंत्यरक्षिप्रयुक्तं यदुक्तं तस्मैनाद्यप्येति
 गङ्गाद्यमनायाह एव एवेति । ननु किं तेषां श्रोत्रेण विनापि श्रोत्रना, श्रोमिति श्रूम ।
 कथमिति चेत् रसाध्यासोक्तन्याविनानुरमयितुमाह नेपथ्यरीद्र इत्यादि स्वभाव
 इत्यन्तम् । एवमेक एव रसस्तेषामिति कथितं, रसाध्यासे र्धतत्प्रपञ्चनम्
 ॥४९-५२॥ चतुष्तालान्तरोक्षिप्तं रिति तालान्तरपातित्वं द्वितीयतालान्तरासा-
 पेक्षयेति कथितं । उपाध्यायास्तु तालाद्येनात्र कालमानमुक्तं न तु देशमान, तेन
 यावता शालेनोऽपस्तनो मूनेन पतनमिति । एतदनु प्रकृतिस्थित्यस्य रसमत्त्व
 चाभिदधता विषयगतिवमेषामनुज्ञानम् । तथा च बोहलमुक्त्वा कलातदपदं द्रव्यलक्षणं
 नतं नकोत्प्लुलवादिना गीतादी परिश्रममाह ॥५३॥ तद्विधा इति भीमसेनादयः । अनेन
 मृदवीर्योऽप्येव गतिर्गति सूचयति ।

१. KSS वामस्तु ।

२. KSS प्रकीर्तितः ।

३. KSS. रसे ।

गतिरेव प्रकृतं व्या तेषां ये चापि तद्विद्या ।
 बहुधा तु मही यत्र इमं शानरथकम्पता ॥१५४॥
 गतिं तत्र प्रयुञ्जीत बीभत्साभिनयः प्रति ।
 बन्वितासन्नपतितः विकृष्टपतितं बन्वित् ॥१५५॥
 एतकाक्रोहितं पार्श्वपर्वार पातितं ।
 तेषामेवानुगंहंस्तं बीभत्से गतिरिष्यते ॥१५६॥
 अथ बीरे च कृतं व्या पार्श्वविभेषतमुता ।
 'द्रुतप्रचाराधिष्ठाना नानाचारीसमाकुता ॥१५७॥
 पाश्वंभान्तं द्रुताविष्टं' सूचोविष्टंस्तथैव च ।
 'कलाकालगतः पार्श्वरावेगे योजयेद् गतिम् ॥१५८॥
 उत्तमानामय प्राय प्रोक्तो गतिपरिक्रमः ।
 मध्यमानामद्यमानां च गतिं बध्नाम्यह पुन ॥१५९॥

अथ रौद्रप्राणोपपन्नविश्राममध्ये पुरुषार्थप्राणायात् बीभत्साभिनयः गतिमाह बहुधा
 त्विति श्मशानरूपं युद्धपतितकम्पप्रभृतिविरचिता अत एव रणेन कम्पता जगुस्सिता
 ॥१५४॥ आसन्नपतितत्वेन कलाधंतुर्मात्रत्वादि विकृष्टपतितत्वेन कलासाधकत्वादि
 सूचयति ॥१५५॥

अथ बीरगतिमाह—अथ बीरे चेति । विस्तारेण क्षेप इति रसविदतापरमग्निना-
 देग्रहणम् । तत्र च कलमाधकत्वादि च प्रयोगः । तत एवोत्सासनिवाह्य तातमत्रा-
 हुनंक्षयविदं । द्रुतेन प्रचारेणाधिष्ठान गन्तव्य देशे यस्यासिनि । मत्स्यपटोऽध्यादि
 विकृष्टपतितत्वे कलासाधंतुर्द्रुतप्रचार सूचिनमनेन बीरे रौद्रे वा प्रवेगस्य स्पष्टभाव-
 त्वात् ॥१५७॥ तत्र गतिमाह कलाकालगतं रिति । पार्श्वेति बहुवचनेन त्रय पार्श्वानां
 गृह्यन्ते । तेन कलया कालेन च सन्निधानात् तालगतं च गतिरिति तेषु पातनं येषाम् ।
 अथर्वतो लघुप्राणो द्वायः पार्श्वद्रुतप्राणो कलाप्राणः च विराममित्येषम् ॥१५८॥ उत्कृष्टत-
 रित्वम म बीभत्सो रौद्रयोः क्रमः । उत्तमानामिति ननु बीभत्सस्यैकीकृतमविष्यत्तं च
 केनैतदुपदिष्टं भवनं ? पुरुषार्थसाधनं बीभत्सं दत्तमेव्येवंतदभिहितरसविषय
 अभिचारिणो न तु ॥१५९॥ मध्यमाना गतिमाह विरम्य चेति । पचारादावगाथो

१. KSS बीभत्सानुनयः ।
२. KSS बीभत्सा NS बीभत्सगतिरुच्यते ।
३. KSS द्रुता प्रहणाविद्या ।
४. KSS तपाविष्टः ।
५. KSS, NS. कलाकालगतः ।

विस्मये चंद ह्ये च विक्षिप्तपदविश्रमान् ।
आगाद्य तु रसं हास्यमेतच्चान्यञ्च योजयेत् ॥६०॥

पुनश्च कदणे कार्या गति स्थिरपदैरय ।
याप्याम्बुद्वहनयन सन्नगाश्रयैव च ॥६१॥

उत्क्षिप्तपातितकरस्तथा सखनरोदन ।
गच्छेत्तथाध्यायिकथा प्रत्यग्राप्रियसन्धये ॥६२॥

एषा स्त्रीणां प्रथोक्तव्या नीचसखे तथैव च ।
उत्तमाना तु कर्त्तव्या 'सर्पयो' याप्यसंगता ॥६३॥

निश्चासंरागनोत्सृष्टस्तथैवोर्वनिरोदितः ।
न तत्र सोष्टव्यं कार्यं न प्रमाणं तथाविधम् ॥६४॥

व्यभिचार्यन्तरेध्वनि । विक्षिप्त इत्यन्तर्गतो गतो व्याकुलप्रायो लघुहनबहुन परिक्रमो
मस्य तथा विस्मय एव व्यभिचारिरूपे रसायिनि अद्भुतरसरूपे मध्यमानाम् । पुनरिति
पुनर्ग्रहणादुत्तमानाममङ्गुतेऽपि स्वच्छन्दगतिरेव पूर्वोक्तेति दर्शयति । केदलं तत्र विस्मयो
वदन उत्पाद्यो मुखरागे । एतच्चरति पर हास्य स्मिताद्यतिहसतिपर्यन्त, यदोत्तमानां
स्वस्वगतिरेव तदा मध्याधमानान् अनु अपहृमनातिहृमिनयोर्विक्षिप्तगतिस्त्वमेव । अन्या
क्वेति तावद्विदूषणगती वदन्माणम्, एव प्रसङ्गाद् द्रुतहास्यमोग्या गतिरभिहिता-
वरणे लूक्यते पुनश्च वरुण इति । “उत्तराने चे” त्यादिश्लोकेन यद्यपि स्तोकगति-
रवता तथापि यद्वदन इति पुनः शब्दार्थः । स्थिरपदै विस्मयैः । ६१-६३।
आपत दीर्घं कृत्वा उत्सृष्टेऽप्यवर्ते । उत्सृष्टनिरोक्षणं देवोपात्मसूचकं । न प्रमाणं
तथाविधमिति ज्ञान सर्वथा प्रमाणाभाव अपि स्वनिवन्त्रितमेव पात्रात्मकं प्रमाणम् ।
अत एवात्र विलम्बितसयेन लघुनयेन द्रुतलयेन मुद्वलनमात्रेण च विरामेण जम्भ-
टिकाभ्यां लय बाहुनेन दर्शितः ॥६४॥ उत्तरं पात आमुनत्वात् वरुणप्रसङ्गात्प्रहारे

१. KSS, NS. मेतथैवान्यादय ।

२. KSS, NS गच्छेत्तथा विदिकार्य. प्रत्यग्रगतिसन्धये ।

३. KSS. सर्पयै ।

४. KSS. उत्सृष्टे ।

‘[मय्यानामपि सत्त्वता गतिर्वाज्या विधानतः] ।

उर पात^१ हतोत्साह शोक^२ व्याकुलचेतन ॥६५॥

नात्युत्थिप्ते. पदमंछते. दृष्टबन्धुनिपातने ।

गात्रप्रहारे कार्या च निधिनान्नुभुजाधया ॥६६॥

विघूणितशरीरा च गतिप्रवृत्तपदंरय ।

शीतेन चाभिभूतस्य वर्षणाभिद्रुतस्य च ॥६७॥

गति प्रयोक्तृभि कार्या स्त्रीनीचप्रकृतावय ।

पिण्डीकृत्य तु गात्राणि तेषा चैव प्रकम्पनम् ॥६८॥

करो वक्षति निक्षिप्य कुत्सीभूतस्तदयं च ।

हन्तोष्ठस्फुरण चैव विबुक्तस्य प्रकम्पनम् ॥६९॥

कार्ये शनंश्च कर्तव्य शीताभिनयने गती ।

तथा भयानके चैव गति कार्या विषक्षणं ॥७०॥

गतिमाह ॥६५॥ पूर्णानि परिमितोत्थिप्तानि अधिकपतितानि पादानि तेनाऽवधिकानोऽ
स्वाभ्यन्तर स्यात् । वक्षणे रसे दारिद्र्यमभिभवस्त्वय धीतः वर्षभव सभाभ्यत इति ।
तद्भूवगतिमाह—शीतेन चेति ॥६७॥ अवेत्यनेन मध्यमीत्तमानामनुभावान्मननावन
शीतादिगति सूचयति । तेषामिति पिण्डीकृतानां गात्राणां, चकारेण कम्पन सङ्कोचन
ममुञ्चयते एवकारेण मोष्ठवचातुरध्यादि निरस्यत ॥६८॥ कराविति दृष्टिगान-
रुपावित्यर्थः । गात्राणि पिण्डीकृत्य करो वक्षति च कृत्वा या गति लोके तस्याभिग-
मने योग्य शीताभिनयस्तत्र कर्तव्य प्रयोक्तृभिरनर्तनकम्पन कुत्सीभूतो देह इत्यादि
कार्यमिति पदसङ्गति ॥६९॥ एव वक्षणे तत्प्रसङ्गेन चान्यत्रापि गतिमभिधाय भयानक
वक्षयति ये चान्य इति । येषामुत्तमत्वं कृताघोषित्यात् । अथ सत्त्वविहीना ।

१ KSS., NS. do not read.

२ KSS., NS. गतोत्साहः ।

३ NS. व्यामूढः ।

४. NS गतिस्तूर्णः ।

५. KSS., NS हतस्य ।

६. KSS., गतव्यः ।

स्त्रीणां कापुरुषाणां च ये घान्धे सत्त्ववर्जिता ।
विस्फारिते चले नेत्रे विधृत च शिरस्तथा ॥३१॥

भयमयुक्तया दृष्ट्या पादबंधोदच विसोकनेः ।
दूते दृष्ट्वापदेदस्वव अदृष्ट्या हस्त कपोतकम् ॥३२॥

प्रवेपितनरोदच दृष्ट्वाकोष्ठस्थलितं यजेत् ।
एषानुकरणे कार्या तज्जने श्रासने तथा ॥३३॥

तत्त्व च विवृत दृष्ट्या श्रुत्या च विवृत स्वरम् ।
एषा स्त्रीणां प्रकलंघ्या नृणाञ्चाक्षिप्तविक्रमा ॥३४॥

वचचिरात्तन्पतितं विवृष्टपतितं वचचित् ।
एतन्नामीदृशं पादंरुपदुर्बरि पातिर्नः ॥३५॥

एषामेवानुगृहंस्वर्गनि भनिषु योजयेत् ।
वणिजा सचिवाना च यति कार्या स्वभावता ॥३६॥

। कृत्वा नानिनटे हस्तमुत्तानलटकामुत्तम् ।
आद्य चाराममुत्तान कृत्वापादव स्तनातिरे ॥३७॥

न निषण्ण न च स्तन्यं न चापि परिवाहितम् ।
कृत्वा वायं तथा गच्छेत्तेन चैव क्रमेण तु ॥३८॥

तद्यथा— विराट्पुत्र उत्तर- ॥३१॥ द्रुतैर्गिरिवेन धारातयादि. कोहलोकन, सूचित ॥३२॥
अनुरण इति शत्रो, पुष्टन आगमनमिदंयः ॥३३॥ नृणा पुनराक्षिप्तविक्रमं यत्तेनोपाहृतं
मध्ये-मध्ये कृतर्पयं यद्वामिदंयं । तेन मध्ये गृह लघु पादवाता अपि । तदाह—
वचचिरात्तन्पतितं विवृष्टादि ॥३४-३५॥

अथ गान्धर्वे गतिवृत्तव्या न च प्राधान्येन तथा प्रयोगसौन्दर्यमावहति अतः
नस्मृत्स्मारम्पता येषा वचिकप्रभृतीनामस्ति “धारप्रशान्ता वाणिज” इति वचनात् ।
यति प्रभृतयोऽपि च गान्धर्वप्रधानाः, ये नाटकादी प्रमञ्जा अवन्ति तेषामुपयोगमपि
गतिमाह—वणिजामिवादिना । सचिवा जमाद्याः । स्वभावसन्धेन तत्र तथानाविष्ट-

१. KSS, विसोकितेः ।

२. NS. पुनर्पदे ।

३. NS विवृत एवम् KSS. विवृतस्वरम् ।

४. KSS. NS दृष्ट्वा मुक्ताङ्गकटापुत्रम् ।

५. KSS, NS. तदन्तरे ।

‘[अतिश्रान्तः पथेविप्रा द्वितानान्तरगामिनि ।]

‘यतीनां भ्रमणान्त्र ये चान्ये तपति स्थिता । ७६॥

तेषां वार्ता गतिर्ये तु नैष्ठिक व्रतमाधितः ।

यसोत्तमस्तु च भवेद्युग्मात्रनिरीक्षण ॥८०॥

उपरिचयतस्मृतिश्चैव यात्र सर्वं विधाय च ।

अत्रचत्तमनाश्चैव यथावस्तिष्ठमाधितः ॥८१॥

विनीतव्येयश्च भवेत् कथायवत्तरतया ।

प्रथम समपादेन स्थित्वा स्थानेन वं बुध ॥८२॥

हस्त च चतुरं कृत्वा तथा चक प्रसारयेत् ।

प्रसन्न वदन कृत्वा प्रयोगस्य वशानुग ॥८३॥

अनिवर्णनेन यात्रेण गतिं गच्छेद् व्यतित्रमात् ।

व्रतमाना भवेरेषा लिङ्गना ये महाव्रत ॥८४॥

एभिरेव विपर्यस्तगुणैरप्येव योजयेत् ।

तथा व्रतानुगावस्था ह्यप्येषा लिङ्गना गति ॥८५॥

मेव रूपमाह ॥७६-७८॥ नैष्ठिकमिति ब्रह्मचर्य एव प्रवर्तित इत्यर्थः । युग
चतुरहस्तम् ॥८०॥ उपरिचयना भट्टिनि मन्त्रारप्रबोधप्रसवः स्मृतिर्यस्य । मास्त्रादय
हि हृदय नियम्यमेयां वलिगमात्स्ययतिप्रभृतीनां निवन विषय इति सन्धिबोधमेव
निरपनिरूपणपर यस्य । लिङ्ग जपभस्म वीरीनादि ॥८१॥ अन्वयविनि नाममात्रवृत्तिषु
तत्र तु विपर्ययो यथोचित इत्यर्थः । तद्यथा, नील चक्षुः, मनश्चक्षुःचक्षुः । लिङ्ग
पुनर्जटादि भवति । एवमप्युद्देश्यम् ॥८२-८४॥ व्रतानुगावस्था इत्युच्यते विभ्राम्ना
चेति । इत्यस्तादिव्रतं हि श्रूयते । भागमेव नस्तद्विनिर्गम्यमेव गतिरित्यर्थः ॥८५॥

१ KSS NS do not read

२ NS यतीनां चैव मयैषा ।

३. NS आसिपताः ।

४ KSS युगमत्र***।

५ KSS तथालिङ्गं गमाश्रितः ।

६. KSS प्रयोजयेत् ।

७ KSS अनिवर्णनाम् ।

८ KSS, NS तथा व्रतानुगा च स्यात् ।

विभ्रान्त वाप्युदात्ता वा विभ्रान्तनिभृताऽपि वा ।

शकटास्पृशितः पार्श्वरतिश्चान्तेस्तथैव च ॥८६॥

कार्या पाशुपतानां च 'गतिरुद्धतमामिनी ।

अन्धकारेऽप्ययाने' च गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥८७॥

भूमौ विसर्पिते पार्श्वहस्तैर्मार्गप्रदक्षिभिः' ।

'रथस्थस्यापि कर्तव्या गतिश्चूर्णपदैरथ ॥८८॥

समपादं तथा स्थानं कृत्वा रथपतिं प्रजेत् ।

धनुर्गृहीत्वा चक्रेण तथा चक्रेण कूबरम् ॥८९॥

सूतश्चास्य भवेदेवं प्रतोदप्रग्रहकुलः ।

बाहूनानि विचित्राणि कर्तव्यानि विभागजः ॥९०॥

क्रमणादुत्क्रान्त कृत्वा पतिं पाशुपतानां परमेश्वरस्यधारिणा गतिरसमुदात्ते-
त्यर्थं यदि वा परमयोग्यवस्थायां नाकुलदर्शनेप्रतिपन्नानामुन्मत्तवृत्तमप्यस्ति, तद्विषयेषो-
द्भ्रान्तत्वं गती । एव रसान्तरसङ्गतिरुचता । यच्चान्ये रौद्रानन्तरं दान्तरमाभि-
प्रायेण पठित ।

“रूपादिष्वनिराशस्य परोपमविशिष्टतया ।

चतुष्कलैर्द्विपातैश्च पार्श्वभ्रान्तिगतिं प्रजेत् ॥ इति

तदनर्थमेव, एतत् ग्रन्थे पुनरुक्तममुत्कलार्थं, पुस्तके कथं दृष्टमिति स्वकतिपत-
मेवेत्युपेक्ष्यम् ॥८६॥

एव रसानुसारेण गतिमुक्त्वा देशानुसारेणाप्याह । अन्धकार इति अन्धत्वेन
गमन इति ॥८७॥ विसर्पितरपक्षेपणशून्यं मार्गप्रदक्षिभिः मार्गान्वेषणपरैरितिर्था ।
कर्तव्या गतिरिति शब्देन तदाह चूर्णपदैः, चूर्णपदैरित्यनेन खण्डधारालय द्रुतशृङ्गल
गुर्वन्त कोहलोकन सूचयति ॥८८॥ समपादेन स्थानकेन रथेन गतिः, यस्मिन् देशे स
प्रजेत् रथविशिष्टा वा गतिः । नामान्यके अथर्भकरभसारिमिका साऽत्र इति । कूबर
युगन्धर प्रतोद प्रेषणजः, प्रग्रही यस्या ॥८९॥ बाहूनानि रथ्यानि तानि, प्रकृति-
विभागोचित्येन विचित्राणि तुरगयलीवदंसरोत्प्लकानि चित्राणि लिखितानि । अस्य
सूतस्यैव कर्तव्यानि तच्चित्रपटं सूतस्यैव हस्ते आवर्जयेदिति यावत् ॥९०॥ चूर्णपदानां

१ KSS गतिद्भ्रान्तः ।

२. KSS NS अन्धयाने ।

३ मार्गं प्रदक्षितैः ।

४ KSS अथस्तस्यापि ।

५ NS तूर्णपदैः ।

द्रुतंश्चूर्णपर्वद्वयं गन्तव्यं रत्नमण्डले ।
विमानस्यस्य कर्तव्या ह्येवं 'स्पन्दिनो गतिः' ॥६१॥

'भारोद्भुमृदहेव भात्र विञ्चित् स्यादुन्मुलस्थितम् ।
अस्येव चंपरीन्येन कुर्यान्चाप्यवरोहणम्' ॥६२॥

अधोऽन्तर्लोकनंश्चैव यद्वातावर्तनेन च ।
आकाशगमने चैव कर्तव्या नाट्ययोस्तृतिः ॥६३॥

'[स्थानेन सप्तपादेन तथा चूर्णपर्वद्वयं ।]
व्योम्नश्चावतरोहस्तु तस्यैतां शारयेत् गतिम्' ॥६४॥

'शृङ्गायतोन्मत्तनतं द्रुतितावतिनरथ ।
अस्यतश्च तथाकाशावपिद्विभङ्गा गतिः' ॥६५॥

विकीर्णवसना चैव तथा नृगतमोचना ।
प्रासादद्रुमशलेषु नदीनिम्नोन्मत्तेषु च ॥६६॥

सप्तविधैवतिरूपणाय पुनर्ग्रहणं दर्शयति । रत्नमण्डलं इत्यनेनदशाह—यथा वस्तुतोऽमी
रत्नमण्डल एव गतिक्रिया करोति तथात्र सर्वम् । नचिष्य नटपाटुनि कर्तव्य
नस्वनुगतपदमात्रमेव, येन रथो यातीति प्रत्येकं एव सर्वत्र । अत्र एवाह विमान-
स्यस्यापीति । दिव्यस्याकाशगामिनोऽपि युष्पदादेरित्यर्थः ॥६१॥ अथ रथप्रसङ्गादुद्धत
क्रियान्तरमस्याह भारोद्भुमिति । उद्भूतं प्रापय । चंपरीन्येन अधोमुखत्वेन गायत्र्या-
नयनं चेत्यर्थः ॥६२॥ अथाकाशगतिं विमानप्रसङ्गादाह—अधोऽन्तर्लोकगमनं । यद्वा-
तावर्तं परिकल्पयतिरिति चेत् ।

आकाशगमनां चारीमण्डलानां पुन पुनरावर्तनं नृपाध्याया ॥६३॥
एतामिति यद्यमाणां कार्येन्नाट्याचार्यो नेटि ॥६४॥ शृङ्गानि मगले गतिनबद्धं ।
अत्र एवावर्तदृष्टिस्तथावर्तितं, द्रुतिता गत्या आवर्तितं अर्धेन उन्मत्तनरैरित्यर्थे
पठयति, उन्मत्तपदात् उन्मत्तं पाननरात्रे तु नर्तयति इत्यादि ।

अस्यत इत्यनुप्रासकं पत्र इत्यर्थः । अपविद्धो विरिडाताकारपात्रो भूयो
यस्याम् ॥६५॥ अर्थवशादिनि स्फुटयति अयनरथमिति । १८ दशमोऽध्यायः नवः पद्यैः

१ KSS स्पन्दिनो ।

२ KSS, NS, आन्व ।

३ KSS, NS do not read

४ KSS, NS. द्वापयोऽनुमत्तनैः ।

भारोहणावतरण कार्यमर्थयज्ञाद् मुधेः ।
 प्रासादाभोहण कार्यमतिशान्तः पद्वेत् ॥६७॥
 उद्वाह्य गात्रं पादञ्च 'सोपाने निक्षिपेन्नरः ।
 'तथावतरणञ्चैव गात्रमानस्य रेचयेत् ॥६८॥
 'प्रासादे पश्यया प्रोक्त प्रतारः केवलो भवेत् ।
 किञ्चिन्नताप्रकाया तु प्रसारे गतिरिष्यते ॥६९॥
 जलप्रमाणापेक्षा तु जलमण्डये गतिर्भवेत् ।
 तोयेत्पे चनोत्कथं प्राग्ये पानिविकर्षणैः ॥१००॥
 प्रसायं बाहुमेकैकं मुहुर्द्वारिविकर्षणं ।
 त्रियं प्रसारिता चैव ह्रियमाणा च वारिणा ॥१०१॥
 भक्षोपाङ्गाक्ताधूतवदना गतिरिष्यते ।
 मोक्षस्यापि प्रयोक्तव्या 'द्रुतं द्रुतं पद्वेत्ति ॥१०२॥
 अतिशान्तेन पादेन द्वितीयेनाञ्चितेन च ।
 प्रासादाभोहणे यत्तु तदेवात्रिषु वारयेत् ॥१०३॥

प्रयोगेन रेचयेत् ॥६७-६८॥ प्रतार इति एतत्प्रकार आचष्टे । जलप्रमाणापेक्षा त्विति ।
 तत्तत्कृतयति तोयेऽप इति । उत्तरं उधं मयन, प्राग्ये भूमि जले य प्रचारस्तत्र
 पानिविचित्रपणेन पनाकमर्गनापकादिनोपमक्षितमतिरिति सम्य ॥६९-१००॥
 अमुद्रिपुर्वेकं जलेन नोयमानस्य गतिमाह प्रसायेति । एर्कर्मित पर्यायेनेत्यर्थ
 ॥१०१॥ अनेपेऽङ्गे प्राकुचं यस्या गती तथा आधूतमुच्यते त्रियं मरुदुदाहित
 तुलयेत् । जस्वनत्रत्वाच्चैव भवति । कश्चित् पर्यायश्च, पार्श्वस्त्वमुच्यते, तदसत् ।
 पन्विहित एतत् बुद्धिपूर्वके च जलप्रकरणे तत्स्यात्, मरिचह ॥१०१॥ जलप्रमङ्गात्
 भोगतिमाह—मोक्षारयेति ॥१०२॥ एव प्रसङ्गाभोगतिमुक्त्वा प्रकृतमेवाभोहणमनु-
 मन्वते । प्रासादाभोहण इति ॥१०३॥ ननु वृक्षप्रमाणादि तत्र किं रङ्गमण्डले रचयिष-

१ KSS, NS मयमेमोपानपद्विषु

२ NS तथावतरण चैव गोत्रमस्यैव वारयेत् ।

३ NS प्रसादे पश्यया प्रोक्तं प्रतारः केवलो भवेत् ।

४ KSS NS बाहू ।

५ KSS, NS ह्रियमाणा च

६ KSS परवदना ।

७ KSS गतिद्वर्णयति । NS द्रुतेस्तूर्णे ।

८ KSS. रोहणं ।

'केवलमूर्ध्वनिक्षेपमद्विष्वङ्ग' भवेदपि ।
 इमे चारोहणं कार्यमतिक्रान्तं स्थितं^१ पदं ॥१०४॥
 सूचीविद्धं रपक्रान्तः पादवैजान्तंस्तथैव च ।
 एतदेवावतरण सरितस्त्वपि नियोजयेत् ॥१०५॥
 अनेनैव विधानेन कर्तव्य गतिचेष्टितम् ।
 सज्जामात्रेण कर्तव्यान्वेताति विधिपूर्वकम् ॥१०६॥
 कस्मान्मूल^२ इति प्रोक्ते किं कर्तव्य प्रयोक्तृभिः ।
 अङ्कुप्रहणाद्यानां सलीनप्रहणाद्ययम् ॥१०७॥
 प्रहृष्टप्रहणाद्यानमेवमेवापरेष्वपि ।
 अत्रैव गति कार्या वंशास्तस्यानकेन तु ॥१०८॥
 'यथा चूर्णपदंश्चित्रंरपयुं परि पातितं ।
 पल्लगानां गति कार्या पादं स्वस्विकसज्जितं ॥१०९॥
 पादवैजान्त पद कुर्यात् स्वस्विक रेघयेदिह ।
 विटस्यापि तु कर्तव्या गतिलंघितविश्रमा ॥११०॥
 पादंराकुञ्चितं किञ्चित् तात्ताम्यन्तरपातितं ।
 'स्वसोऽष्टवसमामुवती तथा हस्तौ पदानुमौ ॥१११॥

पटादिभ्यामेव दर्शनीय, नैस्याह सज्जामात्रेणेति । सज्जा उवनरूपारोहणाद्यभिनय
 ॥१११॥

प्रसङ्गादभ्यास्यभिनय दर्शयति । अङ्कुप्रहणादित्यादि । तेन चित्रपटादि-
 विषयोऽपि रसगमनाद्यभिनयन न युक्तम् । सौर्यात् तत्करणमपि भवत्विति
 भावः । ७। स्वस्विकसमुनेरित्युक्तमेव विभजति पादवैजान्तमिति । एव देशापेक्षया
 गतिरुचिता । नागादिप्रसङ्गात् मर्षगतिरपि । ६।

अथावस्थाभेदेन गति निरूपयन् विटावस्थायामा तावदाह विटस्यापि चेति । १०।
 स्व प्रकृत्युचित मत्सोऽष्टवम् । ११। चञ्चुरिति तन्नेपथ्योचिता वृत्ति तदिच्छत्यात्मन

१ KSS, NS केवल मूर्धनि क्षेप ।

२ KSS, NS. अतिजान्तोत्थिते ।

३ KSS, NS. नृत्त ।

४. NS तथा तूर्णपदं ।

५. KSS समोऽष्टव ।

सदकावर्धमानो तु कृत्वा विदगतिं वनेन ।
 'कञ्चुकीयस्य कर्तव्या वयोवस्थाविशेषतः ॥११२॥
 अथदस्य प्रयोगतो गतिमेवं प्रयोजयेत् ।
 अयंतालोत्थितं पार्श्वविष्कम्भे शृङ्गुनिस्तथा ॥११३॥
 समुद्रहृन्निवाङ्गानि पङ्क्तान् इव श्रेत ।
 मणवृद्धस्य कर्तव्या गतिं कम्पितवेष्टिका ॥११४॥
 'विष्कम्भनकृतप्राणो मन्दोत्सिप्तपदवमा' ।
 कृतास्याप्यभिनेमा च गतिमन्दपदवमा ॥११५॥
 व्यापिप्रस्ते पञ्चरात्रे च तप ध्याते लघुधात्विते ।
 विष्कम्भनकृतप्राणः कृता लामोदरस्तथा ॥११६॥
 क्षामस्वरकपोतश्च शीमनेप्रस्तपेव च ।
 शीमनेस्तपेव च कर्तव्यं हस्तपारयोः ॥११७॥
 कम्पनं चैव गायत्र्या कनेशन च तर्पय च ।
 कृताप्यानं गतयापि गतिमन्दपदवमा ॥११८॥
 त्रिकूणनञ्च पाप्रस्य धानुगोदर विमर्दनम् ।
 स्थूलस्यापि तु कर्तव्या गतिर्विहानुकपिणी ॥११९॥

इति 'कपयि च' । कञ्चुकीयः । वयोवस्थाविशेषतः इति युक्तं तद्विभक्त्येवमिति
 वक्ष्यमाणवर्णने ॥१३॥ विष्कम्भे स्पर्शं तथोपायमिति मन्त्रार्थोक्तम् । समुद्रहृन्नि
 वतिनाकर्षणम् ।

एतदेव दृष्टान्तेन सिद्धयति पङ्क्तान् इवेति । अत एव सञ्चकृद्देवाविल-
 म्बितसप्तमस्य कौटलोमतस्य सङ्ग्रहः ॥१४॥ विष्कम्भे यष्ट्यादिके कृत समन्वितं प्राणो
 वसयेत् ॥१५॥

त्रिकूणनं सङ्कोचन विमर्दनमिति मिथयग्निरारण्यम् । स्थूलस्येति महाभूमस्य
 अमहास्वेदः ॥१६॥

१. KSS. काञ्चुकी यस्य NS. कञ्चुकीव प्रस्तव्या ।
२. KSS, NS. विष्कम्भेन ।
३. NS. श्रेतम् ।
४. NS. पत्तिकमात् ।

समुद्रहन्मृषिपुत्रा म दोस्त्रिप्तगदक्रमा ।
 विष्कम्भगामी च भवेन्नि श्वासन्नद्वतस्तथा ॥१२०॥
 धमस्वेदाग्निभूतश्च वज्रेण धूमपदस्तथा ।
 मतानां तु गतिं कार्या मदे तदणमध्यमे ॥१२१॥
 वामवक्षिणपादान्या धूममानापक्षपेक्षं ।
 मवदृष्टे पदे चैव ह्यनवस्थितपारिका ॥१२२॥
 विपूजितशरीरा च करं प्रस्तुतितस्तथा ।
 उन्मत्तस्यापि कर्तव्या गतिस्तत्रनियतक्रमा ॥१२३॥
 बहुचारोत्तमायुक्ता लोकानुकरवाधया ।
 कण्ठस्फुटितशेषश्च रजोप्यस्ततनुस्तथा ॥१२४॥
 भनिमित्तप्रकथनो बहुभाषो विहारवान् ।
 [गायत्यकमादसति सङ्गे चापि न सञ्जते ॥१२५॥
 नृत्यरसपि च सहृष्टो वादयत्यपि वा पुन ।
 कराधिष्ठावति जवात् कदाचिदवतिष्ठते ॥१२६॥
 कराधिवुषविष्टस्तु दायात्, स्यात् कराधन ।
 मानाधोरघरदधेय रप्यास्वनिपतालय ॥१२७॥
 उन्मत्तो भवति ह्येव तस्येतां कारयेद् गतिम् ।
 स्थित्वा नृपुत्रपादेन दण्डपाद प्रसारयेत् ॥१२८॥
 बद्धां चारीं तथा चैव कृत्वा स्वस्तिकमेव च ।
 भनेन चारीयोगेन परिधाम्य तु मण्डलम् ॥१२९॥
 बाह्यभ्रमरक चैव रङ्गकोणे प्रसारयेत् ।
 त्रिक सन्ततिन कृत्वा सताम्य हस्तमेव च ॥१३०॥
 विषयमगतं हंस्ते चन्द्रोपा सह गतिर्भवेत् ।
 त्रिविधा तु गतिं कार्या सञ्जपङ्गकवापनं ॥१३१॥

पञ्चमो सह विषयमगतं गतिं वादयेत् । तथा करकर्मण्यनुवर्तनोदेति ॥३०॥ कुहवाः
 अपमा । तिङ्गित इति केचित् कुहवज्जदेन ह्यभ्यरत्न इत्येतत् ॥३१॥ तत्र वादयते पक्ष्या-

१. NS धूमपदं ।

२. NS. पदे प्रस्तुतितं । KSS करं प्रवर्तितं तपः ।

३. KSS. गतिश्च नियतक्रमा । NS. गतिस्तत्रनियतक्रमा ।

विकसाङ्गप्रयोगेण कृत्स्नाभिनय प्रति ।

एकः सञ्जगती नित्य स्तब्धो वै चरणो भवेत् ॥१३२॥

तथा द्वितीय कार्यस्तु पादोऽप्रतलसञ्चरः ।

स्तब्धेनेत्यापन कार्यमङ्गस्य चरणेन तु ॥१३३॥

गमनेन निषण्ण स्यादन्येन चरणेन तु ।

इतरेण निषोदेच्च प्रमेणानेन वै व्रजेत् ॥१३४॥

एषा सञ्जगति कार्या तलशल्पक्षतेषु च ।

पादेनाप्रतलस्येन ह्यङ्घ्रिचतेन व्रजेत्तथा ॥१३५॥

निषण्णवेहा पङ्गोरेतु नतनङ्ग सत्यं च ।

सत्यं सङ्कुचिताङ्गा च वामने गतिरिष्यते ॥१३६॥

न तस्य विप्रम कार्यो विक्षेपश्चरणस्य च ।

सोऽङ्गारिता भ्रूषंफदा सा कार्या कुहनात्मिका ॥१३७॥

विदूषकस्यापि पतिर्हास्यस्य वमम्बिता ।

मङ्गलाशयवृत्तं हास्य हास्यं नेपथ्यजं स्मृतम् ॥१३८॥

दग्तुर. खलति कुञ्जः खञ्जदध विवृतानन ।

व ईवृक्ष प्रवेश स्यादङ्गहास्यं तु सङ्कुचेत् ॥१३९॥

यदा तु वक्रवत् गच्छेद्बुद्धलोकितविलोकिताः ।

अन्यापतपदस्वान्ध अङ्गहास्यो भवेत्स तु ॥१४०॥

कार्यहास्यं तु विज्ञेयमसंबद्धप्रभापणात् ।

अनयं कविकारदध तथा चातलीतभापितः ॥१४१॥

दिखतमस्य तस्मिन् गतिमाह पादेनाप्रतलस्येनेति नकुट ॥३५॥ प्रवेश इति यद्यस्मा-
दीदृश. प्रवेश्यमान पात्रविशेष. रङ्गे भवति ततोऽङ्गहास्यमिति । प्रवेशपदेन नाट्य
एव रसो न लोको इति दर्शयति ॥३६॥ असंबद्धं निरयमनुचितं च, तच्छात्रपदे अनयं-
कैरल्लोकेत्येति, अग्रिममयोमा रातीति रेफस्य सत्यम् ॥४०॥

तस्मादिति निप्रकारं हास्यमाश्रित्य क्वचिदेव प्रकारः, क्वचित् द्वौ, क्वचित्सर्वं
इत्यनेन प्रमेण विदूषक. स्वामिनः प्रकृत राजामात्यश्रेष्ठिप्रकृति भावं चित्तवृत्ति

कार्या चैव हि नोचानां चेष्टादीनां परिश्रमात् ।

अथमा इति ये ख्याता नानाशीलादय ते पुनः ॥१४७॥

पाद्वंसेकं शिरश्चैव करः सचरणस्तथा ।

द्राकारस्यापि कर्तव्या गतिश्चञ्चलदेहिका ।

गतौ नमेत चेष्टानां दृष्टिद्वयार्थविचारिणी ॥१४८॥

वस्त्राभरणमस्यशोभं ह्रस्वं ह्रस्वैर्ललितं ।

गात्रे बिभारविनिर्लसत्संस्वप्नप्रसज्जा तथा ॥१४९॥

सर्पविता चूर्णवरा दायारस्य गतिर्भवेत् ।

आत्मा नीचेयु योस्तस्या विलोकनपरा गतिः ॥१५०॥

अथस्पर्शाच्च लोभ्य स्वाङ्गानि विनिगूह्य च ।

स्लेष्टानां जातयो यास्तु पुलिन्दशबरादय ॥१५१॥

तेषां वेदानुसारेण कार्यं गतिविचिन्तितम् ।

पतिना इवापदानं च यद्गुणं च द्विजोत्तमा ? ॥१५२॥

स्वस्वत्रातिममृत्येन स्वभावेन गतिर्भवेत् ॥

निर्हंसवानराधा च गतिः कार्यं प्रयोजनम् ॥१५३॥

या कृता नरसिंहेन विष्णुना प्रभविष्णुना ।

आलोदस्यानकं कृत्वा गात्रं तस्यैव क्षानुगम् ॥१५४॥

प्रतिज्ञाचामकं नन्महाकविना भोमिन राजावि विन्यसेतु शकार इति भूयसा
भवहूतः ॥१४७॥ वस्त्राभरणमस्यशोभं नोक्तमर्थयोगोऽत्र पक्षे विलप्यतरः । न चार्थदेश-
जातिः शकार वस्त्रप्रसिद्धः । स्लेष्टात्राय. पृथगेव निर्वक्ष्यन्ते “स्लेष्टानां जातयो
यास्तु इत्यादिना, तस्यादिहायमीदृश एव शकार इति युक्तम् ॥१४८॥

प्रभविष्णुनेति वचनादिदं सूचयत्तत्सावतन्मन्त्राधान्येन, ये ऋतवानरादयो
जाम्बवानुर्वावाङ्गदहनुमत्पराया तेषामेवैव गतिः । अन्वेया तु स्वत्राभ्यानुकूप्येणैव ।
तस्यैवैव्यासादभ्यानुगतं गात्रं कामभायममनमिन्यर्थः ॥१५४॥

ज्ञानूपरि कर 'ह्येकमपर वक्षति स्थितम् ।
 अवलोक्य बिभ्र 'हृत्वा चिन्तुक बाहुमस्तके ॥१५५॥
 गतम्य विप्रमंविप्रा ? पञ्चतासान्तरोस्थितं ।
 [निमुदसमये चंय रङ्गावतरणे तथा ॥१५६॥
 सिंहादोना प्रयोक्तव्या गतिरेषा प्रयोक्तृभिः ।]
 शेषानामर्थयोगेन गति स्थानञ्च योजयेत् ॥१५७॥
 बाहूनार्थप्रयोगेषु रङ्गावतरणेषु च ।
 एवमेता प्रयोक्तव्या नराणां गतयो भूयं ॥१५८॥
 नोक्ता या या मया ह्यत्र ग्राह्यास्तास्ताश्च' लोक्त ।
 भूत पर प्रवक्ष्यामि श्रोता गतिविचेष्टितम् ॥१५९॥
 श्रोता स्थानानि कार्याणि गतिभ्वाभरणेषु च ।
 भाषत चावहित्य च मद्रवकान्तमपि च ॥१६०॥
 [स्थानान्येतानि नारीणामप्य सक्षणमुध्यते ।]
 वाम स्वभाषतो यत्र पादो विरचित सम ॥१६१॥
 तासमात्रान्तरे न्यस्तस्त्वथ वक्षस्थितोऽपरः ।
 प्रनमनमाननमुर सम यत्र समुन्नतम् ॥१६२॥
 सतानितम्बगो हस्तो स्थान शेष सहायतम् ।
 [वक्षिणस्तु सम पाद 'यस्य वक्षस्थितोऽपर ॥१६३॥
 वाम समुन्नतदृष्टिद्विधायते स्थानके भवेत् ।
 भाषाहने विसर्गे च तथा निर्वर्णनेषु च ॥१६४॥
 चिन्तया चावहित्ये च स्थानमेतत्प्रयोजयेत् ।]
 रङ्गावतरणारम्भं पुण्याञ्जलिर्विसर्जनम् ॥१६५॥
 मन्मथेर्ध्याऽपूव कोष तत्रैव हस्तमोदनम् ।
 निषेधगर्भगान्धोदमोन मानावसम्बन्धम् ॥१६६॥
 स्थाने-स्मिन् सविधातम्यं दिगन्तरनिरूपणम् ।
 [समो यत्र स्थितो वामस्त्वथ वक्षस्थितोऽपरः ॥१६७॥

१ पं०म् NS वि०म् ।

२ NS. सर्वा ।

३. KSS, NS चापि ।

समुन्नतकटिर्बामस्त्ववहित्यन्तु तद्भवेत् ।]

'पुरो विवस्तिरग्र्यस्तदग्नौपसृतः समः ॥१६८॥

पादस्तालाभिरप्यस्तस्त्रिक्रमौपत्यमुन्नतयु

पाणितंताद्यो यत्र कस्तदन्वसु निस्तम्बः ॥१६९॥

अवहित्यं समाख्यात स्थानमागमभूतणः ।

[स्त्रीणामेतत् स्मृतं स्थानं शाखापे तु स्वभावजे ॥१७०॥

निश्चये परितोपे च वितर्कं चिन्तने तथा ।]

'विज्ञासतीताविध्योक्तं शृंगारात्मनिरूपणे ॥१७१॥

स्थानयंतप्रयोवतय भर्तुं मार्गविशोदने ।

पादः समस्थितश्चैक एकद्वयाप्रतताञ्जितः ॥१७२॥

भूतोविद्धमविद्ध वा तदवयवतन्मूल्यात् ।

स्त्वलितं धूणितं चैव गलिताभ्यरधारणम् ॥१७३॥

कुतुम्भस्तपकादान परिरक्षणमेव च ।

विज्ञासनं समलितं तदशाखावलयम् ॥१७४॥

स्थानेऽस्मिन् संविधानीयं स्त्रीणामेतत्प्रयोजनम् ।

[शाखावलयम् कार्यं स्तवरुग्रहणे तथा ॥१७५॥

विज्ञामेत्त्वय वैधानां 'नराणाञ्चावधौयतः ।]

'स्थानकं तावदेव स्थाप्यावच्छेष्टा प्रवर्तते ॥१७६॥

स्त्वलितमिति षडम् । तथा निक्षेपेण व्युत्पत्त्यर्थं ॥१७३॥ प्रकृतिसंस्थितामित्य-
विशेषोक्तः । प्रापान्वात्प्रत्ययभ्यात् तदस्ति यन्निरित्युच्यते । शृत्वावहित्यमित्यादि ।

१. KSS, NS पुरोर्ग्रवि चतितः ।

२. KSS. विवाहलोलावावधे शृंगारादितिरूपणे ।

३. KSS, NS. वाराणां चात्र .

४ इतोऽपि दोषद्वयेषु पाठकयो मिश्रते ।

'भग्न च स्थानकं नुत्ते चारो चेत्समुपस्थिता ।
 एष स्थानविधिः कार्यः स्त्रीणां नृणामपि च ॥१७७॥
 पुनश्चास्तीं प्रवक्ष्यामि यतिं प्रकृतिसंस्थिताम् ।
 कृत्वाञ्चिहित्य स्थानन्तु वामञ्चाधोमुखं करम् ॥१७८॥
 नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्यञ्च 'अटकामुत्तम् ।
 ततः सततित पादं तासमाग्रसमुदितम् ॥१७९॥
 दक्षिणं वामपादस्य बाह्यपादौ विनिक्षिपेत् ।
 तेनैव समकालञ्च सतास्य वामकं भुजम् ॥१८०॥
 दक्षिणं विनमेत्पादौ न्यसेन्नाभितटे ततः ।
 नितम्बे दक्षिणं कृत्वा हस्तञ्चोर्द्वेष्ट्य वामकम् ॥१८१॥
 ततो वामपदं दद्यात्सताहस्तं च दक्षिणम् ।
 शीतयोडाहितेनाथं गिरसाऽनुगतेन च ॥१८२॥
 '[किञ्चिन्नतेन गान्धेन गच्छेत्सव्यपरीं ततः ।
 यो विधिः पुरयानां तु रङ्गपीठपरिचये ॥१८३॥
 स एव प्रमदानां च कर्तव्यो नाट्ययोगतुभिः ।
 यदकतं तु न कर्तव्यं तयाप्यकतमेव च ॥१८४॥
 पादस्य पतनं तन्त्रैः खेदनं तद्भुजेतिप्रथा ।
 सयौवनानां नारीणामेव कार्यं यतिर्बुधं ॥१८५॥
 'स्थव्योयसोनामेतास्तां सम्प्रवक्ष्याम्यहं यतिम् ।
 कृत्वाऽपविष्टं स्थानन्तु वामं न्यस्य वटीतटे ॥१८६॥

वामश्चेति ॥१७८॥ ततास्य बाह्यपादौ विनिष्ठास्तु निदेशे ॥१८०॥

यो विधिरिति वामबंधं तु कुर्मादिति ॥१८३॥ अनिदेशो चेदं दर्शयति यावत्ती
 काविद्वसप्रकृतिसंस्थितापेक्षा नृणां गतिरवता सा सर्ववोचता विनासरूपप्रकारानुविद्धा
 स्त्रीणामपि विवक्षिता । दिवकानपरिमाणत्वं यत्र शोभोदात्तं तत्र विशेषमाह । एतन्ना-
 मेव ध्यास्यात् चतुष्कलादभ्यधितो न स्त्रीणां मानविधिरिति । अष्टकतग्रहणं तदभ्यधिकं
 मानं पुरवेत्यपि नास्तीति सूचयति । अभ्यया यदकते निषिद्धे बाह्यकतस्य सगति-
 रननिर्घेनेन ॥१८४॥१८५॥ स्थानोया मध्यमवयसः, अत एव मध्यमप्रकृतिसं-

१ KSS NS भग्नावस्थानकं नृणं चारो च समुपस्थिता ।

२. KSS NS पुनश्च सम्प्रवक्ष्यामि ।

३ KSS. अटकामुत्तम् ।

४. KSS., NS do not read

५. KSS स्त्रिय ।

६ GOS स्थानोया वा स्त्रियस्तासां ।

आद्यञ्चारात्तमुत्तमं कुर्यान्नाभिस्तनान्तरे ।
 न निदण्ड्य न च स्तब्धं न चापि परिवाहितम् ॥ १८७ ॥
 कृत्या गानं ततो गच्छेत्तेनैवेह तमेण तु ।
 प्रेक्ष्याणामपि कर्तव्या गतिरुद्भ्रान्तगामिनी ॥ १८८ ॥
 परधिवृत्तमितर्गान्निराविद्धभुजविक्रमा ।
 स्थानं कृत्वाऽर्वाह्मिन्ञ्च यामञ्चामोमुखं भुजम् ॥ १८९ ॥
 नाभिप्रदेशे विन्यस्य सध्यञ्च सटकामुल्लम् ।
 अर्पनारोगतिं कार्या स्त्रीषु साम्या विभिभिन्ना ॥ १९० ॥
 उदात्तललितं गार्ध्रं 'पार्श्वलोलासमन्वितं ।
 या पूर्वमेवाभिहिता ह्युत्तमानां गतिर्मया ॥ १९१ ॥
 स्त्रीणां कापुरुषाणाञ्च ततोऽर्धाधन्तु योजयेत् ।
 मध्यमोत्तमनोचानां नृणां यद् गतिर्घोटितम् ॥ १९२ ॥
 स्त्रीणां तदेव कर्तव्या ललितैः परविक्रमैः ।
 बालानामपि कर्तव्या स्वच्छन्दपरविभवा ॥ १९३ ॥
 न तस्याः सौष्ठवं कार्यं 'न प्रमाणं प्रयोक्तृभिः ।
 कृतीया प्रकृतिः कार्या नाम्ना चैव नपुंसका ॥ १९४ ॥

मनुद्यम् ॥ १८६ ॥ आद्य दक्षिणम् । परिवाहितमिति ॥ १८७ ॥ सविभागमप्रमानां
 गतिमाह प्रेक्ष्याणामित्यादि । उद्भ्रान्तगामिनीति भ्रमदविकारा ॥ १८८ ॥ आविद्धो
 वर्तनावहृतो बाहुजाना विभ्रमस्य ॥ १८९ ॥ नार्था अर्पमिति नपुंसकसंज्ञा तृतीया
 प्रकृतिरुच्यते, समप्रविभागविवक्षया चार्ध्रं नपुंसकमिति समासः ॥ १९० ॥ उदात्तत्वं
 पुरुषाणां, ललित्यं योपिता गती । गतिरिति चतुस्त्राला चतुष्कता च, अनुत्तमस्त्रीणां
 द्विष्टाला विवलेति ततोऽप्यर्धा कापुरुषाणां, तत्कर्मकराणामेकताला एककला चेति ।
 किमुत्तमानामेवैव स्थाने दर्शयति मध्यमोत्तमानां नृणामुदात्तत्वं यद्गतिर्घोटितं
 तदेव उदात्तमध्यमोत्तमनोचानां स्त्रीणां तथा तत्कर्मनराणां कुर्यादित्युत्तमग्रहणम्
 ॥ १९१ ॥ ॥ १९२ ॥

सर्वप्राहृकं दर्शयितुं यत्रोत्तमादिविभागो नोद्भिन्नः तत्र गतिमाह बालानाम-
 पीति ॥ १९३ ॥

१ KSS सटकामुल्लम् ।

२. KSS, NS. पूर्व ।

३. KSS प्रमाणं न ।

नरस्वभावमुत्सृज्य स्त्रीगतिं तत्र योजयेत् ।]
 विपर्ययः प्रयोक्तव्यः पुरुषस्थानेषु सके ॥१६५॥
 स्वभावमात्मनस्त्यक्त्वा तद्भावगमनादिति ।
 व्याजेन कीदृश्या वाऽपि तस्या भूयञ्च वञ्चनात् ॥१६६॥
 स्त्री पुंसः प्रकृतिं कुर्यात् स्त्रीभावं पुरयोऽपि च ।
 धर्मोदायैश्च सत्त्वेन ब्रह्म्या तद्वच्च कर्मणः ॥१६७॥
 स्त्री पुमास त्वभिनयेत् वेषवाक्यविशेषितं ।
 स्त्रीवेषभाषितं युक्तं प्रेषिताप्रेषितं तस्या ॥१६८॥
 मृदुसन्नगतिर्ब्रह्म पुमान् स्त्रीभावमाचरेत् ।
 [जातिहीनाश्च या मार्य, पुलिन्दप्रवराङ्गना ॥१६९॥
 याश्चापि, तासां कर्तव्या तज्जातिसदृशी गतिः ।
 यतस्थानां तपस्थानां लिङ्गस्थानां तथैव च ॥१७०॥
 कस्थानाञ्चैव नारीणां समपादः प्रयोजयेत् ।
 उद्धता येऽङ्गगहारा स्वर्पाश्चार्यो मण्डसानि च ॥१७१॥
 तानि नाट्यप्रयोगजं न कर्तव्यानि योषिताम् ।]
 तयासनविधिं कार्यां नृणां स्त्रीणां विज्ञेयत ॥१७२॥

तद्भावगमनादिति । यदेव रूपं यो मृदुणाति तदीयैव तस्य गतिः । विपर्यय-
 परिपहे च विदिष्टार्थं कारणमाह व्याजेनेति । व्याजः वस्यचित्तायस्य साधनाय,
 यथा विदूषकस्य सकेतस्थाने चेटिकावस्त्रधारणम् । शोडा यथा दृष्टत्रनस्याकृतो
 नायिकानाम् । वञ्चनादिति यथा विदूषक वञ्चयितुं चेटकस्य स्त्रीवेषकरणम्
 ॥१६९॥

अपिचेति ग्रहणात् स्त्रीषु स्थानेषु सकेन सह तस्य च ताभ्यां सह विपर्यय
 दर्शयति । अत्रैव विपर्यये गतिविपर्यये प्रसङ्गेन अविचारिभावस्यान्वितायाः
 भिनयविपर्ययमप्याह धर्मोदायैवेति । धर्मोदायं सायाभ्याभिनयोवर्तते । ताभ्यां भावा
 उपनश्यन्ते । ब्रुमेति स्थापितम् । मरुदेनेति मास्त्रिवा कमेनेति स्थानकादि-
 विषय, वेदेति आहार्यप्रकारा, यावयेति वाचिकमासकृतादिप्रयोग, चेष्टितंरिति
 अतरासस्थानं त्रिपताकादय १६७॥१६८॥

यथास्थानकगतानां पूर्वपञ्चादुभावि तयोर्वेषणारम्भमाद्यनमयीति
 तद्विषयाह तया सनविधिरिति ॥१७०॥ तथैवेति गतो द्विः सनमपि पूर्वपञ्चादुभावि

मानाभाषसमायुक्तस्तथा च शयनाश्रयः ।

‘विष्कम्भिताञ्चितो पादो त्रिकं किञ्चित्समुन्नतम् ॥२०३॥

‘हस्तौ कटयूखिन्यस्ता स्वस्थे स्यादुपवेशने’ ।

पाद प्रसारितः किञ्चिदेकैर्बन्धनाभ्रम ॥२०४॥

शिरः पादमनत चैव सचिन्त उपवेशने ।

चिबुकोपाधितौ हस्तौ बाहुशोर्वाश्रितं शिरः ॥२०५॥

सम्प्रणष्टेन्द्रियमनाः शोकोत्सुखयोपवेशने’ ।

प्रसार्यं बाहु शिथिलौ तथा शोपाश्रमाधितः ॥२०६॥

‘मोहमूर्च्छामदश्रमस्तानि विपादेवैवेषयेत् ।

सर्वपिण्डोद्धताङ्गस्तु संयुक्तः पादजानुभिः ॥२०७॥

ध्याध्वीदितनिद्रास्तु द्याने शोषविशेन्नर’ ।

‘तथा शोक्तिकं स्थानं स्फिकपाष्णानां समागमः’ ॥२०८॥

शयनाश्रय इति शेषः । विष्कम्भेन वैशाखस्थानकोचितेन विस्तारेणाञ्चितो विस्तीर्णान्तरी सुन्दरी पादौ, न त्वत्राञ्चितपादलक्षणयोगः । स्वस्थे पुंति यदुपवेशनमासनपीठिकादौ तत्र त्रिकमुन्नत स्यादिति संबन्धः । “इति शब्देन वाक्यार्थः, स्यादित्यत्र कर्तव्यात्येयम्” इति स्यादिति । हस्ताविति नकंटरूपी समाहारद्वये ॥२०३॥२०४॥ सम्प्रणष्टेन्द्रियमात्रा इति पाठः मन इति पाठे (शोच्यत्वे ?) वृत्ते

१. KSS, NS विष्कम्भेनाञ्चितौ ।

२. KSS, NS. हस्ता. कटयूखिन्यस्ता. ।

३. NS. बाहुशोर्वाश्रितं शिरः ।

४. NS. भवेच्छोकोपवेशने ।

५. GOS., NS मूर्च्छामदश्रमस्तानि ।

६. NS. सग्याते ।

७. KSS. तथा शोक्तिकस्थानं ।

८. NS समागमम् ।

विष्णे' निवापे जप्ये च सन्ध्यात्वाचमनेऽपि च' ।
 विष्कम्भित पुनश्चैव जानु' भूमौ निपातयेत् ॥२०६॥
 प्रियाप्रसादने कार्यं होमादिकरणेषु च ।
 महोगताभ्यां जानुभ्यामधोमुखमवस्थितम् ॥२०७॥
 देवाभिगमने चैव स्थितानीं प्रसादने ।
 शोके चाक्रन्दने 'तोत्रे' मृतानां चैव दर्शने ॥२०८॥
 प्रासने च कुसुत्वानां 'नीचानाञ्चैव' माषने ।
 होमयज्ञक्रियायाञ्च प्रेष्यामाञ्चैव कारयेत् ॥२०९॥
 मृगानां नियमेष्वपि भवेषासनत्रो विधिः ।
 तथासनविधिं कार्यो विविधो नाटकाद्यपि ॥२१०॥

त्वध्याहृत्य सगतिः कार्यः । अथाश्रयतोत्पादिकमाश्रितम् ॥२०६॥ उपवेशयेदिति स्वायं
 पिबु आचार्ये वा वत् भूतत्त्वमात्रम् । आचार्यास्तु बाहू प्रसार्यैवासने उपवेशयेत्
 विधाययेदित्याहुः । विभिन्नत्वमज्ञाना जानुविस्तेवाद्ध्यंष्टाय कृत्स्नीकरोतीत्युक्तं
 सज्ञाया वदते । अत्र च विस्तृतं जानुनो स्थिरायां भूमे परामर्शः पूर्वत्र तु
 नैतदुपयमपीति विशेष ॥२०७॥ पिब्य इति श्राद्धादी निवापमन्त्रिण इति पितृपंथे,
 प्रतिग्रहाय परस्म्य मन्त्रिदानं तत्प्रतिग्रहे च । अन्ध्याग्रन्देन तदवसरोचित,
 अपध्यानादि । विष्कम्भितमिति विस्तारमेकं भूमौ जानु द्वितीयं यथास्थितं
 यत्र निवृत्ते शीकनं गमनं प्रथमं सन्धापादिनयान् । तत्र च कार्यं मन्त्रं तदुपलक्षणम्
 ॥२०८॥ होमादिकरणेष्वपि ॥२०९॥ अनियमनं वन्दनम् । शोके चैति नीचानाञ्चैति
 सर्वत्रात्र सर्वध्याते ॥२१०॥ नीचानां शोकप्रणितो यस्मिन्नाक्रन्दस्तत्रैव, नीचा यदा
 मृतमवलोकयन्ति । सर्वध्यामात्रे पण्डित्युनयप्राप्त्यनादान् नियमः । कुसुत्वा गिवाद्य
 यदा नीचान् प्राप्तमिति उक्ता । नीचा यदा विविधाचले तदा जानुद्वयोर्भूमौ
 भूमौ ॥२११॥

अथासनात्मकवातसन्निवेशप्रसङ्गेन तदधिकरणेषु विविधाहं तथासनविधिरिति
 बाह्यः सर्वत्रनियम आभ्यन्तरो रानोचितः ॥२१२॥

१. NS. निवपिषिते ।
२. NS. आचमनेषु च ।
३. NS. तोत्रे KSS. तीत्रमृतानां ।
४. NS. दीनानां ।
५. NS. योजयेत् ।

स्त्रीणाञ्च पुरुषाणाञ्च बाह्यश्चाम्यन्तरस्तथा ।
[आम्यन्तरस्तु भूपतेर्बाह्यो बाह्यगतस्य च ॥२१४॥]

चैवान् नृपतीनाञ्च दद्यात्सिंहासनं द्विजाः ।
पुरोधसाममात्यानां भवेद्वैशासनं तथा ॥२१५॥

मुण्डासनञ्च दातव्यं सेनानीषुवरामयीः ।
'काष्ठासनं द्विजातीनां कुमाराणां' कुयासनम् ॥२१६॥

एवं राजसभां प्राप्य कार्यस्तथासनजो विधिः ।
स्त्रीणाञ्चप्राप्त्यसनविधिं सम्प्रवक्ष्याम्यहं पुनः ॥२१७॥

तिहासनं तु रात्रीनां देवीनाम्भुशनासनम् ।
पुरोधोऽप्राप्यपत्नीनां 'वेद्याद्वैशासनं' तथा ॥२१८॥

भोगिनीनां 'तथा चैव वस्त्रप्रद्वयं कुयोऽपि वा ।
बाह्यणीतापसीनाञ्च भृङ्गासनमथपि च ॥२१९॥

वेदपानाञ्च प्रजातप्यमासनञ्च मयूरकम् ।
शेषाणां प्रमदानास्तु भवेद् भूम्यासनं द्विजाः । ॥२२०॥

एवमाम्यन्तरो ज्ञेयो बाह्यश्चासनजो विधिः ।
तथा स्वगृहवार्तास्तु दृष्ट्वेनासनमिष्यते ॥२२१॥

मुण्डासनं चातुरी ॥२१८॥ मयूरकं वस्तुसूत्र्यं, नाष्ठासनं पीठकं, वेदपताकृतं
वेदासनं वेदासनादय एव ऋद्धो वर्णवस्त्रमल्लङ्घः । विस्तारिवेत्येन्ये राज्ञी राजवंश्या
देवी । सेनापतिप्रभृतिपुत्र्यो राज्ञा पृथिवीता भोगिन्यः समृद्धीतवन्त्याः ॥२१९॥ भूमि-
देवास्तु भूम्यासनं । एवमिति वक्ष्यतिममिधो । अन्यदात्मस्वेच्छयेति दर्शयति तथा
स्वगृहेति ॥२२०॥ वार्ताशब्देन सेनापतेरमात्मगृहगमनं इत्यादि सूचयति ॥२२१॥

१. KSS. कुञ्जासन ।

२. KSS कुमारीणां ।

३. NS. चैवासनविधिः ।

४. NS भवेत् ।

५. NS. पुनश्चैव वस्त्रं चमं कुयोऽपि वा । KSS तथा चैव कुया चमं कुयोऽपि
वा ।

नियमस्त्वमुनीनां च भवेदासनजो विधिः ।
स्तिङ्गिनामासनविधिं कार्यो व्रतसमाप्ययः ॥२२२॥

ब्रूयामुश्चासनप्रायः क्षेत्रासनमवापि च ।
होमे यत्तश्चिद्यायाञ्च पित्र्येऽयं च प्रयोजयेत् ॥२२३॥

स्थानीया ये च पुण्या कुलविद्यासमन्विताः ।
तेषामाग्निसंस्कारं कर्तव्यं इह पापिथं ॥२२४॥

समे सप्तासनं दद्यात् मध्ये मध्यममासनम् ।
अतिरिक्तेऽतिरिक्तञ्च होने भूम्मासनं भवेत् ॥२२५॥

उपाध्यायस्य भूपतेर्गुरुणामग्रतो वृषः ।
भूम्मासनस्तथा^१ कार्यमपवा काष्ठमासनम् ॥२२६॥

मौनागरवधानेषु^२ भूमिकाष्टासनेषु च ।
सहासनं न वृष्येत गुरुपाध्यायपार्ष्णिभेः ॥२२७॥

नियमस्य इति वक्ष्यचिदङ्गविष्टरोऽयस्य मुगाजिनम् । स्तिङ्गिनामिति । यथा
पाक्यानां वृषी, नीरानां मुश्चासन, क्षपणजानां क्षेत्रवत्तत्तश्चिद्वचम् ॥२२२॥ तदेवाह
ब्रूयामिषादि । स्थानीयं हिता वृद्धा ये भवन्ति तन्निवृत्तेऽयस्य वृष्टादृष्टोपयोगिनी
अग्न एवाह कुलविद्येति । आसनसंस्कार इहात्मनामिति ॥२२३॥२२४॥

तत्र विभागमाह सम इति तत्तुल्यजानिविद्य । सममिति त्रिस्वाचनापेक्षया
मध्य इति द्विद्विद्वेन, मध्यममिति स्वासनाप्रमाणशोऽभ्युन होन इति स्वापेक्षया
भूम्मा अह भूमिरेव इहात्मनामिति निर्देष्टव्यं स एव तस्यासनसंस्कारः ॥२२५॥
काष्ठमिति एवमेव दीर्घं भरसह पञ्चङ्क दर्शयितुं काष्ठमित्युक्तं न तु काष्ठमयमिति
॥२२६॥

१. NS सदा ।

२. KSS तथा काष्ठासनेषु ।

आकुञ्चितं समञ्चं प्रसारितविवर्तने ।
उद्वाहितं नतञ्चैव शयने कर्म कीर्त्यते ॥२२८॥

सर्वैराकुञ्चितं रङ्गः शय्याविद्धे तु जानुनी ।
स्यानमाकुञ्चितं नाम क्षीतार्तानां प्रयोजयेत् ॥२२९॥

उत्तानितमुखं चैव हस्तमुक्तकरं तथा ।
समं नाम प्रसुप्तस्य स्यानकं संविधीयते ॥२३०॥

एकं भुजमुपाग्राह्य सम्प्रसारितजानुकम् ।
स्यानं प्रसारितं नाम सुप्तमुप्तस्य कारयेत् ॥२३१॥

अधोमुखस्थितञ्चैव विवर्तितमिति स्मृतम् ।
शस्त्रक्षतमृतोत्क्षिप्तमत्तोन्मत्तेषु कारयेत् ॥२३२॥

अंतोपरि शिरः कृत्वा कूर्परक्षोभयेव च ।
उद्वाहितं विनेष्य लीलया वेशने प्रभो ॥२३३॥

ईषत्प्रसारिते जङ्घे यत्र हस्तौ करावुभौ ।
आसत्यग्रमस्त्रेण नतं स्यानं विधीयते ॥२३४॥

अथ शयनसंनिवेशनमाहाकुञ्चितमिति । दिक् । या निजगरीरस्य कृटिली-
करणात्सा स्यात् । बाहु (मध्यम १) प्रसारणे विशेषयोगात् पादौ संनिवेशनवशात् ।
पूर्वकायस्मापरकायस्योर्ध्वनयनं नान्यशयन संनिवेशात् ॥२२८॥

अथैवशीनेति लीलिवेनेत्यर्थः । अर्धनद्रूपसहनाध्यायान्तरावकाश संगति-
प्रदर्शनपूर्वकमाह अथ परमिति । रङ्गे यत्परिक्लमात् परिक्रमणाद् वृत्ते गत्यध्याये

१. NS सम KSS. तथा ।

२. NS. सर्वैरानाकुञ्चितं ।

३. NS शय्याविद्धे ।

४. NS. विवर्तनमिति ।

गतिप्रचारस्तु मयोदितोऽय
 नोक्तश्च य सोऽयं वशेन साध्यः ।
 अतः पर रङ्गपरिक्रमस्य
 वक्ष्यामि कस्यां प्रविभागयुक्त्याम् ॥२३५॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे गतिप्रचारो नाम द्वादशोऽध्यायः ।

निरूपित तदुपयोग कस्याविशेषविभाग इति शिष्यम् ॥२३५॥
 यावद्गतिभेदविधिप्रवृत्तमव्यापयिह विवृणुते
 स्मरमपनधरमगमित्रपराभूतोऽभिनवगुणः ।

इति श्रीमहामाहेश्वराभिनवगुणाचार्यविरचितायां नाट्यशेदविवृताभिनव-
 भाग्या गण्यहयाया द्वादश समाप्तः ।

अभिनवभारतीस्वीकृतपाठक्रमाद् भिन्नपाठक्रमवान् द्वादशोऽध्यायः

एव व्यायामतजातं कार्यं मण्डलकल्पनम् ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गतिस्तु प्रकृतिस्थिता ॥१॥
 तत्रोपबृत्तं कृत्वा भाण्डयाद्यपुरस्कृतम् ।
 यथा भागं रसोपेतं प्रकृतीनां प्रवेशनम् ॥२॥
 द्रव्याणां सप्रवृत्ताणां पटे चैवापकर्षिते ।
 कार्यं प्रवेत्तं धात्राणां नानाभरतसम्भवं ॥३॥
 स्थानं तु चैक्यं कार्यमुत्तमे मध्यमे तयोः ।
 समुन्नतं समं चैवं चतुरश्रमुरस्तथा ॥४॥
 बाहुशीर्षे प्रसंगे च नात्युत्तिष्ठते च कारयेत् ।
 श्रीवाप्रवेष्टा कर्तव्यो मयूराञ्चित्तमस्तकः ॥५॥
 कर्णम्या बाहुशिरसी त्यातामप्टाङ्गुलस्थिते ।
 उरस्तश्चापि त्रिव्यूकं चतुरङ्गुलतस्थितम् ॥६॥
 हस्ती तथैव कर्णयोः कटिनाभितटस्थितौ ।
 दक्षिणो नाभिसंस्वस्तु वामं कटितटे स्थितः ॥७॥
 पादयोरन्तरं कार्यं द्वौ तातावर्षमेव च ।
 पादोर्लपदच कर्णस्य स्वप्रमाणमिनिमित्तः ॥८॥
 चतुस्तालो द्वितालद्वयाप्येकानास्तथैव च ।
 चतुस्तालान्मुदेवानां धारिवानां तथैव च ॥९॥
 द्वितालार्धैव मध्यानां तालं स्त्रीनीचलिङ्गिनाम् ।
 चतुष्कलोऽयं द्विकुसस्तथा ह्येककलं पुनः ।
 चतुष्कलो ह्युत्तमानां मध्यानां द्विकलो भवेत् ॥
 तथा चैककलं पातो नीचानां सप्रसीतितः ।
 स्थितं मध्यं द्रुतं चैवं समर्थस्य तस्य द्रुतः ॥
 यथाप्रकृतिं नाट्यतो गतिवेद्यं प्रयोजयेत् ।
 स्वभावेनोत्तमगतीं जानुं कुर्यात्कटीसमम् ॥१०॥

पुत्रचारीप्रचारेषु जानु स्तनसम भवेत् ।

अथ विधिस्तु कर्तव्यं स्वच्छन्दगमनं प्रति ॥११॥

सभ्रमोत्थानरोषेषु प्रमाणं न विधीयते ।

दृप्तानां वैत्यमहाणां तथा पन्नगरक्षसाम् ॥१२॥

धनुस्तालप्रमाणेन कर्तव्या तु गतिर्बुधं ।

दिवीकमां तु द्रोणाणां मध्यमा गतिरच्यते ॥१३॥

तत्रापि शोत्तमा ये तु तेषां देवं समा गतिः ।

पुतिग्वा शबरारक्षं च द्रोणा य म्लेच्छजातय ॥१४॥

तेषां देवानुरूपेण कार्यं गतिर्विवेचितम् ।

जलाशयमुपव्यालपद्मश्यापदपक्षिणाम् ॥१५॥

देवाजातिसमुद्येन गतिं भावेन योजयेत् ।

स्थितं मध्यं द्रुतं चैव समवेक्ष्य तत्र बुध ॥१६॥

पादयो एतन् सम्यक्प्रकुर्वीत यथाश्रमम् ।

स्वर्गोदपन्ना गतिरस्तमानां मध्या गतिर्मध्यमसंस्थितानाम् ।

द्रुता गतिश्च प्रबुद्धमानां तत्रैव सत्त्वबलेन योग्यम् ॥१७॥

धनुष्कलं तृप्तमानां मध्यानां द्विकलं भवेत् ।

तथा चंद्रकलं पात नीचानां सद्योजयेत् ॥१८॥

यः समं सहितो गच्छेत्तत्र कार्यो लयाभयः ।

धनुष्कलश्च द्विकलस्तथा चंद्रकलं पुनः ॥१९॥

अथ मध्यमनोर्बन्तु गच्छेत्तपरिवारितः ।

धनुष्कलस्तथा च तया चंद्रकलो भवेत् ॥२०॥

एवमेव तु विज्ञेयं कर्तव्यं गमने विधिः ।

पुनर्गतिप्रचारस्य प्रयोगं शृणुतानया ? ॥२१॥

पादवर्षिकान्तं सनसितं पार्श्वार्धान्वितैरथ ।

रङ्गणोन्मुखो गच्छेत्सम्यक्पञ्चपरानि तु ॥२२॥

एव गतागतं गत्वा पदानामेव विज्ञातिम् ।

वामधेयं ततः कुर्याद्विधेयं दक्षिणाय च ॥२३॥

रङ्गे विदृष्टे भरतेन कार्यो गतागतं पादगतिप्रचारः ।

‘मथस्त्रिजोषे धनुर्धरङ्गे गतिप्रचारश्चतुरथ एव ॥२४॥

द्रुता गतिस्तु कर्तव्या द्विकला पादपातने ।
 ज्येष्ठे चतुष्कला कार्या द्विकला तत्र मध्यमे ॥२५॥
 द्विकला द्योतमे यत्र मध्ये त्वेककला भवेत् ।
 कलाप्रमाण मध्ये च नीचे स्वर्धकला तत ॥२६॥
 एवमर्धार्धहानि तु कलानां सप्रयोजयेत् ।
 उक्तमाना गतिर्यां तु न ता मध्येषु योजयेत् ॥२७॥
 या मतिश्चैव मध्याना न ता भीषेषु योजयेत् ।
 उक्तमानां मयोक्ता तु गतिर्विप्रा यथाययन् ॥२८॥
 मध्यानामध्याना च गतिं यथाययन् पुनः ।
 बणिजा मन्त्रिणा चैव गति कार्या स्वभावाद्वा ॥२९॥
 मतिश्चास्तपदै सा तु द्वितालान्तरगाभिभि ।
 कृत्वा नाभितटे हस्तपुरुषान् खट्वापुत्रम् ॥३०॥
 भाष्यं धारानमुत्तानं कुर्यात्पाश्वर्स्ननान्तरे ।
 न निपण्ण न च स्तब्ध न चैव परिधाहितम् ॥३१॥
 कृत्वा मात्र तया गच्छेत्तेन वाचकमेण तु ।
 हाते त्वय गति कार्या तया खञ्जनवासने ॥३२॥
 द्विकलार्थप्रयोगेषु (कुहको बाभिक) कुहकाभिनय प्रति ।
 खञ्जे गतिस्तु कर्तव्या स्तत्त्वचरणाद्यया ॥३३॥
 तया द्वितीयः कार्यस्तु पादोद्गततत्संचरः ।
 स्तब्धेभोजनमन कार्यमङ्गरय चरणेन तु ॥३४॥
 गमने च निपण्ण द्यात्तयाद्यचरणाग्रये ।
 एव खञ्जप्रयोगेषु तलशरगसते तया ॥३५॥
 पादेनाग्रतलेनाय गतिः कार्योद्भिनेन तु ।
 निपण्णदेहा कर्तव्या नतजङ्घा तयैव तु ॥३६॥
 सर्वसक्कोचिताङ्गी च यामने गतिरिष्यते ।
 न तस्यातिश्रमः कार्यो विशेषद्वरणस्य तु ॥३७॥
 उद्गाहिना घूर्णपदै सा कार्या कुहकात्मिका ।
 विदूषकस्यापि गतिर्हास्यत्रयविभूषिता ॥३८॥

अङ्गहास्य फाण्डहास्य हास्य नेपथ्यञ्च तथा ।
कुञ्ज. पञ्चोऽप्य सततिदन्तुरो विवृतानन ॥३६॥

यत्तादृशो भवेद्विप्रा । ' अङ्गहास्य त तद्भवेत् ।
यदा तु यस्मिन् गच्छेत्तुल्लोहितविनोदितं ॥३७॥

अथाप्यतपदराज्याप्यङ्गहास्यो भवेत् स ।
खोरक्षममपोभम्मगेरिकाविनिनृपणं ॥३८॥

यत्तादृशो भवेद्विप्रा ' हास्य नेपथ्यञ्च त तत् ।
फाण्डहास्य तु विजयममवप्रभाषणं ॥३९॥

अनर्थयाज्ञाविविधस्तथा चाशनीनामणं ।
तस्य तु प्रकृति ज्ञात्वा तथा भाव विचक्षण ॥४०॥

गतिप्रचार विभज्ज नानावस्थान्तगामकम् ।
त्यन्नायजायां विन्यस्य कुटिल वामके करे ॥४१॥

दक्षिण ध्वज हस्त तु कुर्याच्चतुरक तथा ।
पादत्रयेक शिरःत्रयि हस्त धरणमेव च ॥४२॥

पर्यायत सन्नमयेस्तथा तद्वद्वानुवम् ।
स्वभावाज्जाता तस्यैवा गतिरग्रा विकारजा ॥४३॥

साधे तथा च नृपतस्य तुल्ये चापि गतिर्भवेत् ।
दाकारस्यापि वर्तमाना गतिश्चञ्चलरहिषा ॥४४॥

यस्त्राभरणसदृशो सम्पक् पञ्चपदानि तु ।
वामयेध ततः कुर्याद्विधेय दक्षिणेन च ॥४५॥

परिवार द्वितीय तु गच्छेत्कोण ततः परम् ।
तत्रापि वामयेध तु विधीया दक्षिणेन च ॥४६॥

ततो भाण्डोन्मुखां गच्छेत्ताम्रं पदानि तु ।
एव गतागतं वा पदानि त्वर्थावगतिम् ॥४७॥

वामयेध ततः कुर्याद्विधेय दक्षिणेन च ।
एवा स्वभावायमने गति कृत्वा प्रयोषन् ॥४८॥

अवस्थान्तरयोग तु गतिं समनुबोधत ।
अस्वस्थकामित ध्वज नयवित्रागव स्तथा ॥४९॥

आवेगे च तथा ह्ये तयान्तिष्ठत्युत्तावपि ।
कालातिशयं चैव क्षेपे चाद्भुतदर्शने ॥५३॥

कार्यं व्यत्ययिके चैव बुद्धिते चारिमाणे ।
अवरुद्धानुसरणे श्वापवानुमतौ तथा ॥५४॥

गतिमेतेषु भावेषु द्विकला सप्रयोजयेत् ।
दिग्प्राना नृपहोना च गतिरेव विधीयते ॥५५॥

अप्रोच्यते कथं देवं. समा राज्ञा गतिर्भवेत् ।
दिव्या तु प्रकृतिर्ज्ञेया तयान्या दिव्यमानुषी ॥५६॥

मानुषी चैव मन्तव्या माट्पयुक्तिश्चिदा प्रति ।
दिव्या तु देवप्रकृतौ राज्ञा स्यादिव्यमानुषी ॥५७॥

अन्या या लोकसस्या तु मानुषी सा प्रकीर्तिता ।
तस्माद्देवानुकरणे दोषस्तत्र न विद्यते ॥५८॥

गतिः शुद्धारिणी कार्या स्वस्थकामितस्रभवा ।
अतुच्छलाप्रमाणेन सविनासा तर्पय च ॥५९॥

दूतीर्दक्षितमार्गस्तु प्रविशेद्भूमिष्वस्तम् ।
मूल्या चैवाप्यभिनयं प्रकुर्वदियं सधमम् ॥६०॥

दृष्टीर्वर्त्तस्तयागम्यं भूपदैर्बुधैः च योजितं ।
सुगन्धिभिर्दल मालाभिर्विजिनाभिरसकृत् ॥६१॥

गच्छेत्तत्तितैः पार्दरतित्रा तोष्यितैरय ।
सौष्टवं समायुक्तं सयतालवशानुगं ॥६२॥

पादयोरनुगो चापि हरतो कार्यो प्रयोक्तुमि ।
प्रच्छन्नकामिते चैव गति भूयो निबोधत ॥६३॥

विसर्जितजनस्तत्र तथा दूतीसमन्वित ।
निर्वाणदीपो नात्यर्थं भूषणंश्च विभूषित ॥६४॥

वेनामवृत्तवस्त्रश्च निवृत्तस्तु शनं शनं ।
 गच्छन्त्युत्पन्नश्च पञ्चान्नोद्यनन्तर ॥६५॥
 वेदमानशरीरश्च प्रस्थतस्तु मुहुर्मुहुः ।
 शक्तिं पुण्यो यच्छेदितुं भवन्ति न जनम् ॥६६॥
 उत्तमानामिदं कार्यं पुरयापा गतिरुचं ।
 मध्यमानां गतिं चैव सप्रशङ्गाह पुन ॥६७॥
 श्वरात्तं च वरात्तं च तरां ध्यान्ते न्याग्निते ।
 विनते कृत्वात्मने रजसहिते तपेव च ॥६८॥
 चिन्तान्विते तथा स्वस्थ औत्सुक्ये स हने तथा ।
 गतिं स्थिरतया कार्या करुणाभयभाविनी ॥६९॥
 भवे विनासिते चैव प्रसन्ते शक्तिं तया ।
 व्याधिते हृदिने श्रोत्रे कार्यं तु चतुराङ्गिनम् ॥७०॥
 स भ्रमाद्भुतम शनं मुहुर्मुहुः प्रयेधनं ।
 कम्पनेन च नाशायी बहिरस्याकर्मणेन च ॥७१॥
 सुनिधता चैव पदं शकारस्य गतिर्भवेत् ।
 स्थूलस्यादेव तु कल्प्या गतिर्हृत्पदविनी ॥७२॥
 समुद्राद्विनाशाय च विनाशितरश्म्या ।
 विरक्तभगामिनी चैव निद्रासद्वृत्ता तथा ॥७३॥
 मतिशान्ता च कृतव्या तथा चैव पदं सदा ।
 कार्यं चैव तु होतारो चेदृशो नो द्विषोत्तमाः ॥७४॥
 अथमा इति ये वगता नानागोताः कुतस्तथा ।
 पार्श्वमेकं शिरस्यैव कर परममेव च ॥७५॥
 नामनेतद्वृत्तौ विषयकुक्ष्या चेतसज्जिन ।
 जातिनोचेषु कृतव्या विनोक्तपरा गति ॥७६॥

विकला वक्तृचारा यात्रं सर्वं नियम्य च ।
 स्वजातिसदृशी ध्वं तथा देहानुकर्षिणी ॥७७॥
 संभ्रमे चैव हर्षे च विक्षिप्तपदविग्रमा ।
 आसाद्य हास्यं तु रसमेताश्चान्याश्च योजयेत् ॥७८॥
 धुनश्च करणे कार्या गति स्थिरपदक्रमा ।
 सखाय्य साधुनयनं सग्नगात्रस्तर्धं च ॥७९॥
 उरिक्षिप्तपातितकरः तथा सस्वनरोदनं ।
 गच्छेदवाप्यधिक्रिया प्रत्यग्राप्रियत भयात् ॥८०॥
 एषा स्त्रीषु प्रयोक्तव्या नीचसत्त्वेषु चैव हि ।
 उत्तमाना तु कर्तव्या सवाण्या धर्मसंयुता ॥८१॥
 निश्चयान् रापतोत्सृष्टस्तथा चोर्ध्वनिरोक्षणं ।
 न तत्र सौष्ठवं कार्यं न प्रमाणं ययोर्वितम् ॥८२॥
 मलयुत्क्षिप्तं पर्वगच्छेद्विष्टवधुनिपातने ।
 गाढे प्रहारे कार्या च शिथिलाङ्गभुजाधया ॥८३॥
 विष्पूणितशरीरा च गतिद्यूषं पर्वरथ ।
 गति काञ्चुकिनी शोभता ययोऽथस्या विशेषत ॥८४॥
 वृद्धे वा मध्यमे च वापि तथा चैव कनीयसी ।
 अर्धतःसोऽपि ते पादेर्विष्कम्भेऽङ्गुलिस्तदा ॥८५॥
 उद्धर्म्मिण्य गात्राणि पङ्क्तमग्न इव सजेत् ।
 मथ वृद्धस्य कर्तव्या गति कम्पितदेहिवा ॥८६॥
 विष्कम्भितगतिप्राणा मन्दोत्क्षिप्तपदा तथा ।
 शीतेन चाभिभूतस्य यथेणाभिहतस्य च ॥८७॥
 गतिं प्रयोक्तुमि. कार्यास्त्रीनोचप्रकृतौ सदा ।
 पिण्डीकृत्य च गात्राणि तेषां चैव प्रकम्पनात् ॥८८॥

करो वसति निसिष्य कुञ्जहा तयैव च ।

वन्तोष्ठस्फुरणाच्चैव चिबुकस्य प्रकम्पनात् ॥८६॥

शनं शनंश्च कर्तव्या शीतान्निभिनये गति ।

उत्पन्ने चापि प्रयोक्तव्या गतिर्दाहसमानुत्ता ॥८७॥

नेत्रस्य कोचनस्वेदगात्रस्य हरणाग्निता ।

भक्तिशान्तेरपश्चात्तरेतकात्रोद्धितस्तथा ॥८८॥

श्रमेरभिन्नयंयुता तथा चूर्णवदंरवि ।

एतानन्यादञ्च युञ्जोत नादयत्तं करणे रसे ॥८९॥

रौद्रे रसे प्रवक्ष्यामि रस्यरसोऽप्यान् प्रति ।

एक एव रसस्तेषां स्वाधो रौद्री द्विजोत्तमा ॥९०॥

नेपथ्यरौद्री वित्तं स्वार्द्ररौद्रस्तर्पय च ।

अथ स्वभावजश्चैव विद्या रौद्र प्रकीर्तित ॥९१॥

दधिरक्षितन्नदेहो यो रौद्राभिबिभृतात्मनः ।

तथा विद्रितहातश्च रौद्रो नेपथ्यजस्तु ॥९२॥

बहुधाबहुर्बहुमुखो नानाप्रहरणाकुल ।

स्मृतकायस्त्वतिप्रांशुरद्गुरौद्रस्तु ॥ स्मृत ॥९३॥

रक्ताक्ष विप्लवेजश्च दृष्ट्वाङ्गो विवृतस्वरः ।

रौद्रनिर्भत्स्यं नकथो रौद्रोऽयं स्यात्स्वभावज ॥९४॥

षट्पुस्तात्तान्त्रोत्क्षिप्तैः पार्श्वैस्तन्तरपातित ।

गतिरेव प्रकृतव्या शेव ये चापि तद्विद्याः ॥९५॥

एक एव रसस्तेषां स्वाधो रौद्री द्विजोत्तमा ।

विग्रहः प्रहस्यश्चैव तथा शृङ्गार इष्यते ॥९६॥

तथा नयानके चापि गति कार्यः विचक्षणैः ।

स्त्रीणां कापुल्याणां च ये चात्रैः सत्त्वव्यभिक्ताः ॥९७॥

विटकारितचसन्नेत्रो विघ्नन् स्वशिरस्तथा ।
 भयाकुतितचित्तत्वात्पादवर्णानि च विलोकयन् ॥१०१॥
 द्रुतंश्चूर्णपदंश्चैव कृत्वा हस्तं कपोतकम् ।
 प्रलेपितशरीरस्तु शुष्कोऽश्च स्खलन् प्रजेत् ॥१०२॥
 एषानुकरणे कार्या सज्जने कसहे तथा ।
 सत्त्व च विकृत दृष्ट्वा श्रुत्या च विकृतस्परम् ॥१०३॥
 एषा स्त्रेया प्रयोक्तव्या नृणां चाक्षिप्तविश्रमा ।
 क्वचिदासन्नपतितं विकृष्टपतितं क्वचित् ॥१०४॥
 एतकाश्रोहितं पादेष्वप्युपरिपातितं ।
 एषामेवानुगंहंस्तर्गतिर्भातेषु योजयेत् ॥१०५॥
 अहृद्या तु मही यत्र श्मशानरणकदमसा ।
 गतिस्तत्र प्रकुर्वीत धीमत्साभिनय प्रति ॥१०६॥
 क्वचिदासन्नपतितं विकृष्टपतितं क्वचित् ।
 अतिश्रान्तं पदंगच्छेद्भ्रगुप्तिगतं प्रति ॥१०७॥
 तथा धीरे च कर्तव्या पादविक्षेपसंयुता ।
 द्रुतप्रचारणाविद्धा नानाचारोत्तमाकुला ॥१०८॥
 पादवर्णान्तं द्रुताविद्धं सूचीविद्धंस्तथैव च ।
 कलातातपसं पार्श्वराशेने योजयेद्गतिम् ॥१०९॥
 विटस्यापि तु कर्तव्या गतिलंलितविक्रमा ।
 किञ्चिदाकुञ्चितं पादंस्तालाम्यन्तरपातितं ॥११०॥
 अङ्गसौष्टवमयुक्तं तथा हस्तो कटिस्थितौ ।
 सटकावर्धमानौ च कृत्वा कार्या विटे गतिः ॥१११॥
 कृशाङ्गानां ॥ कर्तव्या गतिर्मन्दपरिश्रमा ।
 यथाग्रिप्रस्तोऽज्वरार्तश्च तपश्चान्तः सुधाश्वित ॥११२॥
 विष्टम्भनगतप्राणस्तथा क्षामोदरः सदा ।
 क्षामस्वरूपोलङ्घ्य सन्नयाग्रस्तथैव च ॥११३॥

हस्तपादसमुच्चये अनस्तत्र प्रयोदयेत् ।
 कम्पनं चैव गायत्र्या दलयनं चैव योजयेत् ॥११४॥
 प्रकृतं व्याप्नोति गत्यापि गतिमनन्दपरिधया ।
 विकृष्यनेन वक्षस्य जानुनोद्वेगं विमर्शनात् ॥११५॥
 नीचानां मध्यमानां च गतिं कार्या सदा बुधं ।
 तास्तमात्रोत्थितं पादस्तथा व्याकुञ्चितान्निचनं ॥११६॥
 प्रनिनद्व्याभ्रमस्या ये ये चान्ये तपसि स्थितान् ।
 श्रुत्वा यस्तास्तद्वेगं नैष्टिकं प्रतमास्थिता ॥११७॥
 भक्तोत्तमं यदा चैव युगमात्रनिरोधने ।
 उपस्थितस्मृतिद्वेगं गात्रं सव नियम्य च ॥११८॥
 भक्त्युत्तमनाश्चैव गच्छेत्स्निग्धसमाधितः ।
 विनीतवेष्टेन तथा कायायवसनोऽपि च ॥११९॥
 प्रथमं समपादेन स्थित्वा स्थानेन नादयचित् ।
 हस्तं चतुरङ्गं कृत्वा तथा चतस्रस्तारयेत् ॥१२०॥
 प्रसन्नं वदनं कृत्वा प्रयोगस्य यश्चानुगम् ।
 स नियम्येन पात्रेण गतिं कुर्याद्यत्नेन तथा ॥१२१॥
 उत्तमानां भवेदेवा तिङ्गिनां ये मह्यता ।
 एभिरेव विषयैस्तुं गंरम्येषु तिङ्गिषु ॥१२२॥
 तथा प्रतानुगा च स्याद येनां तिङ्गिनां गतिः ।
 हस्तोत्तमनां चापि यथायोगं प्रयोजयेत् ॥१२३॥
 विभ्रान्ता वा ह्युदात्ता च विभ्रान्ता विहृता तथा ।
 दण्डास्त्यस्थितं पादरतिवन्तस्तथैव च ॥१२४॥
 कार्या पादपतनं च गतिद्विभ्रान्तगामिनोः ।
 एव तिङ्गिस्थितानां हि प्रयोग्येव गतिर्बुध ॥१२५॥

मन्थस्येव गतिं कुर्यादन्धकारेषु योगवित् ।
 भूमौ विसर्पितं पादं हस्तदक्षितमार्गकं ॥१२६॥
 रथस्यस्यापि कर्तव्या गतिश्चूर्णपदप्रमा ।
 समपादन्तया स्थानं कृत्वा रथगतिं व्रजेत् ॥१२७॥
 धनुरेकेन हस्तोऽन गृहीत्वान्नेन साम्यकम् ।
 मूलदक्षास्य भवेदेवं प्रतोदप्रग्रहाकुल ॥१२८॥
 करणानि विचित्राणि वस्तुस्थानि विभागतः ।
 द्रुतं चूर्णपदं चैव गन्तव्यं रङ्गमण्डलम् ॥१२९॥
 विमानस्यस्य कर्तव्या गती रथगतोपमा ।
 भारोद्धुमुद्गहेद्गात्रं विचित्रस्यादुग्मुलस्तथा ॥१३०॥
 मस्यैव धं परोत्थेन कुर्याच्चोप्यधरोहणम् ।
 मधोऽन्वलोचनेनेन मण्डलापत्तनेन च ॥१३१॥
 आक्रान्तागमने चैव कर्तव्यं गतिघेष्टितम् ।
 स्थानेन समपादेन तथा चूर्णपदं रथ ॥१३२॥
 व्योम्नस्तववतरेष्टस्तु तस्येमा कारयेद्गतिम् ।
 शृङ्गवापतोन्मत्ततं कुटिलावर्तितंस्तथा ॥१३३॥
 ध्रुवमाणस्य चाकाशादपरद्वभूनावतिः ।
 विकीर्णवत्तना चैव तथा भूगतलोचना ॥१३४॥
 द्रुमप्रामादशैलेषु नदीनिम्नोन्मतेषु च ।
 भारोहणावतरणं कार्यमर्धवशाद्बुधैः ॥१३५॥
 प्राप्तादारोहणं कार्यमनिशान्तः पदेरथ ।
 उद्ग्राह्यं यत्र पदं च मोक्षं तिरितयेद् बुध ॥१३६॥
 तथावतरणे चैव यात्रमानस्य रेचयेत् ।
 दक्षिणान्तेन पादेन द्वितीयेनाञ्चितेन च ॥१३७॥
 प्राप्तादारोहणं यत्तु तद्देवादिषु कारयेत् ।
 केवलं तूर्ध्वविक्षेपमद्रिष्वङ्गं भवेदथ ॥ ३८॥

दुमे चारोहणं कार्यमतिशान्तोत्थितं परं ।

सूचोविद्वंरपक्रान्तं पादवधान्तंस्तथैव च ॥१३६॥

एव देवावतरणं प्रयोज्य सगिदादिषु ।

प्रसादेषु तथा प्रोक्तं तथैवोत्तरणं भवेत् ॥१४०॥

द्रुमप्रसादसंस्तारश्च सज्जामात्रेण दशयेत् ।

जलप्रमाणापेक्षा तु जलमप्ये गतिभवेत् ॥१४१॥

तोयेऽप्ये वसनोत्कर्षे, प्राग्ये पाणिर्विकर्षणं ।

किञ्चिन्तापकाया तु प्रतारे गतिरिष्यते ॥१४२॥

प्रसार्य बाहुनेकं मृदुर्वारिविकर्षणं ।

तिथैवप्रसारिता चैव ह्रियमाना स्ववारिणा ॥१४३॥

भ्रंशोपाङ्गाकुलाधूतवदना गतिरिष्यते ।

नीस्वस्थापि प्रयोक्तव्या द्रुतंश्चूर्णपदं गति ॥१४४॥

भनेनैव विधानेन कर्तव्यं गतिचेंद्रितम् ।

सज्जामात्रेण कर्तव्यान्वेतानि विधिपूर्वकम् ॥१४५॥

अहं कुशप्रहणान्नाम प्रहृष्टप्रहणाश्चम् ।

क्षतोऽप्रहृष्टादथ नाथ चैवावरोहणात् ॥१४६॥

भजयाने गतिं कार्या वंशासम्भवेन तु ।

तथा चूर्णपदेऽथैव ह्युपयं परिपातितं ॥१४७॥

वन्नगानां गतिं वार्या पादे स्वस्तिकस्थितिर्न ।

पादवर्षातत्रम हस्ता स्वस्तिकं योजयेत्तथा ॥१४८॥

मत्तनां तु गतिं कार्या तप्ये मध्यमे मदे ।

शामवक्षिणपदार्थानां घूर्णनाश्चतुष्पत्तान् ॥१४९॥

आकाशस्थसितं, प्रायः पादव्याप्यनवक्षिणं ।

विपुलिनसरोरा च हरं, प्रक्षतिनां तथा ॥१५०॥

उन्मत्तस्यापि कर्तव्या गतिम्वनियतकमा ।
 बहुधारीसमायुक्ता लोकानुकरणाद्यथा ॥१५१॥
 हस्तस्फुटितकेशस्तु रेणुध्वस्ततनुस्तथा ।
 सनिमित्तप्रकथनो बहुभाषी विचारवाक् ॥१५२॥
 प्रगीतहसितदवापि नानाविद्धतभूषणः ।
 नृत्ते गीते च बाधे च भाषणे च सदा रत ॥१५३॥
 कदाचिद्वागति जवाङ्कवाधिवदतिष्ठते ।
 कदाचिदुपविष्टस्तु शयानदध कदाचन ॥१५४॥
 नानाचौरधरदर्वच रम्यास्वनियतात्मयः ।
 उन्मत्ताभिनयस्त्वयैव तन्मयेवा कारयेद्गतिम् ॥१५५॥
 स्थित्वा नृधुरपादेन वण्डपाद प्रसारयेत् ।
 हृन्वा कारो तपोद्विडामय इवस्तिकमेव च ॥१५६॥
 भजेन चारीयोगेन परिध्राम्य तु भण्डसम् ।
 मकं तु भ्रमण चैव रङ्गकोणेषु योजयेत् ॥१५७॥
 त्रिकं सप्तसिन्धुं कृत्वा सतास्यं हस्तमेव च ।
 विषयमगतैर्हस्तैर्धरैर्हस्तगतिं व्रजेत् ॥१५८॥
 सिंहर्षयान्द्राणां च गतिः कामा प्रयोक्तुभि ।
 या कृता मरतिर्हेन विष्णुना भ्रमविष्णुना ॥१५९॥
 आसीदुत्थानकं कृत्वा यात्रं तस्यैव चानुगम् ।
 अर्थजानु च विशिष्य कर्मैकं च सस्मितम् ॥१६०॥
 विचलित शिरः कृत्वा चिबुकं बाहुमस्तके ।
 श्वत्थ्य विश्रमदर्वच पञ्चतालान्तरस्थितं ॥१६१॥
 निपुटे संशये चैव रङ्गावतरणे तथा ।
 तिहादीनां च योजनध्या गतिर्गया प्रयोक्तुभि ॥१६२॥
 शेषाणामर्थयोगेन स्थानान्यपि तु कारयेत् ।
 गजवाजिरपादास्तु चिह्नमात्रेण कारयेत् ॥१६३॥

बाह्नायंप्रयोगेषु रक्षावतरणेषु च ।

एवमेता प्रयोक्तव्या नृणां नु गतयो वृषं ॥१३४॥

अत्र नानिहिता यास्तु विज्ञेया शास्त्रनोक्ता ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि स्त्रीणां गतिविशेषितम् ॥१६५॥

स्त्रीणां स्थानानि कार्याणि गतिध्वाभावमेषु च ।

भाष्यत चावहित्य च तथाऽवधान्तमेव च ॥१६६॥

रक्षिणस्तु समं पारस्यथ पक्षस्थितोऽपरः ।

धामो नतः कटोपाद्वर्मायतस्थाने भवन्तु ॥१६७॥

धाम स्वभाविष्ठो यत्र पादो विरचितस्ततः ।

तासमात्रान्तरे न्यस्तश्च य पक्षस्थितोऽपरः ॥१६८॥

प्रसन्नमाननमूरुः । य यत्र समुन्नतम् ।

सतानितम्बगो हस्तो ज्ञेयः स्थानं तदायतम् ॥१६९॥

रक्षावतरणरम्भं युष्याञ्जलिद्विसत्रं नम् ।

मन्मथेऽप्योद्बुधः कोपस्तत्रं नानुसिमोटनम् ॥१७०॥

निधेयगर्भगाम्भीर्यमौनमायावनम्बनम् ।

स्थानेऽस्मिन् सन्निधीयीत दिगन्तरनिरूपणम् ॥१७१॥

आवाहने विसर्गे च तथा निर्वर्णनेन्दु च ।

चित्ताशमवहित्ये च स्थानमेतं प्रयोजयेत् ॥१७२॥

समो यत्र स्थितो बामस्य*५ पक्षस्थितोऽपरः ।

धामोन्नतः त्रिकः पक्षिणवहित्य तदुच्यते ॥१७३॥

स्थानमेतत् नारोपां सत्तापे नु स्वभावात् ।

निःशब्दे परितोये च वितर्के सज्जिते तथा ॥१७४॥

एकः समस्थितः पाद एवस्थपतनञ्चितः ।

नृपोविद्धमविद्धं यः तदवधान्तनुच्यते ॥१७५॥

स्वतिने धूमिने चैव स्वतिनाम्बरधारणे ।

विश्रासने सलतिने स्थानमेतत् रक्षणे ॥१७६॥

शालावसम्बन्धे कार्या स्तवग्रहणे तथा ।

विश्रान्तिषु तथैव स्यात्पादतारुण एव च ॥१७७॥

स्थानकं तावदेव स्यात्तावच्चेष्टा प्रवर्तते ।

भग्नं च स्थानकं मूर्त्ते चारी चैतसमुपस्थिता ॥१७८॥

एवं स्थानविधिं कार्यं स्त्रीणां सम्यग्द्विजोत्तमा ।

पुनरासां प्रवक्ष्यामि गनीष्यु प्रकृतिम्विता ॥१७९॥

कृत्वावह्निर्यं स्थानं वाम बाधोमुखं भुजम् ।

नाभिप्रदेशे विन्यस्य सध्य च छटकामुखम् ॥१८०॥

ततः सलतिनं पादं तातमात्रं समुत्थितम् ।

दक्षिणं वामपादस्य बाह्वो पादवै विनक्षिपेत् ॥१८१॥

तेनैव ममकात्तं च तनास्य वामकं भुजम् ।

दक्षिणं च नभेरपादवै श्वमेन्नाभितटे ततः ॥१८२॥

नितम्बे दक्षिणं कृत्वा हस्तं धोद्वेष्ट्य वामकम् ।

ततो वामपदं दद्यान्ननाहस्तं च दक्षिणम् ॥१८३॥

सीतयोद्ग्राहिताय शिरसानुगतं च ।

विचिन्तनेन चाङ्गने गच्छेत्पञ्चपदी ततः ॥१८४॥

यो विधिं पुरुषाणां तु रङ्गपीठपरिश्रमे ।

स एव प्रवदानां तु कर्तव्यो नाट्ययोगतृभिः ॥१८५॥

पटङ्गनं न प्रयोजनार्थं तथाप्युक्तमेव च ।

पादस्य पतनं तग्गं खेदजं तद्भवेत् स्त्रिया ॥१८६॥

सयौवनानां नागीणां कार्यं त्वेवं गतिर्बुधैः ।

स्थानीया या मित्रयस्तामां संप्रवक्ष्याम्यहं गनी ॥१८७॥

कृत्वाऽवहित्य स्थानं तु वामं न्यस्य कटीतटे ।
 आद्यं धारात्तमुत्तानं द्रुपन्निभिस्तनान्तरे ॥१८८॥
 न नियण्णं न च स्तब्धं न चैव परिवहितम् ।
 कृत्वा गात्रं ततो गच्छेत्तेनैवाद्यक्रमेण तु ॥१८९॥
 प्रेध्याणामपि कर्तव्या गतिर्विभ्रान्तियामिनो ।
 विविबुन्नमितर्गत्रिशिविद्वपदविश्रमा ॥१९०॥
 स्थानं कृत्वाऽवहित्य तु वामं चाग्रमुग्रं भुजम् ।
 नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्यं च पटवामुग्रम् ॥१९१॥
 अर्धनारीगतिं कार्या स्त्रीपुंसाम्यां विविधिता ।
 उदात्ततलितर्गत्रिं पार्श्वतोत्तममन्वितं ॥१९२॥
 या मयाऽभिहिता पूर्यमुत्तमानां गतिर्बुध्या ।
 स्त्रीणां बाधुरपाणां च ततोऽर्घ्यं च कारयेत् ॥१९३॥
 उत्तमाधममध्यानां मृणां यद्गतिचेष्टितम् ।
 स्त्रीणां तदेव कर्तव्यं तलितर्गं पदविश्रमं ॥१९४॥
 वातानामपि कर्तव्या स्वच्छन्दपदविश्रमा ।
 न तस्यां सोऽष्टव कार्यं न प्रमाणं तथाविधम् ॥१९५॥
 तृतीयया प्रकृतिः कार्या भाम्ना चैव नपुंसका ।
 नरस्वभावमुत्तमं स्त्रीगतिं तत्र योजयेत् ॥१९६॥
 विपर्यस्तप्रयोगस्तु पुंस्यस्त्रीनपुंसके ।
 स्वभावमात्मनस्त्यक्त्वा परभावेन योजयेत् ॥१९७॥
 निज्यां प्रकृतिमुत्तमं श्रोत्रिया यश्चनेन वा ।
 स्त्रीपुंसं प्रकृतिं द्रुपत्तिश्रीभावपुरुषोऽपि वा ॥१९८॥
 सोऽष्टवेनाथ सखेन मुद्रया तद्वच्च कर्मणा ।
 स्त्री पुमांसं ह्यभिनयेद्वैषयाण्यविचेष्टितं ॥१९९॥
 स्त्रीयेषभाषितं पुंसं प्रेक्षिताप्रेक्षितस्मिन् ।
 मृदुसन्नगतिश्चैव पुमान् स्त्रीभावमाचरेत् ॥२००॥
 जातिहीनास्तु या नायं, पुत्तिन्दरावराहना ।
 याश्चापि तासां कर्तव्या तज्जातिसदृशी गतिः ॥२०१॥

प्रतस्थानां तपस्यानां, निज्जस्थानां तथा पुन ।
 सम्प्राप्ता चैव नारीणां समपाद प्रयीजयेत् ॥२०२॥
 उद्धता येङ्गहारा स्युर्पाश्चाय्यो मण्डलानि वा ।
 तानि नाट्यप्रयोगर्जनं कर्तव्यानि योषिताम् ॥२०३॥
 अयासनविधिं कार्यं स्त्रीणां नृणां तथैव च ।
 भानांभावसमायुक्तं तथैव ज्ञेयमाश्रय ॥२०४॥
 स्वस्थं मन्दासनं वृणात्तं हस्ततालमपापि च ।
 विट्कर्मभक्तमुक्तिकं मुक्तजानु तथासनम् ॥२०५॥
 जानुगतं विमुक्तां च स्थानकान्युपवेशने ।
 तदक्षयं पुनरेतेषां विविधयोगं च ज्ञेयते ॥२०६॥
 विट्कर्मनेनाञ्चितौ पादौ किञ्चिदक्ष सधुन्मनम् ।
 हस्तौ कटपूठविन्ध्यस्तौ म्यस्थे स्यादुपवेशने ॥२०७॥
 स्वभाषाभिनिये चैव तथा स्वस्थोपवेशने ।
 आश्रित्येतेषु सर्वेषु सायेत्येवमश्रयोजयेत् ॥२०८॥
 एकं प्रसारितः निधित्पादोऽन्यस्त्रासनाश्रितः ।
 शिरः पादपङ्कजं चैव स्थानं मन्दासनं तु तत् ॥२०९॥
 चिन्तायां च तदोत्सुक्ये निर्वेदे विरहे तथा ।
 विद्यावादिषु चाग्रेयं स्थानमेतदन्योन्यतुम्भि ॥२१०॥
 सप्रपट्येन्द्रियमना प्रवेष्टोऽश्रयवेशने ।
 प्रमार्थं चाहं शिखिली तथा चोपाध्याश्रित ॥२११॥
 धर्मभक्तानिदिपादेषु भदे चोपविशेद् वृष ।
 सर्वे, पिण्डीर्त्तश्चैव सन्ताड् प्रिकरजानुकम् ॥२१२॥
 स्याद्विग्रहे च निद्रायां ध्याने चोपविशेन्नरः ।
 तथा चोपविशेत् स्थानं पुन पादस्थममाश्रय ॥२१३॥
 विश्रान्तिवाये जप्ये च सन्ध्यास्वाश्रमेषु च ।
 आकुञ्चितं पुनरचैव जानु भूमौ निषानयेत् ॥
 श्रियाश्रयावने कार्यं होमादिकरणेषु च ॥२१४॥
 चिबुकापाश्रयो हस्तौ बाहुसोपाश्रय शिरः ।
 सप्रपट्येन्द्रियमना दिक्षेय वनान्तमासनम् ॥२१५॥

मुण्डासन तु कर्तव्यं सेनानीयुवराजयो ।
 काष्ठासन ब्राह्मणा कुमाराणां, कुमासनम् ॥२१०॥
 स्थानीया ये तु पुरुषा कुलविद्याप्रकाशिता ।
 तेषामासनसत्कारः कर्तव्य इह पारिवर्त्त ॥२११॥
 समे समासन धैव मध्ये मध्य तथासनम् ।
 यतिरिक्तेऽतिरिक्त ध होत्रे भूम्यासन तथा ॥२१२॥
 उषाध्यायस्य नृपतेर्गुरुणा चाप्रतो दुर्गं ।
 भूम्यासन तथा कार्यं काष्ठासनमपि या ॥२१३॥
 भीमतरणयानेषु तथा काष्ठासनेषु च ।
 सहसन न दुष्येत गुरुष्वप्यायपारिवर्त्त ॥२१४॥
 एव राजमभा प्राप्य कार्यस्थामनजो विधि ।
 प्रकृतीनां तु सर्वाणां तथा ज्ञानसमुत्थिनम् ॥२१५॥
 पुरयाणां भवेदेषु विधिरासनसम्यक् ।
 स्त्रीणां चैवासनविधिं सप्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥२१६॥
 तिहाम्न महादेव्या राक्षीना मुण्डमासनम् ।
 पुरोष्ट्रोन्मात्यपरनीना भवेद्ब्रह्मासन तथा ॥२१७॥
 भगिनीनां तु कर्तव्यं वस्त्रं चर्मं कुमासनम् ।
 ब्राह्मणीनां तापसीनां पट्टासनमपि च ॥२१८॥
 क्षेरयानामपि कर्तव्यमासनं हि मधुरकम् ।
 शेषाणां प्रमदानां तु भवेद्भूम्यासन युया ॥२१९॥
 एवमन्तःपुरे ज्ञेयो बाह्येऽवासनजो विधि ।
 तथा स्वपृष्ठवान्निष्ठु छन्देनासनमिष्यते ॥२२०॥
 नियमस्यो मुनीनां तु भवेदासनजो विधि ।
 लिङ्गिनां चासनविधिः कार्यो यतसमाश्रयः ॥२२१॥
 दूतीमुण्डासनप्राप्य वेत्रासनमपि च ।
 होमयज्ञत्रियाणां च पित्र्येष्वे च प्रयोगयेत् ॥२२२॥
 आकुञ्चितं सम धैव प्रसारितमिष्यति ।
 उद्गाहितं नत योऽन शम्पास्मानानि निर्विदोन् ॥२२३॥

सर्वैराहुञ्चिनेरङ्गं प्राग्गच्छेत्तु ज्ञानुभौ ।
 स्थानमाहुञ्चिनं नाम शीतानना प्रयोदयेत् ॥२४४॥
 उत्तानितमुखं चैव प्रत्यङ्मुखतरु तया ।
 सप्त नाम प्रमुप्तस्य स्थानकं सविधोपने ॥२४५॥
 एकं भुजमुपाधाय मद्रमार्जितज्ञानुकम् ।
 स्थानं प्रसारितं नाम मुन्यमुप्यस्य कारयेत् ॥२४६॥
 अथोमुन्यस्थितं चैव विधित्तमिति स्मृतम् ।
 सप्तप्रक्षन्मृनोत्तिष्ठन्मस्तोन्मतेषु कारयेत् ॥२४७॥
 हस्तोपरि शिरः कृत्वा कर्पूरसोभमेव च ।
 उद्गाहितं तु विप्रस्य शीतपा वेगने विभौ ॥२४८॥
 ईष्यप्रसारितं जट्घं यत्र दस्तौ कराभौ ।
 ज्ञातस्यधमपेदेषु नतं स्थानं विधोपने ॥२४९॥
 रङ्गे विकृष्टे भरतेन कार्यो गतागने पादगतिप्रसारः ।
 प्रपद्ये स्त्रिकोनेऽचनुरक्षे वा सप्तैर्यैर्यवशेन निरुदन् ॥२५०॥
 यथोऽनुकुर प्रयमन्तु वेधो वेदानुकुपेन गतिप्रधारः ।
 गतिप्रचारानुजं च पादस्य पादद्वानुकुपोऽभिनयश्च कायः ॥२५१॥
 गतिप्रचारानु मपोरिवोऽन्य नोऽस्तु य सोऽप्यवशेन साध्यः ।
 जत पर रङ्गपरिक्रमस्य वदयामि वदयानुगतं विभाजम् ॥२५२॥

इति श्रीभरतोद्योनाद्व्यासस्य गतिप्रचारो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥

नाट्यशास्त्रम्

¹त्रयोदशोऽध्यायः

ये तु पूर्व मया प्रोक्तास्तथैवैवं मादयमाङ्गपा ।

तेषां विभाग विज्ञाय ततः ^२कक्ष्या प्रयोजयेत् ॥१॥

द्विभिनयभारती

देशस्य धाह्यान्तरमेदिन्यया

विभागधर्मो विविधा प्रवृत्तिम् ।

आसुत्रयमसौपयिशुद्धिदक्ष-

अमोऽक्रंदंष्टिर्जयस।दुःपाञ्च ॥

इहाभिनयानन्तर मत्तपि मर्धा वृत्तिप्रवृत्तस्य उद्घटा, सर्वास्ते च रङ्गे (३६)
सूचिता, वदथा, तच्चतुर्विधाभिनयविधानानन्तरमेतदध्यायार्थो वक्तव्यः । तद्यपि
प्रत्यभिन्नयमित्यनीनिर्णययोग्यमुच्यते । तदभिधानं विना न वाङ्मयमेवोक्त स्यादिति
वनवच्यम् । तदुद्देशे तु सामान्यसद्व्यवस्थानास्ति प्रत्येकमुद्देशेन हति । तयोद्देशेनैव
च गौरव स्यात् । अत एव वादिना वदयादेरपृथग्भावे यो हेतुरेव छमोस्तद्वृत्तादिति
तस्यामिदं प्रसिद्धा च, प्रत्युत प्रत्येकप्रमाणत्वताभात् । प्रमथ्यापशार्थत्वान्नायं प्रमाण-
वत्त्वामुग्रश्रीनपदाद्यंवापत्त्वमयुत, भूत्वा वाचनप्रमाणस्य वाधनाशितं तु भट्टमोस्त-
दोक्तं प्रवृत्ते निष्पत्तिः विरोधाभावात्, कस्य च मध्यस्थान् वनिरूपप्रयोगहेतुन्यात्,
अन्यद्वयमर एवाभिधानं युक्तम् । तद्वाङ्मयभिनवेऽङ्गतामयात् । तद्देशत्रयं वस्तुनय
वक्तव्यम् । तत्र प्रथमं वदथाभिधानेऽप्रमथिनाय इह यतिर्गन्तव्यदेशाध्यामात्, देशद्वय
जलस्थानादि यद्वा रमभात्रिपद्यादिस्वभेदमहितं काव्याव्यंग्यमात्रेणैवेह समवगन्ति
प्रयोगस्थानं न समवस्थेयेति, तस्य परिहाराय वदयानिरूपणं कर्तव्यम् । अत एव
पूर्वाभ्यासात् एतत् परिश्रमे गतावुपयोगिता स्यादविशेषाणां मध्यग्विभागं वक्ष्यामीति ।
संयमध्यायममविन्ता दर्शयितुमाह ये तु पूर्वमिति । तु नन्दाद् दूरत्वं पूर्वतारा सूचयन्
द्वितीयाध्यायार्थं स्थापयति । तेषामिति प्रत्येकमित्याभिप्रायः । वदपस्य यो विभिष्टो
भागोऽन्तरङ्गरीटान्मरुत विज्ञाय विभागो ज्ञात्वा वदयामत्युपयोगिनं स्थानविशेष
प्रयोजयेत्, विभागेन सन्नयं नयेत् । नाट्यदेशानुसारेण प्रयोक्तव्यते यो देशोऽव-
शिष्यते तत्रैव चानुरध्यायम् । अत एव वामदक्षिणभावयो वृत्तविन्यासः, शिष्टे
वदयाविभागः ॥३॥

१. KSS. चतुर्दशोऽध्याय ।

२. NS. फलदा ।

ये नेपथ्यगृहद्वारे मया पूर्वं प्रकीर्तिते ।
 तयोर्भाण्डस्य विन्यासो मध्ये कार्यं प्रयोक्तुमि ॥२॥
 १ कथयामिनामो निर्देश्यो रङ्गपीठपरिचयात् ।
 परिश्रमेण रङ्गस्य २ कथया ह्यन्या विधीयते ॥३॥
 ३ कथयामिभागे श्रेयानि गृहानि नगराणि च ।
 ४ उद्यानारामसरितस्तथाध्वमा द्वाटयो तथा ॥४॥
 पृथिवी सागराश्चैव त्रैलोक्यं सखराचरम् ।
 तर्थाणि सप्तद्वीपाश्च पर्वता विविधास्तथा ॥५॥
 द्यौर्लोकश्चैव लोकश्च रसातलमथापि च ।
 वैश्वनागास्तथाश्चैव गृहानि भवनानि च^१ ॥६॥

रङ्गस्य को विभाग इत्याह—ये नेपथ्यगृहद्वार इत्यादि । पूर्वमिति द्वितीयाध्याये प्रकीर्तिते भाण्डस्य नवातोद्यमहिनस्य त्रिपुटारस्य । १। ११ विमित्याह कथयामिनाम इति । तेन भाण्डेन यत्परित आश्रितं तद्विषयं तेषां रङ्गपीठस्ये निष्क्रमणावेगमस्यापुनःश्रेणी स्थानविभागा निर्देश्य त्रैलोक्याणि सप्तचरिण्यः । ननु र स्थानविभाग इत्याह—परिश्रमेणेति । परिश्रमस्त्यजेनेति परिश्रमं यार्थादिननिर्देशं गृहसादकस्यापि रङ्गदेशस्य स्थाननिर्देशनापरिचयात् । यथा—‘आशङ्कमुद्रङ्गात्र’, ‘अभिषांनेन पादेन’ (१२-१०२) इत्यादिना दिशो नु प्रागादयं तादि-
 म्भूतमस्यैव ॥३॥

ननु भाण्डवायविनिर्मुक्तो रङ्गपीठस्ये प्रमविदोपस्थाननिर्देशकतुल्यः । अभ्येत्याह-
 कथयामिनाम इत्यादि त्रिगिष्टे त्रिष्टे देशे स्थानान्तराणि रङ्गपीठानि तानि त्रिचक्रमस्तरणार्थमुपगम्यत्वेन पठनीयः । गृहादीनि पृथ्वीरमराणां तन्मोक्षानुनदशा-
 हानानि सर्वमद्रुह्य त्रैलोक्यमित्युक्तेऽपि स्मरणार्थं वर्णनोद्देशेन ॥५॥६॥

ननु सर्वत्र प्रयोगे सर्वे त्रैलोक्यचरिणः स्थाननिर्देशः (भिन्ना गृहा) नि-
 मभारितः । नेति द्वायति नगरे वेत्यादि । निधानैरनुज्ञा अट्प्यादय पाठात् प्राह्य-
 इति वातोऽनया द्यौस्तते । यत्र-यत्र यात्रां वृत्तान्त इति वृत्तमवापत्त प्रत्येकं वर्ण-

१. NS कथा ।

२. NS. ह्यन्या कथा भवेद्विद् ।

३. NS. कथा ।

४. KSS उद्यानाराममहिमो देशो प्रामोद्वी तथा ।

५. KSS, NS वनानि च ।

नगरे वा धने वापि धर्मे वा पर्वतेऽपि वा ।
 यत्र वार्ता प्रवर्तते तत्र कट्या प्रवर्तयेत् ॥७॥
 बाह्यं वा मध्यमं वापि तथैवाभ्यन्तरं पुन ।
 दूरं वा सन्निकृष्टं वा ^१देशं तु परिकल्पयेत् ॥८॥
 पूर्वप्रविष्टा ये रङ्गं ज्ञेयास्तेऽभ्यन्तरा ^२ मुखे ।
 पश्चात्प्रविष्टा ^३विज्ञेया कस्याभागे तु बाह्यत ॥९॥
 तेषाम् तु दशानेच्छुर्यं ^४प्रविशेद्भङ्गमण्डलम् ।
^५दक्षिणाभिमुखं सोऽयं कुर्यादात्मनिवेदनम् ॥१०॥

तत्रमध्ये यो देशविभागस्तमेव प्रवर्तयेत् रङ्गपीठे दर्शयेत् न सर्वमित्यर्थः ॥७॥ विविष्टे देश इत्युक्तं तं रङ्गपीठस्य विशेषं दर्शयति बाह्यं वेत्यादि । भागत्रितये सति कस्मिंश्चिद्भागे देशादि भरपयित्वा सर्वत्र दूरादिभेदं परिकल्प्येन, भूयस्त्वाल्लपत्वादि भिन्नेन परिक्रमेण कल्पयेदित्यर्थः ॥८॥ बाह्यादिभेदं निरूपयति पूर्वप्रविष्टा इति । पूर्वभूता प्रधानभूता सन्त पूर्वं ये प्रविष्टास्ते अभ्यन्तरा इति तदधिष्ठितो देशविशेषोऽभ्यन्तरवदया प्रधानभूतस्तु पूर्वप्रविष्टोऽपि प्रधाने प्रविशति स्वकदयान्त्य इत्येव । पश्चात्प्रविष्टानां तु स्थानं बाह्यवदया । ते तु येन स्थानविशेषेण प्राक् प्रविष्टभुवत्सर्पन्ति न देशो मध्यमा वदया ॥९॥

एतदुक्तं भवति पूर्वप्रविष्टस्य स्वस्थानं एवेतिवृत्तोचितगृहोद्यानादिविभागः पश्चात्प्रविष्टस्यापि पूर्वप्रविष्टेन सह यावन्न समिलनं तावत्प्रेक्षायामेव । मध्यमवदयायां तु गतिपरिक्रमादि तत्समेलनार्थम् । समिलितानां तु वदयाविभागो विच्छिद्यत इति समिलनं इतिवृत्तं स्थानमाह तेषां स्थितिः । पूर्वप्रविष्टानां कर्माणि पट्यी । पूर्वप्रविष्टस्य यो दक्षिणो भागस्तं वीक्षमाणं स्थितो यथा प्रेक्षकस्य यं पराट्मुखीभवनीत्यर्थः । एषा प्रवृत्तये दक्षिणतमदिक् क्रमः एतद्विपरीतमन्यत्र । प्रवृत्तपक्षवदोद्भाविनः क्रममपश्येन सूचयति । तेनेदमाह प्राधान्येनोत्तराभिमुखं दक्षिणस्यामात्मनिवेदनं यथावदिति वृत्तवशात्तादृङ् निबध्यते । पूर्वप्रविष्टैः सह समिलितस्य सर्वं बाह्यवदयामेवेति तु गच्छाम्यायः ॥१०॥ का अस्तिह पूर्वा दिगित्याह यतोमुखमिति तमस्तं पदम् । यदनेन भाण्डस्य मुखं सा दिक् पूर्वा । ननु भाण्डस्य मुखं दुर्गामित्याह

१. KSS. देशात् ।
२. KSS., NS अभ्यन्तरे ।
३. NS. ते ज्ञेयाः ।
४. NS. मत् ।
५. GOS. दक्षिणाभिमुख ।

श्वतो मुञ्च भवेद्भाण्ड द्वार नेपथ्यस्थ च ।
 सामतय्या तु दिक् पूर्वा नाट्ययोगे न नित्यम् ॥११॥
 निष्क्रमेणैव तस्माद् स तेनैव तथा व्रजेत् ।
 दत्तस्तस्य कृत तेन पुष्पेन निवेदनम् ॥१२॥
 [निष्क्रान्तोऽयं प्राञ्चापि प्रविदेष्टि तद् गृहम् ।
 दत्तं प्राप्नोति स पुरस्त्वेन धानो निष्क्रमेत् ॥१३॥
 अपराधेन प्राञ्चापि तेनैव सह गच्छति ।
 तथैव प्रविशेत् गृहे मेकाशी सहितोऽपि वा ॥१४॥
 ततोऽप्यापि प्रविशति कल्याणयो विनिर्दिष्टम् ।
 परिक्रमेण वृद्धस्य स्वस्या कल्याणिनीम् ॥१५॥
 समीच मरितो गच्छेन्नोर्ध्वं च परिवाहितः ।
 अथ प्रक्षालिकायापि विमोक्षा हृदयो दत्तो ॥१६॥
 संज्ञं भूमिस्तु बहुभिर्विदृष्टा स्यात्परिचर्यं ।
 मध्या वा सन्निदृष्टा वा तेषामेव विह्वलयेत् ॥१७॥
 नगरे वा बने वापि सागरे च देहेऽपि वा ।
 दिश्याना समन कानं शूषे धर्षेत् वा पुन ॥१८॥

द्वारमिति । नेपथ्यचङ्गेन गृहस्य पूर्वमुञ्च द्वारम् भाण्डराशनं तु नम्य प्रविशोक्तं
 पूर्वेना प्रवृत्तस्य प्रागन्यज्ञानेन ॥११॥ तेनैवेति पूर्वप्रविष्टायाः प्रा-
 योनेनेत्यर्थः ॥१२॥

एव वाच्यं वा मध्यमं वापि तर्ध्वान्मनारमिति दूरं वा सन्निदृष्टं केनादि विभज्यति
 संज्ञं भूमिरिति ॥१३॥ (विह्वलानां मध्यान्निदृष्टवतीति न केवमन्यथा वदुः प्रवृत्तमेव ?)
 परिचर्यं विधाय नाट्ययोगेति इत्येवमिति नगरे केनादिना प्रयोगेन ॥१४॥ प्रयोगो
 नाट्यम् । दिश्याना देशोर्ध्वानां दिशावादिदृष्टान्तानां समनरादिदृष्टादिप्रयोगेन
 वशाकायेनैव आकाशनामिना विधानेन, माध्या वा अर्धमन्यथा, नन्वाभिरां वनाश-

१. KSS. does not read.

२. KSS., NS. read as—निष्क्रमेणैव नरत्रयं नट कान्ते केनचित् ।
 सविक्रमेणैव तेनैव कृतं देव निवेदनम् ॥

३. KSS. सन्निदृष्टा ।

४. NS. सर्वे शूषेऽपि ।

आकारेण विमानेन मययाप्यम वा पुनः ।
 विविधानि क्रियाभिर्वा नानार्थानिः प्रयोगतः ॥१६॥
 नाटके वृत्तवेधाणां दिव्यानां भूमिसञ्चरः ।
 मातृपे वारगादेषां यथा भवति द्योतनम् ॥२०॥
 [भारते त्वय ईमे वा हरिर्वर्ष इत्यावृते ।
 रम्ये किंपुरुषे वापि कुत्सुत्तरकेषु वा] ॥२१॥
 विष्णोना छन्दगमनं ^१सर्वतर्पणं कर्तितनम् ।
 भारते मातृपाणाञ्च यमनं सविधीयते ॥२२॥
^२गच्छेद्वि विदृष्टस्तु देशानवशान्तरः ।
 अङ्गच्छेदे तमायस्मिन् निर्दिशेद्वि प्रवेगं ॥२३॥
 अङ्गः प्रमाणं गन्धा तु कार्यत्तार्थं विनिर्दिशेत् ।
 तयागाने तु कामस्य अङ्गच्छेदो विधीयते ॥२४॥
 हनो मुहूर्तो घानो वा दिव्यो वापि नाटके ।
 एकाङ्गे मविग्रान्यो योत्रस्यायं वशानुपः ॥२५॥
 अङ्गच्छेदे तु निर्वृत्तं मानं वा यत्रमेव वा ।
 मोक्षं यथाप्रवर्तनं कार्यमङ्गुलमायनम् ॥२६॥
 एवमु भागते वयं वदन्तां कार्यं प्रयोगतः ।
 मातृपाणां मन्त्रिणां तु विष्णोनास्तु निशेधन ॥२७॥

हस्तादिश्रयानि विविधरीदनानिः कार्येभिरिति मन्त्रः ॥१६॥ न च दिव्यानामेव एव
 प्रकारः किं तु अन्तोऽन्त्योन्त्याह नाटः इति । वेपथ्वेन नानादहनं वपुर्नंदनं ।
 त्वेन वपुर्नाकादनुद्विनिताच्छ्रवणं वाक्कां देवानां मातृपे दर्शनं भवति, यदा
 नाटके प्रयोगे वेपथ्वेन वृत्तवत्तः सवर्गान्निनिनि सञ्चरः भूमिरेव ॥२०॥ यत्र तु
 देशेषु मानान्तरं नाह दिव्यानामेव । पुरुषेषु त्वेन नानान्यविधिरिहाह मातृ
 इति न विनादृष्टादिविषयः ॥२२॥ वयं प्रवारादाह हैमवत्ता इति । हिमवति वाट्ये-

१. KSS. वर्षेवेनेष्टु कारयेत् ।

२. GOS. विदृष्टं यन्तु गच्छेद्वि देशं कामेदशान्तरः ।

हिमवत्पृष्ठमस्ये तु कृत्वासे पर्वतोत्तमे ।
 यथाश्च गृह्यकार्ष्वेय धनवानुचराश्च ये ॥२८॥
 १२८ पिशाचभूताश्च सर्वे हेमवता. स्मृता ।
 हेमकूटे च मन्धरा विर्तेया माप्सरोमणा ॥२९॥
 सर्वे नामाश्च विपद्ये शेषाप्नुक्तिधरा ।
 यद्वापेरी प्रवस्विताद् ज्ञेया देवमया कुपं ॥३०॥
 नीले तु वैद्यमये अतिदा मृदाययस्तथा ।
 दंष्टाना वानवाभाश्च द्येतपयन इत्येते ॥३१॥
 पितरश्चापि विज्ञेया भूम्नवन्त समाधिता ।
 इत्येते पर्वता धेष्ठा दिव्यानामा प्रवर्णिता ॥३२॥
 तेषां विद्याविभागद्वयं जम्बूद्वीपे भवेदयम् ।
 तेषां न वेष्टितं कार्यं सर्वं सर्वं बर्षपरायम् ॥३३॥
 परिष्ट(ष्टे)द्विद्वेयस्तु तेषां मानुषलोकवत् ।
 सर्वे भावाश्च दिव्यानां वर्या मानुषसंभवा ॥३४॥

नवा गतिरित्यर्थः एव सर्वत्र ॥२८॥३०। नीले दानि अतिरिक्तये सर्वत्र । दंष्टाना वैद्यम-
 मये, एतच्च वदे पिशाचम् ॥३१॥ दिव्यानां विद्याविभागद्वयमयम् ॥३२॥
 यत्तु वर्णान्तरं दिव्यगर्वतेषु मनुष्यैः गमनं नन्तरं तावदमित्याहुर्नयामि ।। अत्र
 इत्यर्थः । जम्बूद्वीप इव दिव्यपर्वतेष्वपि । दिव्यानां अति उच्चतराणां स्वानन्दयोग-
 यतिना गतिरित्यर्थः । एतत् स्फुटयति न तेषानिति ॥३३॥ परिष्टद्विद्वेयस्तु नदीय
 परिष्टार स्थाभिर्नो न कार्यं इत्यर्थः । परिष्टद्वीपे वा ज्ञानं नद् इत्यर्थः दिव्यानि
 न प्रदर्शनीयम् । यत्र तर्हि, इत्याह मानुषेण मानुषेण । तेषां नदीय भव, वाय,
 वय, मानुषलोकाश्च यत्र मानुषे लोके भवावधारणे जायमाना समाशेनां तिरिदुःखं
 तापिनाय मनुष्याधिकमैव चरितं तदेव दिव्यलोकदुःखीनामर्थम् ॥३४॥ न विम-
 यीत्यनिमित्तं रूपं तेषां नदीय कार्यम् । तुरज्ज्वरले जड इति । भावा अवि-

१. NS रक्षोभूतापिशाचश्च ।
२. KSS. तथा ।
३. KSS. मिद्वज्जम्बूद्वीपस्तथा ।
४. NS उच्यते ।
५. NS दिव्यानामा भवन्ति हि ।
६. NS. यथा ।

नियान्वनिगित्य यत्तन्न कार्यं प्रयोक्तृभिः ।

इह भावा रसाश्चैव दृष्टावेव प्रतिष्ठिता ॥३५॥

दृष्ट्या हि सूचितो भाव पुनरङ्गुविभाव्यते ।

[एव वदमादिभाषास्तु भया प्रोक्तो द्विजोत्तमा ?] ॥३६॥

पुनश्चैव प्रवदयामि प्रवृत्तीनाम् लक्षणम् ।

चतुर्विधा प्रवृत्तिश्च प्रोक्ता नाट्यप्रयोगतः ॥

प्राच्यन्ती दाक्षिणात्या च पञ्चाली चोद्भवा गद्यौ ॥३७॥

चारिणो, यथा ह्यायिनो दृष्टावेवेति दृष्टव्यामिति व्यप्यति । दृष्टयेति सूचित सूचा-
भिनय एव विभाव्यते विभावादिनेपबुक्त्यन्ते स्फुटो भवतीत्यर्थः । अत एव न तेषां
चेष्टितमिन्धनेन साध्योऽप्ययमर्थः पुनरुक्तः प्राच्यन्त्यात् ॥३६॥

एव सर्वोपकारित्वादुद्देशस्य सङ्गहं सर्वं पदवाच्यमिदं तेनैव न शक्यं कदापि
विभाग सूचितस्तथापि चारोन्तरक्रमसङ्गेन वक्ष्यमाणानन्तरं दर्शितः । इदानीं
त्वाङ्गीकोरयोगिप्रसङ्गिप्रमुह्यष्ट, तत्र वृत्तीनामप्रतीतिरूपणं भविष्यति, तत्र च
हेतुः सूच्यध्याय (अ-२०) एव वदयाम । यथापि धर्मी पूर्वमुद्दिष्टा तथापि यत्र वार्ता
प्रवृत्तः (११-७) इत्यनेन पदवाच्यमात्रेणैव विभागप्रसङ्गेन च देशविभाग-
प्रतिपत्त्या प्रवृत्तयः आदिष्टाः । न च पात्रस्य यत्र प्रवृत्तेः कदापि विभाग उत्तरद्वारेण
दाक्षिणात्यावयोः प्रवेष्टः अन्ययोस्तु मध्येनेत्येव प्रवृत्तिविभागः प्रवेशकभेदमादि-
यति । सोऽपि तत्संज्ञेनेदमिति तदुपयोगित्वेनापि समनन्तरं प्रवृत्तयो वक्तव्या इति
मनसि कृत्वाह चतुर्विधेति । प्रवृत्तिः यस्मादिति प्रस्ता । वस्मादिति चतुष्टयप्रदानः ।
अर्थं तावदाह पृथिव्यामिति । प्रवृत्तिः देशविशेषणता येषमायाममाचारखं विध्यप्रतिदि-
श्यते । तत्रैव योजना देशे देशे येष्वेव वेपादयो नेपथ्य, भाषा वा, आचारो लो-
कास्त्रयवहारः, वार्ता कृषिपाशुपान्यादिजीविरा इति तान् प्रस्थापयति पृथिव्या-
दिमवसोऽविद्याप्रसिद्धिं करोति । प्रवृत्तिर्वाह्यार्थं यस्मान्निवेदने निरीयेन वेदने ज्ञाने
प्रवृत्तिश्च । “अन्वेषा भुवने प्रवृत्तिरमवद्रामेण राक्षस्य यत्” इत्यादौ ।

अयं मन्त्राप्रदाने स्वाभिप्रायमाह ययेति देशा इति । तत्तत्त्वापि चतुष्टयी
प्रवृत्तिरित्युक्तं न चत्वार एव देशाः । स्यादेतदेव तावत्संज्ञावदुक्ता अभ्यापिकास्तु
त्यक्ता इत्यादिवाह समानलक्षणत्वात्ता प्रयोग इत्युच्यते महद्भिरिति शेषः । प्रयोग

१. NS. तेषामनमिष यत्तु ।

२. NS. दृष्टव्यामेव ।

३. KSS., पुनरङ्गः । NS. पदवाच्यः ।

४. NS. प्रयोक्तृभिः ।

अत्राह प्रवृत्तिरिति कस्मात् ? उच्यते पृथिव्या नानादेशवेद्य-
भाषाचारवार्ता प्रस्थापयतीति वृत्तिः । प्रवृत्तिश्च निवेदने । अत्राह-यथा
पृथिव्या बहवो देशाः^१ सन्ति, कथमासाद्यचतुर्विधत्वमुपपन्नं, समानतक्षण-
स्थासां प्रयोग उच्यते, सत्यमेतत् । समानतक्षण आसां प्रयोगः । किन्तु
नाना देशवेद्यभाषाचारो लोको इति कृत्वा लोचनानुमतेन वृत्तिसिद्धिरस्य^२
नाट्यस्य वृत्तीनां मया चतुर्विधत्वमभिहितं^३ भारती मारुतो कंठिचारभटी
चेति । वृत्तिसिद्धिरस्य प्रयोगैरभिहिता देशाः । यतः प्रवृत्तिचतुष्टयमभिहितं
प्रयोगश्चोत्पादितः । तत्र दाक्षिणात्यास्तावत् चतुर्लक्षणव्यापारः कंठिचारभाषाः
चतुरमपुरतलितान्नाभिनयाश्च । तद्यथा—

इति नाट्यम् । चतुर्लक्षणव्यापारः समानतक्षणानामेव भाषाचारस्य भावः मारु-
तप्रयोग इत्येव व्यवहारः, मुष्मन्नेन न तस्या व्यवहार इति चेदिति । यथा च
यामकोपलोभमोहैस्तु गारुडोऽनन्तरादि प्रत्यक्षं भाग्यं पराक्रियन् तदा
प्रत्यक्षेति ।

अतु चतुर्लक्षणप्रयोग इत्येव नान्यथोक्तः प्रविष्टिः व्यवहार इत्याहुतम् ।
विस्मरणशीलो भवान् न स्मर्यते । उक्तं पूर्वतन्त्रान्ते (अध्याय ५३) इत्येवात्रादि-
पाञ्चालदाक्षिणात्योक्तमामयम् । कर्तव्यं पूर्वतन्त्रम् । १८१ । इति पूर्वतन्त्रं प्रयोगस्य
गर्भापानीयस्थानीय इत्युक्तम् । तत्रैवाभ्युपगमपूर्वमुत्तरमाह । अतु गत्यभिग्राहिना
नानादेशवेद्यैस्तन्त्रेण चतुर्लक्षणमोक्तदेशादिशब्देन प्रवृत्तिमभिदधता । आशामिति
व्याख्यातम् । विस्मरणादिनोत्तरं एतदुक्तं भवति वृत्तिसिद्धिं वृत्तीनां भिन्नमार्ग-
वृत्तिम् । अतु वा प्रवृत्तिः इति तथैवाभ्युपगमः प्रवृत्तिः । तस्याह लोचनानुमतेन भाषणम् ।
लोचनस्य हि दाक्षिणात्यं पूर्वदेशं, पश्चिमदेशं उत्तरभूमिरिति चतुर्धा विभागोऽस्ति,
न चैव निनिबन्धनं (चित्तवृत्तिभेदं) मारुतमभिव्याजम् । तस्याहि दाक्षिणात्यं
शृंगारप्रचुराया कंठिचारा मध्यः । पश्चिमदेशास्तन्त्रेण मर्हतीनां तनु माति, मति धर्मं
प्राधान्ये मारुतस्य । प्राच्येण तु घटाटोपव्याख्याम्बरप्राधान्यं भाषणमभिव्याज-
योगः । उत्तरभूम्यां यद्यपि प्राधान्याद् भाषणमभटीभाषणधारि कंठिचारीनां
शृंगारमयप्रयोगमहिष्णवी जनाः । यदुच्यते “प्रयोगस्त्वन्वयोनाय” (१३-५१) इति ।
अथगच्छन् तत्रप्रयोजनं नृत्तकाद्यादि । इत्येव चित्तवृत्तिभेदमाहवान्त्रोक्तस्य चतुर्लक्षण-
विभागः न एवास्मिन्नुक्तः ।

१. NS. नानादेशः ।

२. NS. लोचनानुमतेन वृत्तिसिद्धिरस्य ।

३. NS. भारुवारभटी मारुती कंठिचारी चेति । वृत्तिसिद्धिरस्य चतुर्लक्षणप्रयोगः ।

महेश्वरो मलयः सह्यो मेकलः पातमञ्जरः^१ ।
 एतेषु ये धिता देशा स शेषो दक्षिणापथः ॥३८॥
^२कोसलस्तोशतश्चैव कलिङ्गा ययना रसाः ।
 द्रविडान्ध्रमहाराष्ट्रा वेंण्या धै वानवाहिना^३ ॥३९॥
 दक्षिणस्य समुद्रस्य तथा विन्ध्यस्य चान्तरे ।
 ये देशास्तेषु युञ्जोन् दाक्षिणात्मा तु नित्यम् ॥४०॥
 भावन्तिका वैविदिषा भीराष्ट्रा भालवाग्नया ।
 सङ्घयास्त्वय सौवीरा^४ घातर्ता सार्धुर्देयकाः^५ ॥४१॥
 दाशार्णाश्चैपुराश्चैव तथा धै मातिकायता^६ ।
 द्रुवेत्पावन्तिकीमेते प्रभृति नित्यमेव तु ॥४२॥
 साश्वती कंशिरी चैव वृत्तिमेवा समाश्रिता ।
 भवेत् प्रयोगो नाट्येऽथ स तु कार्यं प्रयोक्तुमि ॥४३॥

तनु विमिश्रय मक्षेप आह । याह । यस्मात्तयोः यद्विषयेषामाचागादि
 युषन दस्ते प्रतिपद वक्तु क्षतनुयान् मिहितुमभ्यस्तु वा प्रयोक्तु द्रष्टु वा, चित्त-
 वृत्तिप्रधान चेद नाट्यमिति नदेव वक्तु ग्राह्यम् । एतदेव व्यष्टीकुर्वन्नाह भार-
 तीयवाहिना । प्रयोगे वागङ्गचेष्टासु अभिनिर्बुध्ता मीरप्रगिर्द्धमित्यर्थः । चतारैण
 तन द्रव्यावृणोते । तन्मोरप्रमिद्धचतुष्टयमवलम्ब्य यत्राया प्रयोग उल्पादित । अथ
 मन्वदिचरन्तर्नैर्बत्तीना चतुर्ष्वेव श्वात्तनामाश्रित्य व्याख्यानं, तत्र च वैपम्येण
 रूपणमुक्तम्, वृत्तीना हि मितिमिस्त चतुर्ष्वेव प्रवृत्तीना तस्माच्चतुष्टयमात्रेण श्वात्तनो-
 ऽपमिति व्याख्यानानि गजस्नानीयताया आनयनेनातूनविश्रीर्णं कृत इत्यास्ता तावत् ।

कंशिरी प्रायेण एषु द्वि वदुशीहि । अमामानाधिकरण्यात्मामानाधिकर-
 णेऽपि वा नामानायामादृशो भाषितपुस्त्रायावान् पुदद्मारः । वैशानिर्बुत्तास्तेषु
 भवा केत्यादिभ्युत्तिनिमित्तमात्रम् । एतच्च बहवाम मक्षेणेन (अध्या=२०) ।
 दक्षिणसमुद्रस्य विध्यपर्वतस्य च मध्ये ये देशास्तेषु दाक्षिणात्मा ॥३९॥ एतेनैव निट् सति
 देशभेदानां प्रतिपदपाठस्येदन्तरासाना एवंतच्छादिस्तेच्छानां नियमेन, प्रतिद्वया
 देशोपसंग्रहणार्थं कर्तव्याम् । एवमुत्तरं ॥४१॥ नित्यमेव त्विति अनादिरयं देश-

१ NS, मेयक पालपञ्जर. KSS. मेया-पलपञ्जरः ।

२ NS. कोशला ।

३ KSS, NS. वानवाहिनाः ।

४ NS. आतर्ताः ।

५ KSS. मादुदेयकाः ।

६ KSS., NS. वैशानिवाहिनाः ।

मन्त्रा वन्त्रा कातिन्त्राश्च यत्ताऽर्चोऽङ्गमानयः ।
 शोभता नेराऽकारचं वन्नगिरिबहिर्गिराः^१ ॥८८॥
 तथा प्लवङ्गमा श्रेया मलदा मस्तर्तरा ।
 दहोत्तरभूतयो भागंश २भाग्यस्तया ॥८९॥
 प्राप्नोतिषा पुतिन्त्राश्च वंदेहान्ताऽतिप्लवा ।
 प्राप्ता प्रावन्त्यश्चं व पुञ्जन्तीहोऽङ्गमाधीन् ॥९०॥
 अन्वेति देता प्राप्ता ये पुराणे सम्प्रकीर्तता ।
 तेऽपु पुञ्जते ह्येषा प्रवृत्तिश्चोऽङ्गमाधी ॥९१॥
 पाञ्चजाता सौरसेनाश्च काश्मोरा हस्तिनापुरा ।
 बाह्योरा ३श्लेषाश्चं मद्रकोप्रीनरास्तया ॥९२॥
 हिमवनमधिना ये तु यन्त्रायाऽङ्गोत्तरा रिताम् ।
 ये धिता वं जनपदान्तेषु पाञ्चजातमध्यमा ॥९३॥
 ४शास्त्रातमध्यमायान्तु सास्त्रराजराष्ट्री स्मृता ।
 प्रयोगस्तत्त्वणोत्तावं जातिद्वयतिरिक्ता ॥९४॥
 द्विषा विषा मदराजा रङ्गोऽपरिक्ता ।
 प्रदक्षिणप्रदेना च तथा चाप्यप्रदक्षिणा ॥९५॥

भेदन विलसुनिकम् । इतो हि यथाश्रयणात्मना दग्धेशोक्तिः स्वभावेन । ८३।
 बाह्येन ताव द्वागामाश्रयिणां दृष्टान्तेन ज्ञातुं शक्यं । ८४।
 तत्र प्राप्तेनाता नोपायन श्रेया उता समुत्तिष्ठन्त्यतो मातर १५भावनय-
 र्तिन्त्राङ्गमाधी अत्र लोकाविज्ञानानुमतेऽङ्गोत्तरा विरचितेन २विज्ञान-
 गणनाम् । गिरीनाम्नये ३दक्षिणादिना विगीता ४हिमरा ५देहिना विदेहा
 भेदकम् इति समागत्य अत्रि रूपम् । ८५। पुराण-द्वारापूरुषादयम् । एतेति
 भारन्त्रिकी प्राप्ताऽपि प्राप्ताऽपि । ८६। तुल्यताऽपि दृष्टान्तेन प्रवृत्ति-
 मायादेव य प्रदक्षिणा ते तु अङ्गारागहिष्णुताश्च ३दक्षिणेन न पठिता । ८७।
 अन्वयोऽप्यर्थ इति वेत्त कनिशीमनुयानाति ॥९५॥

१ KSS, NS मन्त्रगिरिबहिर्गिरा ।

२. KSS, मदराजा ।

३. GOS, पाश्चा ।

४ NS लोकाधी ।

५. KSS. reads the ३ after two verses.

वावन्ती दक्षिणात्मा च प्रदक्षिणपरिचये ।
 अपसव्यप्रदेशास्तु पाश्चात्तो षोडशायधो ॥५२॥
 वावन्त्या दक्षिणात्माया^१ पाद्वद्वारमयोत्तरम् ।
 पाश्चात्त्वानोद्भागध्या योन्य द्वारन्तु दक्षिणम् ॥५३॥
^२एकीभूता पुनश्चैता प्रयोक्तव्या प्रयोक्नुमि ।
^३पार्यंद देशकालौ धाम्पयंपुक्तिमवेद्य च ॥५४॥
 येषु देशेषु वा ^४कार्या प्रवृत्तिं परिकीर्तिता ।
 तद्वृत्तिकानि स्व्याणि तेषु तज्ज प्रयोजयेत् ॥५५॥
 एकीभूता पुनस्तथेता नाटकादौ भवन्ति हि ।
 अवेद्य वृत्तिधातुल्यं तत्तत्कर्म समाचरेत् ॥५६॥

दक्षिणोत्तररश्मिरेकेण परिक्रमणस्यानाभावात् न नट्याद् द्वे प्रवृत्ती एरीद्वयं
 प्रयोगाभिधानम् । तत्र दक्षिणात् उत्तरेण द्वारेण प्रविश्य पश्चिमाया दक्षिं परिक्रम्य
 ततोऽपि दक्षिणस्या तन. पूर्वस्या तत, उत्तरस्या परिक्रमेन । परिक्रम्य च तस्यामेव
 दिक्षयात्मनिषेदनं पुनर्यान् । तदुक्तं दक्षिणाभिमुख इति । तन उत्तरस्या पूर्वा ततोऽपि
 दक्षिणा तन पश्चिमा प्राप्योनरद्वारेणैव निष्क्रमित् । एव सात्वत्यादौ, तद्विपर्ययेण
 पाश्चात्त्या । तदस्या दक्षिणद्वारेण प्रवेशो निष्क्रमण च प्रदक्षिणेन दक्षिणदिगा
 प्रवेशोऽप्यन्तरवदंगव्यवस्थितपात्रनिष्ठ एवेति स्यात् । एवमपसव्यप्रवेश इति ॥५४॥

विशेषान्तरमाह एकीभूता इति । पार्यंदमिति । परिपदि स्वामित्वद्वयं वा
 प्राप्यन् देशद्वयं कावचं प्रयोजनकृतं बहुतरपात्रपरीक्षायांनोचितं यद्वैचित्र्यं तत्कृतं
 मिदमवेद्यं मङ्करोऽपि वर्तव्यं, तदाह एकीभूता इति प्रधानानुषासिन्य एवेत्यर्थः ॥५५॥

एव प्रयोजनपरि परिक्रमोपयोगः । प्रवृत्तीनां प्रत्येकविषयेऽपि तं धर्मयन्ताह
 येषु देशेष्वित्यादि वा प्रवृत्तिरित्यर्थः, सा वृत्तिर्वेषु रूपेषु तेषु । तेन वादमीर
 देशगतं नायकं नाटिकानुचिता नस्या वैमित्रीप्राधान्ये दक्षिणात्सोचिनत्वान् । देशादौ-
 चिरं तच्चैष्टिमव्यावर्तनेन प्रतीतिविधाताद्रममयत्वाम्नाय । रमादिव नाट्यस्य
 प्राणाः व्युत्पत्तिरपि वा परेव भवेन् अमरप्रतापगङ्गा च समुत्पत्तात् विहङ्गादेव प्रयोग-
 मित्यनेनाभिप्रायेणाह नद्वृत्तिरानीति । येषु देशेषु यो वृत्तिप्रकार उच्यते स येषु
 रूपेषु नाटकाशीनामनयनमेव भवति, तानि रूपानि जेष्ट्वानि तद्देशगतनायकप्राधा-
 न्येन वर्तव्यानि न विना नटेन च ॥५६॥

१. KSS, NS. योऽप्य ।
२. NS. एकीभूता ।
३. KSS., NS. वर्तं च देशकालौ च ।
४. KSS., NS. पूर्वम् ।

[सायं बाहृत्यमेवस्य देवाणामथ बुद्धिमान् ।
 देवामन्यस्य बाहृत्य प्रवृत्तिं पुरयेत्तदा] ॥५७॥
 प्रयोगो द्विविधश्चैव चित्तो नाटकाध्ययः ।
 गुणुमारस्तथाऽपिदो नाट्यपुञ्जमनाध्ययः ॥५८॥
 यत्साविद्वान्नाहम्नु च्छेद्यनेष्टात्मात्मकम् ।
 मायेन्द्रजानबहुत पुस्तनेरम्यमयुतम् ॥५९॥
 पुरयेच्छुनिर्मुञ्जमन्यप्रीक तथैव च ।
 सायस्यारभटीपुस्त नाट्यमाविद्वत्तजितम् ॥६०॥
 हिम समवकारद्वय व्याधोगेहामृणो तथा ।
 एताभ्याविद्वत्तजानि चित्तोयानि प्रयोक्तुनि ॥६१॥
 'एषां प्रयोग कर्तव्यो ह्येत्यवानवराक्षसः ।
 उद्धता ये च पुर्या शीयवीर्यवत्तान्विता ॥६२॥
 नाटक मप्रकरण भाषो योभ्यधुनाटिके ।
 गुणुमारप्रयोगानि मानुषेन्द्राभितानु वे ॥६३॥

नाट्यमन्त्रवाच्यस्य प्रयोगस्याध्ययो नाटकमन्त्रोऽत्र न रूपविरुद्धो, अपि तु नाट्य एव यथा—

"हास्यस्थानानि यानि स्मृ बाधोत्पन्नानि नाटके" (अ २२) इत्यत्र नाट्य-
 मुनयति प्रेक्षारान् (स्वाधेयेन) सवेद्येन ? व्युत्पत्त्या च तथा तद्भाषानुप्रवेष्टेन
 प्रयोक्तुनि । नाटके कृतानि पाठे गानाणि विक्षिप्यन्ते अभिनयप्रयोगावाग्मादिनि
 गजानां । अन्य तु नटमन्त्रात् वाट्यादिवचनार्थं बुद्धिगुणो नटानां वम
 दनाध्यामिति गानचरणयोश्च दनापादिविशेषणत्वाद् बुद्धिगुणो (पा—५-१-१३४)
 मोरिह न निद्रामिति नैव शङ्कितध्वमेतस्त्वैकान्तिक स्तोत्रमिति । ५८। भाविद्व
 उत्पत्ति, अज्ञाना हारो हरण यत्र । ऐदेन नेदन प्रधान आह्वय मद्राम, आह्वय ते
 परस्पर वीरा यत्रेति । माया मन्त्रीयपादिद्वय रूपपरिवर्तनादि, इन्द्रजान हृम
 लापयसाध्यादिद्वय, पुनः द्रुममयमाह्वयत्वात् । ५९। भाविद्व स्त्रीकर्मस्तराणां स्वह
 रधने एव यदस्य । ६०—६१।

शीयमभोरुच योदमुग्धाह, वल वायधर्म पराक्रम । ६२। मानुषेन्द्राणि बाटु-
 र्वापेक्षमात्र । एव चत्वारि भिन्नानि हिमादीनि उद्धतानि, यमेगुणुमारानि
 नाटकादीनि ॥६३॥

१. KSS नाट्यवाधमा ।

२. NS. नाट्यमाविद्वमेव तत् ।

३. KSS एव ।

यद्य बाह्यप्रयोगेषु प्रेक्षागृहविर्वाजते ।

विदिद्वयं भवेद्रङ्ग कदाचिद् भर्तुं रातया ॥६४॥

पृष्ठे कृत्वा कुतप नाट्ये युक्ता यतो मुख भरता ।

सा पूर्वा भन्तव्या प्रयोगकाले तु नाट्यर्धे ॥६५॥

द्वाराणि यत् चैव भवन्ति चास्य रङ्गस्य दिग्भागविनिश्चितानि ।

नाट्यप्रयोगेण सत्तु प्रवेशे प्राच्यां प्रतीच्यां च विंशति प्रवेशः ॥६६॥

विधानमुत्क्राम्य यथा च रङ्गे विना प्रमाणाद्विदित प्रयोगे ।

द्वारान्तु यस्मात्तामृङ्गभाण्ड प्रचीं दिशं तां भनसाऽप्यपत्येत् ॥६७॥

यद्योनुरूप प्रथमन्तु येषोनुरूपश्च गतिप्रचारः ।

गतिप्रचारानुगतश्च पाठ्य पाठ्यानुरूपोऽभिनयश्च कार्यः ॥६८॥

धर्मो या द्विविधा प्रोक्ता भया पूर्वं द्विजोत्तमा ? ।

लौकिकी नाट्यधर्मो च तयोर्वदयामि लक्षणम् ॥६९॥

स्वभावमारोपणम् शुद्ध त्वविकृता तथा ।

लोकावार्ताप्रियोपेनमङ्गलोत्ताविश्रजितम् ॥७०॥

एतन्मन्त्रोपकारित्वाङ्गदयामाधारमुक्त्वा तदाक्षिप्तं च वृत्तमेदमभिधाय धर्मो निरूप्यन्ते । तथा हि लोकास्वभावमेवानुवर्तमान धर्मोदयम् । लोको नाम जनपदवासी जन, जनपदश्च देश एव, न च प्रवृत्तिकमेण प्रशङ्कितः, तन्मन्त्रोपेनैव तावदध्यापना । सा चाङ्गिकरोपयथा वक्तव्या । मन्त्रोपेनैव चाचिकाहर्मादि विपनाप्युच्यन्ते तुल्यलक्षणत्वादिनि । सा च द्वेधा । यद्यपि लौकिकधर्मस्य निरूपेण नाट्ये न पश्चिदधर्मोऽस्ति, तथापि न यत्र लोकासनप्रक्षिप्तधर्मो रङ्गनाभिरप-
प्राधान्यमनिराहमिन् वञ्चितस्यापारे वचिष्य स्थीकुरुन् नाट्यधर्मोऽप्युच्यते ।

नदेतदाह धर्मो या द्विविधेति । प्रोक्ता दृष्टिप्रेत्यर्थः । पूर्वमिति रमा भावा' रङ्गादिमहत्त्वमाश्रमरे (अ ६-१०) ६९ लौकिकस्य धर्मस्य मूलमूलत्वान्नाट्यधर्मं वैशिष्ट्येणैव प्रकृतिसंस्थानीयत्वेन लोकाधर्मस्य लक्षणं स्वभावमारोपणमि-
त्यादि । चाचिकारोपय धर्मो, काचिन्नाट्यविषया । यो यस्य स्वभावतो भावः स्यान् स्यामिष्यभिवायादिः तेनोपेनम् कथमपि कृतत्वादित्याह शुद्धमिति । शुद्धमिति स्वविवक्षितेनाध्यामिष्यत्वान् । तथा, इति कृत्वा । लोकावार्ता लोकाप्रतिष्ठि-
तव्या या प्रिया व्यग्रहारी वृत्तान्तमन्या शुद्धमेव कृत्वा युक्तं यन्नाट्ये नटनोय कार्यं सा लोकाधर्मो धर्मोऽस्ति नटनस्वभावेदोपचारात्मानामाधिरूप्यम् । अङ्गुलीतया वर्त-
नादिवया वर्जितं कृत्वा ॥७०॥ स्वभाववलपन्नप्रहारनादावगरविवादादाविव यनाका-
दिना लोकाधर्मोऽपेनम् । नानात्वेन च स्थीकुरुन् चित्रया प्रयोज्याया योपिदेव

स्वभावाभिनयोपेत नानास्त्रोपुदयाध्ययम् ।
यशोदान भवेन्नाट्य सोरुधर्मो तु सा स्मृता ॥३१॥
क्षतियाज्यत्रियोपेतमतिसत्त्वातिभायकम् ।
सोसाहाराभिनय नाट्यसप्तपक्षिणम् ॥३२॥
स्वशालङ्कारसमुक्तमस्वयमुपुदयाध्ययम् ।
यशोदान भवेन्नाट्य नाट्यधर्मो तु सा स्मृता ॥३३॥

प्रयोजनीं पुण्यं पुरुष इत्येकभूत यत्राम्यस्तपेष्टिमा मा लोकाधर्मो ननुमध्यपदेनाम् । यदि
वा समुदायरूपं वाच्यं तदा मनस एवदशभूता धर्मो ।

एतदुक्तं भवति—यदा वरिषंषावृत्तं वस्तुमात्रं वपयति तदात्र प्रयुक्तं, न तु स्यनुद्धृतं रञ्जनायेतिष्य, तथाप्यनुवेद्यमप्युदात्तं न तत्र न वास्यभागं प्रयोमभागदत्तं सोक्तमपिष्य अत्रोत्र धर्मो । अथाविनये सहकारिभ्यः द्वितित्थ्यात्वात्ता वेति दत्तात्तमादित्यत्र प्रवेष्टानाह सूचनयायाम् । वाक्यमादित्ययोहि तानामुदात्तस्य वा वैचित्र्ययोगात् वा धर्मः । तत्र विमेतद्भासमुद्भासमुच्यते तदभासमेतत् । ३१।

अथ नाट्यधर्मा लक्षणानि अनिवाक्यक्रियोपेतमिति । दृग्निहानादिशब्दमिति ।
 प्रथमं या उचितरञ्जकैरित्युक्तस्वरूपनामिका विज्ञा । यथा राज्ञोऽप्येव शमनिर्वाणनाथं
 ददात्यवेपथ्याक्षमरिजितनक्षत्रात्मना, तथा यदुपेतम् । भाव मन्त्र स्वभाव विल-
 युक्तिरूपानिप्रथमं यत्तिद्यम् कथितस्मिन्चित्तवृत्तयन्तरयुक्तमि यथ । यथा स्वभाववदल-
 विद्वत्परितोषप्रतिज्ञानात् यत्तत्तत्तन्मन्त्रिणां मुनिनां स्वीयार्थोक्तिपरिव्रज उभय-
 मरुत तथा स्वभावनामितिप्रथमं परिध्वा यथा राधया मन्दूतम् । एव भूतनिधिन
 तद्गतानाद्वधर्मा नटमता तु नाट्यवक्षणलक्षितं गुणैः सौभाग्यं शोभाप्रधानतया मनो-
 हरा य अल्लहाय तद्वशानरभिन्तर् उपपत्त्यागते । ७३। स्वभावद्वारमयात्रनया
 युता यत्र च पुण्या न स्वरूपे तिष्ठति, अत्र तु स्वीयवनाधर्मा प्रदीप्य पुण्यो यत्र त
 स्वरूपम् अत्रितु म्प्रिया प्रमुखा न तन्नाट्यधर्मा । अद्विष्टनन मभारतनामावधान
 ददनाह नंतर समवनाप्रतिष्ठमिति यदस्य अत्र तु मभाध्यमानवद मञ्जुवनाप्रवागि
 यत्तुपयोगि य । ७३। न ह्यामन्वयनस्यापि अथवपमन्वेत्यभ्युपमागस्य च ध्वज
 लोकेऽपि रक्षारत न भवति । केचन तन्त्रे तन्मोऽन्यापमानोदय द्योतयमुदाध्यायं —

तदवस्थि न तत्रास्य सवेरं पंनमहंति ।

इन्द्रासभवि यत्र ग्यात्मभक्ष्यत्र तु धर्मः ॥

* KSS 2014

२. KSS, NS मसबुर्. ।

लोकप्रसिद्ध इव्यन्तु यदा नाट्ये प्रयुज्यते ।
 मूर्तिमत् सान्नितापञ्च नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥७४॥
 अस्मन्नोक्तान्तु यद्वाक्यं न शृण्वन्ति परस्परम् ।
 अनुक्तं श्रूयते वाक्यं नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥७५॥
 शैलपानविमानानि चर्यवर्मायुधध्वजा ।
 मूर्तिमन्त प्रयुज्यन्ते नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥७६॥
 [य एका भूमिका कृत्वा कुर्वतकान्तेरङ्गराम् ।
 कौशल्यारेकवरबाहु नाट्यधर्मीति सा स्मृता] ॥७७॥
 या गम्या प्रमदा मूखा गम्या भूमिषु शृण्वते ।
 गम्या भूमिद्वगम्या च नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥७८॥
 ललितैरङ्गविन्यामस्तयोस्तिष्ठन्तपदधर्मः ।
 नृत्यते गम्यने यच्च नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥७९॥
 योऽयं स्वभावो लोकस्य सुखदुःखव्यापकः ।
 सोऽङ्गाभिनयसयुक्तो नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥८०॥
 यद्वेतिहासवेदार्थो बह्वृणा समुदाहृतः ।
 दिव्यमानुषरस्यर्थं नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥८१॥

यत्र निघमहेतु मोमगस्य तत्र नाट्यधर्मी व्यावृत्तमिति बहुपरिदाहरणनिर्वाण
 दिना दर्शयितुमाह लोकेति अभियोग्य क्रियामु पद मूर्तत्वात् वैद्यं सामिलाय
 लोकेऽपि बलाशित्पनत्पनाकलिनमनन्तदपि मूर्तिसपादनेन प्रयुज्यते प्रयोग विधते ।
 यथा भाषापुष्पके “तत्र प्रविशति ब्रह्मणाय” इति ॥७४॥ न शृण्वन्ति जनान्निकापवा-
 रितकयो । अनुक्तं श्रूयते, वाशशभापिनं, वनादावाकाशादी ॥७५॥ मूर्तिमन्त इति
 प्रक्रियामु धर्मगायनन्वात्प्रयुज्यन्त इत्यर्थः । तच्च—“अग्रे पर्वत एव यधमत्र गन्तव्यम्”
 इत्यादि । अर्थं भेटकं यमुनन्दादि अपूर्णस्य दास्वम्प्रविशतिरूपनया प्रयुज्यते
 ॥७६॥ ललितैरिति आवेष्टिनादिचतुर्विधकरणोपगृहीतवर्गलाप्रवर्तितैः । इतिस्तप्तानि
 यानि पदानि तेषां चतुस्त्रातादिना (अ ६-६७३-२८६) क्रमात्कालविभागाद्वचतुष्पल-
 त्वादयः । च शब्द दशगच्छार्थः । नृत्यत इव यद् गम्यते नृत्तमहर्षो या विज्ञाता
 मा गतिरित्यर्थः । तद्भावे नटी ॥७८॥ एतन्प्राणिनमेव नाट्यमित्याह योऽयं स्वभाव
 इति । अङ्गराजोद्यादिभिरभिनयैश्च समुपनन्त लोकस्वभावानुभावविलासोपेतत्वं विधाय-
 कस्य नाट्यधर्मीत्वं विधानमिति प्रथमाध्याये (१-११८) एतौनाट्यधर्मीत्यर्थं एवायं तत्र
 नाट्यमनपपरो वाक्यार्थ इति विवृतं चतुर्त्तर्वाध्याये ॥८०॥ प्रमदोपयोगेन सर्वाभि-
 नयप्रकारनारा नाट्यधर्म्यमिष्टिना, ता दर्शयति यद्वेति । चकार प्रयद्ग द्योनयति ।

यथैव कथ्याविभागोऽयं नानाविधितयाधितः ।
 रङ्गपीठगत प्रोक्तो नाट्यधर्मो नु सा भवेत् ॥८२॥
 नाट्यधर्मोऽप्रवृत्त हि सदा नाट्य प्रयोऽयेत् ।
 न ह्यङ्गानभिनयात्किञ्चित् राग प्रवर्तते ॥८३॥
 संपरय सहजो भाव सर्वो ह्यभिनयोऽयतः ।
 अङ्गालङ्कारं चेष्टाभिर्नाट्यधर्मो प्रकीर्तिता ॥८४॥
 एवैव कथ्याविभागस्तु धर्मो युक्तय एव च^१ ।
 शिरोया नाट्यतरयते प्रयोक्तव्याश्च तत्त्वतः^२ ॥८५॥

प्रोक्त इति समन्तरमेव ॥८२॥ कथ्याविभागश्च नाट्यधर्म्या उपगृह्यति नाट्यधर्मोऽयादिना
 उपदेशद्वारेण नाट्यधर्मोऽप्रवृत्त इति । ननु न ह्यङ्गानभिनयादिति । अङ्गानि च
 भीतानोद्यादीन्भिनयन्तेति दृष्टं समाहारः । राग इति सामाजिकप्रोति ॥८३॥
 नाट्यधर्म्या यदि व्यापकस्त्वानोऽस्वभावभाविन्या न प्रोक्तनमुक्तयः साधकाह
 गर्वस्य गृह्य इति । हि गच्छेत् ननुमदभाय धीमतिः । तदयमेव धर्मावधारिता
 नाट्यधर्म्या साङ्गालङ्कारवत्ता नाट्यधर्मोऽस्या मय प्राणयती । अर्था इति अर्थमपेक्ष्य
 प्रयत्ने अभिनयस्य सर्वोभित्तमर्थमपेक्ष्य प्रयत्नः स्यात्तत्र सत् सदा गृह्य भावा
 तोऽधर्मलक्षण उक्तो भित्तमानीयतेन नाट्यधर्म्या गृह्यमपेक्षितमपि । अद्वयं तु
 लक्षणानि च चेष्टा वर्तमाना अलङ्कार उक्तमपि ॥८४॥

अथवाशर्पमुक्तगृह्यति एव कथ्याविभागमिति । धर्मो सर्वेष्वपि नाट्य
 धर्म्या अत्र प्राधान्यात् तस्यापेक्षेन मन्तरात् । मुक्तय इति प्रवृत्तयः ॥८५॥

अथोपगृह्यति त एवोक्तं धर्मोऽपि उपगृह्यति, तथास्यैवोक्तयः
 क्रमाभिधानं योक्तवित्, प्रतिपादनमित्यादिषु प्रत्ययप्रयोगे च प्रथमेन योक्त-
 यति अन्वेन त आदिप्रत्ययार्थमाशूचयति उक्तो मन्तराभिन्वय इति त मन्तरात् प्राणा-
 त्कथ्योऽप्युच्यते विद्याधामुक्तयति दत्तस्यैव प्राणात्न (कथयता) साङ्गालङ्कार-
 वस्तुनीयुक्तं तथापि, नाशय्याव साहित्यप्रसङ्गेन (३-१४३) अङ्गुल्यधितिं यत्
 सामा-वाभिनये च (अ २२-४१) अङ्गुल्यधितिं यत् यत्तदपेक्ष्य यत्तदपेक्ष्य
 नवोदयोऽध्यायः प्रयोक्तव्याश्च तत्त्वतः^३ ॥८५॥

१. KSS. अभिनयार्थः ।

२. NS चेष्टा नु ।

३. NS कथा ।

४. KSS. धर्मोऽपि उपगृह्यति ।

५. NS यत्तद ।

उक्तो मयोहाभिनयो यथावत् शालाकृतो यच्च कृतोऽङ्गहारः^१ ।

पुनश्च वाक्याभिनय यथावद्गुणे स्वरव्यञ्जनवर्णपुत्रतम् ॥८६॥

^२इति भरतीये नाट्यशास्त्रे करमुक्षितपर्मोव्यञ्जको नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

अङ्गाभिनय समाप्तः ।

हास्यादी एव यद्यपि वाक्याभिनय उक्तस्तथापि सति उक्तस्वरूपमभिनेयमिति तदाह यथावदिति, अत्र एव पुनरुक्तम् । स्वरा अत्र । व्यञ्जनानि ह्यत्र । वर्णा अङ्गसममुदाया इति शिवम् । ८६ ।

शीतानुमण्डनचोत्तरपादपत्रविञ्जकपूगपरिपूतक्षिरोदहेण ।

वृत्ति कृताभिनयगुणत्रयमिश्रेण वदयाद्भुविप्रललक्षणवर्णनेऽस्मिन् ॥

इति श्रीमत्सहस्राक्षेस्वराचार्याभिनयगुणविरचिताया नाट्यशैशिववृत्ताभिनय-
भारत्या वदयाप्रवृत्तिषमंभिधान (धर्मोव्यञ्जको) नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

१. NS. अङ्गहारः ।

२. KSS. इति भारतीयनाट्यशास्त्रे प्रवृत्तिधर्मोव्यञ्जको नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

नाट्यशास्त्रम्

अथ चतुर्शोऽध्यायः

यो वाग्विनिव प्रोक्तो मया पूर्वं द्विजोत्तमा ।

तदपि तस्य वक्ष्यामि स्वरूप्यञ्जनसम्भवम् ॥१॥

अभिनवभारतो

द्विषामिन् मय (चर्च) मदाविनव चिद्विद्वदायां ममसाददानम् ।

वागीन्द्रिय मध्यरुद्धरहेतु उन्मेषर न वरद नमाम ॥

आदिनाभिनवान्तर वाचिकस्य भेद नाट्यानुशासनस्य पूर्वोद्दिष्टान्तिवस्य
विषयममर्षणशास्त्राच्च वाचिको लक्षणीय इत्येव भूतामध्यायमन्तर्नि वर्गेति या
वाग्विनिव इति । वाग्विनिव वाचिकशास्त्रम् । पूर्वमिति पठेऽप्याये म
निरूप्यते तत्वेन चास्वाभिवानशास्त्रान् ॥१॥

अथ हनुमाह वाचि यतस्तु कर्तव्य इति वचना निर्माणस्यैव नटेन प्रयोगकानि ।
कुत इत्याह—नाट्यमर्थैवेति एषा हि तनुनाट्यस्य मकरप्रयोगमिति नूतत्वेनातोऽतोना-
भिनवानुशास्त्रान् रुद्धमभिनवकरशास्त्रम् । प्रदर्शितं चैव इत्याभिवान्नाभिनवारम्भ
एव (अध्या—२) ।

यत्तु वदित्वभिधीयते चित्तवृत्ति इति वदन्तौ बहिरङ्गस्यम् । तदम् । तथा
हि यदुच्यते व्यतिरेकाभावात् रसाश्च गच्छन्त्या इति, तत्र सर्वं वदन्त्यतिरेका-
भावोऽस्मिन्, अभिनवचतुष्टयमामान्य बहि सर्वत्र प्रतीतिरुद्भवाया व्याप्तिवत्
इत्यसौचम गलमेऽप्याये ।

अथ शृङ्गारादिगठाना वाचकानामभावेऽपि तद्विनिवसि

परिपन्नभरवाग्दशाष्टुरा मण्डराभी

हिमममयनिमीनम्पुष्टरीकायमापम् ।

नयनमपरिबिम्ब इत्यादिध्यानिगान्

तत्र मुक्तु । ननोति प्रापित मन्मथम् ॥

इत्याशयमेव च व्यतिरेकाभावः । तदप्यमत् । एतावता हि वृत्तिवत्तद्वि-
निमित्तान्तरमपि तद्विनिवो मुक्तम् । वृत्तिवत्तोऽपि दोषवत्तोऽप्य एव वृत्तिवत्तद्वि-
वति वेदिहानि तत्त्वमात्रम् । न हि शृङ्गारमन्त्रान् वाग्विनिवो ननोतिस्तदनेत्याह ।

अभिनवभारती

न च न भवति शृङ्गारशब्दात्तत्परीति शृङ्गारहास्येति (६-१६) श्लोकस्य कारुवाधित-
देशीयतापत्ते । यथाभवेत् हि शब्दात्प्रवर्तमानासिद्ध साध्य चाभिधातु केन प्रति-
हृष्यन् इति साध्यमानना वापि विभीषिका । किंचेदमपि शृङ्गारापत्ते ह्रमति करुणा-
यने इत्यादि साध्यशब्दशब्दनीयस्य प्रति किं वक्तव्य म्यात्, अवश्य चेतत्, अन्यथा
“याते द्वारवती” इत्यादौ मोक्ष्येति, उत्कृष्टमिति चानुवादो विफल एव स्यात्,
तद्रूपास्पन्ने तदनुभावमभावरूपस्याप्ययोगात् । स्वायिभविचारिणा च भेदा-
प्रतीती—

यान्त्रा तथा वलितङ्घ्ररमानन त—

दावृक्षचून्मगतपत्रनिम बहुन्त्या ।

दिग्योऽमृतेन च विषेण च पक्षमतादया

गात्र निखान इव मे हृदये कटाक्ष ॥

इत्यादायनुभावप्रत्ययोऽपि दुर्लभो भवेत् वा कथा रमस्य, वलितावृत्तादिघान-
खानादीना नटाक्षगच्छे जीवभूतानां श्रियामु प्रतिपक्षेरभावात् । “लोनेव प्रतिविम्बितेव
लिपिनेव” इत्यादावैषैव वाचां ।

“नया महापरममम्यावृत्तफण्डप्रह” “वपुरलमममहाहृ लदम्या” “वति-
चिद्वहानि वपुरमृन्नेवनमृत्तगेषण तम्या” ॥

रम्याणि वीक्ष्य मपुरौदय निगम्य शब्दान्

पर्यंतमृतीभवति दम्पुत्रितोऽपि वन्तु ।

तच्छेनमा स्मरति नूनमोषपूर्वं

भावस्मिराणि जननाल्लरमौहृदाणि ॥

“निद्रानिमोनिनश्चो मदमन्धराया” “विदूषकीं शंसितगुणापि भावमङ्गैः” इत्यादि
काव्येषु महदमहदवगागममुच्चनद्रातामृगाङ्कप्रतिविम्बेषु जीविननूतानां हामा-
लम्प्योन्मृत्तनिद्रामदागमाभिनायाममादीनां गच्छन्मृत्तयेन विभावाद्यनुन्माध्यस्वभावेषु
वीनगागनेन वक्तावृत्तीनामप्यनैव स्यात् । मिदम्बभावानामेव परैरमिदानम् । तत्र
भवतिमिति तदनुमनरीतिवत्साध्यस्वभावतेति चेत्, अन्वतरधमंमुखेन क्रियात्म्यस्य धमिणी
द्वाम्यामपि यथामहोत्सवार्त्तद् द्वितीयधमोत्सवमोषयोरेपि तुल्यत्वात् । साध्यनार्थ
क्रियाया जीविनमिति चेत्, धमंभवति धमिणि च एषोऽन्यतरधमंयक्षयान् । न च
मिदनायमोऽस्या नास्ति; तथाचे वा कदाचिदपि वृत्तदर्शन न स्यात् । भवतिमिति
वारोपितगीर्णाप्रतिपत्तिः स्यात् ।

आपि वनादारोपम्यानस्य चानोनस्यैव केनापि शब्देनामृत्तत्वात् तस्यास्मिन्ना-
भिधायिना वा शृङ्गाराविषयेन स्पृष्ट्यन एव नदर्थः । न तु सर्वो वक्ता वविरिष्यति-
प्रगतिवशात्प्रवच्यवन्तुरवाव्यनिर्माणं हि वविरय, न वविरुत्ति प्रनिपादात्कम् ।

अभिनवभारती

वक्ष्ये एतदहो यद् वेपथे कनोक्तिम् इति—अत्र रीत्रे भोक्ष्यतीति ह्यम् । अत्र 'लोचने कदा यथाञ्जित' इति, न तु वक्ष्ये यथाश्रयतीति, एव वैकल्पिकेऽपि आगमे मीन्दयति । अत्रावपक्षे वा "आच्छिद्य प्रियेन इति सुव्यवनमेव । एतान्त्सप्रतीतिनस्त्वेति घृटीऽमत्त्वपक्ष एव । आगमेनादेशोऽप्युपलक्ष्यते । मुग्धाशब्दस्त्वाने न मूढाशब्दः प्रयोगाह ।

नाम यथा मदनरिपुरिति भगवत्पर्यायस्त्वेति तथोपशृङ्खारवर्णने न प्रयोज्यम् । आह्वानमपि, किन्तु यद्वैचित्र्यमावहति (तत्प्रयोज्यम् यथा) "स्मरमि स्मर मेखलागुणः" इति वर्णमानप्रत्ययेन तस्मादात्करणमुत्पलम्भविषयता, एवमेवात्र नाक्षी अगूत न प्रवृत्तिः, अन्यथा स्मृतयानिनि मेखलागुणरिति स्यात् । उपसर्गोऽपि प्रकृतार्थयोगी यथा—विधिना नव निमित्ति हृता इत्यर्थे न मिति । अविच्छेदोक्तो यथा—मुहुर्वास्तिर्दुष्टिरानुप्यते" इति । उपसर्ग इयं प्रवचनीया अप्युपलक्ष्यते (यथा) "ः स्यादर्थनात् प्रति", 'विचित्रो नास्तीति पुनरेव स्यात् । अर्जुनवृत्ते विधिनामिति ।

मीमांसने हृदयमात्मन एव दाता

नाम्नापि मानसतया सहते न बाहु ।

न तु चित्त विचारयत्यात्मन एवेति । एव मूढयानुप्रत्ययपद न तत्तु कृतमु वाच्यं गौरवमपात्तु नोदाहृतम् ।

स्त्रीप्रत्ययो यथा—'अध्यामीन न वैदग्ध्यं कृतीति न तु वैदग्ध्यं कृतीति; स्त्रीप्रत्ययेन सौमाध्यातिशयप्रतीते ।

तद्धितपद तद्धितप्रत्ययोगलक्षणम् तद् यथा—"शास्त्रं व वपुर्यश" इति न तु दामूपा वेति, तद्धितदृष्ट्या ह्येकार्वाभावान्वायात् तद्व्यामीकृतमपि यशस्ते स्वयम्राहो-चक्रुरित्यर्थ । निपातो यथा—"हा हा हा देवि धीरो भव" । सूचकः—आ. ? किमत्र किरातैर्षत्र वानि वर्षाणिमा विभेलेन निरङ्कुषा इति । समाधेन एकार्वाभावे यथ सति श्रुतम् यथा—मल्लेगङ्गायमुनगनु (नेति ?) न तु मध्ये वङ्गायमुनयोरिति । एवं समामानरेषु वाच्यम् । श्रुतेषु सफीर्षेषु चागमादयो निवृत्यन्ता विद्यन्ते यत्रेति मत्वर्थोपि च ।

मन्विद्विद्या नैरन्वयं रूप. इत्येवम्—मवनोयेति । विषयं येन नैरन्वयं अपिदता नवास्थिरा इति इत्येवै वीमत्सादर्शकत्वे । सूत्रं शास्त्रमिति वृथापि द्विपुत्रि, मङ्गः पदयोः, नैरपदयता, श्रुत्यमृशमिन्वयानुस्यमिन्वयोत्तरमत्रास्तित्वातिरेकेण चात्मनि विद्याप्रयितुपसक्तत्वादेवपदवङ्गीव ।

आगमनामाख्यातनिपातोपसर्गसमासतद्धितयुक्त
 सन्धिवचनविभक्त्युपग्रहनिपुक्तो वाचकाभिनिधः ॥४॥
 द्विविध हि स्मृत पाठ्य सस्मृत प्राकृतु तया ।
 तयोर्विभागं वक्ष्यामि यथैवदनुपूर्वतः ॥५॥
 व्यञ्जनानि स्वरारब्धं सन्धयोऽयं विभक्तयः ।
 नामाख्यातोपसर्गाच्च निरातास्तद्धितानि ॥६॥
 एतैरङ्गैः समासैश्च नानाधातुसमाधायै
 विभेद्य सस्कृत पाठ्य, प्रयोगञ्च निरोधतः ॥७॥

विभक्तयः मुक्तिश्च, तं वारवदशनयो निडाद्युपग्रहाभ्योरमदयन्ते ।
 यथा "पाणिङ्गिन् मन्त्रं यपु" इति वपुष्येक मञ्जनसन्वत्य मदायन्ता पाणिङ्गि-
 म्मन्त्रवधारतां द्योतयन्तीत्येव रञ्जयन्ति, न तु पाठ्यस्यभाव वपुश्चिन्ति । तद गार्गाभ्यन्तेषु
 वाच्यम् ।

वचनं यथा—“वाञ्छया वस्तु दाना” गतं च पृथक् चेत्यर्थः । तथा वैचित्र्येण
 “एव हि रामस्य दागं हिम्” “मंघिनी मम्य दार” । तिङ्नाद्युपग्रहः, यथा—
 कीनिस्तर द्येनेति न ते द्येने मदास्तवति । (तुर्वाणो ?) कुरते भुजगानि न श्रेयम् ।
 न तु कुरते । भुजगानि (नि युञ्ज) तिङ्गन् । परिमृदिमृणालीकोमलाग्यङ्गानि ।
 आगमनाद् वैचित्र्यं यथा—आगतैरङ्गि विकाररारणमहो वचनाम्बुजमाऽऽमय” ।
 निगुण्यते त्रिधायामिति निगुणो धातु इत्येव वैचित्र्यं यथा “वस्तु तुनात् जगत्”
 न तु मुक्तम् । वस्तुतेरदनमात्रे परिभाषितेर्ष्य द्यागानिद्यमरम्भ तुनात्तेऽन यत्तने ।
 पूर्ववदत्रापि दृग्गुण्यतेर्धीय । एतदेवोपजीव्यतान्दकथंताचार्येणोक्त “मुक्तिश्च वरते”
 इत्यादि । अन्यत्रापि मुक्तादिशब्देति ॥८॥

इत्येव दद्याभिरङ्गविभक्तं वचितावाचकशब्दनिष्ठो व्यवहार उच्यते । स्थान
 (प्रगणना) (हरणा ?) दिज्ञानञ्च कवेर्मांडिगिदिवममृणारुणादिगुण्यविशेषविभागायो-
 षदिष्टं न च तस्य मन्त्रगुण्यारणोददेशाय । तस्यैव उपादानं गार्गाभ्यन्ते प्रत्ययमोद्वेगा-
 नार्यं यथा—दत्तान्द धनिमनुमरन् वृनिधन । पोष इति अनुदशन विशेषः ।
 नागिका तद्भगारोऽन्ते यस्य तथाभूतो धर्मोऽनुस्वारः ।

तत्र पोषवाङ्म्याद् गाङ्गा यथा—

“अङ्गं दधनिविहवन्दनमङ्गनाम्नां
 नैशपयानमदनं न तु मन्मथस्य ।”

अत्र चकाररकारादेव संधोगी । एतद्वयं च स्थानादिविभाग उच्यते ।
 एतद् (भाषा) स्वर ? नक्षत्राभ्यामे (१३) स्फुटिस्थाम् । २२ ग्योरस्वा-
 रणाय वकारश्चकारो । त्रिङ्गाभ्यन्ते (त्रिङ्गमूर्त्त) स्थानम् ।
 वरपञ्च ॥९॥

अकाराद्या स्वरा शेषा अकारान्ताश्चतुर्विंश ।

हकारान्तानि कादीनि व्यञ्जनानि विदुर्बुधा ॥८॥

तत्र स्वराश्चतुर्विंश आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ इति स्वरा शेषा ॥

कादीनि व्यञ्जनानि यथा-क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व श ष स ह इति व्यञ्जनवर्गः ।

द्वौ बभौ समाख्यातो द्वौ वणी प्रागवस्थितौ ।

अघोषा इति ये स्वर्ग्ये सघोषा सप्रकीर्तिता ॥९॥

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुर कण्ठ क्षिररत्नया ।

जिह्वामूलवच दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥१०॥

अ कु ह विसर्जनीया कण्ठ्याः । इ च् च शास्तालव्या । ऋ टु र पा मूर्धन्या । लृ लृ ल सा दन्त्या । ज धूपध्यानीया ओष्ठ्या । ॐ प इति प का स्या प्राक् अर्धविसर्गसदृश उपध्यानीय ॐ क ॐ इति कलाभ्या प्राक् अर्धविसर्गसदृशी जिह्वामुत्तीय । ए ऐ कण्ठतालव्यौ । ओ औ कण्ठोष्ठ्यौ । वकारो दन्तोष्ठ्य । इ ज ण न ना अनुनासिका विसर्जनीय औरम्य इत्येके । शर्मवर्णानि मुख स्थानमित्यपरे ।

द्वौ द्वौ वणी लृ वर्गसौ शयसाश्च प्रयोज्ये ।

अघोषा धोषवन्तस्तु ततोऽप्ये परिकीर्तिता ॥११॥

एने घोषाघोषा कण्ठोष्ठ्या दन्तमजिबुह्वानुनासिकया ।

ऊरमाणस्तालव्या विसर्जनीयास्त बोद्धव्या ॥१२॥

गघङ जझन ङण दधन यभम तथैव यरलवा मना घोषा ।

कल क्षष टठ तथ पफ इति वर्गेष्वघोषा स्मृ ॥१३॥

कण्ठमण्डल कण्ठस्थास्तुल्यानास्तु चक्षत्रभङ्गा ।

टठउडणा मूर्धन्यास्तवधनान्धर्व दन्तस्था ॥१४॥

पफयभमास्तोष्ठ्या स्मृ दन्त्या लृलसा अही च कण्ठस्थौ ।

तालव्या इचुषा स्फुट्टरपा मूर्धस्थिता जेया । १५॥

लृलृ दन्त्यौ ओऔ कण्ठोष्ठ्यौ एऐकारौ च कण्ठतालव्यौ ।

कण्ठ्यो विसर्जनीयो जिह्वामुत्तमुदभव कण्ठ्यो ॥१६॥

पफयोस्तोष्ठ्यान् भवेदुकार स्वरो विपृत ।

स्फुट्टा काद्या मान्ता शयसहकारास्तथा विपृता ॥१७॥

अन्तस्या सवृत्तद्वा इज्जननमा नःसिकोद्भवया ज्ञेया ।
 ऊष्माणश्च शयमहा यस्तत्रवर्षास्तत्रैव चान्तस्या ॥१८॥
 जिह्वापुलोष ८क ८, प उपध्मानीयसञ्जया ज्ञेय ।
 कचटतपा स्वरिता स्यु स्रष्टयफा स्यु सदा प्रम्या ॥१९॥
 कष्टयोरस्यान् विद्यात् घभ्रदधभान् पाठपसप्रयोगे तु ।
 येषो प्रिसजनीयो जिह्वास्थाने स्थितो यर्ष ॥२०॥
 एते ध्यञ्जनवर्णा समासत मञ्जया मया कृतिता ।
 शब्दविषयप्रयोगे स्वरास्तु भूय प्रवक्ष्यामि ॥२१॥
 यस्मिन् स्थाने स समो विज्ञेयो य सवर्णमज्ञोऽज्ञा ।
 य इमे स्वराश्चतुर्दश निदिष्टास्तत्र वै इहा समाना ।
 पूर्वा ह्रस्वस्तेषां परश्च दीर्घोऽत्रगतश्च ॥२२॥
 इत्य ध्यञ्जनयोगं स्वरैश्च सास्याननामपरविहितं ।
 वाच्यनिबन्धाश्च स्युर्धान्निदानोपमगंस्तु ॥२३॥
 एभिर्ध्यञ्जनवर्णैर्नामास्यातोपसर्गनिपातं ।
 तद्धितसंघिषिभक्षितभिरधिष्ठित शब्द इत्युक्त ॥२४॥
 'पूर्वाचार्यैश्चत प्रादानां लक्षण समासयोगेन ।
 विस्तरत पुनरेव प्रकरणवशात् मप्रवक्ष्यामि ॥२५॥
 [अर्थप्रधान नाम स्यादावयात तु क्रियाकृतम् ।
 छोटपत्युपसर्गास्तु विशेष भावसम्भवम्] ॥२६॥
 ताप्राहु मयाविध पदकारकमपुन प्रवितसाध्यम् ।
 [निर्देशाद्यप्रदानापादानप्रभृतिसंज्ञानि ॥२७॥

सवर्णमज्ञ इति । ये वेन तुस्यान्ते गत्यवभूय ॥२२॥ पूर्वांशरीभूतस्व-
 दीर्घंरुतया स्वरा (भिन्ना अपि अभिन्ना, एरश्च) भाशान् । करिष्यमाण क्रियमाण
 इतिभिन्ना भूतादिशतमुक्त समनायमनाभ्यामध्यक्षरगोष्ठानूनाभ्यां क्रियाभ्यां तुशमा-
 न्यताम् । एवत्यादिप्रवर्तितान्त्रयुक्त नाम ॥२३॥

प्रथिा गाध्योऽप्यौ वाच्यरेन मय्य ॥२५—२६॥

२. GOS उद्दिष्ट पद्यानां लक्षणमेतत्समासयोगेन ।
 प्रकरणवशात् तदहं विस्तरत मप्रवक्ष्यामि ॥
 २. NS. does not read it.

नामाख्यानार्थविषय विदोष द्योतयन्ति ते ।
 पृथक्प्रोपसर्गोऽप्यो निपाता निषेधेऽप्युते ॥२८॥
 सप्रत्यनीतकालश्रियादिसंयोजित प्रयितसाध्यम् ।
 वचन नागतपुङ्गवं धुतदशसंयोजनविभक्तम् ॥२९॥
 पञ्चदशतयातुयुक्त पञ्चगुण पञ्चविधमिदं वापि ।
 स्वाद्यधिकारमुपैर्यविदोषैर्विनुषितन्यासम् ।
 प्रातिपदिकार्थं लिङ्गयुक्तं पञ्चविधमिदं ज्ञेयम् ॥३०॥
 प्राख्यात पाठ्यकृतं ज्ञेयं नानार्थस्य विदोषम्] ।
 वचन नामसमेतं पुरवविभक्तं तदाख्यातम् ॥३१॥
 प्रातिपदिकार्थं युक्तान्यासवर्णानुपसृजन्ति ये स्वार्थे ।
 उपसर्गा ह्युपदिष्टास्तस्मात् सम्कारसाहचर्यमिदम् ॥३२॥
 प्रातिपदिकार्थयोगादातुः पञ्चदशतयातुयुक्तं च ।
 यस्मान्निपद्यन्ति पदे तस्मात्प्रोक्ता निपातास्तु ॥३३॥

पुरुषैश्चनमध्यमप्रथमैर्विभक्तम् ॥३४॥

घातवर्णानुपसृजन्ति उपसर्गेण जगदाद्यान् कृत्रिणि तेनोपकारेण प्रादिपादिका-
 दस्य दुरनमश्चरेण प्ररौनीति । हि सद्यः प्रवर्णे । प्रातिपदिकार्थोपसर्गेण वा घातवर्ण-
 विविधं करोति । यदा तु स्वार्थे, घातवर्णानुपसृजन्ति यत्र उपसर्जनान् प्रातिपदिकार्थं
 च युक्ता उपसर्गा यथा प्राचार्यं शान्तेनामी ॥३०॥ प्रातिपदिकार्थयोगान् बृद्धद्व-
 वद्वद्व, घातुपसर्गा पचति पठति च पाठ (पाठ) योरिव हि ममुच्चयायं च पशो-
 युक्ता । अनुवनाप्रभातु पादपूरणार्थमुच्चये । यत्र द्योतनेन विना न मञ्जना, द्योतने
 च मति वाक्यमनवृत्तं भवति । तच्चमा—“मिनति न मन्तु यस्या” इति एतुगण-
 प्रयोगाद्यादिकार्थं च द्योतयति । तच्च येनापि विना स्फुटमेव वाक्यार्थं एव सामासम् ।
 “अहहृरनुगमात्” इति निर्मम्य वचनं द्योतिनस्यापि भ्रुटीरस्यम्, तदुक्त्या :
 “अहो वनामि भ्रुटीगीयवीर्यं” इत्यत्र प्रातिपदिकार्थेनैरस्येति पतिर्ज्ञापयति ॥३१॥
 तद्विद्वान्—नम्यं प्रातिपदिकार्थं हि नम्यं । प्रातिपदिकार्थं यद्वचं वा
 स्वात्मोक्तम् । प्रत्ययश्रयोर्विनामीत्यत्र । वाक्ये तन्मन स (प्र ?) योग-
 प्रयोजनमन्त्रेभिहितं, संयोगः गवन्त्यः । चान्द्री ज्योत्स्ना । मन्व तद्भावः । यथा
 मृतस्य स्वभावः मौन्य वचनं प्रवचनं काटमादिगद्युष्मा, नुर्यगञ्चमाप्यादविहिता
 निर्देश्यते ॥३३॥

एतस्य पदस्य वृत्ता वा पादानां गमानि प्राप्तानाम् । वाच्यत्वादद्वयोरपि ।
 येनार्थो विनश्यते विभक्त्याप्य प्रत्ययः, तेषां च यदानां द्विविध्यं घातवर्णं सवन्धि

प्रत्ययविभागजनिता प्रत्ययसंयोगसत्त्ववचनंश्च ।

परमात्पूरयतेऽर्थान् प्रत्यय उच्यतेस्तत्तस्मात् ॥३३॥

सोऽहं प्रकृतिप्रत्ययविभागसंयोगसत्त्ववचनंश्च ।

तांगतान् पूरयतेऽर्थस्तेषु यत्तद्विनस्तस्मात् ॥३५॥

एकस्य बहूनां वा धातोर्निष्पत्त्य वा परानां वा ।

विभजन्त्यर्थं यस्मात् विभक्तयस्तेन ता शोभता ॥३६॥

विशिष्टास्तु स्वरा यत्र व्यञ्जनं वापि योगतः ।

सम्प्रोप्यते पदे यस्मात्तस्मात्सन्धिः प्रकीर्तितः ॥३७॥

[वर्णपदक्रमसिद्धः पदक्रमयोगाच्च यणयोगाच्च ।

सम्प्रोप्यते च यस्मात्तस्मात् सन्धिः संप्रतिष्ठितः ॥३८॥

सुप्तविभक्तिर्नाम्नामेवार्थं सहस्रममासोऽपि ।

तापुष्पादिकमर्थं निदिष्टं पदविधौ विधौ । ॥३९॥

एनि दम्बाविधानं विस्तारव्यञ्जनार्थसंपुर्णतः ।

पदवन्धा यतस्मा निबद्धवन्धास्तु धूर्ता वा ॥४०॥

विभक्तयस्त पदार्थं निबद्ध धूर्तमेव च ।

तत्र धूर्तपदस्येह सन्निबोधतः सधनम् ॥४१॥

धनिबद्धपद एतद्विधानानि यताक्षरम् ।

अर्थापेक्षया धरन्मूलं धेयं धूर्तपदं युधे ॥४२॥

निबद्धाक्षरसंपुर्णतः यतिर्धेयमन्वितम् ।

निबद्धं तु पदं धेयं प्रमाणनियतात्मकम् ॥४३॥

यदुत्पन्नं, लिङ्गस्य वा सन्धिः अर्थवन्ति लिङ्गमिति मन्त्रादौ अधुना प्रम् । यदि वा लिङ्गस्य सन्धिः धेयः विभक्तयः प्रतिसादिकाः सुप्र धातोर्निष्ठः ॥३४॥ पद इत्यवगच्छेत्तित्वा तादृशमाह ॥३४॥ निबद्धो नाविच्छेदार्थविधानं यत्तु संप्रतिष्ठतापु । पदवन्धा इत्युक्तम् ॥३८॥ पदं निबद्धमिति तत्रैति परमिदं रस-भेदादि वचनात् ॥३९॥ यत्तु धेय-नियताक्षरम् । अक्षरमन्वयान्वितम् अक्षरनियमो मुख्यधुनिवन्तः नियमः (गन्धान्वितम् एकाक्षरं वा दोऽप्यक्षरं, पाद इत्यादि ।) एतद्विहीनं धूर्तपदम् । अथ धूर्तपदयोरादि-स्तत्पेक्षयाक्षराणि परमित्यानि भूयामि वा धूर्तानि यत्रैति अन्वयान्वयधूर्तानामनु-मितिः । इदं तु केचन पठन्ति तस्माद् यत्तमित्युच्यते ॥४०॥ धनिविरामः । (दिग्दर्शना-पदविभागः) पादमन्वया सामान्यसधनमाह प्रमाणेन धेयं निबद्धमिति आत्मा यत्र धर्मविधेयः ॥४३॥

एव नानाव्यंशमुक्तं पादवैशेषविभूषितं ।
 भर्तुमस्तु भवेद्युक्त छन्दोवृत्ताभिधानवत् ॥४४॥
 पट्विंशति स्मृतान्येभिः पादैश्छन्दोभिः सत्यया ।
 भगवत्पादं समञ्चैव तथा विषममेव च ॥४५॥
 छन्दोयुक्त समासेन त्रिविधं वृत्तमिष्यते ।
 भानावृत्तिविनिष्पन्ना शब्दस्यैवा सनुरस्मृता ॥४६॥
 छन्दोहीनो न शब्दोऽस्ति न छन्दोऽशब्दवर्जितम् ।
 तस्मात्तुमथस्योगो नाद्यस्योद्योतक स्मृत ॥४७॥
 एकाक्षर भवेद्युक्तमत्युक्त द्व्यक्षर भवेत् ।
 मध्य^१ त्र्यक्षरमित्याहुः, प्रतिष्ठा सनुरक्षरा ॥४८॥
 सुप्रतिष्ठा भवेत् पञ्च, गायत्री एव भवेदिह ।
 सप्ताक्षरा भवेदुष्णिगष्टाक्षराऽनुष्टुबुध्यते ॥४९॥
 नवाक्षरा तु बृहती षड्विंशद्वैष दशाक्षरा ।
 एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् जगती द्वादशाक्षरा ॥५०॥
 त्रयोदशाक्षराजगती अक्षरी तु चतुर्वंश ।
 अतिशङ्करी पञ्चदशा षोडशाष्टि प्रकीर्तिता ॥५१॥
 अत्यष्टि स्यात्सप्तदशा धनिरष्टादशाक्षरा ।
 श्रुतीनां त्रिंशतिर्भूति कृतिविंशतिरेव च ॥५२॥
 प्रकृतिद्वैत्रविंशत्या द्वाविंशत्याकृतिस्तथा ।
 विहृति स्यात् त्रयोविंश चतुर्विंश च सकृन्ति ॥५३॥
 पञ्चविंशत्यानिकृति पञ्चविंशत्युत्कृतिर्भवेत् ।
 अनोष्टिकाक्षरं छन्दो मातावृत्तं तद्विष्यते ॥५४॥

अथ छन्दोवृत्तान् कर्तुं तस्य स्वरूपं तावदाहुः एरमिन्यादि । कर्णां गुरुव-
 तपुत्राद्यवच्छिन्ना । विविधमैपणं, मालकारं पादैश्चतुर्भिरिति शब्दश्च इदं तत्पद-
 पादेषु भवति, यद्यपि निगदनीयत्वेऽपि विशेषमज्ञया व्यपदेशः ॥४८॥ पट्विंश-
 तिरिति तावद्वरिमाणान्येकाक्षरात्प्रभूति पञ्चविंशत्यक्षराणि यावदुत्तादीन्पुनरुत्पन्नानि
 छन्दासीत्यर्थः । पादचतुष्टये तुल्यतया नमः, अनुष्टुपतया विषमम् अर्धमम
 प्रथमतः नीययोर्द्वितीयचतुर्थयोः । मञ्जाभिदछन्दोवेदा आधिनः ॥४५॥

छन्दसां तु तथा ह्येते भेदा प्रस्तायोगतः ।
 अमन्त्र्येप्रमाणानि वृत्तान्याहुरतो बुधा ॥५१॥
 गायत्रीप्रभृतिस्त्रेधां प्रमात्र सविधीयते ।
 प्रयोगज्ञानि सर्वाणि प्रापन्तो न भवन्ति हि ॥५२॥
 वृत्तानि च चतुष्टयवर्णयिष्यामीति तानि तु । (६८)
 शत विंशतिरष्टौ च वृत्तान्युष्णिह्योच्यते ॥५३॥ (१२८)
 यद्व्यञ्ज्यामच्यते इदं च वृत्तानामप्यनुष्टुभिः । (२५६)
 शतानि पञ्च वृत्तानां बृहत्यां द्वादशं च ॥५४॥ (५१२)
 षड्वृत्तयो सहस्र वृत्तानां चतुर्विंशतिरेव च । (१०२४)
 श्रद्धुमे द्वे सहस्रे च चात्वारिंशत्तथाष्ट च ॥५५॥ (२०८८)
 सहस्राभ्यां च चात्वारि नवविंश च बहुतरा ।
 जगत्या समवर्णानां वृत्तानामिह सर्वश ॥५६॥ (४०६६)
 अष्टौ सहस्राणि शत द्व्यष्टिका नवति पुनः ।
 जगत्यामतिपूर्वायां वृत्तानां परिमाणव ॥५७॥ (८१६२)
 शतानि त्रयोविंशतिश्च सहस्राभ्यां च वोदश ।
 वृत्तानि चैव चात्वारि शतवर्षा परिसंख्यया ॥५८॥ (१६३८४)
 द्वात्रिंशच्च सहस्राणि तप्त चैव शतानि च ।
 अष्टौ पण्डितश्च वृत्तानि ह्याधयन्त्यतिशयरीम् ॥५९॥ (३२७६८)
 पञ्चपण्डितसहस्राणि सहस्रापञ्च सख्यया ।
 षड्विंशच्चैव वृत्तानि ह्यष्टौ निगदितानि च ॥६०॥ (६५५३६)
 नृश्रिंशत्सहस्राणि वृत्तानाञ्च द्विमप्यति ।
 तथा शतसहस्रञ्च छन्दोस्त्यप्यतिशयिते ॥६१॥ (१३१०७२)
 धृत्यामपि हि विष्टेन वृत्तान्याकल्पितानि तु ।
 सप्तं शतसहस्रे द्वे शतमेक तर्षं च ॥६२॥

तथा ह्येते भेदा इत्याह प्रस्तारजोपन इति प्रस्तारे योयो मुनिन तन तत्र मुनिवदपने—

"प्ररोजे तजे गुरु, तत्र पूर्वगुरोरयो न परिपूर्वं तत्रम् ।
 स्वात्पूर्वपूर्वं गुरुणेति यावत्सर्वं न प्रस्तारणे तदेव ॥

१ पद्विंशत् इव वृत्तानि तथाष्टौ यदितानि तु ।

द्विपट्टिश्च सहस्राणि चत्वारिंशच्च योगतः ।
 चत्वारि चैव वृत्तानि सममस्याश्रयाणि तु ॥६७॥ (२६२१४४)
 अनिवृत्त्या सहस्राणि चतुर्विंशतिरेव च ।
 तथा शतसहस्राणि पञ्च वृत्तशतद्वयम् ॥६८॥
 व्यष्टासीतिश्च वृत्तानि वृत्तज्ञैः कथितानि च । (५२४२८८)
 कृतो शतसहस्राणि दश प्रोक्तानि सद्यथा ॥६९॥
 चत्वारिंशत्तया चाष्टौ सहस्राणि शतानि च ।
 पञ्चपट्टगन्ततिश्चैव वृत्तानां परिमाणतः ॥७०॥ (१०४८५७६)
 तथा शतसहस्राणां प्रकृतौ विंशतिर्मथेन ।
 सप्त वै गतिताम्रश्च नवतिश्चैव सद्यथा ॥७१॥
 सहस्राणि शतं चैकं द्विपञ्चाशत्तयैव च ।
 वृत्तानि परिमाणेन वृत्तज्ञैर्मदितानि तु ॥७२॥ (२०६७१५२)
 चत्वारिंशत्तयैकञ्च लक्षानामय सद्यथा ।
 तथा सैह सहस्राणि भगतिश्चतुस्तरा ॥७३॥
 शतत्रयं समाश्रयान् ह्याकृत्या चतुस्तरम् । (४१६४३०४)
 शेषा शतसहस्राणामशीतिरप्यधिका युपैः ॥७४॥
 व्यष्टासीति सहस्राणि वृत्तानां पट्टणानि च ।
 चाष्टौ चैव तु वृत्तानि विहृत्या वरितानि तु ॥७५॥ (८३८८६०८)
 तथा शतसहस्राणि सप्तपट्टिश्च सप्ततिः ।
 सप्त चैव सहस्राणि षोडश द्वे शते तथा ॥७६॥
 षोडशचैव वृत्तानि सङ्गमो कथितानि वै । (१६७७७२१६)
 षोडशत्रयञ्चाभिकृत्या पञ्चाशदिभिरन्वितम् ॥७७॥
 पञ्चाशदिभ्यः सहस्रंश्च चतुर्भिरपि रंस्तथा ।
 चतुष्टयं शतानाञ्च द्वात्रिंशद्विभक्तम् ॥७८॥ (२२५१४४३२)
 पट्टं षोडशस्तयोन्वृत्त्यां लक्षानामेकमपत्तिः ।
 चतुष्पट्टिगतायाष्टौ सहस्राण्यष्ट चैव हि ॥७९॥ (६७१८८८६४)

एते यथा भेदाः । पट्टशराणि शायस्या लक्ष एतान्यत्र प्रयोगार्हं नैति सूचयति
 उक्त्यादीनामयत्रयान् । तदाह प्रयोगशानीति लक्षणो न स्थितानि, अपि तु वेदवद्
 दस्यन्त इति भावः । वृत्तानि च चतुष्पट्टिरित्यादिना स्वकण्ठेन सध्या पठति
 यावत् ।

पट्टोऽष्टमस्तु सहस्राणां शतानि ह्येकमपत्तिः ।
 चाष्टौ चैव सहस्राणि शतान्यष्टौ तयैव च ॥

ज्ञानाद्युत्कृतिपर्यन्तवृत्तसदृशं विचक्षणम् ।
 एतेन च विरहस्थेन युक्तं प्येतेषु निरिदोत् ॥८०॥
 मर्षोऽयं एव सा मेव वृत्तानि कथितानि च ।
 निम्नं कोटयो रम्यं तथा सहस्राणां प्रतापानि तु ॥८१॥
 धत्वारिमातया हं च सहस्राणि दशैव तु ।
 सप्तभिः सहितान्येव सप्त च वृत्तानि च ॥८२॥
 यदुत्तिष्ठतिरिहान्यानि, व्याख्यातानि समासतः । (१३४२१७३२६)
 समानि यन्मनायुक्तिमाधित्य कथितानि च ॥८३॥
 तयोऽयं एव सा मेव त्रिकं वृत्तं प्रयोक्तव्यम् ।
 मेधाशब्दादो प्रकाशतश्च सप्तानि स्यान्मन्त्ररम्यम् ॥८४॥
 प्रीत्यक्षणाधि विज्ञेयमिन्द्रोत्तमं परिचलितम् ।
 गुरुतश्च शरत्तु सप्तवृत्तेषु नित्यम् ॥८५॥
 गुरुपूर्वो भवति स्यान्मन्त्ररम्यं तु गुरुप्रथमम् ।
 नवरो गुरुमध्यायं सप्तारोऽन्यगुरुस्तथा ॥८६॥
 सप्तमध्यायिणो रैकस्तनवरोऽन्यसप्त परम् ।
 सप्तपूर्वा यवरास्तु नवारे तु सप्तप्रथमम् ॥८७॥
 एते ह्यष्टौ त्रिधा प्राज्ञविज्ञेया बहुसाधनम् ।
 साधनार्थं पुनरपि एवोक्तानमवेक्ष्य च ॥८८॥
 एभिर्विनिर्गतादधान्या ज्ञातव्येऽयं समासम् ।
 दशैव सप्तैव दशैव प्रोध्यते वृत्तसङ्घम् ॥८९॥
 गुरुकं मिति विज्ञेयं तथा सप्तमिति स्मृतम् ।
 नियतं परविद्येदो यतिरित्यभिधीयते ॥९०॥
 गुरुं वीर्यं स्तुतव्यं च सप्तोत्तरमेव च ।
 सानुस्वारविषयं च तथा सप्तैव सप्तैव च ॥९१॥

चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः । एतन्मन्त्ररम्यं ॥ इति प्रमाणम् । उत्तरान्तरानां
 मन्त्राणां प्रमाणोक्त्याह निम्नं कोट्यं इत्यादिना ॥८१—८२॥

तदगुरुं गुरुं च विचक्षणं मन्त्रमन्त्राणां कमन्तान् ।
 एतादिकमन्त्राणां द्विगुणं (त्रिगुणम् ?) (चतुर्गुणम्)
 एतादिकमन्त्राणां द्विगुणं विचक्षणम् ।
 एकं द्विगुणं तदुत्तरेण मन्त्रानुस-
 रणमन्त्राणां द्विगुणं सप्तैव सप्तैव ॥

१पायस्यां द्वौ त्रिकौ त्रैषी, अष्टिक् चैकाधिकाक्षरा ।
 अनुष्टुप् द्व्यधिका चैव बृहत्या च त्रिकाश्च ॥६२॥
 एकाक्षराधिका पङ्क्तिस्त्रिष्टुप्च द्व्यधिकाक्षरा ।
 चतुस्त्रिका तु जगती संगतिजगती पुनः ॥६३॥
 षण्वरी द्व्यधिका षण्व त्रिका त्रैधातिसाक्षरी ।
 एकाधिकाक्षराष्टिश्च द्व्यधिकाष्टिश्चैव ॥६४॥
 पदत्रिकास्तु घृतिः प्रोक्ता संका घातिघृतिस्तथा ।
 कृतिश्च द्व्यधिका प्रोक्ता प्रकृत्या सप्त वे त्रिका ॥६५॥
 प्राकृतिस्त्वधिकं केन द्व्यधिका विकृतिस्तथा ।
 अष्टत्रिका सकृतो स्यात् संका चाभिकृतिः पुनः ॥६६॥
 उत्कृतिद्व्यधिका चैव विज्ञेया दणमानतः ।
 [गुणैक ग इति प्रोक्त गुरुणी याविति स्मृतौ ।
 सप्तैक ल इति ज्ञेय सप्तुनी साविति स्मृतौ ॥६७॥

यथा (अथ ?) (मन्त्रा) क्षरे तत्पिण्डमित्था एकाक्षरक्षेपात् (पूति.)
 एकसत्याकाक्षराक्षराक्षरक्षेप पदविमलक्षर यावत् “द्वयक्ष सक्तक्रमेणैह द्वैगुण्यं
 यावदुच्यते” । इति ॥६२॥

एकाक्षरे द्वौ, द्वयक्षरे चत्वार, त्रयक्षरेऽष्टौ, चतुरक्षरे षोडशेत्यादितक्षेप ।
 अनेनैवोपायेन विचार्य ग्रन्थे पाठो निश्चेय ॥६२॥ सर्वेषां छन्दना वृत्तानामित्याशयः ।
 समामेन जयदेवोऽभ्यधात्—“सर्वादिमध्यान्तग्लौ त्रिकौ म्नी म्नी ओ लौ” इति
 (ज. १-२) त्रिकैरक्षरक्षितेऽपि वृत्ते त्रिकमध्यानेन यत्र छन्दो न पूर्यते यमोष्मिक्,
 अर्धमध्विक्मध्वरमध्वरत्वेनोक्त अनुष्टुभि द्वे । अत्र त्रिवीजानि गुरुलघुरूपाण्येव
 वर्तन्त्यानि ॥६३॥

अर्धैकमधिकमिति । तथा चैक गुरु सधु वा द्वे गुरुणी द्वे सप्तुनी द्वे
 लघुगुरुणी गुरुलघुनी वा तदाह द्विकौ ग्रावित्यादि वक्ष्यमाणदलोकेन व्याचष्टे
 नैवातिरिक्तामिति । सम्प्रदति स्वराट् विराट् भूरिव निचतु इत्येषां व्युत्पादेव समवो
 न वाच्य इति तात्पर्यम् । एतन्निरूपणं तु उपयुज्यते यत्र वेदवाक्यमदस वाच्यं
 निर्णीयते, यथा बभितानराकुन्तये ॥६४॥

१. GOS read here before this verse. गायत्री ऋति त्वेषा प्रमाण सम्प्रवर्ति ।
 प्रयोगज्ञानि पूर्वाणि प्रायसो न भवन्ति हि ॥

सपञ्चिरामपादाच्च दैवतस्थानमक्षरम् ।
 वपं स्वरो विधिर्वृत्तमिति छन्दोगतो विधिः ॥६८॥
 नैवातिरिवत् हीन या यत्र सपद्यते क्रमः ।
 विधाने छन्दसामेव सपदित्यभिसंज्ञित ॥६९॥
 यथाप्यस्य समाप्ति स्यात् स विराम इति स्मृतः ।
 पादश्च पद्यतेर्घातोऽचतुर्भावि इति स्मृतः ॥७०॥
 छन्द्यादिदैवत प्रोक्त स्थान द्विविधमुच्यते ।
 शरीरग्राह्यसंभूत दिगाध्ययमप्यायि च ॥७१॥
 [शरीरे मन्त्रसंभूत छन्दो ग्राह्यप्रसंज्ञितम् ।
 ऋग्वेदे मध्य दिन प्रोक्त श्रद्धुभ परिष्कीर्त्यते ॥७२॥
 तृतीयसंवनञ्चापि शीर्षेण जागत हि यत् ।]
 हृत्थ शीर्षं ध्रुवञ्चैव त्रिविधञ्चाक्षर स्मृतम् ॥७३॥
 श्वेतादयस्तथा वर्णा विज्ञेयाऽछन्दसामिह ।
 तारद्वयं हि मन्त्रश्च मध्यमस्त्रिविध इव ॥७४॥
 ध्रुवाविधाने धेवाय सप्रवक्ष्यामि निराणम् ।
 विधिगणकृतश्चैव तथैवाप्यंशतो भवेत् ॥७५॥

अर्थस्यादान्तररूपस्य गमाधिलक्षणेनोक्तो यतिः । 'यथा मीलति गतिं रात्रिं'
 यथा "जायन्त्या नृत्पञ्चाल" इति न तु "जम्भारातीधनुःश्रोद्धमव" इति
 उच्छ्वसोऽप्युक्तमादयभावात् । चतुर्भावि इति पादान्ते ऐदं कृतम्, न तु "ताम्रूत-
 यस्तीपरिणुपूगामु, ऐता" इति । प्रयोगी प्रतिपादोऽङ्कुरीरुत्प पटन्मध्यं
 विधायमिति । विधान्तो ग्रात्र वृत्तभङ्गोऽर्थभङ्गोऽर्थभनेयस्याग्रःस्वाद्भट्टगङ्गुरादिभि-
 र्गणमेतत् "वराचिदुग्रात्यो वा" इति ॥७०॥

१. GOS. reads here following lines more.

इषाशरादपित्री पादाकञ्ची होनाधरावति ।
 स्वरादिति गमास्त्राया विराजिति हि भूरिति ।
 पादो यस्या श्वचदर्थेव भवेदेकापिहाधत् ।
 समारस्त्रन्ने त्रय पादा मा भूद्व सप्रवीतिना ।
 एकाधरो न पादस्त्रेदेरो दत्ता श्वचो भवेत् ।
 गमा पादस्त्रद्वयान्ने मा निवृत्तमग्रहीतिना ।।
 गमपादपुता धेवा छन्दो गम्यमुच्यते ।

छन्दतो यस्य पादे स्याद्धीन बाधिरुमेव वा^१ ।
 अक्षर निर्वृतिरिति प्रोक्त मूरिक् चेति द्विजोत्तमा ॥१०६॥
 अक्षराम्या सदा द्वाभ्यामग्रिक हीनमेव वा ।
 तच्छब्दो नामतो ज्ञेय स्वराडिति विराडपि ॥१०७॥
 सर्वेयामेव वृत्तानां तज्ज्ञेय्या गणास्तथा ।
 द्विष्यो दिव्येतरश्चैव दिव्यमानुष एव च ॥१०८॥
 गायन्मुष्णिगनुष्टप् च पृथ्वी पृथिवतरेव च ।
 त्रिष्टुप् च जगतो चैव दिव्योज्य प्रथमो गणः ॥१०९॥
 तथातिजगती चैव शकरी चातिशयवरी ।
 अष्टिरत्यष्टिरपि च धृतिरचातिधृतिर्गणः ॥११०॥
 कृतिश्च प्रकृतिश्चैव ह्यकृतिर्विकृतिस्तथा ।
 सकृत्प्रतिभृती चैव उत्कृतिर्दिभ्यमानुषा ॥१११॥

अधिष्ठात्री देवता बह्विधाऽप्य । सगीराथयेत्यादि । तथोक्त कात्यायनेन—

धीरस्य मृजदण्डानां वर्णने मृगया भवेत् ।
 नाभिकावर्णने कार्यं वमन्वित्तकादिवम् ॥
 काङ्क्षलीला प्राप्तेषु मृन्दाप्राप्ता च वक्षिणे । न्यादि ।

प्लुतस्याप्यत्र प्रयोगो भवत्येव । यथा—“यनोर्जिममानेन स एव मूढो द्रोणा-
 रिरे पाति पदे धिवन्न” स तु पाठो क्षीयवत्पटितव्य प्रयोगश्चात्र त्रिधात्र एव ।

श्वेतादय इति छन्दमि प्रतिशास्त्रादौ विविधो वर्ण इति तदनुप्रयोगात्ता-
 स्माभिर्लिखितम् । भगवने इति इति इतोके वेपाविहोद्यकतोऽकादीनां शीघ्रमानगमा
 शोनातिशयो भवति । मृगयादीनां तु पाठेन । च शब्देन प्रकाशयेन ध्यावष्टे दिव्य
 इति । प्रथम इति स्तोत्रशास्त्रेषु गप्तानामिव छन्दसा बाहुरयन वर्त्तमात् । देवस्तुत्यादौ
 देवेषु सकृद्व्यय गण इत्यर्थः । गण इति द्वितीयो दिव्यानिवृत्तौ गण इत्यर्थः तेन
 मानुषेषु वक्तव्यः प्रायेण । तृतीयस्तु दिव्यमानुषेषु च रागादिषु नरपतिषु च ।

प्रस्तारस्तत्र सत्यादि सर्वमिति सधयशब्देनाह, तद्गुणमपिज्ञानाच्च प्रस्तारो-
 ऽप्युच्यते । प्रस्तरण विज्ञानेन लक्षणमद्वयमन्येत्यर्थः । नष्टमिति स्वरूपेणैव न ज्ञात
 सत्यया तु ज्ञातम्, उद्दिष्टं तु स्वरूपेण ज्ञातं न सत्यया । तज्ज्ञानोपायेन नष्टादयः
 मिद्धाः ।

एतेषां छन्दसां भूयः प्रस्तारविधित्तमम् ।
 सधन सधनस्यामि नष्टमुद्दिष्टमेव च ॥११२॥
 प्रस्तारोऽपरनिदिष्टो माशोस्तच्च तथैव हि ।
 द्विको स्ताविति यथोक्तो मिथो चेत्यपि मात्रिकी ॥११३॥
 गुरोरपस्ताराद्यस्य प्रस्तारे सधु विन्दमेत् ।
 अष्टनस्तु सप्तरेषां गुरवः पृष्टतस्तथा ॥११४॥
 प्रथमं गुदभिर्वर्णसधुनिस्तवमानवम् ।
 सप्ततु सधंष्टनस्तु प्रस्तारविधिरेव तु ॥११५॥
 गुरंष्टतास्तस्य न्यस्य तथा द्विद्वि प्रयोद्विनम् ।
 न्यस्येत् प्रस्तारमार्गोऽयमपरोस्तस्य नित्यम् ॥११६॥
 माशस्तस्याविनिदिष्टो यथो माशरिकल्पितः ।
 मिथो स्ताविति विज्ञेयो ध्रुवश्च सधविभाषतः ॥११७॥
 माशगणो गुदसंघः सधुनी चैव सधिते ।
 माशगो तु चतुर्माशप्रस्तारः परिकल्पितः ॥११८॥

तत्र वर्णगणो माशगणः—तत्र प्रस्तारो द्विधा, तमुदाहरति । द्विको स्ताविति
 वर्णमस्त्यादिनिधमेव यो गुरु सधु द्विको मन्त्रापरिमाणो यो मात्रिकी माशगणोऽयम् ।
 अन्येनापि दृष्टादेन जेदा मिथो भवतः ॥११३॥

अथ प्रस्तारोऽनुसवमाह—गुरोरपस्तारादिनि । आद्यस्यैव गुरोरप्यो सधु मर्षो
 न्यमनीयः । यत्र द्वौ भागौ मिथो विद्यममन्त्राद्यो तदा द्विद्वि भूयो भूयः । माशप्रस्तारो
 निष्कल्पने । माशपरिनिर्दिष्टा यस्मिन्माशचतुर्माशादि समूहो पञ्चमाशगणोऽयम्
 सधधरमन्त्राद्यः अथ प्रथम प्रस्तारः दशह पृष्टतस्तथाद्विद्वि अतोऽयं मन्त्रादाद्यः
 गुरु सधो न्यमनीयः । यत्र तु द्वौ भागौ मिथो, त्रिविधममन्त्राद्यः तत्राद्यो सधुगणो गुरु
 सधं वर्णप्रस्तारेण न्यस्यम् । केवल माशमन्त्रादि त्रयमाह मन्त्राद्यः गुरुयः माश देवाः ।
 यत्र वर्णप्रस्तारः तत्र त्रिविधमन्त्रादि माशेऽनुसवमाह एव ॥११४॥

द्विकोऽस्तु तदाह चतुर्द्विद्वि माशेकवचनं गुरु इत्यर्थः । सधुनी चतुर्माशं गुरु,
 तथा छन्दोऽन्यद्विद्विद्वि ॥११५॥ चतुर्माशं आद्यान् प्रस्तारे दशमेऽष्टवरेण
 इत्यर्थः । षष्ठ्यमाशोऽष्टधा, एव षष्ठ्याऽयं प्रस्तारोऽतोऽहं अन्तर्गतेष्वथ च इत्य
 इत्यर्थः । अन्यत्र तु माशगणो सधविभागः तद्विद्विद्वि गुरुयधुधरमन्त्राद्यः
 इत्यन्त्येन ॥११८॥

योनिरुपपत्तीनान्तु पञ्चमात्रो गण स्मृत ।
 २०००००० पुरस्कृत्य पण्मात्राद्यास्तथैव च ॥११६॥
 अक्षरास्तु त्रिका ज्ञेया तद्युग्वक्षराग्विता ।
 मात्रागणविभागस्तु गुरुत्वध्वक्षराधम ॥११७॥
 अस्याद् द्विगुणिताद्भात् द्विद्विरेकं पुरोभवेत् ।
 द्विगुणाच्च तयो कृत्वा सत्यां पिण्डेन योजयेत् ॥११८॥
 आद्य सर्वगुह ज्ञेय वृत्तन्तु समस्तमितम् ।
 २०००००० तु सर्वलघ्वन्त्य मिमरूपाणि सर्वत ॥११९॥
 २०००००० समानानां सत्या सयोज्य तावतीम् ।
 राख्युनामपेक्षिमां समास्तादभिनिविशेत् ॥१२०॥

तत्रोद्दिष्टमाह द्विगुणितादिति वर्णवृत्तध्वेव चेद सर्वं गन्धव्यम् । (कमवि)
 मेद पन्थः एरमष्ट द्विगुणित च इत्या द्विद्विरिति भूयो द्विगुणितम् इत्त्वान्त्य
 सरिसमाप्य गुरुत्वन्विनोऽङ्कान् परेत् पृथयेत् । तयो सर्वन्विनोऽङ्कान् पिण्डीकृत्य तेन
 पिण्डेनानिफात्तेनैनावानथ मेद इति सत्या निदिशेत्, यथा चतुरक्षरस्येक्षी क्रिया पुरया
 मेद वदेत् यत्र लघ्वङ्गुणनातिशयान्ता ॥१२१॥

अधरादिलघुज्ञानार्थं पीठ रचयति आद्य सर्वगुर्वित्यादि । कोश इत्याद्यन्त-
 योर्मध्यगो मेदगणः । सोऽस्य तयो सव्यया निरुचय कुर्यात् । तद्यथा चतुरक्षरी
 प्रथमानौ सर्वगुह सर्वलघुश्च, एकाद्विनिस्तथवस्तु चतु पद चतु प्रकारा
 सक्षेपत इति एतदङ्गुणामिश्रणेन मर्या लभ्यते पीठसमेवाचतुरक्षर-
 स्येति ॥१२२॥

मर्यास्यान उपायान्तरमाह एतद्विनामिति । छन्दोऽन्तरोपरि एकाद्विचत्वारि-
 त्यदीनि निश्चिपेत् । तत्र पूर्वोत्तरस्य मिथुण कुर्यात् यावत्पर्यन्त गणविगृहस्ता चैवादि-
 कामेवैत मिश्रित कुर्यादित्येव समवृत्ताना सख्या । नधुनामिश्रं योऽद्विनिगणयेत् ।
 ततो गुणराशे, योऽद्विनिगणयेत् । तेन चतुरक्षरे विस्तृत्यधिक सप्तमर्थसमवृत्ताना

१. य पुरस्कृत्य पण्मात्रा स्मृत्यैव च अक्षराः ।

उक्तयास्तु त्रिका ज्ञेया गुरुत्वध्वक्षराधम ॥

२. KSS., N३ कोठे ।

३. NS. नैथनादङ्गुमेवैकं प्रतिलोक्यक्रियात्मकम् । इति द्वालोराधंभवाऽस्ति ।

१एकादिका तथा सस्यां छन्दसो विनिवेद्य तु ।
 २यावत् पूषन्तु पूषेण पुरयेदुत्तर गणम्^३ ॥१२४॥
 समानां विषमाणां च समुणम्य तथा स्फुटम् ।
 राशयूनामभिज्ञानोपाद्रियमाणां समासत ॥१२५॥
 एव कृत्वा तु सर्वेषां परेषां पूर्वपुरणम् ।
 [४क्रमान्नघनमेकं प्रतिमोम विसर्जयेत् ॥१२६॥
 सर्वेषां छन्दसामेव सप्तशरविनिश्चयम् ।]
 जानोत समवृत्तानां सस्यां सक्षेपतस्तथा ॥१२७॥
 ५वृत्तस्य परिमाणस्तु छित्वाऽर्धेन यथाक्रमम्^६ ।
 न्यतेस्तथु तथा संक्रमशर गुह द्वाप्यथ ॥१२८॥
 एव विन्यस्य वृत्तानां नष्टोद्दिष्टविभागत ।
 गुरुलघुक्षराणीह सर्वेछन्दस्तु व्रजेयेत् ॥१२९॥
 [इति छन्दासि यानोह मयोक्तानि द्वित्रोत्तमा^७ ।
 वृत्ताप्येतेषु नाटयेत्स्मिन् प्रयोग्यानि निबोधत ॥१३०॥

तामपि मस्यां गुणयित्वा गुणराशिं वानयेत् । तेन च महाराशीति शतान्वयीनिश्चेति
 चतुरशरे विषमवृत्तानि ॥१२४॥

अथ नष्टमाह वृत्तस्य परिमाण इति मस्यामर्धेन छिन्नात् । यत्र विषमाङ्क
 न पूर्वते तत्र पुरणार्धमेकमधिकं कुर्यात् । नदाह यथाक्रममिति । यत्र गुह । मैत्रकरणा-
 श्रयश्चतुरशरात् सपुण्यथा श्लेष्टनात् । एव पुन पुनरांशदक्षराणि पूनानि तावत् ।
 चतुरशरे पञ्चमो नैव कीर्तयति—पूर्वं पञ्चाङ्गस्य मैत्रश्लेष्टान् गुह, पुनरपि श्लेष्टस्य
 मैत्रश्लेष्टान् गुह, द्वयोश्च समश्लेष्टान्तपु एवम्य मैत्रश्लेष्टान् गुह, एतेनेदं पञ्चमो
 नैव ॥१२९॥

एतदुपगृह्यन्त्यावान्तरमागूत्रयति एवमिति । आहुतेन विभावन सपु-
 प्रपानानि वा गुरुप्रधानाति वा सद्ये निवेद्येत् वविरपवन्नीयातिनि
 शिवम् ॥१३०॥

१. NS एकादिका । KSS. एरायां च ।

२. NS. यावच्चरत् ।

३. KSS. उत्तरगणा ।

४. NS does not read

५. NS., वृत्ताधं परिमाण KSS. वृत्ताधं परिमाण ।

६. KSS, गुह न्ययेत् ।

^१इति भरतीये नाट्यशास्त्रे वाचिकभिनये छन्दोविधानं नाम

चतुर्दशोऽध्यायः ।

पार्वतीवदनाम्भोजमूङ्गनेत्रवयीभुव ।

दासोऽभिनवगुप्तास्यदछन्दोऽध्यायमपप्रयत् ।

इति श्रीमहामाहेस्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायामभिनवभारत्या नाट्यवे-
द्विधौ छन्दोऽध्यायदत्तचतुर्दशः समाप्तिमगमत् ॥

□□□

नाट्यशास्त्रम्

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

^१छन्दोऽप्येव हि यानीह मयोक्तानि द्वित्रोक्तया ।
^२वृत्तानि तेषु नाट्येऽस्मिन्प्रयोग्यानि निबोधत ॥१॥
 छाये पुनरन्त्ये डे डे गुणो धृत ।
^३ता स्यात्तनुमप्या गायत्रस्तमुस्या ॥२॥

यथा—सायकतविनूपा^४ छायाञ्जननेया ।
 हस्तापिनगडा किं ? स्थ तनुमप्या ॥३॥
 मधुगण जादो भवति चतुष्टय ।
 गुरुपुनमन्त्ये भकरकशीर्षा ॥४॥
 यथा—स्वयमुपयान्त भवति न शान्त ।
 भयहरि किं ? त्व भकरकशीर्षा ॥५॥

अभिनयभारती

ममस्तुक्तानि विना न येन पटुश्चरथोत्तरयाचनत ।
 छन्दाणि दस्मात्प्रभवन्ति कश्च न बाह्यमय स्मामिदृष्टमूर्ते ॥

मदुरामधराणि निवेद्येति (१८-१३३) तत्र ध्वजराट् प्रविभाषमाप्सदा-
 तुमुत्तरश्चे छन्दाश्चमिति । एषा छन्दा नाट्यप्रयोगयोग्यानि वृत्तानि निराधोति
 तवन्ध । गुरुमपुनिषमेन ध्वजरा वनेते येषु तानि वृत्ताणि ध्वजरायात्,
 अधिवरणे वा ॥१॥ मधुगोत्र आरम्भ प्रयोगार्हन्ति पूराद्याय । कवितायां तुमुत्तरम-
 मेवाह जाते पुनरिति, मध्ये तु तपुनी अर्थात् । बाह्यमय नाट्यम् । तत्रेहाप्याय
 भरतमुनिवृत्तमिति त्रिकैमशरादिभि र्विदित्विदित्वस्तध्वन स्वोद्गामिति द्विरप
 पुनरवाटो रन्त्ये मध्य न विननाय पुनरपुनरमपि पटुय इति ॥२॥

१. KSS, NS. इति छन्दाणि ।
२. KSS, NS. वृत्तानि तेषु ।
३. KSS वृत्त तनुमप्या ।
४. KSS. मधुगण ।
५. KSS. भयहरिश्च ।

एकमात्र पदके स्याद् द्वितीय पादे ।
 रयातरुपा वृत्ते मातिनी सा नाम्ना ॥६॥
 यरसरुते पादे सधु यत्र द्वितीयकम् ।
 दोषाणि तु गुरुणि स्युर्मासिनी सा मता यथा ॥७॥
 १ स्नानमन्त्राधिक्यमवस्थभूपायोगे ।
 व्यक्तमेवासीत् स्व मातिनी प्रख्याता ॥८॥
 द्वितीय पञ्चम चैव सधु यत्र प्रतिष्ठितम् ।
 दोषाणि च गुरुणि स्युर्मासिनी नाम सा यथा ॥९॥
 शोभते बद्धया पदपदाविद्धया ।
 भासतोमातया भानिनी लीलया ॥१०॥
 द्वितीय च चतुर्थे च पञ्चम च यथा सधु ।
 यस्या सप्तासरे पादे ज्ञेया सा वृद्धता यथा ॥११॥
 २ [सौ त्रिरी यदि पादे ह्यन्तिमदय शकारः ।
 उणिगुणितपादा बद्धता सधु नाम्ना] ॥१२॥
 ३ दन्तवृत्ततास्र व्याकुलासकशोभम् ।
 शसतीव तवात्यं निर्वय रतमुदम् ॥१३॥
 धादौ द्वे निधने चैव गुरणी यत्र च सदा ।
 पादे सप्तासरे ज्ञेया नाम्ना अमरमातिका ॥१४॥
 ४ [पादे यदि त्रिविधो सम्प्रतिरचितो रसो ।
 भग्ये यदि शकारः सा तु अमरमाता] ॥१५॥
 यथा—नानाबुभुमचित्रे प्राप्ते सुरभिमाते ।
 एषा अमति मत्ता काप्ते अमरमाता ॥१६॥
 धात्र तृतीयमन्त्य च पञ्चमं सप्तमं तथा ।
 गुरुष्वप्यासरे पादे सिंहेत्येति सा यथा ॥१७॥

एतन्नाम्ना प्रविद्धा स्यान्रुपा स्तावनीयेत्यर्थः ॥६॥

१. NS. स्नानमन्त्रमिति ।

२. KSS., NS. do not read.

३. NS., KSS. दन्तवृत्ततास्रम् ।

४. KSS., NS. मुदमुदवेपम् ।

५. KSS., NS. do not read.

[जातु यस्य नो न, पादे सस्थित समस्तमने ।
 तामनुष्टुभाधयस्यां वावदन्ति सिंहमेवाम्] ॥१८॥
 यत्तया ह्यनेकभावेऽपेक्षित रह मुपात्रि । ।
 तन्मनो मम प्रविष्ट वृत्तमज्ञ सिंहमेवाम् ॥१९॥
 चतुर्थं च द्वितीयं च षष्ठमष्टममेव च ।
 गुरुष्वष्टासरे पादे यत्र तन्मस्तपेक्षितम् ॥२०॥
 [यदा तु जात्यरो रसो गकार एव च स्थित ।
 अनुष्टुबुधव तदा वदन्ति मत्तपेक्षितम्] ॥२१॥
 यथा—^१चरावपूणिताशन विनम्रिताकुतातरम् ।
 प्रमसिपतं पदं प्रिया करोति मत्तपेक्षितम् ॥२२॥
 अष्टासरेकृते पादे सर्वाप्येव भवन्ति हि ।
 गुरुणि यस्मिन्ता नाम्ना विद्युन्मातेति कीर्तिता ॥२३॥
 [मो नो चान्त्यो मस्या पादे वादस्यान्ते विच्छेदश्च ।
 सा चानुष्टुप्पुण्ड्रस्युक्ता नित्यं सविभविद्युन्माता] ॥२४॥
^२साम्भो-नारैरानवद्विभ व्यापाम्भोदंघ्याप्ते ध्योमिनि ।
 आशित्यानुस्पष्टिन्मेपा विष्णु भ्रान्ता विद्युन्माता ॥२५॥
^३[पञ्चम सप्तम चान्य गुरु पादेऽष्टकं तथा ।
 एवोर्गैर्गमेतत्तु वृत्तं विलवित्तातिवम् ॥२६॥
 मिमत्तवगविप्रशाशैरंशानवदंरमीनि ।
 वरतनु^४ पुंसं चन्द्र तव मुग्धमावुणोति] ॥२७॥
 मवाधरकृते पादे प्रीति स्फुरन्पदानि च ।
 गुरुणि यस्या सा नाम्ना श्रेया मपुङ्गरो यथा ॥२८॥
 [यदिह यदि सपूनि स्फुरिष्यनयनकारद्वये ।
 बुधजनकृतीतस्या भवति मपुङ्गरो नाम्ना] ॥२९॥

इवयं पञ्चदश मनः प्रविष्ट व्यापमाश्रित्य नतिहृदयविवेकनयस्य जातम् ।
 तास्य वृत्त तदयामानम् ॥१९॥

१. NS. मरावपूणिता । KSS. varieg.

२. विद्युन्मेगित्तामान्तरम् ।

३. KSS. साम्भो-नारैरानवद्विभ NS. साम्भोमारैरानवद्विभ ।

४. KSS., NS. do not read.

कुमुदिनमभिपश्यन्ती^१ विविधतरुगणं दृष्ट्वन्मम् ।
 धनमतिक्रयगन्धादय भ्रमति मधुकरी हृष्टा ॥३०॥
^२दशाक्षरकृते पादे त्रीष्पादौ त्रीणि नैघने ।
 यस्या गुह्यणि सा ज्ञेया पङ्क्तिरुत्पलमालिका ॥३१॥
 [त्रीष्पादौ यदि हि गुह्यणि स्युश्चत्वारो यदि तद्यवो मध्ये ।
 पङ्क्तावन्तगतमकार स्याद्विज्ञेया कुबलयमानास्या] ॥३२॥

यथा—^३अस्मिन्नेति त्रिरसि तदा कान्ते धंष्ट्र्यंस्फटिकसुवर्णादये ।
 शोभा स्वा न वहति ता वद्धा मुविलब्धा कुबलयमालेयम् ॥३३॥
 द्वितीयं च चतुर्थं च षष्टमष्टममेव च ।
 ह्रस्व दशाक्षरे पादे यत्र सा सितितारिणी ॥३४॥
 [जो त्रिको हि पादगो तु यस्या गो च सधितौ तथा समौ स्तो ।
 पङ्क्तिनयोय मुप्रतिष्ठिताङ्गौ सा मधूरसारिणीति नाम्ना] ॥३५॥

यथा—नैव तैस्त्रि तणभो मनुष्यैर्नापि कामभोगचिह्नमन्यत् ।
 गर्भिणीव दूदमसे ह्यनार्ये^४ किं मधूरसारिणी त्वमेवम् ॥३६॥

^५आद्य चतुर्दशमं च सप्तमं दशमं तथा ।
 गुह्यणि प्रैष्टुने पादे यत्र स्युर्दोषक तु तन् ॥३७॥
 [भो तु भगवति यस्य गणा स्युः स्याच्च यतिस्त्रिचतुर्भिरपास्मिन् ।
 प्रैष्टुनमेव हि तारतु नाम्ना दोषकवृत्तमिति प्रवदन्ति] ॥३८॥

यथा—प्रस्तुतिताप्रपदप्रतिचाय मत्तविष्णुजितपात्रविलासम्^५ ।
 पदय वित्तसिनि^६ कुञ्जरमेत, दोषकवृत्तमय^६ प्रकरोति ॥३९॥

वा मा स्वाम् (स्वमाज्यवर्तने ये भेदा ?) ईदृश्यंष्टायाणि पाणि बलानि तत्त-
 स्फुरत्सुवर्णतुण्डानि वर्णानि तदभ्यन्तरङ्गमराणि ॥३३॥ मधूरवद् ध्यावोचमस्या
 मधूराभिर्वा (मारी) गतिविशेषो भवतीत्याहुः ॥३६॥

मन्द मन्द दोषवेन गीयमान वृत्त दोषनवृत्तम् ॥३६॥

१. KSS अरदयन्ती ।

२. KSS. varies.

३. KSS, NS. varies absolutely.

४. KSS, NS प्रथमं च चतुर्थं च ।

५. KSS. विनामम् ।

६. KSS., NS. गतिम् ।

आदौ द्वौ पञ्चम चैराष्टम नंदन तथा ।

गुरुध्वेहादौ पादे यत्र तन्मोटक यथा ॥८०॥

एषोऽनुबन्धितस्तुन्यरव^१ शीव स्यतमानवित्तम्यति ।

धुर्या घनगर्जितमद्रिते वृक्षान् प्रनिमोदयति द्विरव ॥४१॥

नवम सप्तम षष्ठ तृतीय च नवेन्तप्य^२ ।

एकादशाक्षरे पादे इन्द्रवज्रेति सा यथा ॥८२॥

इत्र दुर्निरोध्या दुरतिप्रसाश^३ दुर्गंधमाध्या कठिनस्वभावा ।

सर्वांग्यस्यानु च कामरूपे योग्याति किं^४ वा बहुनेन्द्रवज्रा^५ ॥८३॥

एभिरेव तु मनुजना सपुन्रिस्त्रेष्टुभौ यथा ।

उपेन्द्रवज्रा विज्ञेया नष्टादाविह^६ केवलम् ॥८४॥

त्रिषे^७ धिया वर्षोऽग्नेयनेन स्मितेन काम्या मुकुमारभावं ।

धमौ गुप्ता रूपगुणानुकरा^८ भवन्ति ते किं^९ इत्युपेन्द्रवज्रा^{१०} ॥४५॥

आद्य तृतीयमन्य च सप्तम नवम तथा ।

गुरुध्वेहादौ पादे यत्र सा तु रघोऽन्ता ॥८५॥

एष इति याक्यपुराणानुस्य गर्जित धुर्या ॥८६॥

उपेन्द्रवज्रा जम्बा उपमानेन सा यथा । मयर्द्यपि उपेन्द्रवज्रानु द्वापनुव
उभितनुपुष्टयमिदुगमितममाम । द्विगुणात् परवन्निर्गुनिदेव । स्मितेन काम्या
च । इन्द्रपनुपुष्टय वर्षोऽग्निम्य भवति ॥८७॥

१ KSS. धनम्यतमान ।

२ KSS, NS सपुन्र्यस्य ।

३, KSS, NS. यत्रैवाक्षरे ।

४. KSS, NS यत्र निरोध्यानुगितस्वभावा ।

५. NS. दुर्मेन माध्या कठिनो स्ततो ने ।

६. KSS. वयो ।

७ NS नष्टाद्विह ।

८. KSS. धिया च वर्षेन । NS त्रेया धिया वाविवेदपेन ।

९. KSS. कान्ता ।

१०. NS. वन्ति ।

११. दौःखे वृक्षान्तरेषु "षष्ठ च नवम" वेदादिस्तोत्ररूपनधिक वयो ।

किं? त्वया सुभट ! दूरवर्जित नात्मनो न सुहृदां प्रिय कृतम् ।

यत्पलायनपराणस्य ते याति धूमिरधुना रघोद्वता ॥४७॥

यथा—[किं ? त्वया कुमलसङ्गया सदा नाजयेव सुहृदा प्रिय कृतम् ।

यद् गृहाद्वचनरोधकम्पिता याति धूममवता रघोद्वता] ॥४८॥

प्रायः तृतीयमन्त्र्य च मत्तम दशम गुरु ।

यस्यास्तु श्रेष्ठे पादे विजेया स्वागता हि सा ॥४९॥

यथा—प्राय मे सफलसमाप्तनेत्रे ! जीवित मदनमथयभावम् ।

आगतासि भवन मम यस्मात्स्वागत तव शरीर ! नियोव ॥५०॥

३[पठ च नवम चैव सधुनी श्रेष्ठे यदि ।

गुरुण्यन्यानि पादे तु सा ज्ञेया शान्तिनी, यथा ॥५१॥

दुशील वा निर्गुण चापर वा लोके धर्म्यादिप्रिय न श्रवीयि ।

तस्माच्छील साधुरेतोः सुवृत्तं माधुर्यास्यात्सर्वथा शान्तिनी त्वम् ॥५२॥

तृतीय चैव पठ च नवम द्वादश तथा ।

गुरुणि जागते पादे यत्र सत्तोटक भवेत् ॥५३॥

यदि सोऽत्र भवेत् सप्रदत्तमस्त्रिषु चापि तथा नियमेन यति ।

सतत जगतीधिरितं हि सत गवित सत्तु तोटकवृत्तमिदम् ॥५४॥

यथा—किमिदं वपटप्राप्यदुर्विषहं बहुसाठ्यमयोत्वणरुदकयम् ।

स्वजनप्रियसज्जनमेदकर ननु तोटकवृत्तमिदं कुरुष्व ॥५५॥

६[प्रायः तृतीयमन्त्र्य च पञ्चम पष्ठमेव च ।

तयोपान्त्य जगत्या च गुरु श्रेष्ठमुदप्रभा ॥५६॥

यो प्रियै तथा न्यो यदि सत्तु पादे यद्भिरैव शर्प्येदि च यदि स्यात् ।

नित्यमनिशिष्टा जगतिविद्याने नामनः प्रसिद्धा कुमुदनिभा सा ॥५७॥

दूरवर्जित प्रिय न कृतम् । हे सुभट, किं त्वया कृतम् (दूरत्वजनमित्यर्थः ?)

नून इत्याह यत्पलायनेति ॥४७॥ मदनमथयो भावी यस्य कामफलमिति यावत् ॥४८॥

किमिदमिति तोटकस्य छेदकस्य वृत्त चेष्टितम् ॥५५॥

१. KSS, NS do not read

२. NS. गुरुणि श्रेष्ठे पादे ।

३ NS does not read.

४. KSS, बहुसाठ्यमिवोद्वणरुदकयम् । NS. बहुगण्डमिवोन्वणरुदकयम् ।

५. NS प्रकृत ।

६. NS does not read.

यथा—मन्मथेन विद्धा ससन्निवाया नृसमीतयोया प्रविक्रमिताशौ ।

निघ्नय किं ? त्व विगतिनिघ्नोना चन्द्रपादपुङ्गवा कुमुदवती च ॥५८॥

मतान्तरे—यदि सप्तु पादे न्यो प्रिही यथा यो यतिरपि वर्षे यद्भिरेव चेत्तयात् ।

जगति विद्याने निन्दमनिविष्टा कुमुदनिभा सा नामन प्रसिद्धा ॥५९॥

यथा—कुमुदनिभा त्व कामबाधविद्धा किमसि ? नतध्रु प्रीनवातरङ्गा ।

मृदुनतिनीवापाण्डुवक्षसोमा कथमपि जाता हृष्टन सज्जोनाम् ॥६०॥

द्वादशाक्षरके पादे सप्तम दशम सप्त ।

आदौ पञ्चाक्षरकेद्विदशचन्द्रनेष्टा सा यथा ॥६१॥

यत्र सौम्य ते पञ्चपत्रायताक्ष कामस्यावाम मुनासोस्त्रहासम् ।

कामस्यापोद शममाहुतुं काम कान्ते^१ शत्या त्व चन्द्रसेपेय भासि ॥६२॥

तृतीयमस्य नवम पञ्चम च यदा गृह ।

द्वादशाक्षरके पादे यत्र सा प्रसिद्धाशरा ॥६३॥

यथा—स्मिन्भायिनो^२ हृष्टरसायस्या निम्नपादवारविमुषो^३ सतनम् ।

अपि कस्यचिद्वृत्तिरस्ति मुजा प्रमिताशरा स हि पुमाञ्जयति^४ ॥६४॥

द्वितीयमस्य दशम चतुर्थं पञ्चमाष्टमे ।

गुरुणि द्वादशे पादे दशस्था जगती तु सा ॥६५॥

^१[यदि प्रिही ज्ञो मयनस्तु गदतस्त्वयं च व्यावयवानमस्थितौ ।

तदा हि वृत्त जगतीप्रतिष्ठितं वर्तते दशस्थमितौह नामत] ॥६६॥

न मे प्रिया त्व बहुमानव्रिता प्रिय प्रिया ते पद्याभिधाविषो ।

तथा च पद्याम्यहमद्य विद्वह प्रुव हि^५ वदस्त्वपि करिष्यति ॥६७॥

मन्मथेनेति नृसमीतपुङ्गवा न भवतीति मवग्य ॥५८॥

स्मिनेति । प्रमिताशरा भव्ये, सा स्मिन्भापितशार्दिमुमपुङ्गवा सा शास्त्री
मुमुषो नुरतिरपि कस्यचिन्नुवेदिति वेष ॥६४॥

१. NS. हामिनी ।

२. NS. विमुषा ।

३. NS. वरति ।

४. KSS., NS. do not read.

५. NS. प्रिय ।

६. KSS., वदस्त्वपि NS. वदस्त्वपि ।

चतुर्थमन्त्र दशमं सप्तमं च यदा गुरु ।
 भवेद्धि जागते पारे तदा स्याद्धरिणप्सुना^१ ॥६८॥
 परपदाक्षयकशामिहता^२ त्वया भयवितोक्तनपास्वनिरोक्षणा ।
 वरतनु प्रततप्सुतसर्पणैरनुकरोति गतंहंरिणप्सुतम्^३ ॥६९॥
 सप्तमं नवमं धान्यमुपान्त्य च यदा गुरु ।
 द्वादशाक्षरके पारे कामदत्तेति सा यया^४ ॥७०॥
 करजपदविभूषिता यथा रथं सुदति ! दशनविस्तताधरा च ।
 गतिरपि चरणावलम्बमन्दा रथमस्ति भृगुनिभासि । कामदत्ता ॥७१॥
 आद्यं चतुर्थं दशमं सप्तमं च यदा सधु ।
 पारे तु जागते यस्या धर्ममेया तु सा यया ॥७२॥
 न ते काचिदन्या समा वृद्धयते स्त्री मृतोके विनिष्टा गुणैरद्वितीयैः ।
 त्रिलोकायां गुणप्रदान समग्रद्वय सर्वान् भगवत्प्रमेयाऽस्ति सृष्टा विधात्रा ॥७३॥
 द्वितीयं पञ्चमं चैव हृष्टमैकादशे तथा ।
 पारे यत्र सधुनि सधु पद्मिनी नाम सा यया ॥७४॥
 १[रुस्मिन्ना सागराख्या निविष्टा यदा स्यात् त्रिके च त्रिके मुक्तरूपा यतिः ।
 मग्निविष्टा जगत्पाततस्तसां धुष्यन्मिहत्तद्वापि सतीर्यते पद्मिनी] ॥७५॥
 देहतीपाश्रयाः चक्रपथोऽग्न्यस्ता नैत्रमृद्गाकुला दन्तहसस्मिता ।
 कोपापाशच्छदा चक्रवाकस्तनी पद्मिनीव प्रिये भासि मे सर्वदा ॥७६॥
 २[पुन्तपदानना त्व द्विरेष्टेक्षणा केशपत्रच्छदा चक्रवारस्तनी ।
 पीतनीपावली वट्टकाञ्चीगुणा पद्मिनीव प्रिये । भासि नीरे स्थिता ॥७७॥
 आदौ षट्दशमं चैव पारे यत्र सधुन्यथ ।
 शेषाणि तु गुरुणि सधुन्यपि ते मुदत्तमिता] ॥७८॥

परपेयादि । भवत्यस्परदाक्षयरूपया कशया अमिहता वरतनुहंरिणप्सुनमिव
 करोति ॥६९॥

१ NS. हरिणीप्सुना ।

२ NS. हिता ।

३. NS. हरिणीप्सुनम् ।

४. KSS. स्मृता ।

५. NS. चरणारविन्दमन्दा ।

६. NS does not read.

७. NS does not read.

यदि धरणनिविष्टो नो तथा स्यो यतिविधिरपि युक्त्याष्टाभिनिष्ठः ।
 भवति च जगतोऽस्य संप्रदासो य इह हि पुट्युक्त नामतस्तु ॥७६॥
 उपवनसमितानां बालपर्यभ्रंमरपरनृनानां षष्ट्यारं ।
 मरनमदक्षितार्थं कामिनोनां कथयति पुट्युक्त पुष्टमास ॥७७॥
 १द्वितीयात्ये चतुर्थं च नवमंकारदो युक्तः ।
 विच्छेदोऽतिजगत्यां तु चतुर्भिः सा प्रभावतो ॥७८॥
 कथं गिर इह कथं विज्ञातलोचने । गहं एनं विहितकरे द्रियाकरे १ ।
 अविज्ञातमव्यभिचयार्थविद्युत-रत्यमागता मुतनु १ यथा प्रभायती ॥७९॥
 श्रोण्यादायष्टमं चैव दशमं नैपनप्रथमं १ ।
 गुरुण्यतिजगत्यां तु त्रिभिरेव प्रहृषिणी ॥८०॥
 भावार्थमंपुरश्चं मुभाषितं सद्य सादोपस्सलितविलम्बितं गतं च ।
 शोभाद्वयं हंसि मनीति कामुजानां मुद्यक्त ह्यतिजगतो प्रहृषिणी च ॥८१॥
 षष्टं च सप्तमं चैव दशमंकारदो सप्त ।
 त्रयोदशाक्षरे पादे त्रयं सप्तमपूरकम् ॥८२॥
 विद्युन्मृदा सेन्द्रधनरञ्जितदेहा वातोद्भूता श्वेनयत्नावाहृतशोभा ।
 एते मेधा गर्जितनादोऽम्बलधिष्ठा प्रावृत्काल सप्तमपूरा कथयति ॥८३॥
 भावो द्वे चतुर्थं चाष्टमंकारदो युक्तः ।
 अन्वयोऽत्ये च दशवर्षा वसन्ततिसप्त यथा ॥८४॥

चित्रं सप्ततुमुं वृत्तके साहसता
 द्वादशमाल्यरचनागुविभूषिताङ्गी ।
 मानावतसकविभूषितकर्मपाशा १
 साक्षाद्वसन्ततिसकेव विभाति नारी ॥८५॥

इवमेति । पुटस्य मुदस्य युक्त तथा चोपवन सति चरि युग्म, एव-
 मयत् ॥७६॥८०॥

चित्रं रिति । यमस्य यस्मिन् सप्तस्य यासिन् उपमं न रश्मिनेति । साक्षादिति ।
 एतादृशवतिनोऽस्य ॥८५॥

१. KSS, NS द्वितीयं च चतुर्थं च ।

२ KSS, NS निजावरे ।

३ KSS, NS नैपन तथा ।

KSS, NS. विनिभूषिताद्विभाती ।

पञ्चादो शक्वरो पादे गुरुणि त्रीणि नैघने^१ ।

पञ्चाक्षरादो च यतिरसवाद्या ॥ सा यथा^२ ॥८६॥

यथा—मानालोकः सुतवलकुलशीलादयो

यस्मिन्सम्मान न सदृशमनु पश्येद्दि ।

गच्छेत्त्यक्त्वात् द्रुतयतिरपर देश

कीर्णा नानार्यैरवनिरिषमसवाद्या ॥८७॥

चत्वारिंशदी गुरुणि स्पृष्टगर्भकादशे तथा ।

अन्त्योपान्त्ये च शक्वरा पादे तु छरमा यथा ॥८८॥

यथा—एषा कान्ता व्रजति सतिता वैपमाना

गुल्मैरुन्न चममभिनवः सप्रबिद्धम् ।

हा हा वष्ट किमिदमिति नो वेधि ध्रुवो

व्यथन कान्ते । शरभललिता^३ करीयि ॥८९॥

छारी षट् वज्रम चैव षण् चैव प्रयोदशम्^४ ।

यजातिशक्वरे पादे शेषा नान्दोमुत्ती ॥९०॥

यथा—न खलु तव कदाचित्प्रोयताप्रापतास

भ्रुवुटिबलितमङ्गं दृष्टपूर्वं मयास्पन् ।

किमिह बहुमिदशतैर्या मनेष्टा हृदिस्था

खलति मधुरवाक्या देवि ! नान्दोमुत्ती ॥९१॥

श्वाद्य चतुर्थं षष्ठं च तैद्यन च यदा गुरु ।

पोद्माक्षरके पादे यत्रेभललितं तु तत् ॥९२॥

[^५श्री ऽदि नादश्च नित्यमिह विरचितविरणः

गरव तथा च न भवति निषण्णमुपगतः ।

स्यादपि आष्टिभेष यदि सततमनुगत

तत्तल्लु वृत्तमववृषमगजविलसितम्] ॥९३॥

नान्दोमुत्तीति नान्द्या मङ्गलपुन्दुमेरिव मुख यस्या ॥९४॥

१. KSS., NS. चान्ततः ।

२. NS. स्मृता ।

३. KSS., NS. व्यनं प्रोषाच्छरभललितं वर्तुकामा ।

४. KSS. तपूनि स्पृष्टयौदश ।

५. अन्यान्तरेषु बहुधा भिद्यते ।

६. NS. does not read.

कास-सोपधरं^१ सुधीरघनपटपटहरवं^२

सजं बद्धम्बनीपकुटजकुमुमसुरभि ।

कन्दससेन्द्रगोपकरचितमयनित्त

बोध्य करोत्यसौ दूयभग्नचित्तसितम् ॥६७॥

प्राद्यात्पराणि वं पञ्च द्वादश सत्रयोदश ।

^३अन्योपान्त्ये च बीर्षाणि सन्ततप्रवर हि तत् ॥६८॥

[यदा ध्मो पादस्यो नयत इह चेत्तसौ तथा गो

तथा यद्भिद्वान्येयतिरपि च वर्णयेया स्यात् ।

तदप्यष्टौ नित्य तमनुगतमेवोक्तमन्यं

प्रयोगजं^४ वृत्त प्रवरत्तसित नामतरनु] ॥६९॥

यथा—नत्तासीह नात्र दशनप्रक्षित चोष्टगण्ड

द्विर पुष्पोन्मिध प्रदितुत्तितकेनासकाः तम् ।

गति पिग्ना चेष यदनमपि सध्रान्तनेत्र

अरो इताप्य वृत्त प्रवरत्तसित कामचेष्टम् ॥१००॥

प्राद्यात्पराणि पञ्चाध द्वादश सत्रयोदशम् ।

अन्य सत्तरदो पादे त्रिपरिष्पी गुरुणि च ॥१०१॥

[चतुर्भिस्तायं प्रवरत्तसितस्य प्रिरगवं

यदा सो गङ्गा-ते नयति चरचेत्प्रयष्टिगदिते ।

यदा यद्भिद्वेरो भवति यदि मार्गेण बिहिता

स्तदा वृत्तधेया सन्तु सिपरिणी नाम गदिना] ॥१०२॥

यथा—‘महानद्या भोग पुलिनमिव ते भाति जयन

तथास्य नेत्रादय भ्रमरमहित पद्ममिव ।

गतिमं वा चंप गुननु । तत्र चेष्टा गुलनिश

स्तगाभ्यां ताभ्यां त्व सिपरिणि गुणोनागि वनिते ॥१०३॥

यत्र पञ्च तप-वादी त्रयोदशचतुरदो ।

योङ्गंकादो चं तसयाद् दूयभचेष्टिदम् ॥१०४॥

सोपधरंरिति मत्र एव, वा यत्रोक्तं रिमाण करोति । ६८मिदं बीध ॥६७॥

१ NS. धर ।

२ NS. ग .

३. NS. अन्ते डे यत्र बीर्षाणि प्रवर मतिर हि तत् ।

४. NS. महानद्या भोगे ।

[यदि हि चरणं न्यो स्तो ग क्माद्विनियेदिताः

यदि स्रत् यति षड्भिवर्णस्तथा दशमि पुन ।

यदि विहित स्यादत्यष्टि प्रयोगमुपाधयं

वृषमललित वृत्त ज्ञेय तथा हरिषीति वा] ॥१०५॥

यदा—शतधररय श्रुत्वा श्रुत्वा मशोच्छ्रयवर्षितो^१ ।

विलिपित मशो शृङ्गाक्षपेवृष प्रनित्यं च ॥

स्वपुनर्वित्तो शोष्ठाद्गोष्ठ प्रयाति च निर्मयो^२ ।

^३वृषमललित चित्र वृत्त करोति च शास्त्रे ॥१०६॥

सत्वार्यादो च दशम गुद यत्र प्रयोदशम् ।

चतुर्दश त्रयान्ये हे शंकादशमयापि च ॥१०७॥

यदा सप्तदशे पादौ दोषाणि च सयूयम् ।

भवन्ति मत्सिन्ता ज्ञेया श्रीधरी नामनी यथा ॥१०८॥

[शो न्यो च स्मृच्चरणरचितास्तौ गुरु च प्रविष्टा

दष्टेद सितपटो यदि च दशमि स्यात्तयान्येद्वर्तुमि ।

अथपटो च प्रनिनिधमिना धर्मत स्पष्टरूपा

सा विज्ञेया द्विजमुनिगणं श्रीधरी नामनस्तु] ॥१०९॥

स्नानैर्दूर्ध्वं गुप्तपुरमिगंघशामैश्च धूर्व^४

पुष्पैश्चान्यै^५ मिरति रचिर्नवंस्त्रयोर्गंश्च सैस्तैः ।

नानारत्नैः कनकचिर्नैरङ्गमभोगमस्यं

व्यवन वाप्ते । कमलनिलया^६ श्रीधरीवातिभाति ॥११०॥

मात्र चतुर्यं दष्ट च दशम नैघन गुद ।

तद्वंशधरचरित दशमि सप्तमिर्यति ॥१११॥

१. NS., दीप्तिमरोत्पन्नानिवा KSS. गजंन् मशोच्छ्रयवर्षितो ।

२. KSS गोष्ठोपगोष्ठ ।

३. KSS. नो भिया ।

४. KSS. सतिनमुपमः ।

५. KSS. गण्डुलेनं सुगुणं । NS. गन्धमारैश्च धूर्व ।

६. NS. माल्यैः ।

७. NS. नित्ये ।

यथा एष गजोद्भिदमस्तकटटे वतभपरिवृतः ।

श्रीवति वृक्षगुल्मगहने कुसुमभरणे ।

मेघरश्मिनिशम्य मुदित पवनवद्वसम्^१

सुन्दरि ! वनपत्ररतित पुनरपि कुप्यते ॥११२॥

द्वितीयमन्त्य पष्ट चाप्यष्टम द्वादश तथा ।

चतुर्दश पञ्चदश पारे सप्तदशाक्षरे ॥११३॥

भयति मय दीर्घाणि शेषाणि च सपुन्यय ।

विलम्बितगति सा तु विज्ञेया नामतो यथा ॥११४॥

[यथा द्विद्वितो हि पारमन्वितधितो गतो त्रिको

तथैव च पुनस्तयोनिघनमाधितो यो लघो ।

तदाष्टिरतिपूर्विका यतिरपि स्वभावाद्यथा

विलम्बितगतिस्तथा निगदिता द्विर्जन्मिताः] ॥११५॥

यथा विपूषितविलोचना पुष्पिणीकान्हारा पुन

प्रलम्बराना चालस्तरसितपारमन्दवत्तमा ।

न मे प्रियमिदं जनस्य बहुमानरागेण य

न्महेन विषया विलम्बितगतिः कृता त्व प्रिये । ॥११६॥

पञ्चाक्षी पञ्चदशक द्वादशैकादशे मुह^४ ।

चतुर्दश तथान्त्ये द्वे चित्रलेखा धृती स्मृता ॥११७॥

यथा नानारत्नाभ्युपेयं बहुभिरपि नूयर्भरत्नस्यै

र्तना गन्धाभ्युपेयं बन्धनचक्रैरङ्गरागैश्चित्रैः ।

केनो स्नानाभ्युपेयं कुसुमभरितैर्बस्त्ररागैश्च तैस्तै

कान्ते । तथैवात् किमिह बहुना चित्रलेखेव भावि ॥११८॥

मन्त्र सप्तदश चैव षोडश सप्ततुह्यम् ।

प्रयोदश द्वादश च पष्टमष्टममेव च ॥११९॥

१. KSS. मुद्रितपवनवद्वसनात् ।

२. KSS. विपूषंहारा ।

३. NS. स्थितम् ।

४. NS. द्वादश मानुषं मुह ।

५. NS. तथा पञ्च ।

६. KSS. स्नानाभ्युपेयं कुसुमभरितैर्बस्त्ररागैश्च तैस्तै ।

७. NS. मन्त्रेव चित्रिते ।

ग्रीष्पादौ च गुरुणि स्युर्यस्मिन्स्त्वैकोनविंशके ।

पावे सधूनि दोषाणि शार्दूलविशोदितं तु तत् ॥१२०॥

[मौ ज्यौ तौ गुरु च प्रयोगनियता यस्मिन्निविष्टास्त्रिका

आद्या चान्वयमतिशब्दतुस्त्रिकयुता श्लेषा परा सप्तभि ।

नित्यं शब्ददमायिता द्युतिधृतिनित्यं कवीनां प्रिय

तज्जेयं सत्तु धृत्तगतिनिपुणं शार्दूलविशोदितम् ॥१२१॥

यथा—नानाशब्दशतध्वितोमरहता प्रध्वष्टसर्वायुधा

निभिन्नोदर^१पादवाह्वदना निर्भागिताः शत्रवः ।

यैर्वैत्सहपराममप्रमृतिमित्तंस्तंषिचिन्मूर्ध्नि

वृत्तं ते रिपुधाति भाति समरे शार्दूलविशोदितम् ॥१२२॥

[तावरय विजितेन्द्रियं शुभमते सर्वात्मना प्रहृष्टं

दाने शोतविधौ च योजय भन स्वर्गापवर्गावहम् ।

पावद् व्याघ्रिजराप्रचण्डनपरो व्यःपरासटाभिर्भृश

मृत्युस्ते न करोति जीवितमृगं शार्दूलविशोदितम् ॥१२३॥

चत्वार्यादौ च षष्ठं च सप्तमं चतुर्विंशम् ।

तथा पञ्चदशं षष्ठं षोडशं नवमं तथा ॥१२४॥

एतानि च गुरुणि स्यु दोषाणि तु सधून्वयः ।

पादे यत्र वृत्तौ श्लेषा नाम्ना सुवदना तु सा ॥१२५॥

[जौ ज्यौ श्यौ श्यौ च सम्मग्यश्चि च विरचिताः पादे प्रमथशात्

विच्छेदः सप्तभिः स्यात्पुनरपि च घटि सप्ताक्षरद्वयः ।

मयोपा सञ्चिता स्यात्प्रतिमपि च पुनः सित्पटाक्षरपदा

विद्वद्भिर्भुज्जगती तन इह गदिता नाम्ना सुवदना ॥१२६॥

यथा—नेत्रे लीनालतान्ते कमलदलनिभे भ्रूवापविते^२

^३रक्तोष्ठं पीनमध्यं समसहितघना स्निग्धादक्ष दशबा ।

^४कर्णावतप्रलम्बौ चिबुकमपि न्त घोषा मुखिरा

श्वहनं त्वं मय्यंतोके वरतनु । विरितास्येन सुवदना ॥१२७॥

चत्वार्यादौ तथा षष्ठं सप्तमं च चतुर्विंशम् ।

अष्टादशं सप्तदशं तथा पञ्चदशं पुनः ॥१२८॥

१. NS. हस्त । KSS वाह्ववनयना निर्भस्तिना ।

२. NS. विहितं ।

३. NS. गण्डोष्ठं ।

४. NS. यथा पादार्वाचमम्बौ ।

अन्योदागत्ये गुरुष्वत्र सपूग्यन्यानि सर्वदा ।

एकविंशतिके पादे अग्नरा नाम सा यथा ॥१२६॥

[ओ न्नो यो यद्व सपूग्यदि हि विरचिता स्पुत्रिका पारपोमे

यणं पुर्योपदिष्टेयंतिरवि च पुन सप्तभि सप्तनि स्यात् ।

युत्त सपूग्यदि स्यात्प्रकृतिमनुगत तत्पञ्चिद्वि प्रदिष्ट

दितेय वृत्तजातो कविजनदमिता अग्नरा नामनस्तु] ॥१३०॥

यथा—वृत्तागोकारविन्दं कुरवकतिलकं कपिशरं शिरोरं

पुन्नामं पारिजातवकुलकुवलयं, विष्णुकं सातिमुत्तं ।

एतन्नामाप्रकारं वृत्तमुत्तमिन्द्रिक्कोपेद्व तत्तं

यसित्तं पुष्पवृन्दनरवर । वमुधा अग्नरेवाद्य भाति] ॥१३१॥

वृत्तुपमाद्य पद्य च दशम द्वादश तथा ।

षोडशाष्टादशे चण्ड मंधन च गुरुष्वय ॥१३२॥

द्वाविंशत्यस्तरे पादे दोषाणि च सपूग्यय ।

भवति यत्र तन्मेय भद्रक नामनो यथा ॥१३३॥

[ओ चरणं यदा विनियतो त्रिषो क्रमवशादभाहृतित्रिषो

गो च तत पर च द्विविरादग्नरद्विगो नगाववि पुन ।

तच्च दशाष्टवर्णरचिता वृत्तुष्वपि तथा यतिरव सतत

भद्रकवृत्तमेव एतु नाट्ययोगद्वयसंबुधं निगदितम् ॥१३४॥

^१उत्प्लुतमेवद्वतचरण द्वितीयकररेचित^२

यसामृद्वत्तयाद्यमद्वर विवित्रकरणानुय मृद्विधन ।

मद्वरमेताद्वय मुभगे^१ विद्वग्पतिचेष्टितं मुत्तलितं

नृत्त्यानि विभ्रमाद्वनपद विरित्तरसभायित शनिमुनि^१ ॥१३५॥

अन्त्यमेकोनविंश च सप्तम सप्तयोदगम् ।

एकादश सप्तशत पञ्चम च गुरुष्वय ॥१३६॥

दोषाणि च सपूनि रगुद्विहृत्पाश्चरणं युप ।

युत्त तद्व्यवसित्य विज्ञेय नान्तो यथा ॥१३७॥

[यदि च नकार आदिरचिन पदे विरचितोत्त एष च सपो

यदि च जनी त्रिषा च निह्रिषो अन्तेन एतु मप्याववि तथा ।

यदि च सप्तमिन्द्रि हि विहृति यतिरव दशविनयंरसहित

रतत इद्व कीनित मुनिमर्षविगुद्वरितंस्तद्व्यवसितम्] ॥१३८॥

१ विविधतुरङ्गनागरययोऽसकुलमलं वत समुदित
 शरशतशिवितकुन्तपरिधासिष्यष्टितत २ बहुप्रहरणम् ।
 रिपुशतमुक्तशस्त्ररवभीतराद्धितमट भवाकुलदिश
 कृतसर्माभवोऽथ सपुषमुखे समर्पितगुण त्वयादवलसितम् ॥१३६॥

पटादावष्टय चैव ह्योकादशचतुर्दशे ।
 त्रिंश शप्तदश चैव त्रयोविंश तथैव च ॥१४०॥
 एतानि च सधूनि स्युः क्षेपाण्यथ गुरुणि च ।
 चतुर्विंशतिके पादे मेघमालेति सा मया ॥१४१॥

३ [यदि ललु चरणम्यतौ नौ त्रिकौ कृतिकारव्याप्तया रा स्युः क्रमाद्
 भवति यदि यतिस्तथा सप्तभि सप्तभिस्त्रिभ्यस्तोज्ञ्या यति पञ्च विधास्तथा ।] ४
 पवनवत् ५ समाहूता ६ तीव्रगम्भीरणावा बलाकावतीमेखला
 सितिधरसदृशोच्चरूपा महानीतधूम्राञ्जनाभाम्बुगर्भोद्भववा ७ ।
 सुरपतिधनुर्दग्धतावद्धकरया ८ तद्दिद्योतसन्नाहपट्टीज्वला ९
 १० गगनतलविचारिणी प्रावृष्येण्य दृढ मेघमालाधिक क्षोभते ॥१४३॥

आद्य चैव चतुर्थं च पञ्चमं षष्ठमेव च ।
 सप्तमं दशमं त्रिंश मेघमाला भवेत् गुरु ११ ॥१४४॥
 सधूष्यमानि क्षेपाणि पादे स्युः पञ्चविंशके ।
 वृत्तं सा तु विज्ञेया षोडशपादोति नामत ॥१४५॥

१. KSS. रयह्यनागयोधपुष्पं. ।

२. KSS निवृत्त ।

३. NS. does not read.

४. GOS. reads after this—

सततमभिनिविष्टदेहा तथा सकृती सुरिभि सर्वदा दृश्यते ।
 तत्र हि परिभाषिता शास्त्रविद्विस्त्वय मेघमाला मया दण्डकः ।

५. NS. जय ।

६. KSS तीव्रमादा बालाकावती मेखला शोभिना ।

७. NS सितिधरसदृशोच्चरूपा महाम्बुगर्भादनाभाम्बुगर्भोद्भववा ।

८. NS. शोभा ।

९. NS. वन्योज्वला ।

१०. NS., गगनतलविचारिणी प्रावृषि प्रोन्नता । KSS. प्रावृष्येण्योन्नता ।

११. KSS., NS अन्य चैव गुरुण्यथ ।

१[न्यो यदि पादे स्भावपि चेष्टावमिहृतिरपि च हि यदि एतु विहिता
नादच समुद्रा स्युर्विनिविष्टा यदि च एतु गुरु भवति निधनगतम् ।
पञ्चनिरादो देवमुपेना पुनरपि यतिरिह यदि एतु दद्याधि
कौञ्चपदेय वृत्तविधाने सुरगणपितृगणमुनिगणविहिता] ॥१४६॥
यः सित रास विद्रुतमोम धनुवरमचममममगततततः ।
पातितपूर धिपञ्चपात विचयनमममिपमममुरचरम् ॥
कामुकमुवतेनागु चकार व्यपगतमुरगणपितृगणमिगुणा ।
नित्यमसो ते इत्यगणारि प्रदहन्तु मगमिद रिपुगणमवितम् ॥१४७॥

२[या कपिस्ताक्षी विद्रुतहेतो
कसिदचिरनुविनमनुनयकठिना
दीर्घतराभि स्थूलमिराभि
परिदुस्तवपुरनिपापकुटिलवति ।
भापतबद्धा निम्नरपोता
सपुतरपुचपुगपरिपनदुरया
सा परिहार्मा कौञ्चरसा स्त्रो
भ्रुवमिह निरवधि मुपमनितयता] ॥१४८॥

अष्टावादो गुरुणि स्युस्तया चंकोनविताम्
एकविंश च विजये चतुविंश सनेपनम् ॥१४९॥
एनानि गुरु मस्यानि देवाणि च सपुन्यव^१ ।
^२परिष्ठाप्यधरे पादे तत्रभुवद्भविद्भुम्भिनम् ॥१५०॥

३[यथा यो तो ना स्त्री नित्य प्रतिवरषमव
गरिनकास्त्रिकाः हनुपुवजः ।

परिष्ठाप्यमंकोनायां च यदि हि
एतु यनिरमिषा चतुनिरपाष्टनि ॥

रूपोपेतामिति । भुवद्भविद्भुम्भिन इत्या भगवतो हस्ते द्यम् ॥१५०॥१५२॥

१. KSS, NS. do not read

२. NS. does not read

३. KSS, NS. पादे पाद्विषयधरे ।

४. KSS, NS. यत्र नास्ती तया प्रेयः ।

५. KSS, NS. do not read

पदचादन्त्यो ल्यो सयोज्यो यदि भवति
भनुजदयिता समाश्रितमुत्कृति

नाम्ना वृत्त लोके टपात् कविवदन-

विकसनपर भुजङ्गविजृम्भितम्] ॥१५१॥

यथा—रूपोपेता देवं मृष्टां समदगज-

वितसिनगति निरीक्ष्य तिलोत्तमां

^१प्रादक्षिण्याप्राप्ता प्रष्टुं बहुवदन—

मघत्तमयन तिर वृत्तवान् हरि ।

दीर्घं विदग्ध्यान्तर्गुह स्तनघदन-

जघनदचिरां निरीदय तथा पुनः

^२पृष्ठे न्यस्त वेवेद्रेण प्रवरमणि-

कनकवलय भुजङ्गविजृम्भितम् ॥१५२॥

[दण्डक मायविज्ञेयमुत्कृतेरधिष्ठतरम्

मेघमालादिक तरण्याग्नी घाशो कामुहा त्रिका]

यथा—मुदितजनपदाकुला स्फीतसरयाकरा सूतपात्री भवन्त समभ्यर्चति

द्विरदकरविसुप्तहिंसासनातोदनास्त्वा ममस्यगति विग्न्यादयः पवंता

स्फुटितकलदापु^३वितनिर्माणंमुखना कलंदमिहस्तैर्नमस्यन्ति य सागरा

मुदितजनचराधुला सप्रकीर्णमिला कीर्तयन्तोव कीर्ति महानिम्नता] ॥१५४॥

एतानि समवृत्तानि मयोक्तानि द्विजोत्तमा ।

त्रिपमार्धममाना तु तुनर्बेदयामि लक्षणम् ॥१५५॥

यत्र धारास्तु विपमा नानावृत्तसमुद्भवाः ।

प्रमिता पादयोगेन तद् वृत्त विषम स्मृतम् ॥१५६॥

द्वौ समौ द्वौ च विपमौ धृतेऽर्धविपमे तथा ।

सर्वपादेष्व विषमैर्वृत्त त्रिपममुच्यते ॥१५७॥

नानावृत्तसमुद्भवा ट्यनेन तुन्यष्टन्दया वृत्ताना लक्षण पृथक् पृथक् पादे
विरचय्य स्वयं विपमना उह्य प्रयाह ॥१५६॥

द्वौ समाविनि प्रथमद्वितीयौ द्वितीयचतुर्थौ । द्वौ त्रिपमाविनि प्रथमद्वितीयौ
तृतीयचतुर्थौ, वीप्पागर्धमेनत् द्वाविति ॥१५७॥

१. NS. प्रादक्षिण्य प्राप्ता... KSS. प्राप्त प्रष्टुं बहुवदनयनमहिता
निरन्तुनवान्हर ।

२. NS प्रष्टे ।

३. KSS, NS मूत्रवीर्णमुक्ताफरी ।

हृत्स्याद्यमथ दीर्घात् दीर्घं हृत्स्यामथापि वा ।
 युष्मोऽत्रविषमं पादे^१युक्तमधंसम भवेत् ॥१५८॥
 पादे तिष्ठे सम तिष्ठ विषम सायपादिकम् ।
 इयोऽर्थसम विद्यादेव देस्तु पादस ॥१५९॥
 देस्तु ये मया प्रोक्ता समयुक्तविकल्पित ।
 त्रिकंविषमयुक्तानां सप्रत्ययानि सक्षयम् ॥१६०॥
 [नृपनेऽयतरस्यां वं प्रथमे पाद इष्यते ।
 द्वितीये चरणे च स्यादित्यनुष्टुप समस्ततः] ॥१६१॥
 सो भो तु प्रथमे पादे लो लो चापि द्वितीयके ।
 युष्मोऽर्थविषमे पादे ज्ञेया पथ्या तु सा त्रिकं ॥१६२॥
 प्रियवन्तमित्राऽति प्रियस्तवधिवान्पथा ।
 प्रियवानरता पथ्या^२द्विपते^३ । त्व प्रियाति मे ॥१६३॥
 [ओ भो तु प्रथमे पादे लो लो च द्वितीयके ।
 पादे भो लो तृतीये च चतुर्थे तु ततो ततो ॥१६४॥
 नृपाधारो न ते मित्र न नृवन्धिगुणप्रिया ।
 सवया सर्वविषमा पथ्या न भवति त्रिवे^४ ॥१६५॥
 अनुजोर्लक्षण ह्येतद्विपरीत तु यत्र च ।
 पथ्या हि विपरीता सा विज्ञेया मामतो यथा ॥१६६॥
 कृतेन रमणस्य किं सति । रोपेव तेऽप्यर्थम् ।
 विपरीता न पथ्याति त्व जडे ! केन मोहिता ॥१६७॥

तिष्ठ इति लक्षिते । सर्वपादिकमिति सक्षयोर्यामिति देव इयोऽस्त्वनापि ।
 देव इति पादेषु विधाय इत्यर्थं ॥१५९॥ समयुक्तविकल्पन समयुक्तेषु विकल्पना ये
 विचारोदा^५ ते प्रोक्ता ॥१६०॥

१. KSS., NS. तदनुक्तमसम स्मृतम् ।
२. KSS., NS. एव युष्मोऽत्रो ज्ञेयो पथ्यायुक्ते त्रिवो यथा ।
३. KSS. प्रियवानरता ।
४. KSS., यथापि NS. रजिता ।
५. KSS. युष्मयोः ।
६. KSS., NS. १३/१८३.

चतुर्बादक्षराद्यत्र त्रितपु स्यादपुस्ततः ।
 अनुष्टुप्चपला सा तु विज्ञेया नामतो यया ॥१६८॥
 न सत्वस्याः प्रियतम श्रोतव्य व्याहृत सटया ।
 नारदस्य प्रतिकृति कथ्यते चपला शीयम् ॥१६९॥
 विपुला तु गुञ्जि ज्ञेया लघुत्वात्सप्तमस्य तु ।
 सत्वंत्र सप्तमस्यैव केषाञ्चिद्विपुला यया ॥१७०॥
 संक्षिप्ता वयमध्ये हि हैमकुम्भनिभस्तनी ।
 विपुलाऽस्ति प्रिये ! शोण्यां पूर्णचन्द्रनिमानवे ! ॥१७१॥
 गङ्गैव मेघोपगमे आप्लावितवसुधरा ।
 कूलधक्षानादजन्ती खवन्ती विपुला वतात्^१ ॥१७२॥
 [आगता मेघसमये भोर भोदकुलोदगते ! ।
 एकरात्रौ परगृह चोरो बन्धनमर्हति] ॥१७३॥
 एव विविधयोगास्तु^२ पथ्यापादा भवन्ति हि ।
 शुभौजविषमं पादं दोषैरग्यैश्चिकेरेव ॥१७४॥
 शुभंशक सर्वलघुस्त्रिको नित्य हि नेप्यते ।
 प्रथमादक्षराद्यत्र चतुर्षात्प्राप्तयः स्मृत^३ ॥१७५॥
 पथ्यापादं समाख्याप्य शीघ्रान्ते तु गृह्यथ ।
 भवन्ति पादे सततं शुभंस्तद्व्यप्रमिष्यते ॥१७६॥
 दन्तक्षनाग्रं कुभ्रु ! जागरन्त्याननेयं च ।
 रश्मिभोगतिम्नं ते दर्शनीयतरं यवग्रम् ॥१७७॥
 [इत्येषा सर्वविषमा नामतोऽनुष्टुबुध्यते ।
 तद्विदा मतवैषम्य त्रिकादक्षरतस्तथा] ॥१७८॥

सगुर्वन इति शुर्वन्तः स सर्वलघु न, त्रिकौ नेप्येते । प्रथमादक्षरादनन्तर-
 चतुर्षादक्षरादूर्ध्वं तु प्राञ्जलधुं यवास्तु नेप्येते । एतानि न प्रयोज्यानि इत्यर्थः ॥१७५॥

१. KSS मणमस्यैव केषाचित् विपुलैव तु सा यया ।

२. NS. विपुलान् वनान् ।

३. NS. योगस्तु ।

४. KSS लघु स्मृतम् ।

५. KSS. प्रातः सम्भोगतिम्नं ते दर्शनीयतम ।

पादे षोडशमात्रास्तु ^१गाथाशकविकल्पिता ।
 चतुर्भिरशकंज्ञेया युक्तसंवाचनवासिका ॥१७॥
 अस्मिन्प्रपञ्चे सुविद्वत्साधु मरुत्तमित्येष्टितमनोता ।
 यत्र यास्यसि यरोह ^२ सुरतकाले विषया किं ? यानवासिका त्वम् ॥१८॥
^२[रजो ग्नी च प्रथमे पादे तथा चैव तृतीयके ।
 केतुमत्या गणा प्रोक्ता श्री ग्नी गश्च सदा युषं] ॥१८॥
 स्फुरितादर चरितनेत्र रक्तकपोतनम्बुजदलादम् ।
 किमिह दयापटुतगोम केतुमतोत्तम बह मुल ते] ॥१८॥
 यक्षप्रत्यापरपूर्वस्य धारो नो रो सगो त्रिका ।
 नजो रजो द्वितीये च देयाप्र पुनरेव तु ॥१८॥
 [प्रथमे च तृतीये नो रसो गश्च प्रकीर्तित ।
 गणाश्चापरवक्त्रं तु नजो ग्नी द्विचतुर्थयो] ॥१८॥
 सतनु ^३ जलपरीतसोचन जलदनिष्ठमिवेन्दुमण्डलम् ।
 किमिहमपरवक्त्रमेव ते शक्तिवनेऽद्य मुख पराङ्मुखम् ॥१८॥
 नो यौ तु प्रथमे पादे रजो ग्नी गश्च तयाररे ।
 यत्र तत्पुष्पिताया स्याद्यदि शेष तु पूर्ववत् ॥१८॥
 पवनसत्सविपुतचादनास
 प्रमुदितकोकितवच्छनावरम्भम्
 मपुकरपरिणोपमानाश्च
 यरतनु ^४ पश्य वन मुपुष्पितायम् ॥१८॥
 रजो रसो धारो यथा ग्नी ग्नी ग्नी ग्नी गश्च तथा पुन ।
 रजो रजो गश्च त्रिका ह्येते उद्गतायाः प्रकीर्तिता ॥१८॥
 तत्र रोमरात्रिरतिभाति मुननु । मदनस्य मञ्जरो ।
 नाभिश्चमसविचरोत्पतिता भ्रमरावलीव कुण्डलासमुद्गता ॥१८॥
 रजो रसो च ततो ग्नी ग्नी नो नो चेति तृतीयके
 रजो रजो गश्च चतुर्थे तु सतिताया गणा स्मृता ॥१८॥
 सतिताकुसुममिषाश्च वसन कर चारुप्लवङ्गा ।
 प्रविशसितवसनान्तिमूखो प्रविभाति देवो मुरतयमापुरा ॥१८॥

१. KSS. त्रिकाशक ।

२ अत्र प्रथमेऽध्यायानि द्वयान्तरपु न गन्ति ।

एवमेतानि वृत्तानि समानि विषयाणि च ।
 १ नाटकाद्येषु बाह्येषु प्रयोक्तव्यानि सूरभिः ॥१६२॥
 सन्त्य-वाग्यणि वृत्तानि वाग्यवृत्तानीह पिण्डाः ।
 न च तानि प्रयोग्यानि न शोभां जनयन्ति हि ॥१६३॥
 वाग्यतः प्रतिपिद्धानि गीतके तानि योजयेत् ।
 २ ध्रुवाद्योने तु वदयामि तेषां चैव विकल्पनम् ॥१६४॥
 वृत्तलक्षणमेव तु^३ समासेन मयोदितम् ।
 यत ऊर्ध्वं प्रवदयामि दृष्टार्थानामपि लक्षणम् ॥१६५॥
 पद्म्या च विपुला चैव चपला मुखतोऽपरा ।
 जघने चपला चैव आर्या पञ्च प्रकीर्तितः^४ ॥१६६॥
 [प्रासादां तु सप्रवदयामि यतिमात्राविकल्पनम् ।
 लक्षणं निम्नं चैव विकल्पगुणसमयम् ॥१६७॥
 यतिश्छेदस्तु विज्ञेयश्चतुर्मात्रो गण स्मृतः ।
 द्वितीयातयो मृजो पादावपुजो त्वपरो स्मृतौ ॥१६८॥
 शुद्धमध्यविहीनस्तु चतुर्गणसमन्वितः ।
 अमुगणो विपातश्चो गुगणस्तु यथेप्सितः ॥१६९॥
 ५ पटो द्विविकल्पस्तु नैघन्तो ह्येकमस्थितः ।
 ६ पदवाच्ये तु पट् स्यादेकमात्रस्तु^७ केवलः ॥२००॥

ननु हनशोभनीति चेत् कथं प्रयोग्यानीत्याह-वाग्यव प्रतिपिद्धानीति । योऽ
 पट्यमानत्वाभावान् न वृत्तगता अव्यनायेदयेने केवलं सात्वयोजनार्थं साम्यमवश्यं
 कर्तव्यमिति मात्राणां वर्णानां नियमस्तत्राश्रीयते ॥१६३॥१६४॥

१. KSS नाटकादिषु ।
२. NS. मयोक्तानि ।
३. KSS., NS. ध्रुवाविधाने व्याख्यास्ये ।
४. KSS., NS. एतत्तु ।
५. KSS. पञ्चविधाः स्मृताः ।
६. KSS., पट्म्य NS. पट्द्वय ।
७. KSS., पदवाच्ये NS. पदवादा ।
८. KSS., NS. एकमात्र. स उच्यते ।

द्विविक्त्यस्तु षष्ठो यो गुरुमध्यो भवेत् स ।
 १ तथा सर्वसंपूर्णं यतिसत्तासमाधिता ॥२०१॥
 २ द्वितीयवित्तघ्नोऽयं सप्तमे पञ्चमे यति ।
 प्रथमादिरयान्त्ये च पञ्चमे वा विधीयते ॥२०२॥
 गणेषु त्रिषु पादस्य यस्या यस्या तु मा भवेत् ।
 षट्स्य विपुलान्या तु विज्ञेया यतिमक्षणा ॥२०३॥
 अयुज सर्वगुरुषो गुरुमध्या गणा युज ।
 यस्या स्फु पादयोगे तु विज्ञेया चपला हि सा ॥२०४॥
 त्रिगदाष्टं तु विज्ञेया सप्तविंशति चापरे ।
 उन्मोचयं योजं यो मात्राविज्ञो विभागः ॥२०५॥
 त्रिगत्तस्यास्य यदि स्युरेतानि द्विगुणानि तु ।
 प्रीत्यक्षराणि धाम्यानि न्यस्य सस्याविभागः ॥२०६॥
 एतानि लघुसत्तानि निरिष्टानि समासना ।
 सर्वेषां चैवमार्थानामक्षराणां यथाक्रमम् ॥२०७॥
 अर्धाष्टमगणार्था च सप्तवर्षा प्रकीर्तिता ।
 षट्स्य द्विविक्त्यस्तु नैघने ह्येकसंस्थित ॥२०८॥
 पदचाङ्गा यो गण षष्ठ एकमात्र स उच्यते ।
 द्विविक्त्यस्तु य षष्ठो गुरुमध्यो भवेत् स ॥२०९॥
 यथा सर्वसंपूर्णं यति सस्यासमाधिता ।
 सा द्वितीया द्विसप्तका सप्तमे प्रथमे यति ॥२१०॥
 गुरुमध्यविहीनास्तु चतुर्गणसमाधित ।
 अयुगमनो विद्यातम्य युगजस्तु ॥ एव च ॥२११॥

अर्थाष्टमो गणः । ४१ गार्था गण गणादयः । चतुर्गणाय यन्मातासर्गः कः स्यात् ॥१०८॥ षष्ठो गणो द्विभेदः । तस्य एवभेदमाह पदचाङ्गो य षष्ठो गणमस्मिन् कर्तव्यं संपूर्णं कर्तव्यत्वास्य स्थाने गुरुमध्यो न दृश्य ॥२०९॥ सर्वसंपूर्णं चतुर्गणस्य च द्वितीयादयः नवीनैरिष्टैः तदन्तरं वाशरम्भ कर्तव्यं, अत्र च प्रथमादिरिति, पञ्चमे च गणे समाधेयं यति ॥२१०॥

अयुगमन इति त्रिषम प्रथमतोऽपञ्चमगणमकम् । युगमन गणः । य एव चेति अणमनय न दृश्य इति यावत् ॥२११॥

१. NS. यथा ।

२. कोष्ठवद्विगताया प्रदान्तरेषु न पठिष्याः ।

३. KSS., NS. प्रमापदचैव पञ्चम ।

प्रथमतृतीयो पादो द्वादशमात्रो भवेत् सा पय्या ।

विपुलान्या खलु गदिता पूर्वोदितलक्षणोपेता ॥२१२॥

पय्या यया—रक्तमृदुपद्मनेत्रा सितदीर्घबहुलमृदुकेशो ।

कस्य तु पृथुमृदुजघना तनुबाह्व सोदरी पय्या ॥२१३॥

विपुला यया—

विपुलजघनवदनस्तनयनेस्ताम्राऽधरोष्ठकरचरणैः ।

आयतनासागण्डैर्ललाटकर्णैः शुभा कन्या ॥२१४॥

द्वितीयश्च चतुर्थश्च गुरुमध्यपतो भवेत् ।

उभयोरर्धयोर्ध्वं विज्ञेया चपला यया^१ ॥२१५॥

यया—उद्धमदयामिनी पर्यमायिनी कामचिह्नवृत्तवेपा ।

जानाति मासपुक्ता सुराप्रिया सर्वतश्चपला ॥२१६॥

पूर्वाधौ लक्षणं ह्येतदस्या सा च मुखेन तु ।

परिचमार्धं तु चपला मस्या सा जयमेन तु ॥२१७॥

मुखचपला यया—

आर्धमुखे तु चपला तथापि चार्धा न मे यतः सा किम् ।

दक्षा गृहस्थेषु सया दुःखे भवति दुःखार्ता ॥२१८॥

जघनचपला यया—

वरमृगनयने । चपलासि वरोह । शशाङ्कदर्पणनिभास्ये । ।

कामस्य सारमूले । न पूर्वमदचाद्यजघनेन ॥२१९॥

उभयोरर्धयोरेतल्लक्षणं दृश्यते यदि ।

दृष्टं सा तु विज्ञेया सर्वतश्चपला सखि ! ॥२२०॥

अर्धद्वयेऽपि गणत्रये छेदः वर्तमानः सैव पाद उच्यते तदाह प्रथमतृतीयो पादो द्वादशमात्राविनि । प्रथमोऽर्धः गणत्रयः प्रथमः पादः । द्वितीयोऽर्धः चाप्यद्वयः गणत्रयः तृतीयपादः ॥२१२॥ अथेति पथिसाध्वित्यर्थः ॥२१३॥

आर्याणां भेदः दर्शयितुं तत्प्रस्तारमाह ।

१ NS varies

२. KSS varies.

३. यतः परं वागीमुद्रितपुस्तके आर्धचतुष्टयपञ्चमधिकम् ।

४ KSS., NS. सारमूलेन ।

५. KSS., NS. vary absolutely.

इतराये ज पठ्यन्तु नलघुगण इष्यते^१ ।
 वृत्तरेख तु विविधैर्नानाछन्दस्समुद्भवैः ॥
 काव्यचन्द्रास्तु वृत्तैर्ध्या पटुत्रिदश्लक्षणांविता ॥२२७॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे छन्दोविवर्तिनाम पञ्चदशोऽध्यायः^४ ।

अध्यायार्थमुपसंहरन् भाविन विषयमाभूयति वृत्तरित्यादि । काव्यवन्धा
 यनेनेदमाह यथा ग्रामादुद्भूत्यादिके वृत्तैर्व्ये प्रथम भूमिः, तद्वत्पाब्दे निर्मातव्ये
 भूमिकल्पः पञ्चछन्दोविधिः क्षेत्रपरिग्रह धूलममाश्रयमित्यादि विरचयन् भित्ति-
 स्थानीय लक्षणयोजन चित्रमर्मप्रतिममसङ्कारमुणनिवेशन गवाक्षवातायनादिदेशोयो
 दशरूपकविभागः, उपयोगनिरूपणाप्रख्या काव्यादिप्लुतिः, एवमृतवाचिकाभिनयस्वरूप
 चतुर्दशादिभि पञ्चभिरध्यायैश्चक्ष्यते । सत्राध्यायद्वय वृत्तलक्षणविधानं तु भविष्यति ।

यद्यपि रूपनविरचनकाले परिपक्वप्रज्ञस्य न क्रमप्रतिभासस्तथाप्यपोढारधिया
 कल्प्यत इत्याह । प्रयागस्य यो युक्तोऽभ्यास तन्निष्पत्ति प्रवन्धाभ्यासः, तत्तपतिः
 अग्निनेयार्थनिर्वर्तनं तदभिनयोपासोद्दणमिति स एव क्रम इत्युपाध्यायः यदाह —

महावर्षीनां पदवीमुपात्तामादरशताम् ।

नासस्मृत्य पदस्पृशन्सिपत्सोपानपद्वतिः ॥ इत्यादि ॥

प्रमोदपञ्चने हि सति नाटकादिविरचयना गहान्तः प्रमादापचक्षा भवन्ति ।
 न हि सर्वे शास्त्रीविख्यास कालिदासो मट्टदेन्दुराजो वा, तेषामपि प्राग्जन्माजित-
 क्रमाभ्यामममुदिनसत्कारपाटवीत्यादिनः कुतप्रतिमङ्गलशानातिशय इति शिवम् ॥२२७॥

इति पञ्चदशाध्याये ध्यायिना परमेश्वरम् ।

वृत्ताभिनवमुत्तेज गुप्तार्थं—प्रवटीक्रिया ॥

इति श्रीमहामहिम्नराभिनवगुप्ताचार्यविरचिताया नाट्यवेद-

विवृताभिनवभारत्या वृत्तविधिर्नाम

पञ्चदशोऽध्यायः ।

१. KSS. NS स विरच्यो मवेदगणः ।

२. NS. एव चतुर्विधवृत्तं ।

३. NS. छन्दोवृत्तविधिः ।

४. KSS. पोटशोऽध्यायः ।

नाट्यशास्त्रम्

१५२ पोटमोऽयाच

विशेषतः चाक्षरमठनिदच धोनाभिमानो गुणकोतन च ।

प्रोत्ताह्नोवाहरणे निदचन गुणानुशासोःनिदचयच हेतु ॥१॥

अभिनयनारत्तो

विशेषतः चाक्षरमठनिदच धोनाभिमानो गुणकोतन च ।

प्रोत्ताह्नोवाहरणे निदचन गुणानुशासोःनिदचयच हेतु ॥१॥

ननु तावदुपधानु रतंभ्या इत्युक्तं, तत्र गुणानुशासोःनिदचयच हेतु
काव्येषु प्रगिद्धो मार्गो, सधर्माणि तु न प्रगिद्धाणि । किं च पुष्पम्यत्र काव्यस्य
सधर्माणामनुशासोःकाव्यस्यहासो न युक्तः, पुष्पम्यत्र चरीरधैर्यमनदात् बटकादीनां तीक्ष्ण
भेदात् । काव्यस्य पुनरिदमनानि प्रगिद्धाणि न प्रारम्भसायां तथामार्गानुशास्यच ।
दष्टिनाति—

“काव्यगोभाकराद्यमनितानुशासप्रचजते”

इति प्रस्तावः, गुणमध्य एव तत्र प्रगाशोःनिदचयच हेतु गुणानुशासिभागः
उपसर्गधीति सूचितं भवति । मध्यमेत्यत्र, हि तु चरीनां काव्यादिप्रवर्तनान्,
गामध्यममर्थनायादयं तात्पर्योऽपि विभागः आश्रयणीयः । तत्र चरनायां
विप्रतिपक्षेयं केचिदाहुः—इह गुणानुशासोःनिदचयच हेतु गुणानुशासो रतंभ्या, गुणानु
शासस्य लक्षणं इति वृषार्मिद्वाराऽनुशासः, चरीरार्मिद्वाराऽनुशासः यदा वृषार्मिद्वाराऽनुशासः
मध्यमधर्मात्, तत्र चरीरस्य गोर्धो जायते । तत्र मिद्वाराऽनुशासः काव्यस्य वा यथा
व्यामर्शः, महम-धरगामिनी’ इति च । एतदेव सधर्मात्, तत्र तात्पर्यमेव । अम-
नुशासोऽनुशासः काव्य सधर्मादिना न गोर्धो । उपसा गोपमेवगामिनीकाव्यस्यधर्मेभेदेन
तदेवसधर्मात् द्विधेति यथा ‘दवाया विद्यासाधी,’ मत्तनानुशासगामिनी इति च ।

अथ मध्यमे—इतिवृत्तगण्ड [स] काव्य मध्यमधर्मात् वृषार्मिद्वाराऽनुशासः
सधर्मादीति च व्यादिदमेव । निमित्तमेतत् पूर्वाख्येन चरित्वा
पक्षिस्तेष्वं निरंहे कनका गते परस्परमन्यायवशात् मध्यमधर्मात् व्यादेशः, एव-

१. KSS. अथ गुणकोतनोऽप्याय ।

२. इह. प्रारम्भ एतोरप्युक्तं च-काव्यस्य सधर्मा तातो निदच भवतावेव इत्यर्थम् ।

अभिनवभारती

त्रियेषोपयोगिन्या वृत्त्यङ्गवाचोयुक्तिः, काव्यगतव्यातिप्राशस्त्योपयोगितया महापुरुष-
गनपाशङ्गजादिपादरेखावन्तदाणवद्व्यवच्यता । तदुक्तं तत्रैव—

नक्षत्रान्येव बीजार्थक्रमनिर्वाहकानि च ॥ इति,

प्रतिस्तन्विनदङ्गानि पञ्चसिद्धन्मुपपत्तिः ॥ इति ।

वाक्ये घटीरोदात्तादिगुणाद्यान वस्तुवर्णनाभिज्ञैर्वेति केचित् ।

तदत्र प्रथमपक्षे वर्णनीयप्रधानभूताधिकारिपुरुषगतगुणादिविभाग एव वाक्ये
पर्यवसीयते । द्वितीयपक्षे तु वर्णनीय, सरल एवेति । वृत्तिलक्षणोऽर्थः काव्य-
भेदात् यथा विभज्यते । एतेषां तु दर्शनं—यथेयं, प्रतिभात्मा प्रथमपरिस्पन्द-
रदव्यापारदक्षोपनना गुणा, प्रतिभावन एव हि रसाभिव्यञ्जनमामर्ष्यं भावुयदिएष-
निर्गन्धनमामर्ष्यं न सामान्यवत् । अनेन प्रवृत्तेनेदं वस्तु वर्णयामीत्येवभूतवर्णनापर-
पर्यायद्वितीयस्यापारसपादास्त्वलङ्काराः ।

शब्दानमीभिः शब्दैरर्थानमीभिरर्थं सधट्यामीत्येवमात्मनस्तु यस्तृतीयः कवे-
परिस्पन्द तदघटीतात्मतामादिशब्दात्माध्यात्मकवाक्यशरीरसंयितानि यदयमात्रदलेपा-
दिगुणवशात्काममिच्छञ्जनव्यापाराणि शब्दार्थोपसम्भाररूपानि क्रियारूपाणि तदङ्गा-
नीति, तदुक्तं तत्रैव—

इति शब्दार्थयोरेव मथितिर्देहभूतयो ।

वाक्ये तथा दर्शितानि लक्षणानि विदुर्बुधाः ॥ इति

वाक्येऽयमि नया कश्चित् स्निग्ध स्पर्शोऽयंशब्दयो ।

य इतिपादिगुणस्यविनदस्य स्यात्त्वक्षणस्थित ॥ इति,

षष्ठानङ्कारदृष्टान्निश्चित् ॥ इति च

अत्र पक्षे कश्चिदङ्गारभेदाद् गुणालङ्कारलक्षणविभागः ।

अपरे मगिरन्ते—अग्निनेशाना वाक्यव्याघाता यदयमात्रस्वरूपं च दृष्ट-
मनभिदव्यान्, यथे स्वभावाभ्याधानां तावदव्यासो निर्माणविषयो लक्षणं, यस्त-
थात्मपूर्णत्वादी, त्रयेण तु नयाभूतोऽग्निनेशार्थं काव्यवन्तो लक्षणोन्नीतः तेन च
सीवोत्तरदृष्टवर्णनयोगात्, तथा हि विच्छिन्ना प्रवन्धनात् गुणालङ्कारनिराकरण-
यथा मेघदूताख्य तद्विभूषणम्, एवमन्यदपि, इति ।

‘प्रवन्धयमां लक्षणानि’ इति केचित्तु ब्रूवन्ते । यदेरभिप्रायविशेषो लक्षणमि-
तीतरे पुनर्नयन्ते । केचिद् यथास्यानविशेषं यद् गुणालङ्कारयोजनं तत्तलक्षणमिति ।
परे त्वभाषन्—अलङ्कारादिनिरूपेणैव निरर्गमुन्दरो योऽग्निनेयविशेषः काव्येपु-
रुषते, समदृष्टनीकेष्वपि, तत्सोन्दर्यहेतुर्गोचरं, मुलक्षणं स एव चायं, वाक्य-
शरीरविशेषरूपो लक्षणम् । उपमादीपनरूपवाणामानन्त्याद् भेदमाह । अन्ये तु
शब्देन यथेन विप्रत्य लक्षणमिति ।

सारप्यभिव्याध्यवसायमिद्विषदोच्चयापन्त्रमनोरमाश्च ।
 धारयानवाच्छाप्रतिषेधपृच्छादृष्टान्तनिर्भासनसंज्ञाद्वय ॥२॥
 आगो द्विषोक्ति कथं क्षमा च प्राप्तिश्च पदचातपन तथैव ।
 अर्थानुवृत्तिर्हूपपत्तिपुष्यो कार्योज्जुनीति परिदेवत च ॥३॥
 पट्टविशदेतानि हि लक्षणानि प्रोक्तानि वं भूषणसंज्ञितानि ।
 वाच्येषु भाषार्यगतानि तज्ज्ञे स्याद् प्रयोज्यानि यथारसं तु ॥४॥

भाषहेतव्यं

“संया मयैव वक्रोक्तिरतयार्थो विभाव्यते” (२-७५) इत्यादि । तेन च परमार्थ
 व्यापार एव लक्षणं, स तु विषयद्वारेण विक्षेपलक्षणे तु निरूप्यत इति तत्त्वोक्तत्वा-
 दर्थोऽपि लक्षणं, व्यापारोऽपि च तद्विषयं तु तदभ्यासपराणां च तथाभूतकाव्यात्मक-
 विषयावलोकने भट्टित्येव प्रनिभाति । नदन्यन्नानुमानेन प्रनिभया स्वसद्वेदना
 दत्यनेन प्रयोजनम् । वृक्षलक्षितनव्यापारो हि तदव्यञ्जकश्च भास्येव ॥१॥२॥३॥

पट्टप्रतिपत्तिश्च नान्यदिशि कारणपरं वयिहृदयमनिसामपराणामपरिमल्येय-
 त्वाम् । किं तु वाङ्मयेन तावदियता मद्य व्याप्तम्, इयति च वविनाशघातव्यमिति
 सत्यातिरूपम् ।

तथा च भगवन्तरेण भरतमुनिरेवान्यभाष्यपुद्गेक्षलक्षणेन नामान्तरैरपि च
 व्यवहारं करोति; तत एव पुष्पैषु भेदो दृश्यते त च दर्शयिष्यामः । पट्टिनीदे-
 क्षमस्त्वस्मदुपाध्यायपरम्परागतः ॥१—४॥

नच विभूषणं लक्षयितुमाह अलङ्कारैरिति । भूषणं कटाक्षदिभि विभज्य
 स्थानदेशनालदशापुरुषादिविभाग विभक्त्यं म्यस्तैरपि गूणालङ्कारैर्यदलङ्कारणं तद् भूषणं
 नाम लक्षणं, कथित्यागारं, तद्द्वारेण शब्दार्थव्यापारावपि ।

एतदुक्तं भवति—तद् गूणं अलङ्कारादय विषया दत्यनेन निवृद्धाः काव्याधी
 कुतानामभिप्रेयानां स्थितिविषय विभाकाविभाव विपरितु समर्थाः । तथा हि
 हास्यरसप्रधानं प्रहसनादी मुख्याश्रित्ये वक्तारि प्रयोक्तारि धोनरि वा गुणविनिवेशित
 तु लक्षणं भज्यलङ्कारादयः । तथा हि पादनाटिकं शोत्रियं श्रोतारमभिप्रेत्य विटस्यापि
 निर्गुणपुरुषस्त्वोक्तिः “मा मुयतेनापकर्षी, मा कुमूतामिना घासीः” इति शोभा
 पुष्णानि । अनीनित्यनिबन्धस्तु नश्यविप्रसन्नादी यमस्य, यथा—

विना प्रियममेताद्य विरहान्तनापिता ।

दहोऽप्युनस्य विरयेदं विदुः क्षान्तनापिता ॥

स्थाने निबन्धस्तु यथा—

सोनेव प्रतिविम्बितेव निमित्तेवान्तनिष्ठातेव च ।

प्रोत्कीर्णं च वक्ष्यतेपपटितेव” इति । (भाततीमाधवात्)

यत्राल्परक्षरं स्तिष्टं विचित्रमुपपद्यते ।
 तमप्यक्षरसङ्घानं विद्यात्तक्षणसञ्ज्ञितम् ॥६॥
 सिद्धेरर्थं सप्त कृत्वा ह्यतिद्वयोः प्रत्याप्यते^१ ।
 यत्र इतद्विचित्रार्था सा शोभेत्यभिधीयते ॥७॥

बलदापणं च कृतं, स यत्र प्रज्ञानप्रकृतिर्भवनीत्युक्तम् । त्वचीति प्रह्नमारीचवृत्तान्ति
 इत्युक्तम् । गणमित्यादिना नर्तकास्य बहुमान इत्युक्तम् । राक्षसविषये देववैगुण्य-
 मित्युक्तम् । अत्र च यत्र यस्य यद्व्यापारस्तत्र प्राधान्यस्य का कपेति । प्रगुणितमिति
 बहुतररणसमक्षुरन्धरतया कुटिलोक्तस्यापि क्षेत्रबहुमाने पुनर्गोचनमित्युक्तम् ।
 त्वदनुज्ञयन् इति भेदोपायकृता नीनिसपन् परपक्षे च विषयं यम् । इतकर्ण इति
 तदापणनमात्रमेतत्, न तु हृदये निर्व्याजि तेजोजाज्वर्यमानोजमि भेद प्रति कोऽप्यस्य
 बहुमान । अयमिति गम्भीरधीराकृति प्रमदश्च आस्य इति । यद्यपि प्रकृते नापि
 षड्विचक्षोभोऽन एवोक्त मर्त्तोलमिति । अत्र चार्थस्यातद्धारयटनाप्रयाममन्तरेणैव
 सुन्दरत्वं लक्षणकृतमेव ।

ननु माभिप्रायमात्रत्वं नामार्थस्य तु गुण औज इत्युक्तम् । भो भो. सहृदया-
 अर्थो जटस्तेस्याभिप्राय इति वच भाषावक्तृयोषो स इति चेत् तद्गोच्यस्य गुण
 इति वचम् ।

अथ वस्त्वन्तराक्षेपकत्वमेव तस्य स गुण इत्यव्यक्ते तद्वस्त्वन्तरमाक्षिप्य वक्त्रभि-
 प्रायरूपमेव; आक्षेपकत्वमपि कविमनोपाख्यापारबलादेव तथाविनिवेशनात्
 प्रकारान्तरयोगे तयामावात् । अत्र एव प्रौढिर्वन्मुनो वक्तृवत्तैव मत्वर्यं, काममुप-
 चर्येनामित्यल बहुना ।

एतेषा च लक्षणानां सरीर्णत्वेन लक्ष्य रूपेण वाङ्मयापेक्षया तूदाहरण
 मन्व्यम् ॥६॥

अथ शोभा सिद्धेरर्थमिति । यथा—

भेदगुणैर्दृष्टोदरं तपुमवत्युत्पानयोष्य वपुः ।

सत्त्वानामपि लक्षणे विवृतिमन्वितं भयाक्रीडयो ॥

उत्तरं. स च घञ्जिना यदियव. सिध्यन्ति तदये चले ।

मिम्या हि व्यग्नं वदन्ति मृगयामीदृश्विनोद. नुत. ॥

अत्र पादभरणं प्रमिता एवार्था अभ्यमनीकत्वेन शोभमानाम्नी ममविकल
 मृगपालक्षणमर्थं कृत्वा अत्रमिद्वोऽनुचितोऽपि गोऽर्थ उचितो विचित्रश्च निरूपित ।
 न चात्रालङ्कार. षड्विचक्षि तु कविख्यापारेण यः शब्दार्थव्यापारादेवार्थघटनात्मा
 तद्वत्त ह्य लक्षणमेव । अशोभनोऽन्यथोऽमुना नमेन शोभेन इति शोभेयमुक्ता ॥७॥

‘धार्यमाणस्तु बहुभिर्बर्चनं कार्यंयुक्तिनि’ ।

न यः पर्यवतिष्ठेत् सोऽभिमानस्तु सति ॥८॥

अथाभिमान — धार्यमाणस्तु बहुभिर्बर्चनं । यदा प्रमेय—

दीनाभोरभूतच्छटा यदि करा वस्मानमनो मे भूय

मप्युप्यन्त्यस्य रास्रूटपटनीमशममपुक्षिता ।

रि प्राणान् न हन्त्युत प्रियतमानत्रन्यमग्राधारं

वर्धन्ते त्रिमु यदुमोहविशमात्मन्तापान्ना स्थिति ॥

अत्र हि नादस्यभंस्यार्थेन घटा इत्यादिभ्यो कार्ययुक्तिनि एतद्योजनाभिर्धार्यमाणो हृदये स्थाप्यमानो नावतिष्ठति इति । धार्यमाणोऽपि वा न नियते । तत्रैवार्थं ब्रू । तथाभूतोऽर्थाऽर्थैरिक्तज्ञानानुशास । अस्मात्प्रकृते उपमानोपमेयभावस्य अपचिदप्यस्वीकारात्वेन यानुरभिमत उदना रिमिष मयाप्येव तदपि नैरस्यभिधानमभिधानाक्षरतक्षणम् । एतदेव मादस्यनाम्नाप्यन्यैरक्षरम् ।

एष्टधृतानुभूताधंयनादिममुद्रयम् ।

मादस्य क्षोभजनन मारुप्यमिति मज्जितम् ॥इति॥

अमृतरस्य हि चन्द्राय भूमि कालवृत्त सहोदरस्य च, मन्त्राणां विपक्षमनं शब्दं, स्वयमनुभूत मोहादि च तत्तममुद्रय, वृत्तान्नन यत्प्रकृते मादस्य तुल्यं तेन सोऽष्टधृतानुभूतस्य तत्क्षोभ हृदयप्रवस्थान जनयति—यद्यमृतरसोदरस्यरास तस्मिन्मन्त्र विदग्धुरिति । एवमप्यु ॥८॥

अथ गुणकीर्तन—कीर्त्यमानैर्गुणैरित्यादि । यथा

गृधुरसि गुणैर्मूर्तां रामो नतो भराो भवान्

मद्वी गमर दानुध्नस्य तथा जनन स्थितो ।

इति गुरुरितंभूति विभ्रञ्चिरत्यननुभूता

कस्मिन् न मान्याता देवसिक्तारविस्मयि ॥

अत्र हि विविधा वेद्यां गृधुरामप्रभृतयस्तन्मुद्रयैर्गुणैर्कीर्यमानैर्मादसा दोषा न परिरक्ष्यते । तथा हि गृधुरगौरवुसो तथा दोषा अपि केचिद्भवाद् भूमि-
दोहनप्रभृतय प्रतीवरन्, नतोऽनीत ध्याप्यमनितारि । एवमप्यत्र । अत्र एव न दोषोऽन प्रपातम् । गुणैरिति गुरुरितंरिति निश्चितं तु पाठ्यमिति गुणोर्ध्वं नाम सधनम् । क्षेपानुषाहिरे स्थित सधनारि अत्रदुष्टानवि पिबयति । तद्व एव वर्याम । अन्त्य पाठ —

कीर्त्यमानैर्गुणैर्वैत्र विविधायेतमुद्भवैः
 दोषा न परिकल्प्यन्ते तज्ज्ञेय गुणकीर्तनम् ।
 सोके गुणातिरिक्तानां बहूना यत्र नामभिः ।
 एकोऽभिप्रायते यस्तु विज्ञेय गुणकीर्तनम् ॥६॥
 उत्साहजननं स्वप्तेर्यैरोपपद्यते ।
 प्रसिद्धैरपगूढञ्च ज्ञेय श्रोताह्न न युग्मं ॥१०॥
 यत्रैकस्यापि शब्दस्य दर्शनात्सुबहून्पि ।
 यान्ति सिद्धिमनुक्तानि तदुदाहरण स्मृतम् ॥११॥

सोके गुणानिरिक्तानां बहूना यत्र नामभिः ।
 एको हि शब्दते तत्तु विज्ञेय गुणकीर्तनम् ॥इति॥

अथ न्यप्यार्थ ॥६॥

अथ श्रोताह्न—उत्साहजननंरिति । औपम्यस्य सद्यस्यसन्वेदणं द्रष्टेति
 ज्ञेयेन यरनान्वेषणं तस्य भाव इति दर्शितम् । यथा भट्टेश्वरानस्य—

हृदयपम ! तवेव तस्य भावा ब्रूयति जगत्स्यतमानमूतिरेका ।
 निवमति परमेश्वरोऽपि यस्मिन् महन्मय सुमण महावरोध ॥

अप्रस्तुतप्रशस्त्यायत्र, तद्वैविध्यं श्रोताह्नस्वाक्षणजन्येय, केवलं त्वियं यथा
 सदमीरिति, न च भवान् मुरारिरित्यादि । इदमन्यत्र प्रियवचनमिति षटितम्—

परममन्त्रेण मनना पूज्यान्पूजयितुं वचः ।
 हृदयप्रशस्त्यायै तु सा प्रियोक्तिरुदाहृता ॥इति॥१०॥

अयोदाहरण—यत्रैकस्यापीति । यथा—

वर्मायात् किमुतोद्धनो गिरिरम्य यस्य मृदेदामयं
 श्रैलोक्य तपसा जित्वा यदि मये । दोष्णा विमेनावना
 सर्वं माध्वयथा रक्षति विरहसामम्य रामस्य चेत्
 त्वद्वन्ताङ्गित्वानिःसरधिरविमलनामपुङ्गव शरम् ॥

अथ उदाहृते हि राक्षसीयदमनपरिषद्विद्वालिब्रह्मपाटवेन श्वावमानने—
 पश्यते स्मिति तदपश्य, तत्त्वज्ञासम्पत्परिग्रहस्यैव चतुरर्णवभ्रमणं पुनः कृपमात्रेण
 त्याग तत्राप्रतीकार, पुनरभिमानो दपं इत्यादि भव्यते । अक्षरमहनेश्च विशेष—
 तत्राविमोपादानव्यज्जान्तरस्याने अक्षरान्तरापादानं यथा—हनुमत् इति वक्तव्येऽक्षरस्य
 हन्तुरिति, इह तु स्वहन्तेति तदीयधिकारोदाहरणम् । अन्ये षट्ति—

यत्र तुन्यायंयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनान् ।
 ग्राह्यन्ते निगुणैर्यामिदुद्धारणं स्मृतम् । इति

रयम्यैस्तत्समयमाविभिर्भेदुक्तं तद्वाक्यमिति स एव षट्तिर्नोऽर्थः ॥११॥

निरुक्त द्विविध प्रोक्त तस्य चाप्रत्ययमेव वा ।

सिद्धिप्रसाधित तस्यमतस्य चाप्रसाधितम् ॥१२॥

अथ निरुक्त—निरुक्त द्विविधमिति । मित्रिलक्षणणेन स्त्रीकार । तथा प्रसाधित तस्य, ततोऽन्यदतस्यम् । उदाहरणं यथा ममैव—

वीरोत्सवे सङ्गरसीमि मूढ यं प्रापयत् मत्पथ कथञ्चित् ।

स चार्जुन सोऽपि च नाम कृष्ण प्रमिदिरित्य वितर्धैव सर्वा ॥

परस्पर नाम्नोरन्यत्र तस्यत्वं स्वविषये त्वन्यतेति । न चायमर्थश्लेष, स हि तुल्यसह्ययो । यथा “भावो व पावनाना” इति गोशब्दस्य रस्मिषु मुरभिषु चानादित्वेन प्रमिद्वे । इह त्वेकत्रान्यत्वे कृत ममय इति । एव पृथक् तथ्यातस्य-योऽरदाहार्यम् । अन्यत्र पाठ —

निरवद्यस्य वाक्यस्य पूर्वोन्नायं प्रमिद्वये ।

यदुच्यते तु वचन निरुक्त तदुदाहृतम् ॥

पूर्वं यत्प्रोक्तो बाह्यस्य सवन्ती कश्चिदर्थस्तस्य प्रतिद्वयेऽनवद्यभायस्य वाचक यदुच्यते तेन निरुक्तमितोऽन्यथा निरर्थमेवान वाच्य स्यात् । यथा सत्य स राजा मतिषु रञ्जनादिति ॥१२॥

अथ गुणानुवाद—गुणानुवाद इति परिमितस्यापादितोऽतृष्टगुणनयोपमा, तत्कृतो गुणानामुत्प्रेकः । यथा—

पालिता क्षौरिवेष्ट्रेण त्वया राजन्वमुन्धरा ।

ननूपमेयमलङ्कार, विमत, उक्त ह्यलङ्काराणा वैचित्र्य लक्षणकृतमेव । एत एव शिक्षितैरपि दण्डिप्रभृतिभिर्नै निरूपिता उपमाभेदा, तत्र यो भेदकोऽय आचिख्याता-सम्यगनिर्णयविरथं, स तादृक् पृथगलङ्कारतया यमितिः । यणनेऽपि वा समृष्टिलङ्कारा-पत्ति । अयमात्र तदिति चेत् तर्हि तदेव लक्षणम् । यथा हि राजता विभज्य विचार्य-माणा इत्यमवनिष्ठते—मकुटाद्यलङ्कार, शौर्यादिगुणो, व्यूढोरस्वत्वादितलक्षणसमुदायो राजालङ्कार्यश्च गुणवाच्य लक्षणीयश्च, तथा काव्यमपि । तेन गुणालङ्कारव्यतिरिक्ता सर्वे लक्षणमिति मन्तव्यम् । “अस्त्युत्तरस्या” इति हि पूर्वार्थे आख्यान राम लक्षणम् । नन्वेव सर्वत्र लक्षणयोग, क आक्षेपार्थं, प्रियमेवास्माकमद तत्सर्वमलङ्कारयुक्त काव्यम् । ननु गौर्वाहिक इति रूपनयोगेऽपि, किं न काव्य, दोषपरिवर्जनं गुणवत्त्व-रसवत्त्वादित्येकस्यादिति चेत् आस्मास्वापादितो दोषस्त्वर्थोन्मूलित इत्यास्ताम् ।

अन्यत्र तु पाठ —

गुणाभिधानं विविधं विविधार्थं योजितं ।

गुणातिपातो मधुरं निष्ठुरं वा भवेदिह ॥

गुणानुवादी हीनानामुत्तमैरुपमाकृतः ।
 उत्तमार्थविशेषो यः स चाप्यतिदायः स्मृतः ॥१३॥
 बहूना भावमाणानामेकस्यार्थविनिर्णयात् ।
 सिद्धोपमानवचन हेतुरित्यभिसंज्ञित ॥१४॥

मधुरं गीतं (शृणुं) निष्ठुरं वा विविधैरुपमानभूतैरर्थैर् प्रयोजिता गुणास्तद-
 मिधानैरुपलक्षितो गुणातिपात इत्यर्थः ॥१२॥

गुणानुवादः स ज्ञेयो यत्रामेदोपचारतः ।
 गौणी वृत्तिमुपाश्रित्य वस्तुनो रूपमुच्यते ।
 अथास्तिशयः—उत्तमार्थाद्विदिष्ट इति उक्तादप्यर्थाद्विशेषो । यथा भट्टेन्दु-
 राजस्य ।

यावन्त्येव पदान्यस्त्रीकपिपुनरास्त्रीजनं शिक्षिता
 तावन्त्येव कृतामसो द्रुततर व्याहृत्य पत्युः पुर ।
 प्रारब्ध परतो यथा मनसिजस्येच्छा तथा वर्तितु
 प्रेम्णो भोम्यविभूषितस्य सहज कौञ्च्येय वान्तः क्रमः ॥

अत्रेर्ष्यात्मा यः प्रेमप्युत्तमेऽर्थस्ततोऽपि विशेष उक्तः, प्रतिपद चाभिप्रायोऽस्ति
 स विवेचनीयः । न चेयमतिशयोक्तिः समाख्यमागत्वात् । सोऽपि वा लक्षणमात्राद्भूतः
 इति वक्ष्यामः समनन्तरमेव । अन्यत्र तु पठ्यते—

बहून् गुणान् कीर्तयित्वा सामान्यजनसम्भवान् ।
 विशेषः कीर्त्यते यत्र ज्ञेयः सोऽतिशयोः पुनः ॥इति॥१३॥

अथ सहेतुः—यद्वना भावमाणानामिति । बहून् भावमाणानामेकस्या-
 साधारणस्यार्थस्य निर्णयः कर्तव्यत्वेनावसम्भ्य सिद्धस्य प्रमितस्योपमानवचनः प्रक्षेप-
 वचनं मम तावदेव प्रतिभासते इति सहेतुः । यथा भट्टेन्दुराजस्य—

एके भारिनिधिप्रवेशमपरे लोकान्तरालोचन
 वेचित्पावकयोनिनि निजगदुः क्षीणेऽह्नि चन्द्राविषाम् ।
 मिथ्या चेतदसाक्षिकं प्रियमस्ति ! प्रत्यक्षानीवातपो
 मन्येऽहं पुनरध्वनीनरमणीचेतोऽधिसेते रविः ॥

एकमेति । एवमसाधारणम् । सिद्धोपमानेति । इमिन् प्रक्षेपणे इत्यस्योप-
 मानम् । अन्यत्र पाठः—

यत्प्रयोजनसामर्थ्याद्वाक्यं शिष्यार्थसाधनम् ।
 समासोक्तं मनोग्रहि स हेतुरिति संज्ञितः ॥इति॥

सम्पत्स्यते हृदि क्षिप्यते येन स समास उपपत्तिस्तथोक्तम् ॥१४॥

अपदेशस्तु परोक्षो यस्मादुत्पद्यतेऽनुकरणेन ।
लक्षणसमानकरणात् साहचर्यं तत्तु निर्द्देश्यम् ॥१५॥
अभूतपूर्वमंत्रायस्तुत्यस्यार्थस्य निर्णयः ।
स मिथ्याध्यवसायस्तु प्रोच्यते काव्यलक्षणे ॥१६॥

अथ साहचर्यम्—अपदेशस्तु परोक्षो यस्मादुत्पद्यतेऽनुकरणेनेति । यथा मर्मव—

सैन्दूरीकृतसाम्द्रकुङ्कुमरमप्रच्छादयमासोच्यते
यत्प्राच्या दिति वक्रिमास्पदमिदं हृद्वन्द्वलेह्यं मह ।
तत्तेजो जरठाश्रुता कलयता भाविप्रवासावपि
सन्ध्यामुग्धबधूकपोतफलके कीर्णो नद्याग्राङ्कुर ॥

अत्र यदिति निर्द्देश्य परोक्षवस्तु तत्त्वस्यापरिज्ञानात् । अनुकरणेन प्रच्छादय—
मात्रेण अपदेश्यमासोच्यमिति लक्षणेन सैन्दूरीकृतेत्यादिना समान सप्रमाणक करण
दर्शनक्रिया यस्य तादृशे वस्तुनि साहचर्यं लक्षणम् । पौर्णमास्यामपि वक्ररेखेवेन्दो-
र्भागी लक्ष्यते उदयाचलान्नरितस्वात् सन्ध्यासमये । न चैरसुपमा उपमेयस्याभावा
दुपमेयमेव हि पूर्वार्धेन लिख्यते । पुस्तकान्तरेषु तु पाठ —

यथादेश यथाकालं यथाह्वयं च वर्ण्यते ।

यत्प्रत्यक्षं परोक्षं वा दृष्टं तद्वर्ण्यतोऽपि च ॥इति

प्रत्यक्षं वस्तु परोक्षमिव देशकालरूपानुसारेण वर्ण्यते ॥१५॥

अथ मिथ्याध्यवसायः—अभूतपूर्वमंत्रायैरिति । अपारमार्थिकं रेवाधैस्तुत्य-
स्यावस्तुभूतत्वार्यान्नरस्य यस्य वक्तृव्यापारे मति निश्चयः सोऽप्यम् । यथा मर्मव—
यो दुर्जनाद्वाञ्छितमिष्टमिहते न नूनमुत्तममिति तं सुखैर्धनम् ।

जुह्वज्वलाग्नी विगतार्थमण्डलं प्रसह्य पृष्ठं विषयं प्रमाद्येत् ।

काव्यलक्षणमित्यनेन नान्येषु लोकाविषयांसवाहृत्यमवश्यं भवतीति दर्शयति ।

अन्ये तु पठन्ति—

विचारस्यान्यथाभावास्तथा दृष्टापदयोः ।

सन्देहात्कल्प्यते यत्र सविशेषो विषयः ॥

विचार्यते इति विचारोऽर्थं अदृष्टमित्यर्थः । सन्देहोऽत्र भ्रमः, अन्यथाभावो
विषयः । अथवा सप्तयोऽपि हि वस्तुनो विषयतत्त्वमन्यथाकारं दर्शयन् विषयं
एव ॥१६॥

अथ सिद्धिः—बहूनां च प्रधानानामिति । प्रसिद्धानां मध्ये एकमित्यप्रसिद्धं
यन्नाम कीर्त्यते तस्यासाधारणधत्वस्य प्रयोजनस्य सरस्ये करणं तत्र निवेशनं यस्य
तादृक् तत्कीर्तनं सिद्धिहेतुत्वात्सिद्धिः । यथा—

बहूनां तु प्रधानानां मध्ये यन्नाम कीर्त्यते ।
 एकयंसाधनकृत सा सिद्धिरिति कीर्त्यते ॥१७॥
 गुणैर्वहुभिरेकार्यं पदं सम्प्रशस्यते ।
 पदोच्चय तु त विद्यान्नानार्थप्रयनात्मकम् ॥१८॥

भट्टेश्वरः सुरसरित्म भवानहं च
 त्रैलोक्यसारमिह संप्रति जीवलोके ।
 भट्टेश्वरः सुरवरेषु सरित्सु गङ्गा
 त्व पादिवेष्वहमतीव सुदु खितेषु ॥

अत्र भवानहं चेत्यप्रसिद्ध प्रसिद्धमध्ये उपात्तमसाधारण्यसिद्धिं विधत्ते ॥१७॥

अथ पदोच्चय — गुणैर्वहुभिरेकार्यंरिति । एकता एव तात्पर्यार्थनिष्ठैर्वहुभिः शब्दैर्वाच्यत्वेन स्वीकृता धर्मास्तुपलक्षितत्वेनैव यद्वस्तुन पक्षसंनम् । कथं, नानार्थप्रपि-
 तात्मकमुपलम्भितरूप कृत्वा तत्पदानामुच्चय उत्तर्येण च यद्वाहुल्यं यत्रेभि पदोच्चय ।

अक्षर सप्ताह परिमुपितरत्न त्रिभुवन
 निरालोक लोक जननयननिर्माणमफलम् ।
 अदपं कन्दर्पं मरणशरण बान्धवजन
 जगज्जीर्णारण्य कथमसि विधातु व्यवसिन ॥

अत्र ह्यवान्तरावगमकारिणामवान्तरवास्यरूपाणां पदानां तात्पर्यमभिन्न
 स्वार्थस्तु भिन्न । पदोच्चये पदशब्दार्थस्तु पादो भाग इति । अन्ये पठन्ति—

पूर्वेन एकार्यं ॥१८॥

अपाश्रन्दना—आत्मभावमुपन्यस्येति । नीचः साक्षादवाच्यो योऽयंस्तस्य पर
 प्रति सादृश्ययोजनप्रकारैरात्माभिप्राय प्रमुखे दत्त्वा तत्समन्ततः भाषण स्फुटकथन
 तन्निजभावाविष्करणप्रपानत्वावाक्यो नात्र लक्षणम् । यथा ममेव—

किं पान्य ! त्वरसे विलोक्य निद्या मा ह्युन्मुखी पाण्डुरा
 पद्मं चुम्बितुमीहते प्रकटयन्त्यग्रे मरामां स्थितिम् ।
 यद्वा नागरभोगदुर्लभितकैर्न्यस्तापि न ज्ञायते
 ग्रामेऽग्राम्यजनोपभोगसुभग निर्व्याजिरम्य सुखम् ।

अत्रोत्तरेणाद्येन आशीषो रम्यतमो भोजनक्षयनादिभोग इति कथ्या मोह-
 प्रायोऽवाच्य आत्माभिप्राय । तदरोचकरोचकत्वमृग्य प्रमुखे निधाय निशाकर-
 वृत्तान्तसादृश्येन तीव्र स्वात्मानुराग आविष्कृतः । अन्ये पठन्ति—

रूपकैश्चमाभिर्वा तुत्यार्यैः सुप्रयोजितैः ।
 अप्रत्यक्षार्थस्तत्पञ्चस्तुत्यनकं प्रकीर्तितव ॥

आत्मभावमुपन्यस्य परमादृश्यपुक्तिभिः ।

तोषार्थमापणं यन् स्यादाक्रन्दं स तु कीर्तित ॥१६॥

हृदयस्थस्य भावस्य सुस्पष्टार्थप्रदर्शनम् ।

अन्यापदेशक्यर्नमनोरथ इति स्मृत ॥२०॥

^१अपृष्टैरथवा पृष्टैर्निर्णयं क्रियते तु य ।

आस्थानमिति तज्ज्ञेय लक्षण नाटकाश्रयम् ॥२१॥

प्रथमाधेन परमादृश्यमुक्तम् । अप्रत्यक्षस्यात्मभावस्य सस्पष्टाना ज्ञाप-
नेत्यर्थं ॥१६॥

अथ मनोरथः—हृदयस्थस्य भावस्येति । यथा—

णिग्गध दुरारोहि पुत्तअ (मर) पाइनि समारुद्ध ।

आरुद्धणिपडिजा के इमि ए ण कमा इह गामो ।

(निर्गन्धदुरारोहा पुत्रक^१ पाटली या समारोह ।

आरुद्धनिपतिता केऽनया न कृता इह प्रापे ॥ इति छाया)

अत्र पादपमारोहन्नेव कश्चिद् दुराशयपुश्चलीस्रयमोत्सुकः वृद्धविदग्धया स्वाभि-
प्रायद्योतनेन प्रबोध्यते, नतप्रस्तुनमेवान्यदपदिश्य । अत एवाप्रस्तुप्रशसा, सापि धार्त्र-
वान्तर्भूता । नन्वलक्षारे ह्यलकायंत्वं ह्यमन् इति केय युक्तिः, लक्षण तु भवति
लक्षणत्वादेव ॥२०॥

अथास्थानं पृष्टैरपृष्टैरपि चेत्यादि । 'प्रश्नपूर्वका यत्र बहवो निर्णयन्ते
यथा—वाले । नाथ ! विमुञ्च मानिनि । इत्यादावुक्तिप्रत्युक्तौ, प्रश्नसदृशैर्वा शक्या-
शक्यवस्त्वभिधानैर्यत्र निर्णयः । यथा—

रामोऽगो भुवनेषु विक्रमगुणैर्यानि प्रसिद्धिं परा ।

इत्युक्ते यदि प्रसिद्धं कथं मया न ज्ञायत इत्याक्षर्यास्यात्—

अस्मद्भ्रान्त्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति तम् ।

किं तस्य प्रसिद्धौ निदानमित्याक्षर्यं पुनराख्यात—

वन्दोर्वैप यथासि इत्यादिना

नाटकाश्रयमित्यनेन भूयो लक्ष्यमाणम्येत्याह । अन्ये पठन्ति—

वाक्यं सातिष्ठत्यनुक्ता वाक्यार्थस्य प्रमादकं ।

नोऽप्रसिद्धैर्बहुभिः प्रसिद्धिरिति कीर्तिता ॥ स्पष्टम् ॥२१॥

आदौ यत् शोघजननमन्ते हर्षप्रवर्धनम् ।

यत्तु प्रिय पुनर्वाच्य सा याच्ना परिकीर्तिता ॥२२॥

कार्येषु विपरीतेषु यदि किञ्चित् प्रवर्तते ।

निरायन्ते च कार्यज्ञे प्रतिषेध प्रकीर्तित ॥२३॥

अथ याच्ना आदौ यत्क्रोधजननमिति । प्रथमाधेन हित व्याख्यातम् । तेन
अथ यत्तदात्वे परममायस्या च सत्फल वस्तुच्यते, ततश्च प्रियम् । पुनः शब्दात्ततो
हित पुनः प्रियमित्येव प्रबोध्यस्य प्रबोधनधिया याचनायाच्ना । यथा भवेव—

भूमि कण्टकिनी, पुरो विटपिन प्रायो बहूपद्रवा ।

भूयश्चैव दिवाकारो मृगयते सन्ध्याङ्गनासङ्गमम् ।

तद्विश्रम्य जगोऽजमत्र सवने ग्राम्योचिरा सेवता ।

प्रातः पाण्य । विचार्य चेतसि चिर स्थावासि गन्नासि वा

पाठान्तरं तु—

हितैः प्रसन्नवचनैर्यत्परस्यानुवर्तनम् ।

क्रियते वाक्यचेष्टामिस्तद्वाक्षिण्यमुदाहृतम् ॥ इति ॥२२॥

अथ प्रतिषेध — कार्येषु विपरीतकृति । यथा अमरकस्य ।

सन्ना नाधुकपरलवे, भुजलना न द्वारदेशेऽपिता ।

नो वा पादयुगे तथा निपतित तिष्ठेति नोक्तं वचः ।

काले वैवलमम्बुदामिमलिते गन्तु प्रवृत्तः द्युत ।

तन्व्या वाष्पजलोपकल्पितनदीपूरेण रदः प्रियः ।

अत्र तृतीयपादेन विपरीतकार्यप्रवृत्तिरुक्ता । आद्याधेन कार्यात्तत्त्वं नापिकायाः
तथापि निवारणं तुर्यपादेनोक्तम् । अन्ये स्वधीयते—

यद्वाक्यं वाक्यकृत्तलैरुपायेनाभिधीयते ।

सदृशार्थमिनिप्यस्याः स लेख इति कीर्तितः ॥ इति ॥

वाक्यमिति वाक्यार्थो विविधा निषेधो वा । नदीपूरश्च वर्षासु रोषको रष्ट इति
सदृशमिनिपानेनोपायेन निषेधः कृतः ॥२३॥

अथ पृच्छा यत्राकारोद्भूतैर्वाक्यैरिति । यथा—

किं भीमाद् मुहदसिना मुग्धदाह्रीमप्रिय प्राप्तवान् । इत्यादि

अत्राकारेषामिप्रायमूचनेन वाक्यादिनोद्भूतानि चोतितशक्तिकानि वाक्यानीति

यात्राकारोद्भवैर्विषयैरात्मानमयया परम् ।
 पृच्छन्निवाभिधत्तेऽयं सा पृच्छेत्त्यभिसन्निता ॥२४॥
 विद्वान् पूर्वोपलब्धौ यत्समत्वमुपपादयेत् ।
 निदर्शनकृतस्तज्जै स दृष्टान्त इति स्मृत ॥२५॥
 अनेकयुक्तिमद्वाक्यमनेकार्थप्रसाधकम् ।
 अनेकवाक्यसंपुष्टत तन्निर्भासनमुच्यते ॥२६॥
 अपरिज्ञाततत्त्वार्थं यत्र वाक्य समाप्यते ।
 सोऽनेकवाङ्मिचाराणां सशय परिकीर्तित ॥२७॥

भाव । यत्र भावरसोपेनैरत्यन्ये प्राच्य पादमधीयते ॥२४॥

अथ दृष्टान्त — विद्वान्पूर्वोपलब्धौ यत्समत्वमिति । यथा मर्नव—

हा हालाहललेहने हतमति सोऽयं समुत्पण्ठितो
 गाढाङ्गारगिरिष्णि चैप जडवीदेह निर्विक्षेप्यति ।
 ग्राभ्योऽप्याजगरी गुरु मलगुहा मोहादय धावनि
 व्याघ्रयेतरसङ्गतानि यदय सार्धं खलं खेनति ॥

यदयमित्यादि यस्य हेतोः । हागाहलगाणकूटयवलनादिना येन साम्यं कृतं स
 दृष्टान्तः । न चैयमुपमा, यतो निदर्शनेन प्रत्यक्षीकरणाय साम्यं कृतं, इतोऽयमेव
 कर्तुमुद्यत इति, न च रूपकं यदेतत्करोति तत् इदमस्य भविष्यतीति भिन्नकालत्वात्,
 तदाह पूर्वोपलब्धौ सत्यामिति ॥२५॥

अथ भामन अनेकयुक्तिमद्वाक्यमिति । यथा “कर्ता द्यूतच्छलानां जतुमय
 क्षरणोद्दीपन सोऽभिमानो” (वेणी)—इत्यादि । भास्यते प्रकृतं नोधादियेन ।
 पाठान्तर—

ईप्सितार्थप्रतिदृश्यं कीर्त्यन्ते यक्ष मूरिभिः ।
 प्रयोजनान्यनेकानि सा मालेत्यभिसन्निता ॥ इति ॥२६॥

अथ सशय — अपरिज्ञाततत्त्वार्थमित्यादि । यथा—

तिष्ठेदरोपवसात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा नुप्यति
 स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावाद्रमस्या मनः ।
 ता हर्तुं त्रिबुधद्वियोऽयि न च ये सक्ता पुरोवर्त्तिनी
 सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोयतेति वीज्य विधि (विजयो ४-२)

अत्राद्यो भागः सशयोदाहरणं अनन्तरस्तूपपत्तुदाहरणम् ॥२७॥

अथाद्यो — यथाज्ञासास्त्रार्थसंपन्नमित्यादि । यथा—

यत्र शास्त्रार्थसम्पन्ना मनोरयसमुद्भवाम् ।
 अप्रायेनीयामन्यां वा विदुस्तामादिप बुधा ॥२८॥
 लावो यत् शोधजननमन्ते ह्येवमवर्धनम् ।
 तत् प्रिय वचन श्रेयमाप्नोर्वादितयन्वितम् ॥२९॥

‘पादाग्रस्थितया’ (रत्ना-१-१) इत्यादि । सर्वे वचन न चाशीः, अलङ्कार ?
 लक्षण स्तुत्या एव वर्णनीयत्वात् ॥२८॥

अथ प्रिय—आनौ यत्क्रोधजननमिति । यथा—

किं वृत्तान्तं परमहर्षतः किं तु नाहं समर्थं
 १ तूष्णीं स्यात् प्रकृतिमुखरो दातिणात्यस्वभावः ।
 गेहं गेहे विपणिषु तथा चत्वरं पानगोप्या
 उन्मत्तेन भ्रमति भवतो कलमा हन्त कीर्ति ॥

अत्र भ्रमति वरसमेत्यादौ क्रोधजननं ह्यन कीर्तिरिति हर्षहृत् । अन्ये पठन्ति—

वाच्यमर्थं परित्यज्य वृष्ट्यादिभिरनेकधा ।

अन्यस्मिन्नेव पटनादाद्यु भ्रम स उच्यते ॥ इति ॥

दुष्टिर्दशनं, प्रकृतिमुखरादिवाक्यमिति पूर्वोक्तमित्यर्थः । न चेय व्याजस्तेति,
 निन्दाभागे स्तुतेरभावात् । पूर्णमास्तु निन्दाया अभावात् । यथा वा—

“प्रघोतस्य मुना” इत्युक्त्वा बमन्नक विप्रतारयितुं राजा वसन्तशब्दमाचष्टे ।
 मघोश्च समयः इत्यावर्णने प्रसूनममय इत्यनादस्य निवृत्यङ्कुरेण हृष्यति विद्रूपके,
 समय इतिशब्देनान्यत्र पतनात्प्रणयक्रोद्यत्वेति प्रियवचनम् । प्रियङ्कुर इति लोका
 एतत्तिदम् ॥२९॥

अथ कपट—छलमुक्त्येति । व्याजप्रयोगेण अभिमन्यायान वञ्चना । अभि-
 भावक तिरस्कारकः । छलीकत्वा कथितस्वार्थस्याप्यवाग्रहण अपलापो वा कपट, तस्य
 सङ्कातो लक्षणम् । कपटो यस्तुक्रमार्हवाच्छ्रोत्रोर्वा समुद्भूतः । यस्तुक्रमोद्भूतास्य
 मालतीमायवे मकरन्दस्य मानतीवेपथारण, दैविकस्य बागानन्दे जीमूतवाहनस्य
 घाञ्जुहञ्जनं, शत्रुकृतस्य तु छलिनराये लवणामुत्प्रयुक्तयो राक्षसयोर्मन्यराकैकेय्यो-
 वेपथारणं, सीताया अन्वर्त्तन्या निवासिन च वृत्तम् । यथा वा कृत्यारावणे प्रयमेऽङ्के-
 सीतावेपथारिण्या दूर्पणक्षया मदमणो वञ्चितोऽभिभूतश्च “ता सध्वहा भ्रम एव दे
 वणिट् अभिप्रायं सक्नेमि” इत्यादिना वचनेन । अन्ये पठन्ति—

यत्र सकीर्तयन्दोषं गुणमर्थेन योजयेत् ।

गुणतिपलाहोष वा गर्हणं नाम शद्भवेत् ॥ इति ॥

छत्तपुत्रस्या त्वन्येषामभिसन्धानाभिभावकंकपटम् ।
 द्वित्रिप्रयोगपुत्रतो विज्ञेय कपटसङ्घात ॥३०॥
 दुर्जनोदाहृतं क्लृप्तं सनामप्येप्रतितादित ।
 अक्रोधः क्रोधजननैर्वाक्यैः सा क्षमा भवेत् ॥३१॥
 दृष्टवैवावयव कञ्चिद्भाषो यत्रानुमीयते ।
 प्राप्तिं तामभिजानीयास्तक्षण नाटकाभयम् ॥३२॥

तस्त्रिविधमपि बाहुपचारमामान्याच्छसमत्र स्वीकृतम् ॥३०॥

अथ क्षमा—दुर्जनोदाहृतैरिति । दुर्जनोक्तवैचर्यं क्रोधजननं सभाया ताडि-
 तोऽपि य पुरयोऽक्रोधेन क्रोधहीनः न एव क्षमावान् । तदुर्जनोचिनः कविष्यापार-
 क्षनेत्यर्थः । अनेन च ययोचितमिन्नवृत्तिमन्त्रय सर्वो विभावाद्युचितो निर्वर्त्यमानः
 काव्यलक्षणत्वेन सूचिनः । क्षमा यथा ममैव—

श्रोत्राय दुष्टवचनं प्रति किं न क्रोप
 क्षीमं करोति हृदये ननु क्रोप एव ।
 मित्रं ममैव तु निजात्मनि योजनकार
 कृत्वा ममानुभूतलङ्घविधानहेतुः ।

अन्येषा पाठः—

मिद्वान् बहून् प्रजानायास्त्यक्त्वा यत्र प्रयुज्यते ।
 विशेषमुक्तं वचनं विज्ञेय तद्विशेषणम् ॥

मिद्वानिति लोकाप्रनिडान्प्रधानभूतानशक्वापञ्चयास्त्यक्त्वानादृत्य क्रोपाप-
 द्धवचनं विशेषेण मुक्तं, यथा 'मनाय' परिवादः मुहूर्तप्रत्यय इति स्वात्मनि क्षीमः
 पुष्पादिकमुरतीहृत्वापि ममानुभूतमन्त्रय दुर्जनोभयशानेन शमयति ॥इति॥३१॥

अथ प्राप्तिः—दृष्टवैवावयव कचिदिति । तथा

अम्मुलता पुरस्तादद्यात्ता जघनयोरवात्सरात् ।
 द्वाटेत्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्हस्तेऽभिभवति ॥

अत्र पदपङ्क्तिस्तलक्षणमन्त्रं दृष्ट्वाऽत्रियात्र भवितव्यमिति शकुन्तलायाः सद्भावो-
 ऽनुमीयत इति ॥३२॥

अथ परचात्तापः—अकार्यं सहमा कृत्वेति । सहसेत्यविचार्यं अकार्यं कृत्वा
 यथा—अनुलिमुकाहमिह इदोस्त उपपन्ना । जम्भकवतः नूतभूहि मुव ओहिपो ।
 कार्त्तमहृत्वा यथा—

मुखनसविर्वति पश्यताक्ष्णाः कथमम्मुलमित न बुम्भित सु इति । शाकुन्तले ।
 अन्ये पठन्ति—

अकार्यं सहसा कृत्वाऽकृत्वा कायमवापि वा ।
 सन्तापो मनसो यस्तु पश्चात्ताप प्रकीर्तित ॥३३॥
 प्रथयेणार्थसंयुक्त यत्परस्यानुवर्तनम् ।
 स्नेहादार्क्ष्ययोगाद्वा सानुवृत्तिस्तु सञ्ज्ञिता ॥३४॥

अनेकार्थविचारस्तु विचारः परिवर्तितः । इति । अनेकस्य कार्यरूपस्वार्थस्य कृताकृतस्य विचारः किमेतत्कृतमिति ॥३३॥

अथानुवृत्ति — प्रथयेणार्थसंयुक्तमिति । यथा भट्टट्टेन्दुराजस्य—

राजा यद्यनुरुध्यसे यदि भवेद्वाच्यं पुरा मादृशा
 तत्सम्बन्धनगोप । किञ्चन मनाक् पृच्छत्यधीरो जन ।
 अग्रे रोहणचारिणा मरमस सच्चूर्णमाणश्चिर
 क प्रत्यावयितु प्रयामरसिको यत्नेन रत्नायसे ॥

अप्रस्तुतप्रशमात्वेऽपि हि यदप्रस्तुतस्य शरीरवैचित्र्यं तत्तलक्षणप्रतमेव, लक्षणं हि शरीरमित्युक्तम् । कटनाक्षरपि हि यद्वैचित्र्यं कुशलमुखर्णशरीरप्रेक्षितं तत्तलक्षणमहिम्नैव । तत्तेनोपमातशरीरस्योपमेयशरीरस्य वा वैचित्र्यं सक्षणानामेव व्यापारः इत्येवमुपमारूपनक्षीपनाभां प्रमाणामलङ्कारत्वेन वक्ष्यमाणानां प्रत्येकं पद्वैचित्र्यलक्षणयोगात् लक्षणानामपि पैरुद्विध्याद्यवाग्नरविभागभेदादानन्त्येन गणयितुं क्षमम् इदानीं क्षममहस्त्राणि वैचित्र्याणि सहृदयैरुत्प्रेक्ष्यन्ताम् । परे त्वधीयते—

उभयोः प्रीतिजननो विद्वद्वाग्निनिवेशयोः ।

अर्थं प्रसादजननो ज्ञेयस्त्वनुनयो बुधैः ॥ इति ॥

उभयोरत्र वक्तृवाच्ययोर्मनोद्वेगं विद्वद्वाग्निनिवेशः । एकस्य तत्त्वविश्रान्तता अपरस्य रिक्ता तत्त्ववदाचरितमिति ॥३४॥

अथोपपत्ति — प्राप्तानां यत्र दोषाणामिति । प्राप्ताणामिति वीप्सागर्भो निर्देशः दोषाणामित्युपपत्त्ययोगदृष्टत्वेनावस्तुभूतानामित्यर्थः । यथा—
 “निष्तेहोपवसा” इत्यादि । यथा वा—

क्वाकार्यं क्षालक्षमणं क्व चकृन् भूयोऽपि दृश्येत सा
 दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुक्तम् ।

किं वदन्त्यपकृतमपा कृतपिब स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा

चेनः स्वास्थ्यमुपेहि कः खलु युवा धन्योऽग्निर घास्यति । इति । (विक्रमो)
 अन्ये त्वधीयते—

परिगृह्य तु धास्त्रायं यद्वाक्यमभिधीयते ।

विद्वन्मनोहरः स्वन्नमुपदिष्टं तदुच्यते । इति ।

प्राप्तानां यत्र दोषाणां स्थिते शमनं पुनः ।
सा ज्ञेया ह्युपपत्तिस्तु तक्षणं नाटकाध्ययम् ॥३५॥
साध्यते योऽयंसम्बन्धो महद्भिः समवायतः ।
परस्परानुकूल्येन सा युक्तिः परिकीर्तिता ॥३६॥

शास्त्रार्थशब्दः प्रयापोपसक्षणम् । स्वल्पमिति शोभनोऽन्तो निश्चयो यत्र । ३५॥

अथ युक्तिः—साध्यते योऽयंसम्बन्ध इति । यथा—

सावध्यविन्धुरपरैव हि केचनत्र
यत्रोत्पत्तानि ज्ञेयानां सह सप्तवन्ते ।
सन्मज्जति द्विरदकुम्भगटी च यत्र
यत्रापरे कदसकाम्बुपालदण्डाः ॥

अत्र महद्भिस्तद्वृत्तैर्नैवजनादिभिः परस्परसोपात्मकानुकूल्योपलक्षितेन सम-
वायेनैकविश्रास्यार्थं सवध्यमानं उपरखनानोऽनुवन्तरङ्गिणीलक्षणं साधितं इति
योजनादियं युक्तिः । प्रतीयमानं रूपकमत्रेति चेत्, किं ततः ; शरीरं लक्षणमयमेवे-
त्युक्तमसङ्गतम् । एकीयं पाठः—

अनुत्पूर्वो ह्यर्थो यः भावस्यात्तरिकल्पितः ।
लोचस्य हृदयग्राही मोक्षमिषात्र इतीरितः ॥ इति ॥३६॥

अथ कार्यं यत्रापमारयन् दोषमिति । दोषमपमार्थं गुणं यदात्वेऽयनीये
नियोजयन्ति गुणमिवाह वारमार्थं दोषानर्थं योजयति आधित्यं तेनार्थं योजयतीत्यर्थः ।
प्रथमं उदाहरणम्—

“तावत्त्वात्मनि सद्यिन्द्रुमत्तनाशनेपोऽयमैवंजन्तम्” । इत्यादि द्वितीये मर्मव—

विद्वद्व्रभो ? विनरता कमला किमन्यद्
नूयान् कोऽपि घटितो नवनोरकारः ।
दूराध्वयेषु पुनरम्बु तथा विहीनं
मन्ते मया विनूवने प्रसृतं यत्सते ।

एतत्कंश्चिद्गहनमित्युक्तम् । अन्ये त्वधीयते—

अयान्तरस्य कथने यत्रान्योऽर्थः प्रतीयते ।
वाक्यमाधुर्यसपत्रा सार्थान्तितिरिति स्मृता । इति

अथ हि नदीस्त्वयास्त्रोपकारः कृतः, अध्वयानां च महदम्बु दत्तमित्युक्ते विद्वद्व्रभो !

मन्त्रावसारधन् द्योप गुणमर्थेन योजयेत् ।
 गुणाभिवाद् द्योपान् वा कार्यं तत्तत्क्षणं विदुः^१ ॥३७॥
 अपूर्वश्लेषजनितमपराधं प्रमृज्य यत् ।
 सेवार्थं मधुरं वाक्यमनुनीतिं प्रकीर्तिता ॥३८॥

इति पुनरिति पर्यालोचनादर्थान्तरस्यापत्तिः ॥३७॥

अयानुनीतिः—अपूर्वश्लेषजनितमिति । अपूर्वस्य सातिशयस्य श्लेषस्य जननाय
 योऽपराधस्तम् । यथा—

प्रमीदेति ब्रूयामिदमसति कोपे, न घटते । (रत्ना २-१६) अन्ये पठन्ति—

वाक्यं सातिशयैर्मुक्तो वाक्यार्थं सप्रसाधकः ।

सोऽप्रसिद्धैर्बहुभिः प्रसिद्धिरिति कीर्तिता ॥ इति ॥३८॥

अथ परिवेदन—दीर्घयङ्ग्यनामोक्तैरिति । यथा बालराजायणे वशरथनाम्ना
 ये दोषा युक्ता रामनिर्वासनादयरत्तरेव प्रसिद्धार्थं सद्भिर्घट्टप्रयोजितं वचनं तस्य
 परमार्थेन सम्बन्धो राक्षस एव युक्तो न तु दशरथे । तत्परिवेदितः, नरेन्द्रे दृष्टे स्त्रीवशः
 न्यस्तमशः । इत्यादिना । अर्थेन प्रयोजनेन । येऽयनामोक्ता प्रसिद्धार्थाः दोषाः
 यत्प्रयोजितं सवादितमग्यहृदये सवद्वत् सवन्धनं तच्चार्येन परमार्थत उचितं तत्परि-
 वेदितम् । यथा—

एता पश्य पुरस्तटीमिह विल श्रीढाकिरातो हरो
 शाण्डीवेन किरीटिना सरभस चूडान्तरे ताडिनः ।
 इत्यावर्ण्य कपाद्भुत हिमनिघ्रावद्रो मुभद्रापतेर्मन्द
 मन्दमकारि येन निजयोर्दोर्दण्डयोर्मण्डनम् ॥

तदावलोकेन प्रयोजनेनात्र थवञ्जयव्यापारो य उक्तस्तेन राजनि कस्मिन्दिच-
 द्रोपसम्बन्धो हृदये जनति. “किं तुल्ये मानुषत्वेऽर्जुनपराश्रमग्न्यूनता मन तत्किं मण्ड-
 नया ग्रधिवारस्याना मद” इति तत्र परमौचित्यस्थापनं प्रयोजनम् । अन्ये पठन्ति—

परदोर्षोविधिप्राथम्येनैवात्मा परिकीर्त्यते ।

अनुक्तोऽप्योऽपि वा कश्चित्म तु शोभ इतीरितः ॥ इति ॥

परस्य दोषो येऽप्यस्तादृशा ये विचित्रा अर्था परगुणास्तेर्हेतुभूतैरदण्डोऽप्यय-
 मात्मा अन्य इति दृष्टत्वेन कीर्त्यते, अन्यो वा कश्चिदात्मव्यतिरिक्त इति शोभो हृदय-
 सचननात् । इममेवानुक्तसिद्धिः—

प्रस्तावेनैव दोषोऽर्थः श्रुतनो यत्र प्रतीयते ।

वचनेन विना जायु सिद्धि सा परिकीर्तिता ॥ इति ॥

दोषैर्षदन्त्यनामोक्तं प्रतिष्ठाप्य प्रयोजयेत् ।
 अन्यत्राप्येन सम्बद्धं ज्ञेयं तत् परिदेवनम् ॥३६॥
 उपमा रूपक चैव दोषक यमक तथा ।
 भ्रमलङ्कारास्तु विज्ञेयाऽवतारो नाटकाधरा ॥४०॥

दोषैर्षदन्त्यनामोक्तं रूपप्रस्तावादेव सम्पत्ते पौष्ट्यातिशयदर्शादि सर्वम् । एष चोक्तुष्ट्या-
 नानेवाभिप्रायो भवतीति प्राप्यत्वादन्ते लक्षणमिदमुक्तम् ॥३६॥

एव कविध्यापारवलाददर्थज्ञानं लौकिकास्वभावाद्विद्यमानं तदेव लक्षण-
 मित्युक्तम् । यत्र शरीरकल्पस्यालङ्कारा अपुना वस्तव्या । तन्निरूपयितुमुद्दिशति
 उपमेत्यादि । काव्ये तावत्लक्षणं शरीरं, तस्योपमादयस्त्रयोऽर्थभागे, यथा हि पृथ-
 ग्भूतेन हारेण रमणी विन्यस्यते तथोपमानेन यद्यपि तस्मादर्थेन वा कविवृद्धौ
 चञ्चलतया परिवर्तमानत्वात्पृथक्मिदमेव प्रकृतं वर्णनीयं वनितावदनादि मुग्धरी-
 क्रियत इति तदेवालङ्कारः । तस्य च त्रिधा स्थितिः सगुणैर्न स्पृष्टेन उपमानोपमेयत्वेन,
 यतोऽत्र बल्यानां मनिषिरूपमानोपमेयद्वयोऽङ्गमाधारपदमपि न च उपमा । क्वचिदल-
 सन्निह ततोपमानोपमेयनेकीक्रियते तत्र रूपकव्यवहारः । तत्र हि पदार्थे प्रयुज्यमानः
 शब्द इवार्थं वर्णोक्तोतीति श्याय । क्वचित् एकप्रघटकावस्थानवलादुरमावति,
 यथा दोषकं । उपलक्षणं चैतद्विचिन्त्यन्तराधाम् ।

उपाध्यायमतं तु—मक्षणवलादलङ्काराणां वैचित्र्यमावृणोति तथा हि—
 गुणानुवादनान्मा सक्षणेन योमास्त्रसमोपमा, प्रतिपदनाम्नानिचयोक्तिः, मनोरपा-
 श्वेनाप्रस्तुतप्रसंगा, मिथ्याम्यवभादेनापह्नुतिः, भिद्यया तुल्ययोगितेति, एवमन्य-
 दुपमेयम् । लक्षणानां च परस्परवैचित्र्यादप्यनन्तो विविचभावाः, यथा प्रतिपेक्ष-
 मनोरपयो समेतनादाक्षेप इति । उपमाप्रचरश्च सर्वोऽलङ्कारः इति विद्वद्भिः । प्रति-
 पन्नमेव ॥४०॥

तत्रोपमा लक्षणं यत्किंचिदिति । काव्यवर्णेषु काव्यलक्षणेषु सत्स्विन्दनेन
 यौरेव भवत्येति नायमतद्वार इति दशितम् । बन्धो, मुग्धो, क्लान्तिर्वन्धोक्तिः,
 कविध्यापार इति हि पञ्चांशः । लक्षणं त्वलङ्कारमन्यमपि न निरर्थकम् । भूनावाशो-
 दाहरणमार्गो दशितः ।

गुणगूढं तु न काव्यं किंचिदपीदृशं च महापुरुषो दृष्टान् अद्वैतत्वद्रवन्तानाम्
 एव हि प्रकाशदीनां गुणवाचोक्त्या व्यवहारः, तद्विना काव्यरूपत्वाभावात् ।
 मुन्दरास्तदं तु शरीरनुपलक्षणम् उपमादन्तरेण तु भवत्येव काव्यमिति प्रकटीकृतं नुप-

१. GOS. दोषक चैव रूपक ।

२. GOS. NS. काव्यसंज्ञे ह्यलङ्कारस्वत्वात् परिशीलितः ।

यत्किञ्चित् काव्यबन्धेषु सादृश्येनोपमीयते ।
 उपमा नाम सा ज्ञेया गुणाकृतिसमाधया ॥४१॥
 एकरथेन सा कार्या ह्यनेकेनाथवा धुन ।
 घनेकस्य तथैकेन बहूनां बहुभिस्तथा ॥४२॥
 तुल्यं ते दाशिना वक्त्रमित्येकेनैकतथया^१ ।
 शशाङ्कवत् प्रकाशन्ते ज्योतिषोति भवेत्तु या ॥४३॥
 एकस्यानेकविपया सोपमा परिकीर्तिता ।
 इवेनर्थाहणभासानां तुल्यार्थ इति या भवेत् ॥४४॥
 एकस्य बहुभि साम्यादुपमा नाटकाधया ।
 बहूनां बहुभिर्ज्ञेया घना इव गजा इति ॥४५॥
 प्रज्ञप्ता चैव निन्दा च कल्पिता सदृशी तथा ।
 या किञ्चित्सदृशी ज्ञेया सोपमा पञ्चधा युधं ॥४६॥

प्रज्ञप्ता यथा—

इष्ट्या तु ता विद्यालक्ष्मीं तुतोष मनुजाधिप ।
 मुनिभिः साधिता कृष्टात् सिद्धिं मूर्तिमतीनिव ॥४७॥

निन्दा यथा—

सा त सर्वगुणहर्त्री सत्त्वजे कर्कशच्छविम् ।
 घने कण्टकिन वल्गो दावदधमित्र द्रुमम् ॥४८॥

माधीनामलङ्कारत्वेन व्यवहारः, न तु लोक इव स्फुटाग्र पृथक् सिद्धिरस्ति । तथा हि
 दण्डिना काव्यशोभावहा घर्मा अलङ्कारा मयं उपमा इति ज्ञेयम् । यत्किञ्चिदित्य-
 नेनोपमीयत इति क्रियार्थं सवध्यने न कर्म । उप समीपे मान प्रक्षेपण निमित्तान्त-
 रंगि सप्तवतीत्यत आह सादृश्येनेति । उपमीयत इत्यनेनेति उपमानोपमेये उच्यते
 सादृश्येनेति साधारणो धर्मः, गुणः सवन्ध आक्रियते अनेनेति गुणाकृतिः, इवादिः
 शब्द आधीयमाणो यस्यामिति गुणाकृतिसमाधया ॥४१॥४२॥

अत्रोदाहरणानि क्रमेण दर्शयन्ति, तेषु लक्षणयोजनं तुल्यं ते इत्यादिना ॥४३॥

एवमुपमानोपमेयसत्त्वामेदेन तद्भेदानुक्त्वा तद्गतगतीरभेदेन गतीरभेदानाह
 'प्रज्ञप्ता चैवेत्यादिना । उपमानस्य प्राशस्त्यात्प्रज्ञासोपमा । एव सर्वत्र ॥४३॥४६॥

एवमत्र सत्येन कल्पितः मः । यस्तद्वीत्यन्ये पठन्ति, व्याचक्षते च
 सरसं द्रव्योपमेय उच्यते, यथा च व्युत्पत्तिः समान इव इत्यमानस्तमिवात्मानं परय-

कल्पिता यथा—

क्षरन्तो दानसत्तिल तालामन्यरगामिन ।
मत्तज्जवा विराजन्ते जङ्गमा इव पर्वता ॥४६॥

सदृशी यथा—

यत्त्वयाञ्छ कृत कर्म परचित्तानुरोधेन ।
सदृश तत्तत्रैव स्यादतिमानुषकर्मण ॥४७॥

किञ्चित्सदृशी यथा—

सपूर्णचन्द्रवदना नीलोत्पलदलेक्षणा ।
मत्तमातङ्गगमना सप्राप्येय सखी मम ॥४८॥
उपमाया बुधंरेते भेदा ज्ञेया समासत ।
ज्ञेया ये सक्षणनोक्तास्ते ग्राह्या काव्यसौक्त ॥४९॥
नानाधिकरणार्थानां शब्दानां सप्रदीपकम् ।
एकवाक्येन संयुक्त तद्दीपकमुच्यते ॥५०॥

तीति । यत्रोपमेयस्यैवोपमानता । सेव सरशी । विचित्रमक्षमिस्थमुपमान भवति ।
यत्र सादृश्यगमक स्फुट पद नास्ति । न च सर्वात्मना रूपक इव वस्तुद्वयमीलन तेन
समासव्यग्या किञ्चित्सदृशीत्युक्ता ॥५०॥

तदुदाहरति सपूर्णंति । सप्तम्युपमानपूर्वपदस्येति समासबलादुपमानता-
प्रतिपत्ति । तत्र ह्युत्तरयदनोप सन्नियोगादिभ्यस्त्वात् । क्पडि सलोप इव मत्तमातङ्ग-
गमनमिव गमनमस्या दत्युत्तरपदलोपोऽपि ॥५१॥

दोषा लोके काव्ये च ये तद्भेदा इत्यन्ते । ते तक्षणद्वारेणोक्ता इति ग्राह्या
स्वयं स्वीकर्तुं शक्याः । अस्मिन्ने नोक्तास्ते लोकात्काव्याच्च ग्राह्या इत्यन्ये, दोषा
इत्यत्र पुनरुक्तम् ॥५२॥

अथ दीपक नानाधिकरणार्थानामिति । नाना ये शब्दान्तरवाक्यपदा-
स्मानस्तेषां, अधिकरणार्थानामाश्रये अर्थोऽर्थता येषां नयाभूतानां साक्षाद्व्यापारमिति
तेषां यत्सम्यक् प्रकर्षेण दीपकमाकाक्षापूरक क्रियामुज्जात्यार्दि तद्दीपकं यत् एकेनावा-
न्तरवाक्येनासमुक्त सप्तषा करोति ततो दीपप्रकृतित्वात्तथोक्तमित्यर्थः ॥५३॥

अथ रूपक—स्वविकल्पेन रचितमिति । स्वविकल्पेन यदुप वदनस्य रचित
चन्द्रात्मक सदृश्यमिति परमिति रूपकम् । तस्य द्वौ भेदौ तुल्यंरवयवं सर्वैरेवान्य-

[प्रसृत मधुरं ध्यापि गुणैः सर्वैरुत्कृतम् ।
काव्ये यन्नाटके विप्रास्तदीपकमिति स्मृतम्] ॥१४॥

यथा—

सर्वाति हसं कृशुमंश्च वृक्षा भर्तृद्विरेकंश्च सरोरुहाणि ।
गोष्ठीमिरद्यानवनानि चैव तस्मिन्मन्यमानि सदा त्रियन्ते ॥१५॥
१रविकल्पेन रचितं तुल्याद्यवलक्षणम् ।
किञ्चित्सादृश्यसम्पन्नं यद्रूप इषकं तु तत् ॥१६॥
२[नानाद्रव्यानुरागाद्यैर्बोपम्यगुणाश्रयम् ।
रूपनिर्घर्षनायुक्तं तद्रूपकमिति स्मृतम्] ॥१७॥

यथा—

पद्माननास्ताः कुमुदप्रहासा विक्रासिनीलोत्पलचारुनेत्राः ।
वापीरिन्धयो हंसकुसुमैर्न स्वन्धर्माविरुद्धगोप्यमिग्राह्यस्य ॥१८॥

रूपीकृतं युक्तं, यदि वा किञ्चित्सादृश्ययुक्तं रूपितम् । अत्रापि किञ्चिदग्न्यरूपमादृश्या-
युक्तं रूपान्तररूपिन यत्रैकदेशविवरितं प्रसिद्धं द्रव्यावस्थि । वा इति युक्तं. पाठः
ततो हि ममासोपमात्क पद्मानना इत्यादेर्निर्वाहते । हंसकुसुमाना तर्धमपि बलमरु-
पिनमपि गम्यन् इत्ययमशो द्वितीयम्योशहरणम् । अग्नौगमिहेति पाठः, एव सन्धे
तूपमाश्रयोपग्राह्य वा । मा त्विह कल्पितोपमा । उपमाश्रम्याम्पूरणादाभिमानाम्यं
सक्षणं सर्वं यस्यालङ्कारकारेण लङ्कारनयोक्ता तत्रोपमोद्भेदश्च तद्युक्तालङ्कारता भूष्य-
भूषकयोः पृथग्भावात् । नो चेन्नरलक्षणमेव । तन्केचित्स्यञ्जति—

नानाद्रव्यानुरागाद्यैर्बोपम्यगुणाश्रयम् ।
रूपनिर्घर्षना युक्तं तद्रूपकमिति स्मृतम् ॥

व्याजुर्वर्ते च—रूपकशब्दस्यान्वयस्यायकमेतत्, बोपम्यस्य गुणत्वेनाप्रधान-
तया सप्रयो यत्र तथा कृत्वा रूपस्य योग्यरूपेण निदिश्यते वर्णना तद्रूपकम् । कथं
तन्निदचय इत्याह नानाभूतेन पृथग्भूतेनापि द्रव्येण योऽनुरागः स्फटिकम्येव लक्षया
तत्र आदि ग्रहणाद् भ्रान्तिगोचरात्तद्विवादिभेदानां ग्रहणम् इति ॥१८॥

एवमप्येवियलक्षणप्रसङ्गेनार्थातिङ्कारान् प्रददर्पं शब्दानलङ्कारस्वरूपमाह शब्दा-
भ्यासस्तु यमकमिति तुर्यार्थातिङ्कारेभ्यो व्यतिरेकमाह । शब्दशब्देन वाक्यं पदं तदेक
देशं वर्णं इति सर्वं ग्रहणे तेनानुप्रासस्य नाटीयादेरनेनैर्बोपसंग्रहः । यमो द्वौ यम-

१. KSS, NS स्वविकल्पविरचितं ।

२. ग्रन्थान्तरेषु प्रथमं रूपकस्य सक्षणोदाहरणे ततश्च दीपकस्य ।

१ शब्दाभ्यासस्तु यमक पदादिषु विकल्पितम् ।
 विज्ञेयदर्शनञ्चास्य मदतो मे निबोधत ॥५६॥
 २ पादान्तयमक चैव काञ्चीयमकमेव च ।
 समुद्गयमक चैव विज्ञान्तयमक तथा ॥५७॥
 यमक चक्रवाल च सन्दष्टयमक तथा ।
 ३ पदादियमकञ्चैव ह्यग्रेऽदितमयापि च ॥५८॥
 चतुर्ध्वयस्तितञ्चैव मालायमकमेव च ।
 ४ एतादृशविध ज्ञेय यमक नाटकाश्रयम् ॥५९॥
 चतुर्णां यत्र पादानामन्ते स्यात्सममक्षरम् ।
 तद्वै पादान्तयमक विज्ञेय नामतो यथा ॥६०॥

यथा—

दिनसयात् सहतरश्मिमण्डल
 दिखीव लग्न तपनीयमण्डलम् ।
 विभाति ताम्र दिवि भूयंमण्डल
 यथा तदभ्या स्तनपारमण्डलम् ॥६१॥
 [लोकानां प्रभविष्णुर्देवैर्गदानिपातनसहिष्णुः ।
 जयति सुरदेव्यजिष्णुर्भगवानसुरवरमयनकारी विष्णुः] ॥६५॥
 ५ पादस्यान्ते तथा चादौ स्याता तत्र समे पदे ।
 तत्काञ्चीयमक चैव विज्ञेय सूरिनिर्णया ॥६६॥

जातावुच्येते तत्प्रकृतिस्वाद्यमकम् । तेनेनस्याक्षरस्य पदस्य वा द्वितीय सदृश निरन्तर
 सान्तर वा दोभाजनकमलङ्कार । यथा मुक्ताफलस्योचितमुक्ताफलान्तर पक्षरागा-
 देवोपाश्रयविशेष, समुचितसहासीनसत्पुरुषमध्यपतन वा सत्पुरुषान्तरस्य । पादादिषु
 आदिग्रहण तदा मध्यान्तरादिषु विकल्पितवचनान्तास्त्यपि स्थापननियमोऽनुप्रासला-
 टीयादिसप्रहायेत्याह । विज्ञेयदर्शनमिति विज्ञेयाणामुद्देशलक्षणानामित्यर्थः ॥५६॥

अक्षरमिति एकमनेक च सहतम् ॥ ६३॥

रश्मीनां मण्डलमोषो यस्य । तपनीयमण्डलम् मौर्वर्णं वज्रम् ॥६४॥

१. KSS. शब्दाभ्यास तु ।

२. KSS. पादान्त्य ।

३. NS. पादादि. ।

४. NS. एतदृशविध ।

५. NS. पादस्यादौ तथा चान्ते स्याता यत्र ।

याम याम चन्द्रवतीनां ब्रवतीनां

व्यक्ताव्यक्ता सारजनीनां रजनीनाम् ।

पुन्ते पुन्ते सम्प्रमरे वाभ्रमरे वा

रामा रामा विस्मयते च स्मयते च ॥६७॥

अर्धेनैकेन यदुक्तं सर्वमेव संपाप्यते ।

समुद्गम्यमकं नाम तज्ज्ञेयं पण्डितैर्यथा ॥६८॥

केतकीकुसुमपाण्डुरदन्तः^२

शोभते प्रवरकाननहस्ती ।

केतकीकुसुमपाण्डुरदन्तः

शोभते प्रवरकाननहस्ती ॥६९॥

एकैकं पादमुदगम्य^३ द्वौ पादौ सवृक्षौ यदि ।

विश्रान्तयामकं नाम तद्विज्ञेयमिदं यथा ॥७०॥

स पूर्वं वारणो भूत्वा द्विगुणं इव पर्वतः ।

अभवद्भूतवर्कल्याद्विभृङ्ग इव पर्वतः ॥७१॥

पूर्वस्यात्तेन पादस्य परत्वादिपदा समः ।

चक्रवर्क्यत्रवालं तु विज्ञेयं नामतो यथा ॥७२॥

[तुल्यात्पादद्वयादन्त्यादेकेनादिपदा समः ।

सर्वत्र चक्रवालन्तु तद्विज्ञेयं भुवैर्यथा] ॥७३॥

सारभूतानां रजनीनां यधूनां युवतीनां सवन्धिनी । परिवारस्त्वेन स्थिता
रामारामा सर्वैव स्त्री । व्यक्ता ईपत् स्फुटारारा । चन्द्रवतीनां रजनीनां रात्रीणां
सत्रन्धिनी । यामयाम सर्वप्रहरम् । स्मयते यन पुष्पे विक्रमिषे सम्प्रमरके । तद्विना
वा विस्मयते ॥६७॥

केतकीकुसुमवद्भामुरी दन्तावस्य सौम्य । प्रकाररमानन यस्य तादृक् शोभते
हस्ती । तथा केतकीकुसुमाभवी पाण्डुरी दन्ती यस्य तत्प्रवरकानन हस्तिरूप
शोभते । “अत्र चार्धभेदो मुनिना नास्ति” इति तदप्रसिद्धम् । श्रुत्यस्यादिना
परदृश्य वेदितमस्माभिः ॥६९॥

द्वे गृह्णे यस्य तथा विषतं भृङ्गं यस्य ॥७१॥

१. KSS. अर्धेनैकेन ।

२ KSS. पाण्डुरदन्तः ।

३. NS. उत्तिष्ठप्य ।

४ NS. तज्ज्ञेयं नामनो यथा ।

५. NS सम्पूर्णवानरो भूत्वा ।

शैला यथा शत्रुभिराहता हता
हताश्च ^१भूयस्त्वत्वनुपुङ्ग्वम् ।
सर्गश्च सर्वयुधि सञ्चिताञ्चिता^२
श्चिताघिरुद्धा निहिता स्तलेस्तले^३ ॥७४॥

श्रादौ द्वौ यत्र पादौ तु भवेतामक्षरं समौ ।
सन्दृष्टयमकं नाम विज्ञेय तद् बुध्यंया ॥७५॥

पश्य पश्य^४ रणमस्य ये गुणान्
येन येन वक्ष्या करोति माम् ।
येन येन हि सचेति दद्यां
तेन तेन वक्ष्या करोति माम् ॥७६॥

श्रादौ पादस्य तु यत्र स्यात् समावेश समाक्षरः ।
पादादियमकं नाम तद्विज्ञेय बुध्यंया ॥७७॥

विष्णु सृजति भूतानि विष्णु ^५सहरते प्रजा ।
विष्णु प्रमूते जैतोव्य विष्णुसौकाधिदैवतम् ॥७८॥

पादस्यान्तं पदं यत्र द्विद्विरेकमिहोच्यते ।
संयमात्रेदितं नाम यमकं तत्र मूरिभि ॥७९॥

एते युधि सञ्चिता सङ्घीभूता चितामघिरुद्धा । शत्रुभि कर्तृभि यरै चरै
अनुपुङ्गवै पुङ्गवमग्नौ आहता हता । आहतप्रसारमाह—ता छिन्नपक्षा शैला इव
सर्गं गूघ्रादिभि तले पक्षयादृभि निहता भूय एतेरेव चिता व्याप्ता । “निहता-
नामस्त मरण लान्ति तैनिहतास्तले” इति विलप्यत्वादुपेक्षम् ॥७४॥

१. KSS., शार्जरनुपुङ्गवम् । NS भूयोऽप्यनुपुङ्गवम् ।
२. KSS , सञ्चिताञ्चिता । NS सञ्चिताश्चिता ।
३. KSS , हता हतानरा । NS निहता फले फले ।
४. KSS., NS रणमस्य ।
५. NS येन येन दिनमेति ।
६. KSS. सहरति ।
७. NS. विष्णुप्रमूत ।

विज्ञम्भित नि इवसित मुहुर्मुहुः

कथं विधेय स्मरण पदे पदे ।

यथा च ते ध्यानमिदं पुनः पुनः

^१धृषगता ते रजनौ विना विना ॥८०॥

सर्वे पादाः समा यत्र भवन्ति नियताक्षराः ।

चतुर्थ्यं वसितु^२ नाम तद्विज्ञेयं युधेयं वा ॥८१॥

यथा—

^३वारणानामयमेव कालो

वारणानामयमेव काल ।

वारणानामयमेव कालो

वारणानामयमेव काल ॥८२॥

नानाहृषं स्वरयंत्रं^४ यंत्रकं व्यञ्जनं भवेत् ।

सम्मालायमकं नाम विज्ञेयं^५ पण्डितैर्यथा ॥८३॥

भक्तो बली हस्तो मातो सेतो मातो मसी जसी ।

सलो बलोऽयलो मातो मुमत्तो स्वाभिरक्षतु ॥८४॥

अमो हि रामा रतिविग्रहप्रिया

रह प्रगल्भा रमण मनोगतम् ।

रतेन रात्रि रमयेत् परेण वा

न चेदुदेप्यत्तुणं पुरो रिपु ॥८५॥

स मुक्तराक्ष क्षतजोक्षिताक्ष क्षरत्क्षतेष्य क्षतजदुरीक्ष ।

क्षतैर्गर्वाक्षैरिष्य सवृत्ताक्ष साक्षात् सहाक्ष इवावभाति ॥८६॥

वारणमुष्पाणा मयन्ध्यम काल परल्लक्षणः । वारणानां हस्तिनाम् ।
अनामये आमयाभावे गति समदत्वे सति वारणानां वारणं निवारणं विद्यते देषा
तेषां शत्रूनामय कान् कृतान्तोऽथवा समयः । रणानां सप्रामाण्य काल. क्षेपः
चिन्ताप्रवर्तमितैर्यथ ॥८७॥

१. KSS., NS. तथागता ।

२. KSS. न्यवगितं ।

३. सावारणानामिति चतुर्थ्यं पादेषु कान्ते ।

४. NS. मूत्रं ।

५. NS. पाठकं ।

६. KSS., NS. vary.

एभिरर्थक्रियापेक्षे^१ कार्यं काव्यं स लक्षणैः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि काव्ये दोषान् शुश्रूषितेषां^२ ॥८७॥
 गूढार्थमर्थान्तरमर्थहीनं भिन्नार्थमेकाधर्ममिष्टतार्थम् ।
 न्यायादपेतं विषमं विसन्धिं शब्दच्युतं च वशं काव्यदोषाः ॥८८॥
 पर्यायशब्दाभिहितं गूढार्थमभिसम्मितम् ।
 अथर्वं वर्ण्यते यत्र तदर्थान्तरमिष्यते ॥८९॥
 अर्थहीनं त्वसम्बद्धं सावज्ञेयार्थमेव च ।
 भिन्नार्थमभिधिशेषमसम्भ्यं ग्राम्यमेव च ॥९०॥

लक्षणानां प्राधान्यमित्युक्तपूर्वं तत्तथैवोपसहरति एभिसंज्ञैर्नरिति । अर्थ-
 क्रियायां रसचर्वणायां युक्तं योगो येषां, विभावादिष्व ह्येतत् प्रसादादौत्युक्तमथस्तात् ।
 अतः परमिति वक्तव्यान्तरमाह । केषुचित्पुस्तकेषु चैतदुपलब्धं पश्चादुच्यते, बाहुल्येन
 प्रथमं दृश्यते इति तथैव व्याचक्ष्महे ॥८७॥

गूढार्थं यथा—पर्यायशब्देति तत्र शब्दानां पदानां वाक्यस्य तदर्थानां च यथा
 दशरथ इति वनतल्ये बलात्परिकल्पितेन वस्तुन पर्याय-शब्देनाभिधानं 'अधिक
 नवविमान' इति । न हि यदुच्छाशब्दाः पर्यायभाजः ।

अर्थान्तरं यथा—"चिन्तामोहमनङ्गमङ्गं तनुवे विप्रेक्षितं मुधुव." इति अत्र
 कामं स्वीकृतम् । चिन्तादिशब्देनावर्णनीयमपि वर्णितम् । यस्तु प्रसक्तानुप्रसक्तिकया
 बहुतराप्रकृतवर्णनं तत्प्रबन्धदोषरूपं सन्धितदङ्गविधानेन पराकृतमिति मेहं निरु-
 पणार्हम् ॥८८॥

अर्थहीनं यथा—अद्यापि स्मरसि रसालसं मनो मे मुग्धायां स्मरचतुराणि ।
 अत्र पूर्वापरव्यापातादसम्बन्धता । यथा वा "स महारमा भाग्यवशात्तन्महापथमुपा-
 गतः" इति । अत्र हि सावज्ञेयं प्रकरणापेक्षो वस्तुनिश्चयः, अभाग्यवशादित्यपि
 संभाव्यत्वात् ॥९०॥

भिन्नार्थं त्रिधा यथा—तत्र मृष्यो दूरसम्बन्धव्यवधाने सति यथापि यथा—

ज्वरं भुञ्जीत सञ्जातमलपाकं चिरस्थितम् ।

अजादुग्धोदनं हन्यात् त्रिदोषोत्पापसम्भवम् ॥ इति ॥

१. NS. पेक्ष ।

२. KSS, काव्यदोषास्तथाविधान् NS. काव्यदोषा समासतः ।

३. इतोऽप्येतन् सापेक्षलोकपञ्चकं नाशोसीरिजपुस्तके नास्ति ।

विवक्षितोऽप्य एवार्थो यत्रान्यार्थेन मिथते ।

भिन्नार्थं तदपि प्राहुः काव्य काव्यविचक्षणः ॥६१॥

अविशेषाभिधानं यत् तदेकार्थमिति स्मृतम् ।

अभिप्लुनायं विज्ञेयं यत् पदेन समस्यते ॥६२॥

न्यायादपेतं विज्ञेयं प्रमाणपरिवर्जितम् ।

वृत्तभेदो भवेद्यत्र विषयः नाम तदभेदः ॥६३॥

प्राग्य यथा—“अत्र भजस्व मामिदं तद्दायामि” इति । तृतीयं भिन्नार्थं यथा—“स्याच्चेदेयं न रावण” इत्युक्त्वा, “कव नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः” इति । उद्दिष्टं ह्यत्र रावणस्यानुपादेयत्वं; कव नु पुनरत्येनान्यथाकरणादभेदितम् ॥६१॥

एकार्थं यथा—“तुन्देन्दुहारह्वराससितमिति । एकप्रयोजनं हि सर्वमेतत् । न काव्य शास्त्रमदुर्देस्यं किञ्चित्स्वच्छजानीयादिति प्रवर्तते ।

अभिप्लुनायं यथा—

स राजा नीतिकुशला, मरः कुमुदशोभितम् ।

सर्वप्रिया वसन्तश्रीर्ग्रीष्मे मालतिकारणमः ॥

अत्र प्रतिपादमयस्य परिसमाप्तत्वादभिप्लुनत्वं, एकवाक्यत्वेन निमग्नताभावात् ॥६२॥

न्यायादपेतं देशकालविरुद्धं कलाशास्त्रादिविरुद्धं च यथा—

सुवीरेष्वस्ति नगरी मयुरा नाम विप्रुता ।

अशोढान्तिकैराढया यस्याः पर्यन्तभूमयः ॥ इत्यादि

विषय यथा—“अयि पश्यसि सीपमाभिनामविरलमुमनोमालमारिणीम्” इत्यादि ॥६३॥ विषयविशेषोऽनेनैव सङ्गृहीतः । सङ्घातः, द्वयोर्नरेन्दयं विचारयोगः अन्योन्यत्वमिति त्रिधा । तदनुपास्तमयुक्तं पारुष्याद्युत्पादकं वा घनापक्षध्वं स्मृतौ मुनिप्रयेणात्मा । एते दोषाः; एतन्मध्ये तु केचित् नित्यदोषा, यथा अपशब्दः । केचित्केचित् यथा—प्राग्य; हास्यादौ तस्येष्टतत्त्वात् । एतदाह यथास्थूलमिति आनुपूर्व्यमिति चात्र अव्ययेनाव्ययीभावः । तेनोत्तरोत्तरं स्थूला । यथा च गूढार्थं गूढनेत्रप्रहेलिकादि पताकास्यानकादिभ्यः प्रयोज्यम्; अर्थान्तरमनुवादे, अर्थहीनादि हास्ये, भिन्नार्थं श्रोत्रियादौ वक्तरि, एकार्थं परप्रस्थायने, अभिप्लुतार्थमुन्नादादौ,

१ अनुपरिपटशब्द यत् तद्विमर्शोति कथितम् ।
 शब्दभ्युत्पन्नं विज्ञेयमशब्दस्वरयोजनात् ॥६४॥
 एते दोषास्तु विज्ञेया मूरिभिर्नाटकाध्याया ।
 २ गुणा विपर्ययादेया माधुर्योदायतक्षणा ॥६५॥
 इत्येव प्रसादः समता समाधिः माधुर्यमोजः पदसौकुमार्यम् ।
 धर्मस्य च व्यक्तित्वदारता च कान्तिश्च ३ काव्यस्य गुणा दर्शने ॥६६॥
 ४ [ईप्सितेनार्यजातेन सम्बद्धानां परस्परम् ।
 विलिख्यता या पदानां हि श्लेष इत्यभिधीयते] ॥६७॥

मिन्नवृत्त वितन्वि च स्वविपरी । एवमेतं दोषा कनेणावानविपया । इह यतो-
 र्यप्रतीतिस्तावदस्ति । अशब्दस्तु दोष एव नत इत्यादिचिदर्थप्रतीतिरुपपत्त्यात् ।
 स हि न काचित्भाषायामनु पतति सकेनाभावात्तयस्य प्रतिपादनेत् ॥६४॥

अथ मुनेषु प्रतिजानीते—एषा विपर्ययाद् गुणा भवन्ति, एतद्दोषविधान एव
 गुणो भवतीत्यर्थः । किन्विनेषेण, नेत्याह—माधुर्योदायतक्षणमङ्गो येनाम् । एतदुक्त
 भवति—एतद्दोषविहीन श्रुतिमुच्य दोषरम च यदि भवति तावत् गुणान्तरैस्त्वङ्का-
 रैश्च हीनमपि काव्य सक्षणयोगाव्यभिचारीत्युक्तम् ॥६५॥

अन्येऽपि गुणा मन्तीति दर्शयति इत्येव प्रसाद इत्यादि । काव्यस्येति पदस्य
 वाक्यस्य तदुपपन्नस्यार्थस्य वैपर्ययः ॥६६॥

तत्र इत्येवमाह ईप्सितेनार्यजातेनेति अर्थभाषायां कविननुप्रेक्षिततया परस्पर-
 संबन्धया योजनया संपन्नं यदीधितमर्थजात तेनोपपन्नक्षितार्यन्योपपन्नमानस्योपपन्न-
 माननात्मा गुणः श्लेषः । ययोदाहृत कामनेन—

हृष्टवैकामनमस्त्यने श्रियने पश्चादुपेयादरा
 देकस्या नयने निर्मोत्य पिहितभोरानुबन्धच्छन ।
 ईपद्विक्रितकन्धरः सपुनरप्रेमोन्मत्तमन्मानना
 मन्तर्हानतनरुपोलस्तका धूर्तोऽनरा बुम्बनि ॥

अत्र मनोरयातीतोऽन्तेकातनायिकानुबन्धद्वयप्रवृत्तलक्षणार्थस्त्वयोरुपादिनो
 येनामभावनास्पदः न भवति । तेन कुटिलोऽप्यय क्रमो न हृदये उत्पन्नव भवते ।
 मन्त्रति हृदये यत् सर्वस्येति ॥६७॥

१. KSS., NS. अनुतिप्रतिष्ठाशब्दः कथितम् । शब्दहीनं च विज्ञेयमशब्दस्य
 च योजनात् ।

२. KSS. एत एव विपर्यया गुणाः काव्येन दर्शिता ।

३. NS. काव्यस्यगुणा ।

४. पदमेतत् काव्योपरीति पुस्तके नास्तीति ।

विचारणहन् यस्यात् स्फुटं च स्वभावतः ।

स्वतः सुप्रतिबद्धश्च^२ द्रिष्टः तत्परिणीत्यन्ते ॥६८॥

अथ शब्दगुणमाह—ईप्सितार्थं योनिः पदानां द्रिष्टता परस्पर सन्धिबन्धनतया ज्ञेकमेकपदमिव भाति तदेव मामृष्यमुच्यते । अनश्च पदान्तरपाठस्यावस्थापेक्षतायां यथा ब्रह्मसूत्रमिति । उक्तं चैतच्छब्दोऽध्याये । तथा सन्धीयमानयोस्तथासन्धेः साजात्य सावर्ण्यं च सपण्ठे बह्वर्ण्यगोचरे मूत्रस्येव च । यथा—

“अस्त्युत्तरस्या दिशि देवतात्मा” (कृमा १-१)

अस्ति शब्दस्योत्तरशब्दस्य सन्धीयमानयोस्तकारस्य तकारेण समीपे तयोश्च साजात्यं ‘स्यान्दिशि’ इत्यनयो मन्धेनकारस्य वर्ग्यत्वाद्द्वारेण सावर्ण्यं, दिशि देवता’ इति सान्त्वयंसन्धौ द्वारेण द्वारस्य साजात्यं, द्वारकारयोस्तालव्याश्रित्येन सादृश्यं, देवतात्मा इत्यत्र तकारेणाकारोत्तरतकारस्य च । न चानुप्रासमात्रमेतत् एकपदानुप्रासेऽपि प्रामाण्यभावात्—‘इन्दिन्दिराणां ललितो निनादः’ इत्यनुप्रासे च सावर्ण्यं नोपयोगीति । अन्ये पठन्ति—विचारणहन् यस्यात् स्फुटं च स्वभावतः । इत्यर्थस्तेषु वक्रवृत्त्या वेत्यर्थः सुप्रतिबद्धश्च श्लेष इति पद श्लेषः ॥६८॥

प्रसादमाह—अप्यनुक्तो धुर्धरिनि । यत्रार्थे अनुक्ते ऽपि धुर्धः कष्टकल्पनया अस्यास्यानस्याऽप्यर्थस्य प्रयोजनं स्वयं भासते सोऽर्थो वैमन्याश्रयोऽपि वैमल्यमुपचारात् सोऽर्थो वा वाच्यस्य वैमल्यं स्वयं जानन्वानुपयोगिपरिवर्जनात् । वैमल्यशब्दवाच्याग्नस्तस्यैव धामुभिरसंपर्काद्भवतीति वैमल्यमयस्य प्रसादः । तथा—‘सवर्णा कन्यका रूपवीवनारम्भशालिनी’ इति विवाहात्त्व प्रापणीयता हृत्तत्वं सभोग्योप्यता गृहस्थमहर्षमचारिणीत्वमित्युपयोगी सर्वोऽयमर्थः । तेनावुच्चैतदुदाहरणान्तरं यथा भ्रमणम्—“आवित्तपयोधराग्र” मिति (निरुक्तो ० ५-८) एतदपि तूदाहरणं, पददूषणं तु सम्प्रगजाने प्रयुक्तम् । अप्रसादस्तु “उपान्ता हस्तो मे विमलमणिवाञ्छो-पदमिदम्” अत्र विमलमन्ययोपयोगात् पार्श्वुरिव जलेऽप्रमन्ता करोति । सुख इति न प्रयत्नमपेक्षते यः शब्दो, योऽर्थो, यः समीपः शब्दविषय इत्यर्थः, कलामात्ररूप एव यत्र सन्धिः ; अत एव शैवित्यात्मा स शब्दगुणः प्रसादः । प्रसन्नना स्फुटत्वं अक्षणीयविभागता पदानाम् यथा—

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि मूत्रवे

नृपतिकुद दत्त्वा धूने सितातपवारणम् ।

१. KSS. विचारणहन् वृत्त्या ।

२. KSS. सुप्रतिबद्धश्च ।

^१अप्यनुक्तो बुधैर्यत्र शब्दोऽर्थो वा प्रतीयते ।

^२मुखशब्दार्थसयोगात् प्रसाद परिकीर्त्यते ॥६६॥

इत्यादि । अत्र निरन्तरता मुक्त्वा नान्योन्यलयो नान्योन्यापत्तिसन्धिस्त्येति सिधितता । एवञ्च गुण क्वाऽपि शोभत इति स्वानुभवसिद्धः, तेन व्यावृत्तात्मेति गाढता कृता, ककुद दत्वेति चापर सवर्णपक्षे ॥६६॥

समतामाह—नातिचूर्णपदैरिति । सन्धाना समत्वात्मन चूर्णपदैरसमासरचना यन सातिशया न भवति । अतिशयश्च प्रतियोगिमपेक्षते इति । दीर्घममासोऽप्यन्तममासश्च विषमता, तद्विपर्ययेण समता उपक्रान्तमार्गापरिरयारूपेभ्युक्त भवति । यथा—

गाहन्ता महिषा निपानसतिलं शृङ्गमुहस्ताश्रित
छायावद्वदम्बकं मृगकुलं रोमन्धमभ्यस्यतु ।
विलम्बे क्रियता वराहपतिभिर्मुन्नायति पत्नले
विभ्रान्ति लभतामिदं च सिधितव्यावन्धमस्मदनु ॥

अन अवान्तरषाक्ये समस्तद्विपदा हि नातिदीर्घा भूति ।

प्रवीद चाणि । त्यज मन्धुमञ्जसा जनस्तदाय धुरत कृताञ्जलि ।

किमिथ—

इति चूर्णपदैरपक्रान्तसमाप्त एव आख्याः, वाक्यान्तरे दीर्घं समानं वृत्त —

उत्कम्पितपीवरस्तनद्वयोभिपत्नुप्तविसासमास्यते ।

पूर्वत्र {‘गाहन्ता’ मिथश्च त्वान्तरार्थममाप्तावर्णान्तरोपक्रम एव समाप्तेन ‘छायावद्वदम्बक’ मिथुपक्रान्तोऽपि न चैत्यात्कूपतनमिब चूर्णपद प्रयुक्त ‘मृगकुल’ मिति । तेन समता जाता शब्दगुण । अर्थोऽपि समत्वात्मा । किं तस्मत्त्व आह व्यर्थाभिधायिभिरिति निष्प्रयोजनमर्थेऽभिदधति ते व्यर्थाभिधायिनस्तेषां सन्धाना न त्वेतदर्थमस्यमिति प्रसादेन निरस्तत्वात् । नैतत्, नहि सर्वथा निष्प्रयोजनता, अपि तु सदपि प्रयोजनं दुर्बोध, तदाह—दुर्बोधनैरिति । अभिधीयतेऽमै इत्यभिधानं प्रयोजनम् । यथा—

ज्युतमुमनम. कुन्दा पुष्पोद्गमेध्वतसा द्रुमा
अलयमरुत सर्पन्तीमे विमुक्तधृतिच्छिद ।
अथ च सवितु पीतोस्तास मुनन्ति मरीचयो
न च जरठामावम्बन्ते नलमौघ्यदायिनीम् ॥

१. NS अपानुक्तो बुधैर्यत्र शब्दार्थ ।

२ NS, मुख्यशब्दार्थसयोगात् KSS. मुख्यशब्दार्थेऽवोधात् ।

१ नातिवृष्णं पूर्वमुक्ता न च व्यर्थोभिधाधिभि ।

दुर्बोधनश्च न कृता समत्वात् समता मता ॥१००॥

२ [अन्योन्यसदृशा यत्र तथा ह्यन्योन्यमूषणा ।

अतस्कारा गुणाश्चैव समा स्युः समतां मता ॥१०१॥

इत्यत्र ऋतुगणिवर्णनप्रकरणे मलयमाह्न प्रक्रमं विनष्टि न च सर्वथा निरर्थको विप्रलम्भोदीपनत्वात् । किन्तु प्रथमं स्फुटं न पुष्पातीति विषमता । समता तु “मनसि च पिर गृह्णन्मीमे किरन्ति न कोविताः” इति द्वितीयपादस्यानै यदि पठेत् ॥१००—१०१॥

समाधिमाह—अभिव्यक्तविशेषोऽस्त्विति । यस्या द्वितीयस्यार्थस्य अभिव्यक्तैः प्रतिभानिश्चयवद्भिः विदोषो अपूर्वं श्वोर्तिरिति उपपद्यते न समाहितमनः सपाद्यविशेषत्वादयो विधिष्ट समाधिः, यत्र कवेः स्वप्रतिभयोन्नेखस्वस्मवंमिहो-
दाहरणम् । यथा—

आत्तपैहि मम सीधुमाननाद्यावदप्रदखर्ननं दसपते ।

चन्द्र ! मद्दयनमण्डलाङ्कितः अ न यास्वसि हि रोहिणीभयात् ॥

अमोनिरम्यच्छायायोनिदचेति, एतदेव ज्ञानं प्रातिमं यस्य विषयः अयोनिः । सारस्वतस्य हि गर्वोऽन्यमनिमित्तत एव । तद्व्यस्य गर्वोऽन्यच्छायायोनि । अवन-
मग्नभावनानाम्बत्वादपि कविहृदयगतप्रतिभाविशेषतारतम्यादनवन्वितम् ।

वाग्दगुणश्च समाधिः, समाह—तेन चेति । समाधिशब्दस्य योऽर्थः परिहार-
लक्षणान्तेन यः परिकीर्तितः परितः समन्तादाक्रान्त्या उच्चारणे संपन्नः । न च
समाधिः । आक्रान्त्या उच्चारणे आरोहादरोहक्रमः आक्रमणेन गतिरुत्थः ।
आरोहश्चोर्ध्वगमनद्वारः प्राणरूपमारुह्य उच्चरन्, अपरमणमवरोही विपर्ययः ।
उच्चरन् स्थानकरणवद्वात् बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नवद्वाच्च । तथा हि—

निरागन्दः वीन्दे मधुनि परिभुक्तोऽज्जितरमे

न मास्ते मातम्बो सवमपि सवज्जे न रमते ।

प्रिमङ्गौ नामङ्ग रचयति न चूतेऽपि चरति

स्मरैस्सदमीलोलाकमलमधुपानं मधुकरः ॥

तत्र नकारादुत्थान्मूर्धन्यो रेफ उच्चस्थानस्थितो यद्यपि, नकारद्वारयोः तथापि
दन्त्यसंयोगः निरन्तरप्रयत्नाधिक्येन न विवृतनमेत आकारद्वयेन द्विवारप्रयत्नवेन च

१. KSS. does not read.

२. वागीमुद्रिन पुष्पकैऽपि एतादृश पाठो गृहीतः ।

अभियुक्तविशेषस्तु

योऽर्षस्येहोपतदयते ।

तेन चार्थेन सम्पन्न समाधि परिकीर्त्यते ॥१०२॥

जिह्वाभूलीयेन चोच्चत्वभावा आरोहणमस्फुटीकरणमिति नशब्देनारोहण सपन्नमप्य-
सपन्नकल्पम् । आरोहणमोक्त्यायं प्रत्युत मध्ये ह्यत्र वा विश्रान्ति । अभावे उच्च-
तमसङ्कलनसोपानारोहस्येदानीं भवति निराम्बाद्य कौन्व इति । यथा वा निरानन्द
इत्यत्र यावन्महाप्राणो जिह्वाभूलीयश्च द्वासानुप्रदानो द्विवारयुक्तस्यावदारोहयत
औकार आकारमवेदय विवृतरूप औकारनोऽपि नकार नतोऽपीनारोकारणो ऋ
विवृतत्वं, अकारस्तु सवृत इत्यवरोह । औकारस्तु मध्येऽवरोहसोक्त्यायं दूरा-
ह्लादि दूरावरोहण चेति चूलिकाया कूपपतनकल्पम् । तेषो यथा—

“कुर्वाणा. परम महच्च मनस” इति आकारोपस्थानीयेभ्यो भटिति सवृते-
ऽकारे निपातनात् । “निवेश स्व सिन्धो”—इत्यत्र क्रमेण विवृततर स्पर्श इति
क्रमेणारोहः । “तुहिनगिरिवीथीषु जयति” अत्र विवृतेभ्य उच्चार्येभ्य सवृतेऽकार-
द्वये पात इकारस्त्वन्मत्वाच्च च विश्रान्तिस्थानमिति नारोहः । यदि वा सि-
न्धोरिति विवृततरापेक्षया आरोहसंस्कारे उकारेऽवरोहबुद्धिरेव स्फुटत्वेऽवरोहः ।
जयतिमपास्य तदयमिति पाठः । अनुस्वारो हि सवारप्रयत्नः । ‘नरा शीलभ्रष्टा
व्यमन इव मञ्जन्ति तरवः’ इति अकार+इकार+अकारेभ्योऽवरोहमयेभ्यो विवृते
इकारे आरोहः, अन्ते च विसर्जनीये आरोह एव । तेन स्वभावप्रतिभादर्शानुविद्धा
भगवती वाणी स्वरसोऽनिपतिता स्वरसंभारप्रभावाणुरोर्ध्ववारोहावरोहम भजते
प्रतिभाष्टिगम्यत्वात् अन्धपदवदारोहादि न भजेत् ।

मन्विषता पाठ्योक्त्यं स्यात्, योस्तुस्तु क्रियायातम्, अनभिज्ञो देवाना श्रियः,
यथा हि कर्कशाकर्करानिकरदृष्टिकृते देवे दुस्सञ्जरे सचरञ्जत पद्मन्या अपि
सुकुमारहृदयायाः प्रमदायास्तदात्मानुप्रवेष्ट इव जायमान ऐदमतितरामादने प्रहार-
खेधो वा, यथा सहृदयस्य न एव मार्यं, सुकुमारता हि वैमत्स्यापरपर्याया, सहृदयत्व
हृदयस्य हि कथिहृदयतादात्म्यापत्तियोग्यतैव उत्कर्षः । तत एवेतत् ।

शब्दार्थसाक्षन-ज्ञानमात्रेणैव न वेद्यते ।

वेद्यते स हि काव्यार्थतत्त्वज्ञेय केवलम् ॥ (ध्वन्या १-७) इति

अभिधानकोशमपि हि पठनां मुक्तिर्द्विभक्तीश्च विदुषामपि न बाध्यतस्वाव-
बोध तस्माद्गोच्यारणप्रयत्नेन परस्परसंगपठनजनितो, यः खेद उच्चारयितुः, स एव
ओतुरपि पारुष्यमाधत्ते । “सैन्यध्ववधुनिबन्धनगतप्राणैकवधक्रमः” इत्यादी ।
वर्णगत च साक्षित्यपारुष्यादि पुष्कराध्यायेऽपि (अ—३४) वक्ष्यते । अन्तरप्युक्त
“तेन वर्णा रसच्युत” इत्यादि । स्वभावतो हि केचन वर्णा सन्तापयन्तोऽपि निवृन्त-

[^१उपमास्वित् वृष्टानामर्थानां यत्नतस्तथा ।

^२प्राप्तानां चातिसंज्ञात् समाधिनिर्णयो यत्] ॥१०३॥

यद्वारो यच्छ्रुतं वाक्यमुक्तं वापि पुनः पुनः ।

नोद्वेजयति यस्माद्धि तन्माधुर्यमिति स्मृतम् ॥१०४॥

नतीव रसककारादय इव परस्परवृत्तिपूर्वका, अन्ये तु निर्वापयन्तीवोपनागरिकोचिताः ।
लोकगोचर एवायमर्थः स्वसवेद्योऽपीति न चित्तं द्रष्टास्ता तावत् ॥१०२॥१०३॥

माधुर्यमाह—यद्वारो यच्छ्रुतमित्यादि । यदिति यस्माद्धेतोर्याक्यं श्रुतं सदाय-
विपर्यययोरास्पदं न भवतीति तन्माधुर्यम् । द्वाधीयसि समामे तावदस्य भवनं इति
तद्विरह एव माधुर्यं सद्यमुक्तं इत्युक्तं भवति । यथा—“गाहन्ता महिषा निपान-
सलिल” (शाकु १-१) इत्यादि । पुनः पुनरप्युक्तमर्थं जातं यस्माद्धेतोरपनीतमव-
गाहनेन वैरस्यं तद्व्यसनैविन्यात्मकं माधुर्यमर्थगुणं वचनान्तराभिधेयतया हि स
एवार्थो विचित्रो भवति । यथा—

रसवदमृतं क. सन्देहो मधून्यपि नान्यथा

मधुरमधुरं चतुस्यापि प्रमन्नरसं फलम् ।

तद्वदपि पुनर्मन्दस्य सन् रमान्नरविजयो

यदपु यद्विहाग्यस्वाहु म्यात्प्रियादशनच्छदात् ॥

अत्र रसवदमृतमिति य एवार्थः न एव कः सन्देहः द्रष्टव्यतया विचित्रया परि-
निदचयस्यैषांभिधायिन्या निदचयीकृतः । निदचयस्यैषैरेव च नान्यथेति वचनान्तरेण
विपर्ययनिराकरणसम्भावनान्नरनिरासः च क्रमेण विदधना विचित्रोक्तमिति
मधुरोऽयमर्थः ॥१०४॥

जीजी लक्षयति—समासबद्धमिबहुभिरिति । बहुभिरैकसमाससमायुक्तैरथ क
विचित्रैर्मर्कैः पदैर्यदुक्तं यो वन्धस्त्वदौजः । यथा—

मन्यायस्तातर्णवाग्म. ज्जुनिबुद्धरवसम्पन्दरव्याजधीरः ।

कीपाधातेषु गर्वत्प्रसपयनधदान्योयसधृक्पण्ड ॥

कृष्णाश्रोपावदूतः कृदुत्तनिधयोऽपाननिधनिवातः

केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसद्यो, दुन्दुभिस्तादितोऽग्री

यथा सानुरागः अनुरक्तः तथा वर्णो वर्णान्तरमपेक्षते तत्र सानुरागत्वम् ॥

१. GOS. उपमाधुर्यद्विष्टाना ।

२. KSS. प्राप्तानां चातिसंज्ञा समाधि. परिकीर्त्यते ।

३. NS. यत्नतः ।

४. NS. उदाहृतम् ।

१[सभासवद्भिर्विवर्षेवचित्रंश्च पदंयुतम् ।
सानुस्वारंरुदारंश्च तदोज परिकीर्तयते] ॥१०५॥

[अवपीतोपि हीनोपि स्यादुदात्तावभासकः ।
यत्र शब्दार्थसम्पत्तिस्तदोज परिकीर्तितम्] ॥१०६॥

सुखप्रयोज्यैर्यन्त्रैर्दयुक्त सुखित्तुसन्धिनि ।
सुकुमारार्थसयुक्त सौकुमार्यं तदुच्यते ॥१०७॥

विसुलितमकरन्दा मञ्जरीर्नर्तयन्तो”

अत्र २ इति शब्दो न्दशब्द स्वगुक्त्वायापेक्षते न इत्ययश्च न्द तंशब्द य इत्यय च न्तोशब्द न्तो इत्यय शब्दोऽन्ते गुरुत्वात् स्वविध्यान्तिजनिनकालोपचयलभ्य गुरुत्व नाक, अतीति द्वितीयपादपाठ समनन्तरमेवापेक्षते ।

“विलुलितमधुधारा मञ्जरीर्नर्तयन्त ।”

इति पाठे लिशब्दो घासब्दो लोचश्च जात्यापेक्षते इति । तदेव ग्राहत्व-
मुच्यते निबिडव्यवस्थैश्च सा । यत्र खलु समामेन सक्षेपेण युक्तानि पदानि, यत्रार्थो
भूयानिति सक्षेपो नामार्थगुण ओज । ओजस्वी हिमतोऽपि य खलु युवा भूत्वा
समापेक्षते, तथा एकमपि वस्तु उदारैर्बहुभि पदैरानिवध्यते विस्तरात्मकत्वमप्यो-
जोऽर्थगुण । सक्षेपो यथा—

ते हिमालयमामन्त्र्य पुन पंक्ष्य च शूलिनम् ।

सिद्ध चारमे निवेद्यार्थं तद्विमृष्टा खमुद्यु ॥ (कुमा ६-६३)

विस्तरस्तु

अथ नयनसमुत्प ज्योतिस्त्रेरिव घी

सुरसरिदिव तेजो वल्लुनिष्ठधूतमंगम् । (रघु २-७५) १०५।१०६॥

सौकुमार्यमाह—सुखप्रयोज्यैरिति । क्वचित्पदस्य स्वयं पारप्य भवति यथा
द्राढा, अजह्वा निर्द्वैत, सरस्व व्यवसिति, इति । क्वचित्सहितपा—द्वयस्पोर्धो-
विधूयते । तदुभयरहितत्व सौकुमार्यं शब्दगुण । यथा—“शाहन्ता”—मित्यादि ।
अत्र च यद्वक्तव्यं तत्समाधिलक्षणे निर्णीतम् । परपेक्षे चार्थे सुकुमारेणार्थेन या
सपत्तिस्तदर्थगुण सौकुमार्यमपारप्यरूपम् । एकाकिनि देवतासहाय इति, मृते
यस्य रोप इति, जडे देवाना प्रिय इति ॥१०७॥

अर्थव्यक्तिमाह—सुप्रसिद्धाभिधानेति । प्रसिद्धमभिधानमभिधाभ्यापारो यस्यां
काव्यक्रियायां सार्थव्यक्ति शब्दगुण । यथा “शाहन्ता” मिति । विषयं तु

मुपसिद्धाभिधाना तु लोककर्मव्यवस्थिता ।
या प्रिया क्रियते काव्ये सार्वग्यक्ति प्रकीर्त्यते ॥१०८॥
[यस्यावर्णानुप्रवेष्टेन मनसा परिकल्प्यते ।
अनन्तर प्रयोगस्तु सार्वग्यक्तिरुदाहृता] ॥१०९॥

किरातादिनिदर्शनं यच्चार्थं वर्ण्यते स तथैव लोके प्रसिद्ध इत्यस्यैव गुणोऽर्थव्यक्ति ।
यथा—

पृष्ठेष्वाङ्गसकलच्छविषु च्छदाना
राजीभिरञ्जितमलक्तकसोहिनीभिः ।
गोरोचनाहरितवभ्रुवहि पलाश-
मामोदते कुमुदमम्मसि पल्लवस्य ॥१०८—१०९॥

उदाहरतामाह—दिव्यभावपरीत, यदिति । यत्रमानुषोचितमपि दिव्यतया,
कल्पनादिमुक्तमपि शृङ्गारेण, बीरतास्थानमप्यद्भुतेन युक्त वर्ण्यते । तद्गुणैर्वा विभा-
चानुभावादिभिः प्रबुधैरिति तत्रोदाहरणं गुण । एतदेवाग्राम्यत्वमित्यन्यैरुक्तम् । ग्राम्य
हि वस्तु यथास्थितमयोजितरचनाविशेष प्रसिद्धिमात्रप्रमाणमुच्यते, ततोऽप्यदग्राम्यम् ।
यथा—

त्वमेव सौन्दर्या स च इचिरतायाः परिधितः
कलाना सीमान परमिह युवामेव भज्यते ।
अपि इन्द्र दिष्टया तदिति सुभगे । सबदति या
अतः दीप वेत्स्याज्जितमय तदानीं गुणितया ॥ इति ॥

यथाद्भुतत्वेन चमत्कृतोऽर्थः । अनेकभावसमुक्तमिति । शब्दगुणस्य लक्षणम् ।
एकभाषाचित्रत्वस्यानेकताचित्रत्व पदस्यैवस्यानेकपदव्यक्तिरक्षरसङ्ख्यावैचित्र्य सन्धान
माजात्य च पिण्डीबन्धनतसाहच्येन, तत्र हि गुल्मजगतश्चूलिकादिभेदेनेत्यभूतो
नर्तकीसनिवेशो भरते तदुक्त विकटस्य नरीनृत्यमानस्त्वमिति पक्षानामोदाहरणमिति । यथा

स्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनां
स्तदिति रणितमासीत्तत्र चित्र वल च ॥

अत्र प्रथमपादे, एकाक्षरव्यक्षरचतुरक्षरमिति विचित्राणि पदानि, रेफे तद्-
दिनीपपदाक्रमणाद्यापि तत्कारयोः सन्धानात्मन्विभाजात्य, तत्कारस्तकारयोः सस्यान-
नैकद्वयं च । विषयं यस्तु—

“चरणवत्तनतन्मैर्नूपुरैर्नर्तकीनां स्तदिति रणितमासीन्मङ्गलं चित्र च तत्र”
अत्र द्वे अपि पदे व्यक्षरे । तावेव पादौ । इदं भाषितविचित्रत्वम् । यथा—

इदिव्यभावनरोतं पञ्चद्वाराद्भुतयोगितम् ।
 अनेकभावमनुक्तनुदारत्व प्रकीर्तितम् ॥११०॥
 [अनेकार्यविशेषयेन् मूर्खः नोऽप्यनुत् ।
 उपेतमतिविशेष उदात्त तच्च कोत्यते] ॥१११॥
 दम्भन श्रोत्रविषयमाह्लादयति होन्वितम् ।
 सोलाद्यर्थोपपन्ना वा हा कान्ति कश्यो विदुः ॥११२॥
 [यो मनश्चोत्रविषयः प्रमादजनको भवेत् ।
 शब्दबन्धः प्रयोगे च स कान्त इति भ्रष्टे] ॥११३॥
 एवमेते ह्यनुकुरा गुना दोषाश्च कीर्तिना ।
 प्रयोगेष्वेवां च पुनः वक्ष्यामि रक्तधमनम् ॥११४॥

“अथ यदि तव वक्त्रं चक्षि ! भूगोपि नाहं”

इति न ह्यहं “स्वपित्तं रणितमातीन्मिच्छु वित्रं च तव” इति

तत्कारमकारपोरुदात्तार्थं तत्कारमकारयोश्च सत्पानमिति ॥१११॥

कान्तिनाह—दम्भनः श्रोत्रविषयमिति । दम्भनोविषयमाह्लादयति यथा
 मृद्धारविभावकत्वं तीतादिविषयतद्धारमुन्दरे काव्यायंकर तत्कान्तिगुणमुत्तं तदेव
 सोपरत्तत्त्वमित्युत्पन्नमर्थः । विभावादीना दीप्तत्वमिति यावत् । यथा—

प्रेमान् सोमनपाकृतः सद्यन्तं पाशानः कान्तिना
 विषयमेव पदानि वानप्रवनादावन्त यात्मत्तना
 तावत्प्रत्युत पाणिमपुटयनन्तोरीनिबन्ध धृते
 चाविश्वे च कृतप्रभावकमहो प्रेम्नो विविधा पतिः ।

अथ ह्योप्यस्थित्य रत्ननुभावत्वं, बीत्युत्वं स्वभावत्वं च दीप्तत्वमित्यर्थानुमः ।
 श्रोत्रविषयमिदं नदाह्लादि काव्य तत्कान्तिर्वाच्यं ध्वन्युत्तः ।

कुरङ्गीनेत्रातीत्यवस्तिवनातीपरितः—

अथ हि ममावस्थायि रचना श्रोत्रेन्द्रियेष्ठानमानवहृदि । तदेतत्तान्ते
 मधुरकाव्यमिति प्रतिदम् । काव्यमन्मत्तनवद्वनुक्तम् । अन्ये त्वोद्यमं कान्तो-
 नं प्रमद्वय विनयानि वदन्ति ॥११२॥

एतदुत्तहृदि—एवमेत इति । वकायच्छन्दानि वृत्तानि वानप्रव । एता-
 निति । वृत्तच्छन्दः प्रभृतीना दोषान्तावान् । अनित्यमेषा हि विनिपुल्यन्तेतो-
 त्युत्तम् ॥११४॥

सध्वक्षरप्रायकृतमुपमारूपकाश्रयम् ।

काव्य कार्य ॥ नाटयते वीररोद्राद्भुताश्रयम् ॥११५॥

गुर्वक्षरप्रायकृत वीभत्से करणे तथा ।

कदाचिद्रोद्रवीराभ्यां यदाधर्पणज भवेत् ॥११६॥

रूपदीपक^१सयुक्तभाषावृत्तसमाश्रयम् ।

^२शृंगारे च रसे धीरे काव्यं स्यान्नाटकाश्रयम् ॥११७॥

उत्तरोत्तरसयुक्त वीरे काव्य तु यद्भवेत् ।

जगत्पनिजगत्वा^३ वा सङ्ख्या वापि सद्भवेत् ॥११८॥

तथैव पुढसम्पेदा^४ उक्त्या सम्प्रकीर्तिता ।

करणे दास्यते तेषां तथैवातिवृत्तिर्भवेत्^५ ॥११९॥

ध्वरे 'कीर्तिस्तच्छन्दः सद्रोद्रेऽपि प्रयोक्तव्ये'^६ ।

दीपनाभययोगेन च्छन्दः कार्यं प्रयोक्तव्यमि^७ ॥१२०॥

[यच्छन्दः पूर्वमुद्दिष्ट विषयार्थसमे समम् ।

उदारमयुरं शब्देस्तत्त्वां तु रसानुगम् ॥१२१॥

सध्वक्षरप्रायेति । यत्र अत्रनुवाही चित्तवृत्तिपरिस्पन्द, सत्र सध्वक्षरप्रधानं वृत्तं वीरादावुपमाश्रयके ॥११५॥

भसुणवाहिनि तु हृदयस्पन्दे गुर्वक्षरप्रायं करणदौ । रीद्रादावपि यदा-
चित्तद्भवति । यदा विलम्ब्य परमसीमार स्मृत्वा कवीनि 'वर्त्ता द्युतच्छदाना' इति
तथा 'यो य मत्तं विभर्ति' इत्यादौ । अत एव भयानके हास्ये शान्ते वा यथायोगं
सवेदनस्यादना-चर्यमाणाना-स्वाद्यनाश्चर्यकृती विभागो वृत्तानां मन्तव्यः ॥११९॥१२०॥

उदारमयुरंरिति । औदार्यं शब्दगुणो दीप्तेषु प्राधान्येन तदनुयायि च गुणान्तर-
माधुर्यं, स्वानुयायि गुणमहितमवृणेषु रसेषु ॥१२१॥

१. NS. सयुक्त भाषावृत्त-.....।

२. KSS. शृंगारे रसकार्यं तु ।

३. NS. जगत्वा ।

४. NS. सम्पेदा प्रकृत्या सम्प्रयोजिता ।

५. NS. तेषां चातिवृत्तः स्मृता ।

६. NS. कीर्त्यते ।

७. NS. सम्प्रयोक्तव्येत् ।

८. NS. तथा रसः ।

शब्दानुदारमधुरान् प्रमदाभिधेयान्

नाटपाथयेषु कृतिषु प्रययेत् कर्तुम् ।

तैर्भूयिता बहु विभान्ति हि काव्यवन्धा

पथाकरा विकसिता इव राजहंसं] ॥१२२॥

त्रिविध ह्रस्वर ^१कार्यं कविभिर्नाटकाभ्यम् ।

ह्रस्व दीर्घं प्लुतञ्चैव रसभावविभावकम् ॥१२३॥

एकमात्र भवेद् ह्रस्व द्विमात्र दीर्घमिष्यते ।

प्लुत चैव त्रिमात्र स्यादक्षर स्वरयोजनात् ॥१२४॥

स्मृते ^२वासूपिते चैव तथा च परिदेविते ।

पठतां ब्राह्मणानाञ्च प्लुतमक्षरमिष्यते ॥१२५॥

^३अकारस्तु स्मृते कार्यं ऊकारश्चाप्यसूचिते ।

परिदेविते तु हाकार^४ ओङ्कारोऽप्ययने तथा ॥१२६॥

ह्रस्वदीर्घप्लुतानीह यथाभाव यथारसम् ।

^५काव्ययोगेषु सर्वेषु ^६ह्रस्वराणि प्रयोजयेत् ॥१२७॥

अर्थगुणास्तु यथायोग सर्वत्र, तदाह प्रमदाभिधेयानिति । प्रमदो हर्षः, हर्षजनको गुणसाकल्यदानभिधेयोऽर्थो येषाम् ॥१२२॥

भाषार्थो हृदयगतोऽभिप्राय क्रियाविशेषश्च त दर्शयति स्मृते चेत्यादि ॥१२५॥

एतदेव च त्रयेण विभजति आकार इत्यादि । द्वावेतावनुस्वारेणानुनासिक्येन वा युक्तौ कार्यौ आण्डदण्डादि ॥१२६॥

ह्रस्वदीर्घप्लुतानीह यथाभाव यथारसम् काव्यग्रन्थेष्वेतेष्विति वचनादप्यत्र विषये दूरादूरयादिषु प्लुप्त उक्त यत्रासौ प्रयोज्य एवेति दर्शितम् ॥१२७॥

१. KSS, NS. काव्ये विज्ञेय ।

२. NS वासूपिते ।

३. NS. आकारस्तु ।

४. NS. हुकार ।

५. NS काव्ययोगेष्वक्षराणि यथाद्योभ निवेद्येत् ।

६ KSS. ह्राकाराणि कृतो जयेत् ।

चेन्नीहितप्रवृत्तिमिविक्तस्तु शब्द-

युक्ता न भान्ति सलिता भरतप्रयोगा ।

यज्ञक्रियेव ददचमंपुरं कृतावर्त-

यस्या द्विर्जरिव कमण्डलुदण्डहस्ते ॥१२८॥

[मृदुसलितपदार्थं गूढशब्दार्थहीनं

बुधजनसुखमोघं प्रुक्तिमन्तुतयोग्यम् ।

महुरसकृतमार्थं सन्धिसन्धानयुक्तं

भवति जगति योष्य नाटकं प्रेक्षकाणाम्] ॥१२९॥

चेन्नीहित यङ्गनम् । आदिग्रहणेन प्यन्ता मग्नन्ता एते वटोचिता प्रयोगा-
न भान्ति ॥१२८॥

ते यतो सलिता । यथा वेद्यापरिग्रहे द्विर्जम् गाजिनदण्डकमण्डलुधुताम्यङ्गादि
धरैः समवदन्तिरपि यज्ञक्रिया न भान्ति । एव तद्व्याख्याने रौद्रादिस्वविषये यत्पुण्यस्या-
भ्यनुज्ञानं तद्विद्युक्तं स्यादिति स्याद्व्याख्या—सलिता मुकुमारप्रयोगास्ते परपैः पदार्थैः
भान्तीति विशेषनिषेधः । येषामनुज्ञापक इति न्यायादप्यत्र तत्प्रयोग इत्युक्तं भवति ।
तथाहि—“षयोद्वितीया शरि षोष्करमादेरिति वाच्यम् इत्येवमादिरपि विधिः
प्रयोज्य एव, (आख्यातामर्थं तर्प्यं” इत्यादी(?) एतदेव साधर्म्यवैधर्म्यद्वारेणोपपादयति
यथा तैरेव यज्ञक्रिया भान्ति न तैस्तथा वेद्या, तदवज्ञत्वात् । बहुव्रीहौ यज्ञक्रिये
पत्न्यप्युच्यते । इति शिवम् ॥१२९॥

१. KSS कृष्णाजिनाक्षररुचमंघरैर्वाकनं.....।

२. NS, पदावर्तः ।

३. NS, जनपदमन्त्रबोधः ।

४. KSS, बुद्धिमन् ।

५. ग्रन्थान्तरेषु अत्रैवाध्यायसमाप्तिः । वासीमृद्विष्ठपुस्तके वागाभिन्नयो नाम
सप्तदशोऽध्याय इति ।

अनुबन्ध-

भूषणाक्षरसङ्घातो क्षोभोदाहरणे तथा ।
हेतुसशयदृष्टान्ता प्राप्तमिप्राय एव च ॥१३०॥
निदर्शनं निरुक्तं च सिद्धिश्चाथ विशेषणम् ।
गुणातिपातातिशयो तुल्यतर्कं पदोच्चयः ॥१३१॥
दृष्टं चैवोपदिष्टं च विचारस्तद्विपर्ययः ।
भ्रशश्चानुनयो मात्सा दाक्षिण्यं गहंन तथा ॥१३२॥
अर्थापत्तिं प्रतिद्विष्टं पृच्छा साकल्पमेव च ।
मनोरथश्च लेखश्च क्षोभोऽप्य गुणकीर्तनम् ॥१३३॥
जोषाभ्यनुक्तसिद्धिश्च प्रिय वचनमेव च ।
पदप्रशस्त्यक्षयान्येव काव्यबन्धेषु निदिशेत् ॥१३४॥

समन्तार्थालङ्कारवर्गस्य बीजभूताश्चमत्कारा कथाक्षरीरवैचित्र्यदायिनो वक्त्रो-
क्तिरूपा लक्षणशब्देन व्यवह्रियन्ते । लक्षणानि गुणालङ्कारमहिमानमपेक्ष्य स्वसौ-
भाग्येनैव घोषन्ते । लक्षण महापुरुषस्य यथादिरेखाविवत्काव्यशरीरस्य सौन्दर्य-
दायि । अलङ्कारस्तु रत्नाभरणादिवदेव, येन बिनापि स्वसौन्दर्येणैव पुरुष
प्रविभासते ॥१३०॥

गुणस्तु प्रवृत्तिभोतितो धर्म्यादिवत्काव्यस्य शब्दाद्यंरचनामाधयति । यथा
लक्षणरहित पुरुषो न सुन्दरशब्दवाच्यस्तथा लक्षणवर्जं कथाक्षरीरं गुणालङ्कारोऽज्ज्वल-
मपि भीरसत्वं भजत्प्रौढकाव्याभिधानं नाहंति कथाक्षरीरसपत्रेषु काव्येष्वेव
लक्षणानि निर्बल्यन्ते न तु मुक्तकादिषु यथकाव्येषु । अतएव 'काव्यबन्धास्तु
कर्तव्या' इति मुनिनैव मुक्तकादिवारणपरमुक्तम् ॥१३१॥

लक्षणाभ्यसञ्चयेयानि, तेषां चमत्कृतिविशेषपरिध्यानं यद्विनिर्गदेव मुनिना
सङ्गृहीतानि । कोहलादिभिस्तच्छिष्टैः प्रकीर्तितान्यपराणि वानिचितलक्षणत्वेन
प्रसिद्धिमुपगतानि कानप्रवाहेन भरतप्रणय एव पाठान्तरनिबन्धरूपेण प्रक्षिप्तानि स्युः ।
सौन्दर्यजनकत्वकारणेन भोज्यादिभिरुभयपाठगतान्यपि लक्षणानि स्वीकृत्यान्यैरपि
कैश्चिच्चमत्कृतिभूतैर्लक्षणैः सह चतुःषष्टित्वेन प्रकटितानि ॥१३२॥

यद्विनिर्गदमतिगम्भीरप्रौढवाचा भगवता वृत्तिकारेण लक्षणान्यसंस्थानीति
तदुपष्टम्भ्यैव भिन्नपाठोऽपि नास्मानां समुपवेद्य इत्यभ्यूह्य तन्मध्य एव लक्षणेन
प्रकाशितः ॥१३३—१३४॥

अलङ्कारैर्गुणैश्चैव बहुभिः समसकृतम् ।
भूषणैरिव चित्रार्णैस्तद् भूषणमिति स्मृतम् ॥१३५॥

भूषणं लक्षणमिति—अलंकारैरिति । भरतोज्ज्वलैरुपमादिभिर्गुणैश्च यत्र कथा—
शरीररचना समुल्लासिता तद् भूषणं नाम लक्षणम् । चित्रार्णैरिति विभावादिसामग्री-
प्रत्यायकतया रसोद्घोषोत्कर्षविशेषः मतान्तरे वक्रोक्तिरूपेः । यथा कृत्या रामणं
सप्तमेऽङ्के कञ्चुकिनं दृष्ट्वा सदगणविभीषणी—आर्यं, कयय कयय ।

काञ्चु—का गतिः, श्रूयता—आर्या खलु सीता रावणाज्ञया किङ्करीपनीतं भर्तु-
र्मायाशिरोऽवलोक्य सखीभिरादवात्यमानापि निवृत्तप्रयोजना नाहमात्मानं
नलेक्षयामि । इति (इत्यर्थोक्ती तिष्ठति) ।

सर्व—किं कृतवती ।

काञ्चु—यत्र शक्यते वक्तुम् ।

शशिना इव वसा दिनावसाने कमलवनोदरमुस्तुवेव हंसी
पतिमरणरसेन राजपुत्री स्फुरितकरालशिखं विवेश बलिम् ।

यथा वा रत्नावल्याः प्रथमेऽङ्के यौगन्धरायणस्य वधनं विद्यान्तविग्रहेति दशोऽः
भूषणाक्षयलक्षणेन काव्य सामान्यवचसो भिद्यते,

“तात्पर्यमेव वचसि ध्वनिरेव काव्ये,”
“यत्रालङ्कारवर्गोऽयं सर्वोऽप्यनर्गविष्यति”
शङ्खप्राघात्यमाश्रित्य तत्र शास्त्रं पृथग्विदुः”
“अयं तत्त्वेन युवते तु वदन्त्याख्यानमेतयोः ।
द्वयौगुणत्वे व्यापारप्राधान्ये काव्यगीर्णवेत्”
“द्वे वर्त्मनी विरो देव्याः शास्त्रं च कविरुमं च ।
प्रज्ञोपज्ञन्तयोराद्य प्रतिभोद्भवमन्तिमम्”

इत्यादिना भोजकृत्वलक्षणभट्टनायकतोतादिमिदृशरीत्या गुणास्तङ्कारवर्गः सर्वं
एव लक्षणशब्देन परिगृहीतः । गुणास्तङ्कारैरेव यत्र कथाख्या वक्रोक्तिरतिशयिता
तत्र भूषणम् ॥१३५॥

अक्षरसंघातो—विविधश्लेषोक्तया वा अक्षरविषयसिन् बोधितप्रत्युक्तिवैचित्र्य
यथा उभयाभिमारिकायां ।

विट्,—भगवति ! वैशिकावसोऽहमभिवादये ।

परिप्राजिका—न वैशिकावतेन प्रयोजनं न च वैशेषिकावतेन ।

विट्—अस्त्येतत्कारणं-----

परि—यदुपदार्थबहिष्कृतं सह सभाषणमस्मद्गुरुभिनिदधम् ।

यत्रात्परस्परं- शिष्टमर्हतिविचित्रमुपवर्धने ।
तमप्यसरसद्भात विद्युत्तक्षणसहितम् ॥१३६॥
सिद्धंरथं सम कृत्वा ह्यसिद्धमेव प्रयुज्यते ।
यत्र शिष्टा विशिष्टार्था सा शोनेत्यभिधीयते ॥१३७॥

विट—युक्तमेवंतन् । कुन —

द्रव्य ने तनुरायताक्षि । दमिता रूपादयस्ते गुणा
मामान्य गव यौवन युवजन सत्त्वोनि कर्माणि ते ।
त्वय्यर्थं नमस्कारमिच्छन्ति जनो यस्माद्विदोपोऽस्ति ते
योगस्ते नरर्त्तनोऽभिर्लपितंमौजोऽप्यनिष्टाज्वनात् ॥

परि—साहचर्यमाभिर्जयते अनेनने निर्गुण क्षेत्रज्ञ पुरुष ।

विट—हन्त निरुतरा न्न ।

यथा वा शाकुन्तले एतमेऽङ्के नाणमी—मैवंदमन । शकुन्तलावप्य परम्" इत्यत्र
शकुन्तलाशब्द सूचिन ॥१३६॥

शोभा—मिद्धं प्रयोजनैरभिज्ञस्य द्युभनघटन यत्र निर्वायने सूच्यते वा श्लेष-
वक्रोक्तिश्च निविशेयमहिम्ना चनतृतोऽर्थं । केचित्प्रभावस्य प्रकटनमित्याहुः
अपरे तु यूनो प्रभावप्रकटनमित्यावक्षते । अर्थप्रधाने वस्तुन्येषा पर शोभते ।
यथा रत्नावल्या प्रथमेऽङ्के योऽन्यत्रायण—(द्वीगदित्यादि पठित्वा) कः सन्देहः ।

प्रारम्भेऽस्मिन् स्वामिनो वृद्धिहेतौ दंवेनेत्य दत्तहस्तावतम्बे ।
सिद्धेर्भ्रातृनाम्नि नत्य तथापि त्वेक्याचारी भीन एवास्मि भर्तु ॥

यथा वा कपायरीरमनन्दवैविध्यरूपशोभया अभिज्ञानशकुन्तलायां
मधुररमप्रसक्ति ॥१३७॥

उदाहरणम्—

पण्ड्या दुर्भेदरमार्येन तुभ्यार्यंशुकनेन राक्षसेन निरुदाशय कस्मैचिन्निपुणै-
वंश प्रकाशयते त्रुदाहरण यथा देवीचन्द्रमुक्ते प्रादेशिकी ध्रुवा कुमारचन्द्रमुक्तस्य
मरायाकुलमानमस्य प्रवेगारसरसूचकमयमुद्घातयति—

एनो निरुदरवित्तरवणानिआनेसवेरिविविरोहो ।
निजविह्वरोचनन्दो मयपणिह सधिऊ विमई ॥

यथा वा प्रद्युम्नान्युदये तृतीयेऽङ्केऽनार्तिकाया मूत्रप्रारवचनम्—

देव ! हनुजाधिप ! त्वा त्रिभुवननदनीरिव स्वय राषात् ।
अभिरुपमभिमनवती नतकूरनव नाटके रम्भा ॥

यत्र तुल्यायंयुक्तं वाक्येनाभिप्रवशनात् ।
 साध्यन्ते निपुणैर्योस्तदुदाहरणं स्मृतम् ॥१३८॥
 यत् प्रयोजनसामर्थ्यात् वाक्यमिष्टार्थसाधकम् ।
 समासोक्तं मनोमहि स हेतुरिति रसितः ॥१३९॥
 अपरिज्ञाततत्त्वार्थं वाक्यं यत्र समाप्यते ।
 अनेकत्वाद्विचाराणां न सशय इति स्मृतं ॥१४०॥

सामाजिकीभूतयो सखीप्रभावत्यो सखी "पिमसहि एसो एव्व मगो मअणपर वत्ताण इत्थिआण" इत्युपदिशति । अत्राभिप्रेरणमेव प्रद्युम्नसङ्गमोपाय इत्यर्थं साध्यते ॥१३८॥

हेतु — फलनायनदाकिनयुक्तं मितसामर्थ्यं विचित्रमङ्गयुक्तं वचनम् । यत् तापसवत्तराजे पण्डेऽङ्के इतमरणनिरूपया वासववता परिबोधयम् योग्यमरायण आहु—देवि । प्रसीद,

आसृष्टेः प्रतिपादितं युवतयो जाता मनोवत्सभा,
 भग्नास्ते व्यसनार्णवे च बहुवस्त्राभि सहैवैश्वराः ।
 देव्या यत्तु कृतं तदाविकसतामुत्सृज्य लोकोत्तरं
 तस्यैषा कृपणोचितेन विधिना किं भोजनिरूपयते ॥

देव्या यत्कृतं तदिष्टार्थसाधनमेव अचिरेणैव शुभफलमनुभवतीति ॥१३९॥

सशयोऽसमाप्तवाक्यत्वात्साधनीयविषयस्वरूपे सन्दिग्धावस्या । एतौर्ज्यं कामप्रदानेषु रूपेषु निपुणं प्रयुज्यते । शुद्धमासाया पण्डेऽङ्के रामायणवभा मावन्तौ कुशलवौ सीतामृत्तान्तं पठन्तौ—

सीता निजंनसपाते चण्डश्वापदसङ्कुले ।
 परित्यज्य महारण्ये लक्ष्मणोऽपि न्यवर्तत ।
 तत्र प्रार्थं परित्यक्त्वा निराशा जनवात्मजा ।

इति तूष्णीमवतः ।

अप्रियास्यानभीतेन विना सहृता कथा ।

त्रिमितं कृत्याणमावेदयति । एवं तावदनुयोरप्ये इति पृच्छतः । सशया लङ्कारस्तु सशयाख्यलक्षणाद् मिश्रचमत्कारतया मिश्रते ।

सङ्कटस्य ललाटमोचनमुवा सप्ताचिद्या धूर्जटे
 निर्दग्धे मकरध्वजे रतिरसौ किं स्याद् बृहोत्तरता ।
 सनादाद्वनदेवता मुनिवधूवेषप्रपञ्चे मनः

कृत्स्नैर्त्यं रमतेऽत्र विग्रहवती विंशो तपस्वीरियम् ॥

इत्यादिषु सशयैर्लङ्कार एव न तु सशयाख्यलक्षणम् ॥१४०॥

सर्वलोकमनोवाहि यस्तु पक्षार्थसाधक ।
हेतोर्निर्वाणकृत स दृष्टान्त इति स्मृत ॥१४१॥
दृष्टव्येषामेवमान् कारिचद् भावो यत्रानुमीयते ।
प्राप्तिं तामपि जानीयात्सक्षणं तादृकाध्ययम् ॥१४२॥

दृष्टान्तः—

धर्माधिक्यतया सर्वलोकमनोवाहि कथं निदर्शानोपपत्त्यं दृष्टान्तसङ्ग-
सङ्गणम् । यथा घूर्तविटे "स्त्रीषु प्रसङ्गो न कर्तव्यः" इत्यत्र "भाव किं पश्य-
तोत्पुस्ते "विट—भो उपदेशमात्रं सत्त्वेनम् । तमहं न पश्यामि यं स्त्रीषु प्रसङ्गं न
मच्छेत्, श्रूयस्ते हि महेन्द्रादयोऽप्यहन्त्याद्यामु किङ्किमापन्ना " इति ।

यथा वा पद्मत्राभूतके स्वसोदरीप्रेयमोऽनुपोरे सदिग्धमानसा देवसेनामाह
यद्यः—

दक्षात्मजा सुन्दरि ! योगनारा किं नैकजाता शशिन भजन्ते ।

आरुह्यते वा सहचारवृक्ष किं नैकमूलेन सनादुरेन ॥१४१॥

प्राप्तियंथा—कुन्दमालाया तृतीयेऽङ्के सदमप दानिचित्पदविग्रहानि संकटे
दृष्ट्वा राममाह—

विलासयोगेन परिश्रमेण वा स्वभाववती वा निम्नानि मन्वरम् ।

पदानि कस्याश्चिदिमानि संकटे प्रयान्ति तुभ्य क्लहवविभ्रमम् ॥

राम—(निर्वर्ण्यं सहूरं) रिमुक्यते कस्याश्चिदिदि, ननु वक्तव्यं सोनाया-
पदानीति । पश्य—

ममान सस्यान निभूतलक्षिता संव रचना

तदेवतद्वेया कमलरचित चार्धतलकम् ।

यथा चेय दृष्ट्वा हरति हृदयं शोकविधुर

तथा ह्यस्मिन् देव्या सपदि पदसङ्खिनिहिता ॥ इति॥ १४२ ॥

अभिप्रायः—

अभूतपूर्वं इत्यन्तर्पदार्थं केवलकल्पित । केचित्स्वाद्यवस्तुन्यभिमान इत्याह
तद्विभ्रमरहितत्वादुपेक्ष्यम् । यथा तापसवत्सराजे चतुर्थेऽङ्के साकृत्पापनी योप-
पादोद्योग विमृश्य प्रणिबि प्राह—

दूरमुद्योप रिपावैवमकिञ्चित्करे च विजिगीषी ।

भवेता तु नयगुणशतं सोमममूत्रं पटं क्लृप्ते ॥

यथा वा वासराजवरिते द्वितीयेऽङ्के चोद—

अमृतपूर्वो योऽप्यर्थः सादृश्यात्परिकल्पितः ।
 लोकस्य हृदयप्राप्तो सौमिप्राय इति स्मृत ॥१४३॥
 मन्त्रार्थानां प्रतिदानां क्रियते परिकीर्तनम् ।
 परापेक्षाप्युदात्तार्थं तन्निर्देशनमुच्यते ॥१४४॥
 निरवयवस्य वाक्यस्य पूर्वोक्ताज्यप्रतिद्वये ।
 यदुच्यते तु यच्चन निरवयव तदुदाहृतम् ॥१४५॥
 यद्गानां च प्रधानाणां नाम यथाभिधीर्यते ।
 लभिमन्त्रेतायेनिरवयवम् सा सिद्धिरभिधीयते ॥१४६॥

भूमि करारैश्च विनिर्दिताद्य स्वायेन भग्नां हिमवाग्महाद्रिः
 बामारवृष्ट्या शमिनोऽग्निरीवो विनिर्हन् कीटघातैरनन् ॥१४३॥

निर्देशक—प्रतिदाना देवतादीनां, तन्मन्त्रत्या परापेक्षा साध्याकाक्षा; तस्माद्
 व्युदासः । अत एव दृष्टान्तादस्य भेदः यथा उभयाभिसारिकायाः—

गान्नि यानि धर्तृमहोपधिबलादाशीविषाणा विष
 शक्यो मोचयितुं मदात्कटफटादात्या गजेन्द्रादने ।
 ग्राह्यापि मुग्धान्महार्णवजने गोक्षः कदाचिद्भवेद्
 वेदाश्रीवद्वामुन्नातयगतो नैवोत्थितो दृश्यते ॥ १४४ ॥

निरन्त—यथा वरमराजचरिते प्रथमेऽङ्के भरनरोहकः

राजानमाह—प्रमह्य हरणे केचन प्रमादिनास्थानि ।

राजा—किमेतत् ।

भर—सदीपेषु कामेषु यदल्पदीप तत्प्रारब्धव्यम् ।

यमुवमां—स्वामिन् । तत्राप्यहं वाच्यदीपं न पश्यामि । कुतः

नीना बनीत्यद्विभ्रतरा [मुमद्रा
 यद्वागुमद्रमगिनी कपिनेतनेन ।
 देवस्य तेन सममूढचनीयता किं
 तेन प्रमादायमा यदुदन्तिनां वा ॥

शालं—नाष्ट, निरुक्तमभिहितं यमुवमणा ॥१४५॥

सिद्धि—प्रमानानां स्पृहणीयानां प्रयोजनान्तराधामर्शितोपलब्धानां परिकी-
 र्तनम् । यथा कोमुदीमहोन्मवे चतुर्थेऽङ्के मन्त्रगुणवचन—

सङ्गनिश्चिरमचिन्तितपूर्वा निर्वृत्तप्रणयिनी मियुनानाम् ।
 बाधिराज्यमयिरोहति तस्याः षोडशोमपि कथा त मघोनः ॥१४६॥

सिद्धान् बहून् प्रधानार्थान् उक्त्वा यत्र प्रमुच्यते ।
 विशेषयुक्तं वचनं विज्ञेयं तद्विशेषमन् ॥१४३॥
 गुणानिवर्तनविबिम्बविपरीतार्थयोचितं ।
 गुणानिपातो मयुरनिष्ठुरार्थमवेदय ॥१४४॥
 बहून् गुणान् कोतयित्वा सानान्यजनतन्मन्वान् ।
 विशेषं कोतयंतं यस्तु ज्ञेयं सोऽतिशयो वुः ॥१४५॥
 रूपैरूपसामिधौ तुल्यार्थं मुत्रयोचितं ।
 अत्रत्यसार्थमंस्त्यक्तं तुल्यनकं प्रकीर्तय ॥१४६॥

विशेषण—यथा तापमवत्सराजं तृतीयांशके राज्ञा विदूषमाह—अपि मूढः—

वृत्तिर्बलघनादिभिः क्षिनिन्ते ज्ञया जटाधारण
 वामो वक्त्रलमीदृश इति निदि मामान्यमर्थैरति ।
 भवेमाभिमुखं विदूषनस्य यन्मनुदाया रिता
 नान्निध्यागरिबोऽतिरेन न इति स्नेहानुरूपं यथा ॥इति॥१४७॥

गुणानिपातो—यथा धूर्तविटे विटः—

जात्यन्या मुरतेषु दानवदनानन्तमन्वाभायिणी
 हृष्टस्यापि जनस्य शोकजननी मज्ज्यादनावृत्तान् ।
 निव्याजं स्वजनस्य हृष्टजनस्य स्त्रीकृतवदा पशु
 कृतं च क्षुण्णं नैव भोः कुलवृक्षाराः प्रवेष्टुं मनः ॥

अत्र कुलस्त्रीमनुविता मितजनमवादनो गुणा विपरीतार्थयोजिता ॥१४८॥

अतिशयो विसयकुर्वती धृतराष्ट्र इति भीष्मः—

एतत् हृदयं सृष्ट्यानि यदि वा साक्षी तत्रैवात्मनः
 सन्त्येव तु बोद्धे नदभवत्तावदाकम्पनान् ।
 एकः पूर्वमुदाहृतः न बहूभिर्दृष्टस्तनोऽनन्तर
 बाधनो बन्धाह्वयनचित्तावन एवानुताः ॥ इति॥१४९॥

तुल्यतर्को—यथा वत्सराजचरितेऽष्टनेष्टुं यथा—

नराकंभान्निविधानमोदरे मुदन्तिरेनूकरकेनरोन्मने
 रक्षान्त्रो भ्रष्टः परोदहे किमर्कमुपे प्रचय कस्मिन् ॥इति॥१५०॥

परोन्मनो—यथा वत्सराजचरिते षष्टेष्टुं यथाऽतनवचित्ति वनर्नति—

वहनां च प्रयुक्तानां पदानां बहुभिः परैः ।
 उच्चयः सदृशार्थो यः स धिन्नेयः पदोच्चयः ॥१५१॥
 यथादेशः यथाकालः यथारूपः च बध्यन्ते ।
 यत्प्रत्यक्षं परोक्षं वा दृष्टं तद्वर्णनोऽपि वा ॥१५२॥
 परिगृह्य तु शास्त्रार्थं यद्वाक्यमभिधीयते ।
 यिद्वन्मनोहरं स्वन्तमुपदिष्टं तदुच्यते ॥१५३॥

छद्मो रक्षान्धकारैः रविररितिमिरे कार्यभारेषु ध्रुवः
 दीपो मन्त्रान्धकारे सुरगुरुनये सङ्क्रमो व्यापदोपे ।
 उत्कण्ठायाः सभाषी गतिरनवसरे चन्दनः शोकतापे
 सक्षेपान्मानुषाभो हिनशिवसुखदो भ्रम्यचिन्तामणिम् ॥१५४॥

दृष्टं प्रत्यक्षं यथा भासविकाग्निमित्रे—

वामं सन्धिस्तिमितवलयः न्यस्य हस्तं नितम्बे
 कृत्वा श्यामाविटपसदृशं स्रस्तमुक्तं द्वितीयम् ।
 पादाङ्गुष्ठालुलितकुसुमे कुट्टिमे पातितार्क्षं
 नृत्तादस्याः स्थितमतितरा कान्तमृज्वायताक्षम् ॥ इति

परोक्षं यथा पादताडितकैः मदनसैनायाः वर्णन—

उत्क्षिप्तालरुमीक्षणान्तमलितः कोपाञ्चितान्तभ्रुवा
 दष्टार्थोऽन्तमधीरदन्तकिरणः प्रोत्कम्पयन्त्या मुखम् ।
 क्षिब्जद्रुपूरया विकृप्य विमलद्रक्ताशुकः पाणिना
 मूर्धन्यस्थः सनूपुरः स मदया पादोऽपितः कान्तया ॥ इति १५२॥

उपदिष्टं—यथाविभागे प्रथमेऽङ्के राजा—

धर्मः प्राग्नेयः चिन्त्यः सचिबमतिगतिः प्रेक्षितव्याः स्वबुध्या
 प्रच्छादी रागरोषी मूढपदगुणौ कालयोयेन कार्यौ ।
 शीघ्रं लोकानुवृत्तः परचरनयनैर्मण्डलः प्रेक्षितव्यः
 रक्षयो यत्नादिहात्मा रणधिरसि पुनः सोऽपि नावेक्षितव्यः ॥

यथा वा तन्त्रान्तरविषये धूर्तविदे—

शून्ये वासः प्रमथं द्विरद इव सतां यो हरत्याशु नारी
 वामा या यो विदित्वा हर्षिभवति शनैः रञ्जयन्वाक्यलेशैः ।
 अन्यः कृत्योऽपि वा छलयति कुरुते भावसङ्ग्रहं वा ।
 तत्सर्वं तच्चेष्टितं यो न भवति विफलं वामशीला हि नार्यः ॥१५३॥

प्रवृत्तार्थानुसारि परोक्षार्थसाधकः बहुपाथोपदिष्टार्थेन वाक्यविचारः—

पूर्वाशयसमानार्थरप्रत्यक्षायंसाधनं ।

अनेकोपाधिसमुत्थो विचार परिकीर्तितः ॥१५४॥

विचारस्यान्ययामावस्तया दृष्टोपदिष्टयोः ।

सन्देहात्कल्प्यते यस्तु स विज्ञेयो विपर्ययः ॥१५५॥

माध्यम्यं परित्यज्य दृष्टादिमिरनेकया ।

अन्यस्मिन्नेव पतनादिह भ्रष्टः स इष्यते ॥१५६॥

यथा मुद्राराक्षसे पञ्चमेऽङ्के राक्षसवाक्य—

साध्ये निश्चितमन्त्रेण घटितं विभ्रतसपञ्जे स्थिति

व्यावृत्तं च विपक्षतो भवति यत्तत्साधनं सिद्धये ।

यत्साध्यं स्वयमेव तुल्यमुभयो पक्षे विरुद्धं च य

त्तस्याङ्गीकरणेन वादिन इव स्यात्स्वामिनो निग्रह

अथवा विज्ञातापरागहेतुभिः प्राक्प्रतिबुद्धीतोपजापैरापूर्णमिति न विकल्पि-
तुमर्हामि ॥ इति ॥ १५४ ॥

विपर्ययो—यथा रावणं प्रति सच्चिव —

सदकंसिद्धिमिच्छद्मि सद्धिर्न खलु दुस्तये ।

चतुर्थीषण्डितेखेव परस्त्रीफालपट्टिका ।

रावणः—

परस्त्रीकुक्षकुम्भेषु कुम्भेषु बरवन्तिनाम् ।

निपतन्ति न भीरुणा दृष्टयः क्षरवृष्टयः ।

यथा वा मत्तविलासे साक्यभिक्षुः परमकारुणिएण भगवदा तद्भाग्येण
पासादेस्तु वासो पञ्जकेन सद्यः पुञ्जहे भोजन एदेहि स्वदेनेहि भिक्षुं स हस्ते
अंगुगहं करत्तेन किं नु ह इत्थिआपरिग्रहो सुरापाणविहाय अपादिह । अहं
सर्वज्जो एदउणपेक्खदि । अवस्स एदेहि दुदुबुदत्थविरेहि गिरुच्छा अहं
तरुणजणम मच्छरेण पिअपुत्थएमु इत्थिआसुरापाणविहायाणि पण्डामुहाणि इति
सककेमि ॥ १५५ ॥

अतो—यथा वेणीसहारे द्वितीयऽङ्के कञ्चुकिनमाह—दुर्वोचन

सहभृत्यगणं सवान्वव सहमित्रं समुत सहानुबन्धम् ।

स्वकलेन निहन्ति सन्तु न चिरात्पाण्डुमुत, सुयोधनम्

कञ्चु—कणी पिपाय सद्यः शान्तं पापं प्रतिहन्ममङ्गलम् ॥ १५६ ॥

अनुनयो—यथा रामानुजये दितीयेऽङ्के रामनराकमस्तुतिष्यन् मारीचमाह

रावणः—आ प्रतिपद्यपक्षपातिन् ! यद् ! राक्षसापराधः किं बहुना—

उभयोः प्रीतिजननो विद्वामिनिविष्टयो ।
 व्यस्य साद्यद्वचं विज्ञेयोजुनयो बुधे ॥१५७॥
 ईप्सितायं प्रतिष्मयं कीर्त्यते यय मूरिति ।
 प्रयोजनाग्यनेकानि सा मातेन्यमिमतिना ॥१५८॥
 हृष्टं प्रसन्नमदनं येत्परस्यानुवर्तनम् ।
 श्रियने वाक्यचेष्टामिस्त्रदाक्षिण्यमिति स्मृतम् ॥१५९॥

तद्वचं वयिराम्बुभि क्षणकठोरवष्टम्भुर्
 रिपुम्भुनिमयो मम प्रथममेतु वीरानन ।
 मुरद्विषधिरम्बलीहलनदष्टमुक्ताफल
 स्वमु परिमदोचिर्न पुनरस्त्री विधास्यत्यसि ॥

इति सप्तमावर्षेति । तदा प्रहस्यः (उभयोर्यस्ये निषण्ण) — प्रसीदतु प्रसीदतु
 महाराज, नेदमनुस्यं स्वामिनः । देव—

लोकप्रयत्नयोद्बुद्धप्रकोपावेमरस्य ते ।
 ईदुधस्वन्नहायय भूतेश्चनुचित. कमः ॥ इति ॥ १५७ ॥

माता—यथा तापमवत्तराजे राजा—

दुष्टा मय निर्जिता विद्विषन् प्राप्ता देवी भूतप्रात्री च भूय
 सबन्धोऽमृद्वर्धनापि मार्यं किं दुष्टाय यन् मया भवद्भयः ॥१५८॥

वाक्षिण्य यथा रत्नावल्या द्वितीयेऽङ्के श्रीपद्मेदनाभ्याजेन गन्तुमुद्यता भागवदत्ता
 पटान्तेन गृहीत्वा निष्पन् यन्मराजः “प्रिये, प्रसीदेति वृषाम्” इत्यादि वदन्ति-
 प्पान्ताया प्रेममयी “अलमरम्परदिनेन” इति ब्रुवन् विदूषकमाह—“मूढ ! न
 लक्षितत्त्वया दैव्याः वीर्य. तत्सर्वंया देवीप्रसादन मुक्त्वा नान्यमशोभायमाकलयामि ।
 तदेहि देवी प्रसादमितुमभ्यन्तरमेव प्रविधाव ” इति ।

अत्र राजाऽनुवर्तनं दाक्षिण्यम् ॥ १५९ ॥

गर्हण—दोषस्य गुणीवृत्तत्वं यथा घूर्णिते—

प्रणष्टा न व्यक्तिर्भवति वचसा संव भूदुना
 न रागो नेशब्दे त्यजति न च लज्जा श्वपणा ॥

स्मृतिः प्रख्यापाना परिहृषितमद्यापि च मुधं
 मदो दोषास्त्यक्त्वा स्वयि परिणतस्तिष्ठति गुणैः ॥

गुणातिशये दोषा यथा बन्धराजचरिते द्वितीयेऽङ्के विष्णुनाथः .

नृपाः प्रमुत्पाद्यतिषेयवामा जिह्यो विधिस्तदुच्यते वामम् ।

साधिध्वनो नापरमन्ति पुंसा विधादुच्चायक्षमा निदानम् ॥

यत्र सकीर्तयन् दोष गुणमयेन दर्शयेत् ।
 गुणातिपाताद् दोषाद्वा गहण नाम तदभवेत् ॥१६०॥
 अर्थान्तरस्य कथने यत्रान्योऽर्थे प्रतीयते ।
 वाक्यमाधुर्यसम्पन्ना सार्थापत्तिरुदाहिता ॥१६१॥
 वाक्ये सातिशयेरुक्ता वाक्यार्थस्य प्रसाधकं ।
 लोकप्रसिद्धेर्बहुनि प्रसिद्धिरिति कीर्तिता ॥१६२॥

यथा वा तापसवस्तराजे तृतीयेऽङ्के सामकायन —

पूर्वाह्णे कृतभोजनव्यतिकरान्निव्यं व नीरोगिता
 कण्डूनिर्वपनादपैति शिरस स्नान यदा रोचने ।
 जात्याचारकदर्शनाविरहित ब्राह्मण्यमात्मचेष्टया
 धूर्त सत्त्वहिताय कैरपि कृत साधुव्रत सौगतम् ॥ १६० ॥

सार्थापत्तिर्यथा धूर्तविष्टे—

आदष्टस्फुरिनावरे भवति यो विवशारविन्दे रस
 प्रीतिर्या च हृतायुके च जघने काञ्चीप्रभोद्बोत्तिते ।
 लक्ष्मीर्या च नखधताङ्कुरधरे पीने कपोले स्त्रियो ।
 रजत तेन विरज्यते न हृदय जात्यन्तरेऽपि ध्रुवम् ॥

अत्र जन्मान्तरेऽपि तस्या अनुरागिनरनुवर्तते एवेत्युक्ते जन्माग्तरेऽपि विरागो
 न प्रभवति तस्माद्भववन्धविमुक्तिर्न स्यादित्यर्थापत्तिर्नाम सक्षणम् ॥ १६१ ॥

प्रसिद्धि — प्रसाधकं प्रकृतसाधकं, प्रसिद्धं पूर्वमेव सिद्धं । यथा गदा
 युद्धे बलदेव दुर्योधनमाह—भीमसेन इदानीं तव मुष्टवञ्चनामुत्पाद्य स्यात्यति ।

दुर्यो—न चाह भीमसेनेन वञ्चन ।

बल—अथ केन भवानेवाविद्य कृत ।

दुर्यो—श्रूयता,

येनेन्द्रस्य च पारिजातवतरुमनिन सुख्य हृतो
 दिव्य वर्षसहस्रमणवजले मुप्तश्च यो सीत्तया ।
 दीप्तया भीममदा प्रविष्ट्य सहसा निर्व्याजमुदग्रिण
 तेनाह जगता प्रियेण हरिणा मृत्यो प्रतिघातित ॥

अत्र वाक्यार्थस्य साधका एव भगवतो विष्णो पारिजाताहरणलीलावटपत्र-
 पायनादयः । अन्ये तु प्रसाधकैरसङ्कारैरिति गृह्णन्ति ॥ १६२ ॥

पृच्छा—श्लोकादिपरवशतयात्मानं वा परं वा परोक्षे संबोध्य पृच्छन्निवाभि-
 धानम् । तन्नोत्तरमतेक्षते तस्यैव प्रत्यायकत्वात् ।

यात्राकारोद्भववर्चस्यैरात्मानमयया परम् ।
 पृच्छ्यते चामिषत्तेज्यं सा पृच्छेत्त्यभिसञ्जिता ॥१६३॥
 दृष्टव्यतानुभूतार्थक्यनादिसमुद्भवम् ।
 सादृश्य क्षोभजनन साहस्यमिति सञ्जितम् ॥१६४॥
 हृदयम्यस्य वाच्यस्य गूढार्थस्य विभावकम् ।
 अन्यापदेशं कथन मनोरथ इति स्मृतः ॥१६५॥

यथा रामधरिते हनुमान् सीता दृष्टवाह—

स्थानेऽवमीदसि रघुद्वह ! किं विधातः !
 वस्यास्त्ववेक्षितमलक्षणमङ्गकेषु ।
 यथापि जीवसि दशानन ! हँ हनुमन् !
 केय तवानिमुत्तर्वातिरिपो, प्रतीक्षा ॥ इति ॥ १६३ ॥

साहस्य—आदिशब्देन दर्शनप्रवणानुभवनाभ्युपसक्षितानि । अत्र रूपविभ्रा-
 न्त्या न क्षोभजननमेव लक्षणस्य चमत्कृतिः । यथा छसितरामे सदमणेन बंध्वानीतो
 लवो रामयज्ञशालाया हिरण्ययी सीता दृष्टवाह—“अये कथमियमम्या राजद्वारमायना”
 इति सहस्रोत्थाय प्रणम्य तदनन्तरं काञ्चनममीति निर्वर्ण्योपमृत्योपविशति ॥

यथा वा वैशीसहारे—दुर्योधनं हत्वागच्छन्त भीममेवं दुर्योधनमिति चार्वाक-
 म्वातयेव भ्रान्त्वा धर्मसु नुस्त गाढं गृहीत्वाह—

मार्तसवादनदिनं जनितापराधो
 मत्तो वनेन भुजमोहं राजपुत्र ।
 आमाद्य मेन्तरमिदं भुजपद्मजरस्य
 जौवन् प्रयासि न पदात्पदमद्य पावः ॥ इति ॥ १६४ ॥

मनीरयो—यथा विकटनितम्बाप्रहसने विकटनितम्बाह

अन्यासु तावदुपमदेसहासु भूङ्ग !
 लोल वितोदय मनः सुमनोलनासु ।
 गुंणामजातरजसं कलिकामनासे
 वासा वदधंयसि किं नवमानिकाया ॥
 यत्रात्मानमेव सुमनोलतात्वेनापदिशति ॥१६५॥

तेशो यथाविमारके द्वितीयेऽह्ने चाग्री नायकभाह—अयं किं चितीवदि ।

अविमारक—भवति । साम्प्र चिन्त्यते ।

चाग्री—किं नाम एदं रमणिज्जं मत्स्य चितीवदि

अवि—भवति । योषशास्त्रं चिन्त्यते ।

यद्वाक्यं वाक्यकुशलैरुपायेनाभिधीयते ।
 सदृशार्थाभिनिष्पत्त्या स लेख इति कीर्तित ॥१६६॥
 परदोषैर्विजितार्थैर्वात्मा परिकीर्तयते ।
 अदृष्टोऽन्योऽपि वा कश्चित् स तु क्षोभ इति स्मृत ॥१६७॥
 लोके गुणातिरिक्तानां गुणानां यत्र नामभिः ।
 एकोऽपि शब्दते तत्तु विज्ञेय गुणकीर्तनम् ॥१६८॥

धाम्नी—(सस्मित) पङ्क्तिगद्गीद भगवत्कथन ओम्भसत्य एव होतु ।

अवि—को नु खलु वाक्यार्थः । अन्यदप्यभिलाषवशादव्यथा सकल्पयामि ।
 इत्यादि ।

अन्ये तु लेख इति पठन्निष्कृतज्ञानाभिधानमिति च सत्यमस्ति ॥१६९॥

क्षोभो—यथा रत्नावस्था तृतोयेऽङ्के सागरिकैवेति मत्वा वासवदत्तामुपलक्षयतो
 राज्ञः सा स्वावगुण्डनमपनीय बलदयमुत्पादितवती ।

राजा (अञ्जलिं बध्ना)—प्रिये । वासवदत्ते । प्रमीद प्रसीद ।

वास (अश्रु निपातयन्ती) मा एव्यं धन । अण्णगदाइ एदाइ अक्खराइ ।

विदू—भोदि, महानुभावा खु सुय ता वलमीअडु दाव एक्को अवरोहो
 विभववत्सस्स ।

वास—ण पुढमसगमे विग्घ करन्तीए मए जेव्व एदस्स अवरोह ण अज-
 पुत्तस्स ।

अन्ये तु “आत्मन्यभूततद्भावभावन” मिति, परे तु “अन्यगते हेतावग्यस्मिन्
 कार्यकल्पनम्” इति च लक्षयन्ति ॥१६७॥

गुणकीर्तन—यथा बल्लराजचरिते चतुर्थेऽङ्के शासक्यायन—नीलनाभ्यपदे-
 येन समन्तत दक्षप्रभाभासुरैरस्मत्तोर्षं. परीतेन महति भयस्थाने विगतसभ्रम—

तेन प्रोक्त धर्मगाम्भीर्यशौर्यप्रज्ञातेजोनीतिदाक्षिण्यमयम् ।

वाक्य सामास्य लोभित श्रोत्ररम्य शास्त्रीकतुल्य तद् बुधं स्वायंकामं. ॥

भूतरोहक—एतो सधित्तिविस्वरो नाम ।

राजा—ततस्तत —

शास—देव, यस्तस्य युद्धे महति प्रवृत्ते पराक्रम साहसताञ्छनः स. ।

प्रद्युम्नरामार्जुनभीमनर्णसाम्बाभिमन्युपुष्पविचित्र्य एव ॥ इत्यादि

यजा—अहो नु खलु स्वभावसिद्धानां गुणानामप्यभिचारिता । कुत —

अविदित इति नकथा प्रयत्नाद् बहुविधं बहुपापरीक्षमाण ।

द्विगुणमभिविराजते गुणैः स्वर्गणिरिव जातिविशेषवान्महार्हं ॥१६८॥

प्रस्तावेनैव शेषोऽर्थः कृत्स्नो यत्र प्रतीयते ।
 वचनेन विनाशुक्तसिद्धिं सा परिकीर्तिता ॥१६६॥
 यन्प्रसन्नेन मनसा पूज्य भूजयितुं वचः ।
 ह्येप्रकाशनार्थं तु सा प्रियोक्तिरुदाहृता ॥१७०॥
 एतानि काव्यस्य च लक्षणानि

षट्षिन्सदुद्देशनिर्देशनानि ।

ग्रन्थसोपाकरणानि तत्रैव

सम्यक् प्रयोगानि रसायनानि ॥१७१॥

इति भरतीये काव्यशास्त्रे वागाभिपद्ये काव्यलक्षणो नाम षोडशोऽध्यायः ।

अनुवर्तसिद्धिर्यथा तापससत्त्वरात्रे योगन्धरायणो डोलयित्वित्ता वासवदत्तामाह—

कौशाम्बी परिभूय नः कृपणकैर्विद्वेषिभि स्वीकृतां
 जानास्येव तथा प्रमादपरना पत्युर्नयद्वेषिणः ।
 स्त्रीणां च प्रियविप्रयोगविधुर चेत्त सदैवात्र मे
 वक्तुं नोन्महने मनः परमनो जानातु देवी स्वयम् ॥

यथा का तत्रैव द्विष्येऽङ्गु विनीतभद्रो देवीप्रस्थान वर्णयन्नाह—

मामुद्दिश्य तथा देव्या वाष्पमरुद्वकृष्टया ।

आर्यपुत्र प्रतीत्युक्त्वा वक्तव्यं न समाहितम् ॥१६६॥

प्रियोक्तिर्यथा पञ्चरात्रचरिते मन्त्रेऽङ्गु भरतरोहणे बत्तराजय वागवत्तः
 श्रीनाम्नासार्यमर्पयितुकामम्न इष्ट्वाह—

या येन कौमुदमस्य द्युतिविद्युत्तमिने शारदव्योमनीले
 विष्णोर्वंशस्फुटारे रजनिकरञ्जराकारहारोपहारे ।
 साम्येत्यालिङ्ग्य तु त्वा प्रशिथिलगतितेनोत्तरीयेण लदनी
 हृन्पादापीडयन्ती नयकमलरञ्जोरोचनाम्भ्यां स्नवाम्भ्याम् ॥इति॥१७०॥
 एवमेव शब्दप्रवर्गेष्वपि कथाशरीरमविधानयथा
 पणर्वदव्यस्य न विख्यापारो लक्षणाध्यो द्रष्टव्य ॥१७१॥
 इति षोडशमध्याय ग्रन्थनिर्बन्धिक व्याघात् ।
 यत्तोरामेयंशोरगन्तव्यो दौहित्र—देहजः ।

इति श्रीमहामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचिताया नाट्यवेदविद्वतावभिनय-
 चारत्या लक्ष्मणलङ्कारदोषगुणध्यायः षोडशः समाप्तः ।

नाट्यशास्त्रम्

सप्तदशोऽध्यायः

एव तु सस्कृतपाठ्यमया प्रोक्त द्विजोत्तमा^१ ।

प्राकृतस्यापि पाठ्यस्य सप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥१॥

एतदेव विषयस्तत् सत्कारगुणवर्जितम् ।

विज्ञेयं प्राकृतपाठ्यं नानावस्थान्तरात्मकम् ॥२॥

यद्वान्तररतास्वादिनाकुर्विश्रान्तिमुत्तरम् ।

रमाज्ञपयाम वन्दे तद्वपुः पारमेश्वरम् ॥

चतुर्दशाध्याये वाचिकोक्तक्रमे मस्कृतं प्राकृतं च वक्ष्यमिदं पुनरुक्तम् । तत्र सस्कृतप्रमङ्गलेन छन्दोबृत्तलक्षणादि निरूपितम् । अनेन त्वध्यायेन प्राकृतस्य स्वरूपं निरूप्यते । शास्त्रप्रतिष्ठेमस्कृतविपरीतप्राकृतप्रमङ्गलेन नामधेयिभारूपरूपेण शास्त्रविहितानां विपरीतरूपत्वात्, नाट्यमप्यपानिनो भावधारिपादिनाममूढस्य पठनधर्मादिव प्राकृतेऽपि किमन्यथा सस्कृतवदेति चिन्ताया प्रमङ्गलेन त्रयस्वरूपं निरूपितम् । बह्वक्षरकनिर्णयानन्तरं समुचितनिर्णयमपि तथा—

अलङ्कारा विरामाश्च ये पाठ्ये सस्कृते मताः ।

त एव यत्नतः कानां स्त्रीपाठ्येष्वपि च मस्कृते ॥१८॥१९॥२०॥

इत्यध्यायोपान्ते प्राकृतपाठ्यमेवोपनर्हरिष्यामीत्युच्यते, एतामेव दर्शयति एव तु सस्कृतमित्यादि । पाठविशेषमर्हति यत्नेन वा पठनीयं, विटिष्टेन रूपेण वा पठनाहं आन्तरक्षिप्तवृत्तिवशादेव वा तथा पठितुं शक्यम्, आचार्ययत्नेन वा पठनीयमिति पाठ्यम् । तत्र प्राकृतस्य सामान्यलक्षणमाह—नस्कारेति । मस्कृतमेव क्षस्कारगुणेन यत्नेन परिरक्षणं रूपेण वर्जितं प्राकृतं, श्रुतेरसंस्काररूपाया प्रागुक्तम् ।

नन्वभ्रशानां को नियत इत्याह—नानानि सामान्यवस्थान्तराणि देशविशेषास्ते-
ष्वात्मा नियतस्वभावो यस्याः, देशविशेषेषु प्रसिद्ध्या नियमितमित्येव संज्ञिता एव वाचकाः अनुमानात्त्वान्ये ते त्वन्यत्वेन प्रसिद्धिं यता ज्ञेयताम् । उक्तं निष्कर्ष-
स्मिन्नित्यवस्था देशा ॥२॥

त्रिविधं तच्च विज्ञेयं नाट्ययोगे समासतः ।
 समानशब्द^१ विघ्नष्ट देशीगतमपि वा^२ ॥३॥
 कमलामलरेणुतरङ्गस्रोतसतिलादिवाक्यसम्पन्नम् ।
 प्राकृतमन्येव सस्कृतमपि योगमुपयाति^३ ॥४॥
 ये वर्णा सयोगात् स्वरवर्णान्यत्वं न्यूनतां चापि ।
 गच्छन्ति मदन्वस्तास्ते विघ्नष्टा इति ज्ञेया^४ ॥५॥
 [ये वर्णा वर्णगता व्यञ्जनमुक्ताश्च ये स्वरा नियताः ।
 तानपरस्परवृत्ते प्राकृतयुक्तया प्रवदामि] ॥६॥

पद्या—

एओआरपरणिज अ आरपर अ पापए गस्थि ।
 यसमारमग्निमाह अ कच वग्गतवर्णिहृणाइ ॥७॥

संस्कृते समेऽपि प्रातिपदिके विभक्तौ भवितव्यं विपर्ययित्वा स्वरे वा । देशी-
 पदमपि स्वरस्वीयं प्रयोगावमरे प्रयुज्यन् इति तदपि प्राहुर्महेश्वर, अध्वर्यादिप्रकृतेस्त-
 ञ्जनप्रयोज्यत्वात् प्राकृतमिति केषित् ॥३॥

संस्कृतेन समानशब्दानुदाहरति—कमला मलेति । विभक्तौ विज्ञस्य प्राकृते
 स्वातन्त्र्यादवश्यं भेदेन भाष्यमिदमाह वाक्ये समासोपपन्नं योजितम् ॥४॥

एतत्परिज्ञानस्य फलमाह—एव सस्कृतमपि योगमिति । भाषारूपे पताका-
 स्थानकादौ चास्य प्रयोग उक्तः । अपिगच्छेनदेमाह प्राहुःप्रयोगे समासंऽपि न
 संस्कृतसमतेति कमल अमल इन्दु इत्यादौ ॥५॥

विघ्नष्टमाह—ये वर्णा इत्यादि ॥६॥ एतदेव प्रपञ्चयते 'एओआरपरणिज अ'
 इत्यादिना । एकारात्पर ए, ओकारात्परा ओ, ऐकारैकारो च, ऐभ्यस्तानि च ।
 कियन्ति वाह पावए पादमश्रया चत्वारित्ययं. ऋ ऋ मृ मृ । अकारपरौ विभर्जनीयः ।
 वननारयोर्मध्ये शपो । कचवग्गेति—वञ्जनवर्णाणां वन्त्यवर्णाः छ म न इति ।
 द्वादशवर्णा न सन्ति ॥७॥ वग्गेति—कणादयो सुप्यन्ते तदीयस्वार्थः, स्वराणामेव ।

१. NS चर्द्ध ।

२. NS देशीमतमपि वा ।

३. KSS, संस्कृतमिव प्रयोगमुपयाति ।

GOS पाठ्यमेकं तु विज्ञेयं संस्कृतं प्राकृतं यथा ।

४. GOS. आन्त्यपदादौ विघ्नष्टांस्तान् विदुर्विश्रा ।

५. इतः प्रारम्भ 'वार्थः प्रयोगेऽस्तिमन्' इत्यन्तो ग्रन्थोऽजीवानुदे आसीत् । अत एव
 निर्णयसागरमुद्रितपृष्ठके अतीव पाठभेदो दृश्यते । कुत्रचिच्छन्दोमङ्गादिदीपवधेन
 वाचनार्था अपि गद्यत्राभापन्नाः । पाठान्तरं तु तत्रैव दृश्यम् ।

धञ्चति कगतदयवा तोष अत्थ च से वहति सरा ।
 खधयघभा उण हत्त उवेति अत्थ अ मुचता ॥८॥
 उत्परहुत्तरवारो हेटाहुत्तो अ पाअए णत्थि ।
 मोत्तूण भद्धचोद्ध पद्धदचन्द्रबाई स ॥९॥
 खधयघभाण हमारो मुहमेहक्हावहूपहूपु ।
 कगतदयवाण निच्च वीयम्मि ठिओ सरो होई ॥१०॥
 छ इति पकारो नित्यं बौद्धय्य षट्पदादियोगेषु ।
 कित्तसन्धान्त्यो रेफो भवति तथा णु ति अनुगम्य ॥
 ड इति च भवति टकारो भट्टकटकुटोत्तटाद्येषु ।
 सत्त्व च भवति शययो सर्वत्र तपाहि स स आदेशः ॥१२॥
 अष्टस्पर्शच दकारो भवत्पनादौ तकार इतराद्यः ।
 इडवातझागनुत्थो भवति डकारोऽपि च ^१ककारः ॥१३॥
 वर्धनगते च भावे छकारवर्णोऽपि इत्वमुपपाति ।
 सर्वत्र च प्रयोगे भवति नकारोऽपि च णकारः ॥१४॥
 आपान प्रापान भवति पकारेण वत्वमुपस्तेन ।
 अमघातघादिकेषु तु ^२भकारवर्णो वजीत हरश्च ॥१५॥
 पश्य फस विद्यात्पकारवर्णोऽपि फत्वमुपपाति ।
^३यस्तु मृत सोऽपि मओ यश्च मृग सोऽपि हि तयं च ॥
 ओकारत्वं गच्छेदीकारश्चोपपादिषु निपुक्तः ।
^४प्रचत्ताचिराचसादिषु भवति चकारोऽपि तु यकारः ॥

लपेति—सादीना हत्त, छेट, परिष, अय, घान्य भाव्यादीना व्यञ्जनस्य न
 भवति ॥८॥

भ्रादिषु न भवति । अपि च चोद्धहृद्धदुसादीनामिति अत्रोदाहरणानि
 मुख मुह इत्यादिकानि ॥९॥ अनादौ स्थाने टकारो डकारश्च अस्त्यो लघुप्रत्यय
 उच्चार्य । येन त्रनाडकारश्च लकाराच्छायो भवत । यथा उदर उदत्त ॥१०॥
 तथैवेति ॥१६॥

१ KSS, NS सवार. ।

२. KSS, NS. यकारवर्णो ।

३. KSS., NS. यस्तु मृगः सोऽपि मओ यस्तु मृगः ।

४. KSS., NS प्रचयचिराचसादिषु चकारवर्णोऽपि च यकारः ।

अपरस्परनिष्पन्ना ह्येव प्राकृतसमाधया वर्णा ।

समुक्तानां तु पुनर्वक्ष्ये परिवृत्तिसयोगम् ॥१८॥

इचत्सत्तध्याः छ इति तथाम्यह्यध्या

भवन्ति तु भकारा ।

ष्ट टृ, स्त. स्य, प्यो म्,

इणो ह्र, णो ष्ह, क्ष सकारस्पोर्जि ॥१९॥

आरचयं अञ्छरिय निश्चयमिञ्छन्ति निञ्छय च यथा ।

इत्स वच्छ च यथा अप्सरस तद्दच्छरश्च ॥

उत्साहो उच्छाहो दध्य च दच्छ विज्ञेयम् ।

तुग्य तुग्भ मह्य मज्ज विग्न्यश्च भवति विग्नोति ।

इटो इटोति तथा हस्तोर्जि च भवति हत्योति ।

प्रीणो गिग्नोति तथा इल्लण सल्ल तथा तु विज्ञेयम् ॥

उण उल्ल यतो जवतो पर्यञ्जो भवति पस्तकु ।

विपरीत ह्रमयोगे ग्रहादौ स्याद् बृहस्पतो फ्रमम् ॥

यतो भवति न जन्तो भीष्मो भिग्नोति विज्ञेय

उपरिगतोऽप्रस्ताद्धा भवेत्कारादिकस्तु यो वर्णं ॥२४॥

स हि सयोगविहीन शुद्ध कार्ये प्रयोगेऽस्मिन्

एवमेतत् विज्ञेय प्राकृत सस्कृत तथा ॥२५॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि देशभाषाविकल्पनम् ।

भाषा चतुर्विधा ज्ञेया दशरूपे प्रयोगतः ॥२६॥

अपरस्परनिष्पन्ना इत्यन्योन्यमदिलप्टा असयोगरूपा इत्यर्थः । यत्र समुक्ता-
स्तोपामिति पट्टीयद्वयवचनम् ॥१८॥ त्रमेण स्वयमुदाहरति यच्छ च इत्यादि ॥२०॥
विपरीत इति । ग्रहा वम्हावन् हत्वमिति, उपरिगतोऽप्रस्तादिति शक्र अर्क इति ॥२३॥
द्वितीय समुज्यमानमपास्य स उपरिगत एव आदेश त्रियते सक्तो अवक्तो । मुनिना
च दिग्दिशना, दिम्नारविजिज्ञासुः प्राकृतदीपिनादिब्रह्मवत्सोऽस्येत् । उत्पलविर-
चिताया च सूत्रवृत्ती पदवृत्ती च स्फुट पूर्णं च गर्जमन्वीनि नवादर कार्यं ॥२४॥

१ KSS, NS अपरम्बरनिष्पन्ना ।

२. KSS, NS विपरीतप्रयोगेन ।

सस्कृतं प्राकृतं चैव यत्र पाठ्यं प्रयुज्यते ।
 अतिभाषार्यभाषा च जातिभाषा तथैव च ॥२७॥
 तथा योग्यन्तरी चैव भाषा नाट्ये प्रकीर्तिता ।
 १अतिभाषा तु देवानामार्यभाषा तु भुव्वजाम् ॥२८॥
 सस्कारपाठ्यसंयुक्ता सम्पद् २न्याय्यप्रतिष्ठिता ।
 विविधा जातिभाषा च प्रयोगे समुदाहृता ॥२९॥
 भ्रष्टेच्छाब्दोपचारा च भारतं व्यपमाधिता ।
 अथ योग्यन्तरी भाषा ३ग्राम्यारभ्यपद्मभवा ॥३०॥
 ४नानाविहङ्गजा चैव नाट्यधर्मोत्तिष्ठिता ॥३१॥
 जातिभाषाश्च पाठ्यं द्विविधं समुदाहृतम् ।
 प्राकृतं सस्कृतं चैव चानुवर्त्यसमाश्रयम् ।
 धीरोद्धते ५सत्तलिते धीरोदात्ते तथैव च ॥३२॥
 धीरप्रगल्भे च तथा पाठ्यं योग्यं तु मस्कृतम् ।
 एषामेव तु सर्वेषां नामकानां प्रयोगतः ॥३३॥
 कारणव्यपदेशेन प्राकृतं समयोजयेत् ।
 ६दाहिद्याप्यघनाभाषयद्वादिमिरेव च ॥३४॥

१सस्कृतप्राकृतसंज्ञैव भाषा व्यवतुभेदाच्चतुर्धा संपन्नेति दर्शयति सस्कृतं प्राकृतं च पाठ्यमिति । सस्कृतैव भाषा स्वर्गभेदादिपूर्णस्वरारोपेना सस्कृतभाषा भाषाभेदानां (मध्यं) उच्यते । वैदिनशब्दवाहस्यादायभाषातो विलक्षणत्वमस्या इति ॥२७॥

उपचारो व्यवहारः ॥३०॥ पशुपक्षिप्रभृतीनां बहुतं तत् नाट्यप्रयोगे कुत्राप्यवसरे सम्भाव्यमित्याह नाट्यधर्मोति ॥३१॥

कारणव्यपदेशेनेति अवस्थादिवशात् तथा अर्जुनस्य वृहन्नलरूपेण प्रचक्षन्त्य कारणान्याहुरते ॥३४॥

१ KSS अभिभाषा ।

२ NS. ग्राम्यप्रतिष्ठिता ।

३. NS. ग्रामारभ्य * * * ।

४ KSS नानाविहङ्गजा ।

५. KSS, NS. धीरत्तलिते ।

६. इतोऽग्रे सार्धयद्स्तीत्रेषु ग्रन्थान्तरयोः सर्वथैव भिद्यते ।

ऐश्वर्येण प्रमत्तानां दारिद्रेण प्लुतात्मनाम् ।
 अनद्युतोत्तमानां च सस्कृतं न प्रयोजयेत् ॥३५॥
 व्याजलिङ्गप्रविष्टानां श्रमणानां तपस्विनाम् ।
 भिक्षुचक्रवर्तानां च प्राकृतं संप्रयोजयेत् ॥३६॥
 भागवततापसोन्मत्तबालनोचग्रहोपमृष्टेषु ।
 स्त्रीनोचजातिषु तथा नपुंसके प्राकृतं योग्यम् ॥३७॥
 परित्राभ्युनिशाश्वेषु घोशेषु श्रोत्रिणेषु च ।
 शिष्टा ये चैव लिङ्गस्याः सस्कृतं तेषु योजयेत् ॥३८॥
 राक्षसाश्च, गणिकापारश्च शिल्पकार्यास्तथैव च ।
 वसावस्मात्तरकृतं योग्यं पाठ्यं तु संस्कृतम् ॥३९॥
 सन्धिविग्रहमव्यं तथा च प्राप्तवागतिम् ।
 ग्रन्थलक्षणचरितं सगानां स्तमेव च ॥४०॥
 सर्वमेतत् विज्ञेयं काव्यवन्द्यं शुभानुमम्^१ ॥४१॥
 श्रीहार्म्यं सर्वसौकस्य प्रयोगे च सुप्राथम्यम् ।
^२वत्ताभ्यासाश्रयं चैव पाठ्यं वैश्यासु सस्कृतम् ॥४२॥

ऐश्वर्येणेति धृताध्ययनगुणैश्चमनेन सदसते । श्रीहार्म्यस्य ॥३५॥
 व्याजलिङ्ग ये प्रविष्टा जीविकाश्रयं चक्रवर्तं चक्रेण जीवन्ति ॥३६॥ भागवता
 इह देवतकाः । उत्तमग्रहैः देवगन्धर्वादिभिराश्रान्तानां सस्कृतभाषेत्यभिप्रायेणाह
 नोचग्रहेति । , नोचग्रहैः पिशाचादिभिरुपमृष्टेषु स्थीरनेत्रिणि । नोचजातयश्च-
 ष्णालाद्याः । लिङ्गस्या यनिप्रभृतयः ॥३८॥ शिल्पकारिकाः कलासु विदग्धाः ।
 राज्ञः स्त्री महादेवीरूपा उपचाराद्राजशब्दं वाच्येति “अन उपचा लोपिन” इति
 ङीप् राज्ञी । यदि पुंयोगादित्यत्र अत इति वर्तते ॥३९॥ राक्षसाः सस्कृते निमित्त
 दर्शयन्ति मन्थिविग्रहेति यस्माद्राज्ञः सन्धिविग्रहमव्यं पाठ्यमुप्यादि तथाग्रह-
 नलक्षणचेष्टितं, शुभानुमरूपं पक्षिणश्च शुभानुममितीत्यसर्वं नृपराण्या शेषं,
 तस्माद्राज्ञः सा प्रतिस्तरोरकल्पा वदाचित्संस्कृतनयोप्यापि ॥४०—४१॥

सुप्राथम्यमिति । अनेन विशेषतस्तत्प्रयोगादि निरूप्यति ॥४२॥ वाग्म्यायः

१. इतोऽग्रे गायत्र्याहमीरिजं पुस्तके ‘नृपपत्न्या स्मृतं तस्मात्कामे पाठ्यं तु सस्कृतम् ।’
 इत्यधिकम् ।

२. NS श्रीहार्म्यस्यार्थं चैव ।

^१कलोपचारज्ञानार्थं श्रीठार्थे पायिवस्य च ।
 निर्दिष्ट ^२शिल्पकार्यास्तु नाटके संस्कृत वच ॥४३॥
 आम्नायसिद्ध सर्वासां शुभ^३मप्सरसां वच ।
 ससर्पाद्देवताना च तदिह लोकोऽनुवर्तते ॥४४॥
 छन्दतः प्राकृत पाठ्य ^४स्पृतमप्सरसा मृचि ।
 मानुषाणां च कर्तव्य कारणायं व्यपेक्षया^५ ॥४५॥
 [सर्वास्वेह हि शुद्धासु जातिषु द्विजसत्तमा !
^६सौरसेनीं समाभित्य भाषा काव्येषु योजयेत् ॥४६॥
 अथवा छन्दस्य कार्या देशभाषा प्रयोस्तृनि ।
 नानादेशसमुत्प हि काव्य भवति नाटके ॥४७॥
 मागध्यवन्तिजा प्राच्या सौरसेन्यर्धमागधी ।
 बाह्लीका दक्षिणात्या च सप्तमाया प्रकीर्तिता ॥४८॥
 शकाराभीरचण्डालसचरद्रमितान्द्रजा^७ ।
 होना वनेचराणा च विभाषा नाटके स्मृता ॥४९॥
 मागधी तु ^८नरेन्द्राणामत पुरसमाधया^९ ।
 चेदानी राजपुत्राना धेष्टिना चाधमागजी ॥५०॥

पुराणादि लोकोऽनुवर्तते अनुमन्यत इति यावत् ॥४४॥ अथीति अवनीर्णानामिति
 धेय ॥४५॥ शुद्धास्विति अनुलोमवशेन सम्कारवत्सु जातिष्वसीति पाठ ॥४६॥

देशभाषा सधिय्याह मागधीत्यादि । भाषा संस्कृतापञ्चय ॥४६॥ भाषा-
 पञ्चयस्तु विभाषा सा सप्तर्द्धं एव गह्वरवासिना प्राङ्मुखादिनां च, एता एव नाट्ये
 तु । अन्ये तु निर्दशनार्थत्वादेव पैशाच्यादयोऽपि प्रयोग्या इत्याहु ॥५०॥

१. KSS, NS लोकोपचारज्ञानार्थं ।

२ KSS NS. शिल्पकार्येषु ।

३. KSS. चाप्सरसा वच ।

४ KSS. काव्य ।

५. GOS, NS इतोऽपि न बर्बरकरितान्ध्र द्रमिताद्याम् जातिषु ।
 नाट्यप्रयोगे कर्तव्य पाठ्य (काव्य) भाषा समाधयम् ॥

६. NS सौरसेन समाभित्य भाषा कार्या तु नाटके ।
 काशीसीरिज पुष्पके तु इत प्रनृति श्लोकचतुष्टयो नास्तीति ।

७. NS. शबराभीरचण्डालसचरद्रविडोद्रजा ।

८. KSS. नराणा ।

९. NS, KSS पुरनिवासिनाम् ।

प्राच्या विदूषकादीनां घृतनामप्यवन्तिजा^१ ।
 नायिकानां सप्तीनां च शूरसेन्यविरोधिनी ॥११॥
 शीघ्रनागरकादीनां रक्षिणात्पाय दीव्यताम् ।
 बाह्मीकर्मापोदीच्यानां तप्तानां च स्वदेशजा ॥१२॥
 शकारधोपकादीनां तत्त्वभावश्च यो यण ।
 शकारभाषा योक्तव्या घाण्डाली पुष्कमादिषु ॥१३॥
 अङ्गारकारपक्ष्वाद्यस्यष्टपन्नोपजीविनाम् ।
 योग्या शकारभाषा तु किञ्चिद्धानीकसी तथा ॥१४॥
 गजादशानाविकोष्टादिषोडशाननिवासिनाम् ।
 श्रामीरोक्तिं क्षान्ती वा श्रामिनी वनेचरिषु ॥१५॥
 शूरङ्गाक्षनकादीनां सन्धिकाराश्चरक्षताम् ।
 ध्यसने नायकानां चाप्यात्मरक्षासु मागधी ॥१६॥
 ५[न बर्बरकिरातान्प्रप्रमित^३छासु जातिषु ।
 नाट्यप्रयोगे वतंध्यं काव्यं भाषातमायितम्] ॥१७॥
 गङ्गामागरमध्ये तु ये देशाः सप्रकीर्तिताः ।
 एकारमहतां तेषु भाषा तन्त प्रयोगयेत् ॥१८॥

नरैजाणा यदन्तःपुर तन्निवासिनामिति सवन्ध ॥११॥ शौच्यतामिति कितवानाम् ॥१३॥

शकारा मौचामिजना, अयंयुक्तस्त्वेन सदर्पाः । शकारबहुता भाषा शकारभाषा ।
 पुष्कसो होम्बः मृगप इत्यने ॥१५॥ वनीवसामियं वनेचरोत्तर्यं ॥१५॥

शूरङ्गाक्षनका, सन्धिकारोदङ्गन । कारा बन्धनगृहम् । ध्यसने वस्याविदापदि
 जाशया भा मां लोको ज्ञाम्यतीतिव्यभिप्रायेणात्यन्तो रक्षार्थं नामोऽपि मागध्या
 ध्यसहरेत् ॥१७॥ श्रमिडवादि पूर्वविधानादिनिषेधो विमिश्रितेष्विति पयंस्तवासिषु
 श्रमिडेषु द्रष्टव्यो, बर्बरान्धादिग्राह्यत्वाच्च जाङ्गलदेशादिवर्तते ॥१८॥ गङ्गामागरमध्ये
 इति पूर्वदेश उच्यते ॥१८॥

१. योग्या भाषा यवन्तिजा ।

२. KSS., NS. शवरणा शकादीनां ।

३. अत्र काशीमीरिज पुष्कं "विन्ध्यमागरमध्ये तु" इत्याद्यनेनः एनोकः पठितः ।

४. KSS, शूरङ्गाक्षनकादीनां शौच्यतामिति कितवानाम् । NS. शूरङ्गाक्षनकादीनां
 मौष्टिनाषा च रक्षताम् ।

५. KSS, NS do not read.

विन्ध्यसागरमध्ये तु ये देशा भुतिभागता ।
 नकारबहुला तेषु भाषा तज्ज प्रयोजयेत् ॥५६॥
 सुराष्ट्रावन्तिदेशेषु वेदवत्युत्तरेषु च^१ ।
 ये देशास्तेषु कुर्वीत चकारप्रादसभयान्^२ ॥५७॥
 हिमवत्सिन्धुसौवीरान्ये^३ जना समुपाधिता ।
 उकारबहुला तज्जस्तेषु भाषा प्रयोजयेत् ॥५८॥
 चम्पत्यतीनदीतीरे ये चार्द्धसमाधिता ।
 तकारबहुला नित्य तेषु भाषा प्रयोजयेत् ॥५९॥
 एव भाषाविधानं तु कर्तव्यं नाटकाद्ययम् ।
 अत्र नोक्तं मया यत्तु सोकाद् प्राह्यं युज्येत्तु तत्^४ ॥६०॥
 एव भाषाविधानं तु मया प्रोक्तं द्विजोत्तमा ।
 पुनर्वाक्मविधानं^५ तु लौकिकं सनिर्बोधत ॥६१॥
 उत्तमेमंध्यमेनीचेर्मे मंभाष्या यथा नरा ।
 समानोक्तृष्टहीनाश्च नाटके सान्निधोपत ॥६२॥
 देवानामपि ये देवा महात्मानो महर्षयः ।
 भगवन्निति ते वाच्या यास्तेषा योषितस्तथा ॥६३॥
 देवाश्च सिद्धिदपंच^६ नानाधृतधराश्च ये ।
 भगवन्निति ये वाच्या पुरुषे स्त्रीभिरेव च ॥६४॥

विन्ध्यसागरमध्ये इति दक्षिणमौराष्ट्रा । सुराष्ट्रावन्तिदेशेष्विति पश्चिम
 वेप्रवत्यादिनोत्तर ॥६०॥

वाक्यविधानमित्येकेनापि पदेन सप्तलो वाक्यान् स्फुटीक्रियते, अन्योन्यरूपताऽऽनीयत
 इत्यभिप्रायेण वाक्यग्रहणं पदविधानं हि भविष्यति ॥ ६५ ॥ देवानां देवा,
 स्तुत्याः । तथेति स्त्रीत्वेन भगवतीति ॥ ६६ ॥ नानाधृतधरा बहूधुनाः ॥ ६७ ॥

१. KSS. वेप्रवत्यन्तरेषु च ।

२. KSS., NS. चकारबहुलाभिह ।

३. KSS. , वेन्ध्यदेशान् समाधिता । NS च देशा समाधिता ।

४ KSS., NS प्रचार ।

५. काशीसीरिज पुस्तके अर्धवाच्यायसमाप्ति —भाषाविधानं नाम अष्टादशोऽध्यायः ।
 एकोनविंशत्यायप्रारम्भ । इत्यधिकम् ।

६. KSS. नानाधृतिधराश्च ।

धार्येति ब्राह्मण द्रव्यान्महाराजेति पार्ष्वम् ।
 उपाध्यायेति चाचार्यं वृद्धं तातेति चैव हि ॥६८॥
 १ नाम्ना राजेति वा वाच्या ब्राह्मणंस्तु नराधिपाः ।
 तत्क्षाम्य हि महीपालैर्यत्समात्सूय्या द्विजा स्मृताः ॥६९॥
 ब्राह्मणं सचिवो वाच्यो ह्यमात्यः सचिवेति^२ वा ।
 शेरैरन्यैर्जनैर्वाच्यो हीनैरायैति नित्यम् ॥७०॥
 सनैः सभापणं कार्यं येन नाम्ना स सतिष्ठ ।
 हीनैः सपरिवारं तु नाम्ना संभाष्य उत्तम ॥७१॥
 नियोगाघिहृताश्चैव पुरषा योषितस्तथा ।
 ३ कारका शिष्यिनश्चैव सभाध्यास्ते तत्रैव हि ॥७२॥
 ४ मर्षो भावेन वस्तुहृद्यं विविद्वन्स्तु मर्षक^५ ।
 समानोऽयं वयस्येति ह ह्यो हृष्टेति वाचम^६ ॥७३॥
 द्यापुष्टमग्निनि वाच्यस्तु रथो मृतेन सर्वदा ।
 ७ तपस्वीति प्रशान्तस्तु साधो इति च शश्वते ॥७४॥
 स्वामीनि पुत्रराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ।
 सौम्य ! भद्रमुत्तयेव हे पूर्वं वाचम बवेत् ॥७५॥

साम्प्रमित्यङ्गीकर्तव्यम् ॥ ६९ ॥

सचिव इति राज्ञो मन्त्री ॥ ७० ॥

सपरिवारं नाम्नेति उत्तमो राजा हीनैः स्वनाम परित्यज्य, यद्यन्नाम वत्सराज
 सोमवशं मौक्तिकमणे इत्यादि तेन भाष्य । सपरिहाममिति वा पाठः परिहासः
 परितोषोपलक्षणं तेन चाटुभारामिः परितोषावसरे हीनैरपि राजा नाम्ना सभाष्यः ।
 “उदयने नहीं साम्रति को विपदामवकाश.” इत्यादी ॥ ७१ ॥ कारकाः स्तूप-
 कारादयः शिष्यनश्चित्रवारादयः ॥७२॥ भावेत्यामन्त्रणं विवक्षितमित्यन्यविभक्त्यन्ती
 न प्रयोग्य इत्येतत्त्वमुक्तम् वयस्यैरेवमादावपि प्रसङ्गात्मभाषणोपक्रमकृता-
 द्यामन्त्राविभक्तिः सर्वत्र विवक्षितैव । अयमैर्जनैः समानोऽयम एव, हृष्टो हृष्टे
 इति वा समाम्य ॥ ७३ ॥ चकाराद् विनापि हेतुव्येन ॥ ७४ ॥ कर्म पाकादि,

१. KSS., NS. छन्दतो नामभिर्वाच्या ।

२. KSS. ह्यमात्यसचिवेति ।

३. KSS. कारकाः ।

४. KSS. मर्षो NS. मान्यो ।

५. KSS., मर्षकः NS. मारिणः ।

६. KSS., ही हं वा इति वाचमः । NS. हं ह्यो हृष्टेति वाचमः ।

७. KSS. तपस्वीव प्रशान्तः सन् NS. तपस्वी च प्रशान्तश्च ।

यद्यस्य कर्म शिल्प वा विद्या वा जातिरेव वा ।
 ॥ तेन नाम्ना भाष्यो हि नाटकादौ प्रयोक्तृभिः ॥७६॥
 वत्स ! पुत्रक ! तातेति नाम्ना गोत्रेण वा पुन ।
 वाच्यं शिष्यं सुतो वापि पित्रा वा गुरुणापि वा ॥७७॥
 सभाष्या शाक्यनिर्ग्रन्था भवन्तेति प्रयोक्तृभिः ।
 धामशरणेस्तु पापञ्चा देवा स्वसमयाधितं^१ ॥७८॥
 वेवेति नृपतिर्वाच्यो मृत्युं प्रकृतिभिस्तथा ।
 भर्तेति सार्वभौमस्तु नित्यं परिजनेन हि ॥७९॥
 राजन्नित्यपिभिर्वाच्यो ह्यपत्यप्रत्ययेन वा ।
 वयस्य ! राजन्निति वा भवेद्वाच्यो महीपति ॥८०॥
 विद्रुपकेन राज्ञो च^२ चेदी च भवतीत्यपि ।
 नाम्ना वयस्येत्यपि वा राज्ञा वाच्यो विद्रुपकः ॥८१॥
 सर्वस्त्रीभिः पतिर्वाच्यः सार्यपुत्रेति यौवने ।
 [अन्यथा पुनरार्येति महाराजेति भूपतिः] ॥८२॥
 आर्येति पूर्वजो घ्राता वाच्यः पुत्र इवानुजः ।
 [योषिर्वाभिरथ काम्येति राजपुत्रेति योषर्न] ॥८३॥
 पुरुषाभाषणं ह्येष कार्यं नाट्ये प्रयोक्तृभिः ।
 पुन स्त्रीणां प्रवक्ष्यामि यदाभाष्यास्तु नाटके ॥८४॥
 तपस्विन्यो देवतारच वाच्या भगवतोति च ।
 गुरुभार्या तु वक्तव्या स्थानीया भवतोति च ॥८५॥

विद्या श्रद्धादि । जातिर्गोत्रं देवो वा ॥७६॥ दास्यदा सौमता । निर्ग्रन्थाः
 क्षपणकाः । शेषा पापञ्चाति पाशुपतादयः । स्वसमयो यथा पाशुपतानां
 भाष्यपत्न्यं, भासर्वज्ञ, इत्यादि सभाषणम् तथा वक्त्रिद्वयादिगण्डेन ॥७६॥
 अपत्यप्रत्ययेनेति कौरवेत्यादिना महाराजेति ॥८०॥ यौवनादन्यत्राप्युपुत्रेति इवानुजे
 व्यपदेशः, तस्य यौवनं शृङ्गारोचितमुक्तं भवति ॥८२॥

अनुजो ज्येष्ठेन पुत्रवत् वत्स तात पुत्रेति सभाष्यः ॥८३॥ पुरुषाभाषणमिति
 भूपत्यशेष उपसंहारः ॥८४॥ स्त्रीसभाषणं त्वपि मध्ये निरूपितं तपस्विन्य इति
 पूर्वं तेषां योषित इति अत्र स्वयमतपस्विन्योऽप्रीत्युक्तमिति न पुनस्तत्रम् । गुरुभार्या
 मान्या अन्या वा स्त्री, स्थानीया पूज्या ईषद्गुहा ॥८५॥ पत्नीति सहपर्वचारिणी,

१. KSS., NS. येषास्तु समयाधितं ।

२. KSS., वेही NS. चेट्या ।

गम्या भद्रेति वाच्या र्थं 'वृद्धाम्बेति च नाटके ।
 राजपत्न्यस्तु समाध्या सर्वा परिजनेन वै ॥ ८६ ॥
 भद्रिनी स्वामिनी देवीत्येवं च नाटके वृथं ।
 देवीति महिषी वाच्या राज्ञा परिजनेन वा ॥ ८७ ॥
 भोगिन्य परिशिष्टास्तु स्वामिन्य इति वा पुनः ।
 [बृहदारण्यकं वक्तव्या प्रेष्यामिर्मर्तृदारिकाः] ॥ ८८ ॥
 स्वसेति भगिनी वाच्या वत्सेनि च यथौयनी^१ ।
 साहाय्यार्थेति वक्तव्या तिङ्गस्या वनिनी च वा ॥ ८९ ॥
 पत्नी चार्थेति समाध्या पितृनाम्ना मुत्तस्य सा ।
 समानाभिस्तथा सत्यो ह्येति स्यात्परस्परम्^२ ॥ ९० ॥
 प्रेष्या ह्यग्नेनि वक्तव्या स्त्रियो वा सुत्तमा भवेन् ।
 अज्जुकेनि 'च वाच्या वेत्या परिजनेन च ॥ ९१ ॥
 'वत्सेनि भगिनी माना वाच्या परिजनेन हि ।
 प्रियेति भार्या शृंगारे वाच्या राज्ञन्तरेण वा ॥ ९२ ॥
 पुरोधः सार्यवाहना भार्यास्त्वार्थेति सर्वदा ।
 तस्मिन्नायानि नामानि शार्पानि कविभिः सदा^३ ॥ ९३ ॥
 शौचविवर्तनानि यानि श्युनं प्रत्यानानि नाटके ।
 'ब्रह्मसप्तस्य नामानि गोत्रवर्मानुरूपान् ॥ ९४ ॥

अत एव नटी नाट्यवेदमहानश्रद्धाक्षिनेन मूत्रधारिभार्यार्ये दत्तामगम्यन्ते ।
 पितृनाम्नेति भार्यपुत्री । शुम्भवेति मौमजमंजननी ॥ ९० ॥

वेत्या स्वेन परिजनेन अज्जुके इति समाध्या ॥ ९१ ॥

सर्वदेति योवनेऽपि पुणेहिनादिभिरात्रेति भार्या वाच्या ॥ ९२ ॥ शौचनि-
 वानीति श्वर्यं वा येन वन्ध्यन्ते, अतः शृङ्गार्यानि तस्मिन्नायानि प्रहृष्टार्थमूषका-
 मिधेययुक्तानि शार्पानि । एतदेव निदर्शनेन शृष्टयनि ब्रह्मसप्तस्येत्यादिना ॥ ९४ ॥

१. KSS वृद्धा ज्ञात्तेति ।

२. KSS., NS. ज्येष्ठा वत्सेनि चानुजा ।

३. KSS., NS. ह्यना भाष्याः परस्परम् ।

४. NS., भवेद्वाच्या । KSS. वेत्या वाच्या ।

५. KSS., NS. या त्वत्र वृद्धा या त्वत्ता भाष्या नाट्यजनेन तु ।

६. KSS., NS. द्विजाः ।

७. KSS. ब्रह्मसप्तस्य ।

काव्ये कार्यानि कविनि धर्मवर्मवृत्तानि हि ।
 दत्तप्राप्यापि नानानि वर्णिजा मप्रयोजयेत् ॥६१॥
 [कापालिकास्त घटान्तनामान समुदाहृताः]
 शौयोदात्तानि नामानि तथा शूरेषु योजयेत् ॥६२॥
 विजयार्थानि नामानि राजस्त्रोणा तु नित्यम्^१ ।
 दत्ता मित्रा स्नेहेति वेद्यानामानि योजयेत् ॥६३॥
 नानाकुसुमनामानं प्रप्या कारयितुं भाटकं ।
 मङ्गलार्थानि नामानि चेट्टानामपि योजयेत् ॥६४॥
 गम्भीरार्थानि नामानि ह्युत्तमाना प्रयोजयेत्^२ ।
 यत्नान्नामानुसद्ध्य एव तेषां भविष्यति ॥६५॥
 जातिचेष्टानुरूपानि शेषानामपि कारयेत् ।
 नामानि पुरुषाणां तु स्त्रीणां चोक्तानि तत्त्वतः^३ ॥६६॥
 एव नामविधानं तु कर्तव्यं कविभिः सदा ।
 एव भाषाविधानं तु ज्ञात्वा कर्माभ्युद्यते^३ ॥६७॥

शौयोदात्तानीति । भीमपराशम इति यथा ॥६१॥ विजयार्थानीति गुणलक्षणविजय-
 वतीत्यादीनि । देवदत्तवनन्तमेनाविदग्गमित्रेणादि वेद्यानाम् ॥६३॥ नानाकुसुम-
 नामानीति मालतीनल्लिकेत्यादि कुसुमग्रहणं लम्बञ्चर्याद्युपलक्षणं धूलतनिकेत्याद्यपि
 हि दृश्यन्ते नाम । मङ्गलार्थानीति मित्रापका इत्यादीनि ॥६४॥ गम्भीरार्थानि
 अधोम्य इत्यादीनि । नास्ति मङ्गेना भार इत्याद्येन वृत्तानि अत्रोत्तर नामा-
 नुरूपमिति । नाम वितेद्वरञ्छावद्यलम्बञ्चर्योदीकारैव जायन्ते । तथा हि
 नामाक्षरे ग्रहानिचारयन्त्रकनादिपीठिने शान्तिपीठिकाद्युपचारभाजि वा तथैव
 पुरुषस्य फलोदय इत्यभिप्राय ॥६५॥ इतिवृत्तको मृद इत्यभिप्रायेणाह भाषा-
 विधानं ज्ञात्वा, तत्र इति, तत्परिज्ञानपूर्वकं काव्यं कृत्वा प्रयोगे पाठ्यं प्रमुञ्चतीत्यर्थः ।
 यदि त्वस्य कविस्तदा पाठ्यस्य सज्ञा च मूलभूतवान् प्रयोक्तृत्वेनोक्तो द्रष्टव्यः ।
 पटलद्वारमनुमिति स्वरस्थानवर्णकावयत्तुगाङ्गानि पदं जयालङ्कारपद्मन
 विवक्षितानि, एतैर्हि भूषितं काव्यं पाठ्यमुच्यते ॥६७॥

एव हि वकाव्यमुपादानस्य यदि मरुतस्वविवक्षाविधिप्राप्येतिपादवत्त्व
 पठनाहं च पाठ्यं तत्स्वरसाम्यतः सर्वमिति । अत्र एवाह पाठ्यगुणानिनि गुणाः
 उपकारकाः यदुपहृतं काव्यं पाठ्यं भवतीत्यर्थः ।

१. KSS. राजा, स्त्रीणां च कारयेत् । NS. राजस्त्रीणां च कारयेत् ।

२. KSS, NS. योजयेदुत्तमेषु च ।

३. KSS, सर्वमपेक्षतः ।

पाठ्यपुणानिदानीं वक्ष्यामः । तद्यथा सप्तस्वराः, त्रीणि स्थानानि,
चत्वारो वर्णा द्विविधा काकु, पञ्चतङ्काराः, पञ्चज्ञानाति । एषामिदानीं
लक्षणमभिध्यास्यास्यामः । तत्र सप्तस्वरा नाम—पञ्चजन्यगान्धारमध्यमधंशत-
नियादाः ॥ एते रसेषूपपाद्या ॥१०२॥ यथा—

उद्देशकमेव व्यावष्टे तन्नेत्यादि । स्वरगत वितत्य गेयाधिकारे प्रकटयिष्यामः ।
इह काकुपु स्वरा एव वस्तुन उपकारिणः । तत्परिकरभूत तु स्थानादि । स्वरेषु
प्रकृतिभूतेषु काकुरूपता जन्यते । तत्र स्थानशब्देनैवा स्वरूपनिष्पत्तेराश्रयो
वक्षितः । उदात्तानुदात्तस्वरिनकम्पितरूपतया स्वराणां यद्वक्तिप्रधानत्वमनुरणनमप्य
तत्प्रागेनोच्चनीचमध्यमस्थानस्पर्शस्वभाव पाठ्योपयोगीति दर्शितम् । यत्र
हि स्वरगता रक्ति पाठ्ये प्राधान्येनावलम्ब्येत तदा गानक्रियासी स्यात्, न पाठ ।
पूर्णस्वरत्वाभावाद्ज्ञाना भेद इति चेत्, न, अपूर्णस्वरत्वेऽपि गानत्वप्रतिष्ठानात्,
‘पाठ्योपयोगितया’ त्रिचतुरस्वरत्वेऽपि गानप्रतीतिर्भवत्येव, यथा कृत्रिमवदिकार्या
श्रृंस्वर्ये, भिन्नपङ्कजभाषाया च कालिन्त्या चातुस्वर्ये । तस्माद् गानवैलक्षण्यमा
रक्षितलक्षण धर्ममनादस्योच्चादिस्थानस्पर्श एवात्र प्रधानमिति वक्तु वर्णोपादानम् ।
अन्यथा स्वरसप्तकातिरिक्तस्योदात्तादेर्भावादनर्थकं तदुपादानम् ।

यत् किञ्चिदुदात्तादिधर्माणां शास्त्रस्य निग्रहः कण्ठविवरस्य सकृदेत्यादि
‘शिक्षापठितोदात्तादि धर्मप्राप्तेरुच्चाद्यसङ्कारेषु यथा स्यादिति प्रयोजनमुक्तं, तत्राप्य-
स्मदुक्तं चेत् प्रयोजनं किं तद्वर्णप्राप्त्या कृतमिति न विद्यः ॥

नन्वेव स्वरभिधाने किं प्रयोजनं, उच्यते—प्राणभूत तावद्भूषागान
‘प्रयोगस्य, तत्र जात्यदाकविनियोगो भविष्यति तदिदानीं पाठादमरे किं सर्वथैव
स्थानव्यभिचारादुदात्तमनाय तत्स्यायिस्वराययण प्रमुखीकृत्य पाठं कर्तव्य इत्येत-
त्स्वराभिधानस्यैव प्रयोजनम् ।

एवमुपगानवैलक्षण्ये सप्तान्ने बाह्यार्थसमर्पणेन चित्तवृत्तिसमर्पणया चाभिन-
यानुभावस्वरूपतासामाम काकुरर्थरसभेदेनाभिधीयते । तत एव काकुरपरत्वमेव
‘सर्वत्रानुयामि अतिशायित्वे भुक्त्योपयोगात् । तथा श्रोत्रदीप्ताद्यलङ्कारेभ्योऽन्तरा
काकुशब्देनैव मुद्रिष्यवहुरिष्यति । काकोरेवोपकारसमादकाः परिपूर्णतायाविशो-
लङ्काराः, बलमिति पर्याप्त्यर्थं, इह न मूपपार्थ । अज्ञानि तु विच्छेदादीनि
रसमयम् शोमादि कर्म च पोषयितुं काकोरेवोपकारीणीति, एव परमार्थतः काकुरे-
वाय पञ्चमी रूपान्तरं पूर्णोक्तिर्यते । काक्वा च पठ्यमानस्य स्वोचितविज्जडस्वरूपा-
र्याभिमुख्येन नयनेनाभिनयता नीयत इति काकुरेवात्र प्रधानम् । तथा चेतद-
ध्यायान्ते चोपसहुरिष्यति “उक्त काकुविधानं” मिति । अन्यथाङ्गपट्कमध्यपति-
तस्योपसहारोऽप्याङ्गनिरूपण चाभिधानमिति सर्वमसमञ्जसं स्यात् । तस्मात्काकुरेवात्र
प्रधानमिति उपाध्याया हि वचनस्य सङ्केतितमर्थमन्यथाकार समर्थयन्ति ।

ननु श्रुतमर्थमनादित्य कथं काकुरेव कुर्यात् । तत्रोक्तमर्थः वस्तुस्वभावोऽत्र
द्रष्टव्यो न हि दृष्टेऽप्युपपन्न नास्ति । वयं तु ब्रूमः—इह येय प्रथमेन सवित्स्पर्शेन

तत षष्ठ्य प्रयुञ्जीत षडसद्वारसप्ततम् ।
हास्यभृङ्गारयो कायो स्वरो मध्यमधञ्चमौ ॥१०३॥

षड्जर्पमो तथा चैव वीररौद्राद्भुतेष्वथ ।
गान्धारदच निषादश्च कर्तव्यो कवणे रसे ॥१०४॥

धैवतश्चैव कर्तव्यो बीभत्से सभयानके ।

श्रीणिस्थानानि—उर कण्ठ शिर इति । ऋषत्यपि च

शारोर्षामथ बीणाया त्रिम्य स्थानेष्व एव तु ।

उरसः शिरसः कण्ठात्स्वर काकु प्रवर्तते ॥१०५॥

प्राणोत्तासनमा वर्णादिरूपविशेषहीना वाग् जन्यते सा नादरूपा सती हर्षसोकादि-
चित्तवृत्ति विघ्ननिषेधाद्यभिप्राय वा तत्कार्यंतिङ्गतया वा तादात्म्येन वा श्रुत्यन्तादि
गमयतीति तावत्स्थितम् । यथा च प्राप्यन्तरस्य मृगशरभेपादेरपि नादमाकर्ण्य
भयरोपशोकादि प्रतिपद्यते, तदयं नादाच्चित्तवृत्त्याद्यवपमोऽनुमान तावत् । ये
स्वेते वर्णविशेषास्ते तन्नादरूपसामान्यात्मकपदतन्तुग्रन्थिमया इव प्राच्यप्रयत्ना-
तिरिक्तनिमित्तान्तरापेक्षा, तत एवाग्न्यनानभिप्रेतेऽप्यथापि प्रयोक्तुं शक्या, अत एव
चण्डव्यभिचारा । नादस्तु झटित्युद्भिन्नमुखरासपुलकस्थानीयो नान्यपासिद्धोऽन्य-
थासिद्ध शब्दार्थ वाचत एव वा । प्रयोक्तुं “भीह न मे भय” इति द्रुवन्नाश्रयते
भयमित्यन्यप्रकारता वा वाक्यार्थस्य विशेषार्थेन विधत्ते । एतच्च वक्ष्यामीमं
इत्यास्ता तावत् । सर्वथा पाठ्ये काकुः प्रधानमिति स्थितम् । अत्र हास्यभृङ्गार
योरित्यादिना जात्यष्टकविनियोगः नविध्यन्तमनुवदस्तद्भुतस्यापिस्वरानुसारेण
काको प्रयोग इति दर्शयति ॥१०३—१०४॥

अथैषा स्वराणामाभयान् दर्शयति श्रीणि स्थानानीति । ननु पाठावमरे
वर्णा यत्र मूर्धन्यास्तत्र कममुरः स्थानस्वरनिष्पत्ति एवमन्यत्र वाच्यम् । उक्त
मन्द्रनादात्मिकाया वाचः स्वरसप्तक रूपः सा चोरस्थाननिष्पन्ता सती मूर्धनम-
भिधनन्ती मूर्धन्य वर्णं तद्रूप मन्द्रस्वरानुविद्धं दर्शयति । न च मूर्धनस्थानत्वेऽपि
नस्योच्चनाकृत तारत्वमापद्यते । अन्यदेव हि वर्णनिष्पत्तिस्थानं, मूर्धनान्तर्गतं
विवरमात्र स्थानान्तरम् । स्वरनिष्पत्तिस्तु विततवितते मूर्धन्ये निष्पद्यमाना
तारत्व सपादयन्ती एव तारमन्द्रमध्यता सबर्णानां सर्व स्वरस्थानभेदसपाद्य-
मानवपुषामप्युपपद्यते तत्र स्वरग्रहणादेवाक्षिप्ये स्थानभेदे पुनः स्थानोपादान
पदपाठ्यस्थानभेदनिवृत्त्यर्थम् । तथा ह्युरस्थाने द्वाविद्यति स्थानानि यत्र युतयः
स्वराश्च । एव कण्ठे मूर्ध्नि च । तावता च स्पष्टं स्पृष्टं यानमेव स्यात्, न
पाठ्यमित्यवोचाम । अत एव शुचशब्दो न यमवचनः पाठ्यशुभानिति, किं तु,
उपकरणवचनः । स्थानं च तद् यदेवोपकरणं भवति ॥१०५॥ अपि च शारोर्षामथ

आभाषणं च दूरस्थे शिरसा सप्रयोजयेत् ।

नातिदूरे च कण्ठेन ह्युरसा चैव पार्श्वतः ॥१०६॥

उरमोऽद्वयं चैव शिरसा दीपयेद् ब्रुव २ ।

कण्ठेन भ्रमनं दूर्यात्पाठ्ययोगेषु सर्वदा ॥१०७॥

वीणायामित्यादि चेत्तिद् व्याख्येयं—ट्टाथवाक्यम्नावद्विधिनियेधाद्यविगमिका, स्वरवाक्यस्तु विनवृत्तिमूचिका । एतद् व्यापारद्वयजुन्या रूपमपाठवन्तलीयपाठा-
द्विधियया दूरस्थाभाषणाद्विधियया च शोभाभाषणदूरस्थेणादिप्रयोजना स्वरवाक्य-
मा तेन वक्ष्यते इति । एवं प्रवृत्त्याभावेत्—गोत्र स्वरकाकोविपय उच्यते
मध्यमरूपं विचित्रमिषेयं नानावक्ष्यमर्थानां पृथक् स्वरवाक्यं । तथा हि निषण्ण-
पाठेऽपि कञ्चुकी पठति “वीरोऽयमद्भुतं पठति”, योगेश्वरायण पठति इति,
एवमूतवृत्तिचित्तवृत्त्यादि विवेकप्रतिपादनेनैव पाठेन श्रवितव्यम् । वन्तलीयपाठेऽपि
गमुचितावमर्गपेदनप्रधानेऽयस्यमर्थं आदानव्य एव । उक्तं चैतन्—अर्थानपेक्षया
विभिन्नयनमन्याचिन्त्या, पुनरावृत्तिपाठो ह्यनुक्रियमाणोऽभिनयनामवलम्बने-
अन्यथाभिनयस्यन्वाभावे नदुष्पण्यधर्म्यादितत्फलम्यादिद्वयनिर्विकलये स्वगतोद्य-
गानाविवक्षितेन च चिन्त्यैव किं प्रयोजनमिति । न स्यात्ताभ्यामाभ्यासक्षण-
मेतत् किं घटन इत्यन्ये । एवमपि भ्रमनीत्यममयितुं स्यात् तद्धि पूर्वप्रकृत्यस्तु
ममर्थेनैव प्रयुज्यते इति मुने ज्ञेयं । नन्वापूर्वोक्तस्यानभयमर्थानां गोत्र इत्येकं ।
तद्वयमर्थं—शार्ङ्ग्या वीणाया वेद्यमुरशिरःशिरःशिरः शिष्य एव स्वागम्या,
न तु पट्टपट्टिस्वरपरिव्यवहारज्जनास्मरगानोपयोगिध्वानारं काकुभूतः मूचकरूपः
सप्रवर्तते ।

अथ शब्दोच्चधारणे बाह्या हि प्रतिविम्बिताया वीणाया रज्ज्वारमक-
स्वरस्वरूपव्यतिरेकेण न वाक्यवृत्तिः । वीणाग्रहणं शरीरगतविकृतमध्यायाशदेश-
परिपहार्यं, न शरीरमात्रे स्वरनिष्पत्तिः अपि तु तत्रैव । येन बाह्यवीणादण्डम्यानीया
उत्तरोत्तरम्यानपरम्परविशिष्टा, नाभ्यासमोपायविकृतस्वरनिष्पत्तिम्यानिम्, अत एव
वाक्यवृत्तिरपि लक्षितम्—अतः शीर्षे, शीर्षे च तानात्वे यथा स्वरवैचित्र्यं लक्ष्यते
ईपयतो वाच्यमिति मपद्यते सा वाक्य ईपदये बृहद्वयं वादेश । वाक्यं जिह्वा
तद्यापारमनाद्यत्वात् वाक्यः ॥१०६॥

एवं श्यानस्वरूपं विमर्शय तस्य विषयभेदमावर्तयितुमाह आभाषणं च दूरस्थ-
इत्यादि । शिरसेति शिरोनिष्पन्नेन तारेण नादेनेत्यर्थः । नातिदूरेः कण्ठेनेति
मध्येन, उरसा ममीपे मन्त्रेणेति यावत् ॥१०७॥

१. KSS. नातिदूरेऽपि कण्ठेनाप्युरसा चापि पार्श्वतः ।

NS. नातिदूरेऽपि कण्ठे च ह्युरसा च समीपतः ।

२ NS शिरमोदीपयेद्ब्रुव ।

^१उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरित कम्पितस्तथा ।

वर्णश्चिह्नार एव स्यु पाठ्ययोगे तपोधना ॥१०८॥

तत्र हास्यभृङ्गारयो स्वरितोदात्तवर्ण पाठ्यमुपपाठ्य, वीररीद्राद्भुतेषु-
दात्तकम्पितं ऋण-बोभस्तन्नयानकेष्वनुदात्तस्वरितकम्पितरिति^२ । द्विविधा काकु-
साकाक्षा निराकाक्षा चेति वाक्यस्य साकायनिराकाक्षत्वात् ॥१०९॥

एव स्थानत्रयस्य पृथगुपयोगमविनात्र युगपद्ग्राह्यं उन्मोदाहृतं वाक्यमित्या-
दिना । मन्द्रस्वरेण वा पाठमारभ्य ऋणं मार गन्दा मध्येन पश्चिमाध्यादिनि
श्लोकार्थं । यदा हि न दीप्तेन क्रोधादिना नापि मन्द्ररूपेण भोगादिना आविष्टहृदयो
भवति तदा क्रमेण वक्ष्यवस्तुविषयोरेनाविष्कार्यान् नागन्तं गच्छन्तुपमहारे
मध्य एव विश्राम्यनीत्यनवशिष्टस्याय गामान्येन पाठधर्मः । अथ एव शान्ते व्यभि-
चारियलावेशाण्यन्तयायामयमेव पाठधर्मः । वंनानीयपाठं चायमपि मामान्यधर्मो-
ऽस्तु । न तद्विषये स्वरकाकु । कस्नहि तस्या विषय उच्यते—यदाचिदर्थस्य
धर्मपुञ्जदाध्यस्य धर्मान्तराधानं वाक्यं च्यते, यदाचिस्वरजनकचित्तवृत्त्यपणं
करोति । यत्र रसस्वरजनकं काकुभ्यङ्गहारं यदाचिद्वा तादात्म्यं स्वात्मसूत्रे
सुगुम्फितस्य स्वग्रन्थारमणो वर्णराशेर्दंशवर्णं किञ्चिद्वर्णमध्वर्णं वेत्यस्मिन्तर्धं
व्याप्रियते । तत्रापि स्वरपाकुरच्यते । ततोक्तमाभाषणं दूरस्थमित्यादि तदैव
व्यतिरिक्ते स्वसेवाध्यापाराद् व्यतिरिक्तजडचिद्भेदेन भेदात् तदर्थरसस्वरभेदात्
त्रिधैव काकु ॥ १०८ ॥

एव स्थानभेदमुपत्वा क्रमप्राप्तं वर्णस्वरूपमाह—उदात्तश्चेति । उच्चता नीचता
मध्यमता उच्चतोच्चोच्चोलायलम्बनमिति चत्वारः स्वरधर्माः । वर्णा गुणा यदि
वा पाठन्यायवित्तरका विवृण्वते प्रवटयन्ति स्वार्थविशेषमिति या ।

पाठ्ययोगे काव्ये स्वरस्य रक्तिभाषमपहाय वर्णा एव वक्ष्यन्त्या । रक्तिभागा-
मितिक्तेषु तु गानयोगो, न पाठ्ययोगः स्यादित्यत्रादिषु । तथान्वयव्यतिरेकाभ्यां
रक्तिभागेऽनुदात्तादिवर्णभागं कादिवर्णभागः । तस्य स्फुटत्वास्फुटत्वमित्याह यो
धर्मस्तन्ध्यामनुरणनप्रधानायामरजनकण्ठे गीतरि यथाकथंचिद्वस्तु प्रवृत्ते हृदयनामु-
रजादौ च पृथगतद्वयत एव । एव प्रधानतया धर्मान्तराणि मन्त्रत्वेन तत्रापि सत्येव
अत एवाह तपोधना. मूढमवेदिनो यूयमत्राधिकृता विचार इत्याद्ययः । एषा
वर्णानां विषयमाह—हास्यभृङ्गारयोरित्यादि । मध्यमपञ्चमावित्यादौ प्रकरणे

१. KSS. उदात्ता. ।

२. KSS, NS. वात्सल्यः ।

३. KSS, NS. कम्पितवर्णं. पाठ्यमुपपादयेदिति ।

अनिपुक्तार्थक वाक्यं ^१साक्षात्प्रमिति संमितम् ।

निपुक्तार्थं तु यद्वाक्यं निराकाशं तदुच्यते ॥११०॥

^२तत्र साक्षात् नाम तारादिभन्द्वान्तर्भनियुक्तार्थमभिव्यक्तिवर्णितद्वार कण्ठोरः स्थानगतम् । निराकाशं नाम निपुक्तार्थं निर्व्यक्तिवर्णितद्वारं निरुत्थानगतं भन्दादितारान्तमिति ॥१११॥

अथास्य न विवक्षितमित्येव हास्ये मध्यमाया पञ्चम्या वा जातेः स्थायिस्वरस्य गृहीत्वा तत्रैवोच्चमध्यमस्थानरपश्चैनं पठेत् एव शृङ्गारवीरादिषु त्रिषु पाद्व्या व्याप्या वा स्वांशं गृहीत्वा तत्रैवोदात्तकम्पितं पाठः, करणे निपादवत्या गान्धार्या वा स्थायित्वात्मम्यानुदात्तेन पाठः, बीमात्ते धैवतयसस्वराश्रयेण स्वरितकृतः पाठः । भयानके तस्वरवलम्बनेनैव धैवताश्रयम्पितप्रधानः पाठः—इत्येव भविष्यत् (अ-२६) जातिविनियोगानुसारिस्वरानुवादेन वर्णपूदात्तादिषु तारस्य, न तु स्वरेषु । तेषां तु पुनर्गुह्यप्रयोजनं पठेत् दक्षिणमन्तरासापपरिग्रहमिति ।

एवं काको. स्वरूपोत्पत्तिं प्रतिपाद्य तस्या अर्थविषये व्यापारं दर्शयन्नुद्देशकमभ्यनुमर्तुमाह—द्विविधा वाकुरिति । वाक्यस्येति—साक्षात् यत्र वाक्यं तत्र साक्षात् वाक्यं, तथा भवन्पता वाकाशा वाक्य उपचर्यते । सा च प्रकरणादिप्रतापितधीयते । विनिष्टविषयत्वं चाकाशापान्तत एवावगम्यते । तदाह—अनिपुक्तार्थक वाक्यमिति । यास्तौ वाक्यात्मकैतवलेनार्थं प्रतीयते तारस्य एव यत्र म्यूनाधिकः प्रमाणवलेन निर्णययोग्यस्तद्वाक्यं निराकाशं, तद्विपरीतं साक्षाद्वाक्यम् ॥११०॥

एवं वाक्यस्य स्वरूपं प्रतिपाद्य तन्निष्ठं वाक्यमभिधातुमाह तत्र साक्षाद्वाक्यमिति । अनियुक्तार्थं यत्साक्षात्प्रमिति तन्मन्त्रोपक्रमं तारसमाप्तिकं पठनीयमिति । सर्वाणि क्रियाविशेषणानि क्रियन्ति यत्र तारस्तेत्याह कण्ठोरःस्थानगतानीति । तथा वर्णा उदात्तादयो निरुत्थारोच्चनीचदीप्तादयो परिममाप्ता अर्थस्युत्पत्तयेव शक्ता यत्रेति क्रियाविशेषणम् । एवंभूतो न क्रियाविशेषणत्वेन वाक्ये पठ्यमाने ध्वनिधर्मविशेषः सा वाक्यं । यदि वा सामाधिकरण्येनैव व्याख्येयम् । यमो हि न स्वतन्त्रो भवति अपि तु यमिनिष्ठ एवेति, तत्राकाशा अर्थान्तरं एवावदपेक्षत एव विशेषं तदर्थमावे । तथा च—यत्रायेन कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मज क्रोधनः ।

अत्र वाक्यं । कृतमित्युदात्तवम्पितवर्णस्योच्चदीप्तालङ्कारस्य चासमाप्त्या अतोऽप्यधिकं कुरुत इति वाक्यप्रमावादर्थान्तरे गतिः । 'स एष द्युक्कन्धर' मिति श्लोके 'तदात्मज इहाङ्गद' इत्यत्र साक्षात् वाक्यः स्वगतान् वाक्पिपुत्रोचितान्वि-

१. KSS. साक्षात्प्रमिति ।

२. NS अत्र साक्षाद्वाक्यं भन्दादितारान्तम् ।

अथ षट्सङ्गरा नाम—

उच्चो दीप्तश्च मन्दश्च नीचो द्रुतबिलम्बितौ ।

पाठ्यस्यन्ते ह्यतद्द्वारा लक्षणं च निबोधत ॥११२॥

उच्चो नाम शिरस्थानगतस्तारस्वरः,^१ स च दूरस्थाभाषणविस्म-
योत्तरोत्तरसजल्पदूराद्धानत्रासनावाघाद्येषु । दीप्तो नाम शिरस्थानगत-
स्तारतर, स चास्तेपकलहविवादा^२भयंकृष्टापर्यन्तप्रोक्षणीयदर्पतीक्ष्णकृष्णभि-
धानभिर्भस्तिना^३क्रन्दितादियु । मन्द्रो नाम उरस्थानगतो निर्वहग्लानि
^४विह्वलितसुरयद्वन्द्वध्यादिप्रकीर्णगाढशस्त्रक्षतमूर्छामदगुह्यार्यवचनादियु । मीचो
नाम उरस्थानगतो मृगतर, स च स्वभावाभाषणव्यापिश^५मधमार्तत्रस्त-
पतितमूर्छितादियु । ^६ह्रतो नाम कण्ठगत स च स्वरित, ललननमामन-

शेषानप्ययति । 'स्वस्या मयति मयि जीवति' इत्यत्र साकाक्षा शक्नुमावनारूप स्व-
भावभाह, वचनोच्चारण त्वर्ये सभावना विदधतावश्य निषेधात्मनो विषयमप्ययति ।
तदियमर्थ्याभिप्रायसमर्पकाभिनयरूपार्थकाक् साकाक्षा । एतद्विपरीता निराकाक्षा,
तस्या शिरस्थान एव मन्द्रत्व तारताप्रतिस्थान, ह्युत्तरोत्तरतारत्वमधराधरमन्द्रत्व च
वक्ष्याम । अत्र पर्याप्त काको स्वरूप येन सपाद्यते मौल्लङ्कार । तत्स्वरूप च
स्थानत्रयस्य प्रत्येकमूर्ध्वाधोमध्यकल्पनया उदात्तानुदात्तस्वरितकम्पितनिर्वाहात् ।
तत्र मध्यो भागस्तावदनावेद्ये सर्वत्र स्थित एव । इत्यावेद्येनोर्ध्वमधर वा स्थान-
त्रयस्य प्रत्येकमवलम्ब्यत इति पङ्क्त्या भवन्ति ॥ ११३ ॥

तत्र शिरस्यधोभागे तार उच्यते दूरस्याभायभादौ, स विषयोऽत्र स्वरका-
कोरित्युक्तम् । विस्मयावगती तु सैव रसकाकु, परस्य त्रासनाभिप्रायेण तु सैव
विमादकाकु ।

स्वरकाकोरेव धृतिकाकुश्चेति भेदेन धिरस्येव कर्ष्वंस्वारतम आक्षेपादौ, तारशब्द, प्रकर्षोपलक्षणम् । अत्र ह्याक्षेपादौ यथावत्स्य धृतिविभावरसकाकुभेदत्रय विभजनीयम् । उरस्पृध्वभागे स मन्द्र, उरस्येव नीचभागे मन्द्रतमो नीचः । अन्ये काकद्विरूपतामेति—स्वचित्तवृत्तपंथाद्रसकाकुः परस्य रूपोत्पादनाद्विभाव-

१. NS. तारः स्वरः ।
२. NS. मर्षोत्कुप्टा ।
३. KSS. निर्मत्सनादिषु ।
४. KSS, NS. सङ्काशित्वा... ।
५. KSS, NS. व्यापितपथिश्चान्तस्तपति' ।
६. KSS, NS. vary absolutely.

भयशीतज्वरप्रासायस्तात्पयिककायविदनादिषु । विलम्बितो नाम कण्ठ-
स्यानगतस्तनुमन्द्र, ■ च शृङ्गारकण्वितकितविचारामर्षामृषिताव्यक्तार्थ-
प्रवादसज्जाचिन्तातर्जनविस्मयदोषानुसोर्तनदीर्घरोगनिषोडनादिषु अत्रानुवदया श्लोकः
भवति—॥११३—११४॥

उत्तरोत्तरसज्जस्य पत्पासपणेषु च ।
तोरणरुसाभिनयने आवेगे कन्दिते तथा ॥११५॥
परोक्षस्य समाह्वाने तर्जने आसने तथा ।
दूरस्यागापणे चैव तथा निर्भस्तनेषु च ॥११६॥
भावेच्छेतेषु नित्यं हि नानारससमाश्रया^१ ।
उच्चा दीप्ता द्रुता चैव काकु कार्या प्रयोक्तृभिः
ध्यायिते च ज्वरात् च भयार्त्तं शीतविलुप्ते^२ ।
निघमस्थे वितर्के च नादस्यस्तनेषु च ॥११८॥
गुह्यार्थवचने चैव चिन्तायां तपसि स्थित ।
मन्द्रा नीषा च कर्तव्या काकुर्नाट्यप्रयोक्तृभिः ॥११९॥

काकु । उभयभ्यापि तत्र प्राधान्येनादरणात्, अन्यत्र सूक्ष्मस्यानादरणात्प्राधान्येनैव
व्यपदेशः । स्वभावाभाषणं यत्र कश्चिदावृत्तकण्ठस्वर एव वक्ता भवति, त्रामेन पतितः
यस्तपतितः त्रामावमरे तु दीर्घैव कानुमंथति । कण्ठगत इति कण्ठस्थाने उर्ध्वभागे
निष्पन्नः, तेन ह्यानभेद एवाङ्गारत्वे प्रयोजकः । अत एव स्वरित इत्यनेन पुनर्नम-
विधानम् ।

लल्ल सज्जितास, लड विलास लातीति क्वियन्ते कर्मण्युपपदे लट्योरै-
क्यमिति । मग्मनमव्यवत बहुमेव मनो मन्ता यत्रेति, अनेनाश्रूयमाणानुनासिकोप-
सक्षितमित्यपरैः । “लल्लमग्मनी नायिकागनी बालविनोदनसान्त्वनादौ, मुञ्चेत्येव
प्रायपरामिगोदानङ्गीकरणादौ च” इत्युपाध्याया । मन्द्राणि काकुर्चाथ भवतीति
सप्रहृष्टमोके वदयते ।

आयम्नमावेगः । आत्ययिक शीघ्रसपाद्य यत्कार्यम् । कण्ठस्थाने तु नीचभागे
निष्पन्नो विलम्बितः । मन्द्रत्वमविवक्षितमेव । अव्यक्तार्थः प्रवादः—अन्तरङ्गत
इति लोके प्रसिद्धो यत्र । परे बुध्यता वा न बुध्यता वेति वक्तुरभिप्रायो भवति
यन्न स्वगत न परगतमत्रेति ॥११४॥

१. KSS ममाश्रयात् ।

२. KSS. चित्तविप्लुते ।

सत्ते च मन्मने चैव ममात्ते शीतवितुप्ते ।
 मन्त्रा द्रुता च कर्तव्या काकुर्नाट्यप्रयोक्तृभि ॥१२०॥
 दृष्टनष्टानुसरणे इष्टानिष्टधृते तथा ।
 इष्टायंख्यापने चैव चिन्ताध्याने तथैव च ॥१२१॥
 उन्मादेऽमृषिते चैव उपात्तमे तथैव हि ।
 अर्थव्यक्तार्थप्रवादे च कथायोगे तथैव च ॥१२२॥
 उत्तरोत्तरसञ्जले कार्यप्रतिपाद्यमयुते ।
 विकृते ध्यायिते कोये कुले लोके तथैव च ॥१२३॥
 विस्मयामयंयोरचैव प्रहर्षे परिदेविते ।
 विलम्बिता च दीप्ता च काकुर्नाट्या च वं भवेत् ॥१२४॥
 लघ्वक्षरप्रायकृते दुर्बक्षरकृते तथा ।
 उच्छ्वा दीप्ता च कर्तव्या काकुर्नाट्य प्रयोक्तृभि ॥१२५॥
 यानि सौम्यायंपुस्तानि मुत्तभावकृतानि च ।
 मन्त्रा विलम्बिता चैव तत्र काकुर्विधीयते ॥१२६॥
 यानि स्युस्तोऽणवक्ष्यामि दीप्ता चोच्छ्वा च तेष्वपि ।
 एव नानाधर्मोपेत पाठ्य योग्य प्रयोक्तृभि ॥१२७॥
 हास्यभृगुगारकरुणेष्विष्टा काकुर्विलम्बिता ।
 वीररक्षाद्भुतेषूच्छ्वा दीप्ता वापि प्रदास्यते ॥१२८॥
 भयानके सवीभस्ते द्रुता नीचा च कीर्तिता ।
 एव भावरोपेता काकु कार्या प्रयोक्तृभि ॥१२९॥

अतश्चारेषूच्छ्वा दीप्ता द्रुता चेति यथायोग्यं स्थानत्रयमत्र स्वीकृतमित्यर्थं ॥१२५॥
 अथ सर्वसंग्रहार्थमाह यानि सौम्यायंपुस्तानिति । सोम इव ह्लादकं
 सौम्यं, शांतादित्वाच्च । सुखस्य हेतवः कार्यरचेति सुखभावकृतसन्धेन सुखस्य
 मार्ग हेतुभिः कृतो जन्मः । स येषु तानीति समासभेदात्संगृहीतम् ॥१२६॥
 नानाधर्मोपेतमिति नानास्थाननिविष्टं श्रुत्वेत्यर्थः, स्थानभेदः काकुर्ना
 पर्याप्तताकारित्युक्तम् ॥१२८॥१२९॥ अतः काकोरेव प्राधान्यात्तामेवोपसहरति ।
 अथाज्ञानोत्पादिना ।

१. KSS, चिन्तमाने । NS. चिन्तामस्ते ।
२. KSS, NS. व्यक्तार्थे प्रदाते (ने) च ।
३. इतः पूर्वं ग्रन्थान्तरेषु सार्धं पञ्चमधिकं वर्तते ।

१अवाङ्मनि, षट्—विच्छेदोऽप्यं विसर्गोऽनुबन्धो दीपन
 प्रशमनमिति । तत्र विच्छेदो नाम विरामकृतः । अप्रपञ्च नाम सोलायमा-
 नमधुरबल्लुना स्वरस्य पुरयतेव रङ्ग मत्पद्यते तदपञ्चम् । विसर्गो नाम
 वाक्यन्यासः । अनुबन्धो नाम पदान्तरेष्वपि विच्छेदः, अनुच्छेदस्तत्र वा ।
 दीपन नाम त्रिस्थानशोभि वर्धमानस्वर इति । प्रशमन नाम तारगतानां
 स्वराणां प्रशाम्यतामवर्गवर्णनावतारणमिति । एषां च रसगतः प्रयोग—तत्र
 हास्यभृगुमारपोराकाशायामपञ्चविच्छेददीपनप्रशमनपुञ्ज पाठ्य कार्यम् ।
 दीपनप्रशमनपुञ्जं करुणं । विच्छेदप्रशमनदीपनानुबन्धवृत्तं धीररीतिवृत्तेषु,
 विसर्गविच्छेदपुञ्जं धीमत्प्रमयानक्योरिति । सर्वेषामप्येषां मन्द्रमध्य

प्रस्तावान्तरं वर्धयति तत्र वर्णोच्चारणे वर्णध्वनिभूत्यो य- कालस्यवाधयोऽङ्ग-
 व्यवहार इति वृद्धा, स हि पोढा काल “ततश्च भूयान् पुनरादिमध्यो” भूयान्
 पुनरित्ययं हि विच्छेदः । आदौ मध्य स्वस्यो मध्यान्ते चार्पणं वाक्ये पूर्वं भूयान्मध्ये
 द्रुतदध्व विपरीतको य स विमर्गः । यदपि द्रुतोऽथ मध्यो मनाम् द्रुतोऽन्तेऽनुबन्धः
 स्यात् । त्रिस्थाने द्रुतमध्यविलम्बितयुग्मं दीपनं सवारोहि विपरीतं प्रशमनं त्रिस्थानं,
 लयत्रयं चैकरूपनिर्वाहादिति मप्रहकारः ।

एतन्मतेनैव सप्तशानि व्याचक्षते । एतच्चामन् । द्रुतमध्यादिलयैरेवास्यार्थस्य
 न तत्स्थानं च लयव्यवहारगाम्ये कालस्येति नियमनारणमस्ति । किं च लयवैषम्यस्य
 वाक्यचेतन्यापेक्षया च भागत्रयकल्पनयैव भेदा उक्ता, भुजङ्गयिजुम्भिनादिवाक्ये-
 नन्तभागमभावनात् । भागत्रये च द्रुतमध्यविलम्बितानां द्विभेदत्रिभेदत्वान्नस्ये षट्-
 मस्यानियमविप्लवः । “ववाकार्ये” इति हि श्लोकप्रथमवृत्तेषु मध्यमलयो भूयोऽपि
 वदयते । मध्यादिषु पादघात्यखण्डेषु तस्मिन्मरणजनितसुखविश्रान्तिवायिषु विलम्बित इति
 द्विभेदः प्रयोगः । भागत्रयकलनायामपि साम्येन वैषम्येण चानन्तप्रसारता भव-
 तीति कथं स्यात् । कस्मादेतत्सर्वं लयामिधानेनैव सङ्गृहीतम् । तस्मात्सूत्रस्थानीय-
 पदरत्नानां पाठशाले त्वादायुक्तनन्दमपट्वमङ्गपट्वमुच्यते । तथा च मध्ये प्रुटितत्व-
 मप्रुटितत्वं वा तावन्ती विच्छेदानुबन्धौ वा, धीवरत्वमधीवरत्वं वा, इमावपञ्चविसर्गौ
 वा, आरोहणमवरोहणं वा, एते दीपनप्रशमने । एव भावाभावतः, उपध्यापयतः,
 आरोहावरोहणत्वं पदभेदो नादः । वाक्यस्य न्यासं त्यजनमनादरणं तन्नादस्येति
 यावत् । वैषम्यं स्वरत्वेन विहितेषु अन्तरालप्रुतिविशेषेषु ध्वनिविसृवादाना-
 दभवतीति सर्वत्राम्युहम् । हास्यादयः ध्वजास्तद्वचमिचारिणोऽपि स्वीकृतं । तत्रैव
 तद्वचमिचारिणोऽप्यस्मान्, रमान्तेऽपि तदा अभिचार्यादये वा याकुरिति

तारकृतः प्रयोगस्त्रिस्थानगतः । तत्र दूरस्थाभाषणे तार शिरसा, नातिदूरे
मध्य कण्ठेन, पाश्वतो मन्द्रमुरसा प्रयोजयेत्यपीड्यमिति । मन्द्रात्तार न
गच्छेत्, ताराद्वा मन्द्रमिति ॥१३०॥

एषा च द्रुतमध्यविलम्बितास्त्रयो तया रसेषूपपाद्या । तन्न हास्यभृङ्गार-
योर्मध्यलयः, कण्ठे विलम्बितो, घोररौद्राद्भुतवीभत्सभयानकेषु द्रुत इति ।

अथ विराम अर्थसमाप्तौ कार्यवशान्न छन्दोवशात् । कस्मात्,
१. दृश्यन्ते ह्येकद्वित्रिचतुरक्षरा विरामाः । यथा—

मन्तव्यम् । सर्वेषामित्यादिनाङ्गानां मूलभूतं स्थानभेदं स्मारयति । तत्र दूरस्थ
इत्यादिना विनिर्गोपवाक्यानां लक्ष्ये एववाक्यता सूचयति । तथा ही गूढादे
मदुदात्तस्वरितमुक्तभर्षणविच्छेदाद्यङ्गजानं विलम्बितं चालङ्कारं तद् दूरस्थाभाषणे
कर्तव्यं शिरस्थाने पङ्क्चमबोरन्यतरस्यायिस्वराश्रयेणासस्वरविभागचतुश्चतुष्क
सम्मिश्र कर्तव्यमित्येव तात्पर्येणैव व्याख्येयम् । अन्यथा भाषणं दूरस्थे शिरसेत्या-
दिना पीतवृत्तयः स्यात् !

अथ दीपनप्रज्ञमनयोर्वक्तव्यस्येवमाहुः मन्द्रात्तार न गच्छेदित्यादि । मन्द्रत-
रात्तार तारतन्त्रमन्द्रं चेत्पर्यं ।

उद्देशमग्न्य एव केचित्तस्या विरामाश्चेत्यभिधीयन्ते ।

अन्ये त्वाहुः—कालस्य सर्वस्यापरिभाव्यत्वान्नोद्देशेन प्रयोजनं मतिमलस्तु
मग्न्यन्ते । विच्छेदेनैव च एष सत्य एतत्स्वीकृतं । विच्छेदो विरामः, न च कियन्त
कालं यावदिति लघोऽपि तेनैव स्वीकृतं । तेन विच्छेदस्य परीक्षेयं कथितेति ।
तत्रेति विच्छेदे अर्थसमाप्तिनिमित्तं विरामो वास्य कार्यः । अर्थोद्धान्तरवाक्यार्थः ।
न कृच्छन्दोशशादित्यनेन कविना प्रयोगपरतन्त्रेण भाष्यम् । तदा तेन स तदवसरोचित-
विरामवति वृत्ते ग्रहणप्रयत्नः कार्यः । प्रयोगेन कविपरतन्त्रेण न भाष्यमित्यत्रापि
तेनायं वशाद्विरामः कार्यं इत्याख्यातम् । सकृदात्र नियमोपलक्षणं एकद्वित्रिचि ।
विमित्येतावत्प्रपञ्चान्तरवाक्यार्थं विच्छेदः । किं यच्छेति ।

किं ! गच्छ, मा विदा मुदुर्जन ! चारितोऽसि
कार्यं त्वया न मम सर्वजनोपपुस्तं ।

मूचामु चाङ्कुरगते च तयोपचारे-
ष्वल्पाक्षराणि हि पदानि भवन्ति काव्ये ॥१३२॥

एव विरामे प्रयत्नोऽनुष्ठेयः । कस्मात्, विरामो ह्यर्पानुदर्शकः, सः
अथ इतोको—

विरामेषु प्रयत्नो हि नित्यं कार्यः प्रयोक्तृभिः ।

कस्मादभिनयो ह्यस्मिन्नपिस्ती यत् स्मृतः ॥१३३॥

नन्वेवमेकवाच्यत्वामावो दूषणमित्याशङ्क्य प्रत्युत भूषणमेतदित्युपपादयन्नाह—
“मूचामु चाङ्कुरगते च तयोपचारेष्वल्पाक्षराणि हि पदानि भवन्ति काव्ये” इति ।
बहुप्रकारं मूचाभिनयं अङ्कुरप्रकारैश्च युक्तमित्य काव्यं भवति यदि स्वल्पाक्षराणि
पदान्यममस्तानि भवन्ति । वल्लक्षरपदे, दक्षिणाश्च विन्यन्त्ये इत्यादी न मध्ये
मूचाङ्कुरयोरेवपतिः ॥१३२॥

“तस्यान्तमुद्धमस्ति सौम्यमुभयं किं पार्वणेनेन्दुना” इत्यादी तु तस्या
इत्युक्तया मध्ये मूचया तदित्यसाधारणविशेषस्मरणं स्वात्मनि तन्वावलोकने
तथाकर्णेन च प्रच्छन्नस्थिताया नायिकाया निवृत्त्यङ्कुरे वैचित्र्यं पुनः परिधुम्यनाभि-
सापनूचायोगपूर्वकं मुखमिति पाठस्तन्नुत्तो नायिकाया रणरणकादरदर्शको निवृत्त्य-
ङ्कुर इत्यादिवैचित्र्ये उत्प्रेक्षणयोग्यम् । अङ्कुरमवनिर्वचन एवेति निवृत्त्यङ्कुर एवात्र
मन्तव्यः । यत्राङ्कुरो भविष्यति तद्विषयमेवदिति स्वसन्, गुप्तापचयनाटने यदो-
चितपरिक्रमणादौ पूर्वमाविना म्वल्पाक्षरेण पदयोरेव वैचित्र्याभावात् ।

अथास्य विच्छेदस्याङ्गस्य प्राधान्यं दर्शयति—एवं विराम इत्यादि । अस्मि-
न्निति विरामे सत्यभिनयस्थितौ यथाविषयं प्रयोक्तुं शक्यः । ॥ च विरामाद्
गम्यते । विरामे कथं दर्शयति अभिनयेऽन्यथा अमुमञ्जसत्वं स्यादिति
हात्पर्यम् ॥१३३॥ यदि बाभिनयो विरामे स्थित इत्यभिनयकार्यं विराम एवोद्ध-

१. NS. शोकं गुप्तं नुरु गते च तयोपचारे ।

२. NS. कार्यं ।

३. KSS. विराम. प्रयत्नोऽनुष्ठेयः ।

४. NS., विराम इहार्पानुदर्शको भवति । अपि च KSS. विरामार्पानुदर्शकः भवति ।
अपि च इतोकोः ।

५. KSS. रामे तु प्रयत्नस्तु ।

६. KSS. तस्मादभिनये ह्यस्मात् ।

७. KSS., NS. स्थितः ।

यत्र व्यप्रावृभौ हस्तौ तत्र दृष्टिसमन्वितः ।
 बाधिकाभिनयः कार्यो विरामेर्यदंशकैः^१ ॥१३४॥
 प्रायो वीरे च रौद्रे च करो प्रहरणाकुतो ।
 बीभत्से कुत्सितत्वाच्च भवतः कुञ्चितो करो ॥१३५॥
 हास्ये षोडशमात्रेण कश्चे च प्रसम्बितो ।
 अद्भुते विस्मयास्तत्तम्यो भयाच्चैव भयानके ॥१३६॥
 एवमारिषु चान्येषु प्रविचारेभ्य हस्तयो ।
 अलङ्कारविरामाभ्यां साध्यते ह्यर्थनिश्चयः ॥
 ये विरामा स्मृता वृत्ते तेष्वलङ्कार इष्यते ।
 समाप्तेऽर्थे पदे चापि तथा प्राणवशेन वा ॥
 परवर्णसमाप्ते च वृत्ते बहुव्ययसकटे ।
 कार्यो विरामः पादान्ते तथा प्राणवशेन वा ॥१३७॥

हतीति तात्पर्यम् । तदाह व्यप्रावृतिः । पूर्वं दृष्टिप्राधान्यतात्पर्येणैत्यपीन-
 स्कल्पम् ॥१३४॥ व्यापकत्वमस्या दर्शयति—प्रायो वीरे च रौद्रे चेति । कुञ्चिना-
 विति सकोचवन्नावित्यर्थः ॥१३५॥

भयाच्चेति इत्यादेव ॥१३६॥ स च वृत्तविरामेषु यथा “यो यः शस्त्र-
 विभक्तिः” इत्यत्रोच्चदीप्तकाकु पदान्तेन, वीरशौद्र्योरपि स्रग्धरादिवृत्ते अर्थादौ
 विरामो न कार्यः, अपि तु पादान्ते षड्विस्ताबत् प्राणसंवेदाभावात् । प्राणवशेन वेत्य-
 गनिका गतिरिति वृद्धा । तच्चासत् । शिखावशेनादूरणीयो हि तत्राविच्छेदः ॥१३७॥
 तस्मादयमर्थः,—पदान्ते विच्छेदः कार्यो, यदि वा प्राणवशेन प्राणा रसभावाद्याः,
 तदौचित्येन हेतुः । पादादावपि ताददनेनानुबन्धोऽपि विच्छेद उपयोगीति
 दर्शितम् ॥१३८॥ दोषमिति न यत्र चित्तवृत्तेः प्राधान्यं अपि तु विप्रावादे,

१. KSS. दंशिभिः ।

२. NS. विस्मयाविष्टौ ।

३. KSS. सर्वेषु ।

४. NS. प्रविचारेषु ।

५. KSS. साध्यन्ते ह्यर्थनिश्चयाः ।

६. KSS. एते ।

शेषमर्थवशेनैव विरामं संप्रयोजये ।

^१अत्र च भावगतानि ^२रसगतानि च कृप्याक्षराणि बोद्धव्यानि,

तद्यथा—

^३आकारंकारसयुक्तमकारोकारसयुतम् ।

व्यञ्जनं यद्भवेद्दीर्घं कृप्यं तत्तु विधीयते^४ ॥१४०॥

विषादे च ^५वितर्कं च प्रश्नेऽपामर्थं एव च ।

कृताकालप्रमाणेन पाठ्यं कार्यं प्रयोक्तुमि ॥१४१॥

^६शेषाणामर्थयोगेन विरामे विरमेदिह ।

एकद्वित्रिचतुःपञ्चषट्कम् च विलम्बितम् ॥१४२॥

^७विलम्बिते विरामे हि सदा भुवँक्षर भवेत् ।

यस्याः कस्तानां परतो ^८विलम्बो च विधीयते ॥१४३॥

तत्रार्थवशेनैव विराम ॥१४०॥

कृप्याक्षराणीति कृपणीति कृपो विलम्बितो सः तत्र साधूनि कृप्याणि सम्यक्षराणि, यथा वा, ई, ऊ इति दीर्घाः । कलान्तरणी यः कालः तत्प्रमाणेन विलम्बितेन पाठ्यं कार्यमिति विच्छेदस्यैव प्रमाणं दर्शितम् ॥१४१॥ शेषाणामिति ह्रस्वानाम् । अर्थयोगेनेति यथा स्फुटा प्रतीतिर्भवति तथा विच्छेदः कार्यो न त्वतिविलम्बितं पठेदित्यर्थः ॥१४२॥

ननु- नियतकालप्रमाणमित्याह विलम्बितमिति । भुवँक्षरमिति कृप्यं । वा शब्दादधिकमनुगन्ताति कारणोपेक्षमिति कारणं दीर्घकालं स्मरणमिति चिन्तना-

१. KSS. 'अत्रानुगतानि चत्वार्यक्षराणि', 'रसभावानुगतानि' कृप्याक्षराणि 'बोद्धव्यानि' ।

२. NS. 'रसजातानि कृप्याक्षराणि' ।

३. KSS., 'अकारे वरसयुक्तमकारे वारसयुतम्' । NS. 'एकारंकारसयुक्तमोकारंकारसयुतम्' ।

४. KSS, NS. 'भवेदिह' ।

५. KSS. 'वितर्के च' ।

६. KSS. 'शेषाणामर्थयोगेन विरामो' ।

७. NS. 'विरामे च विलम्बे च' ।

८. NS. 'सम्बन्धे' ।

अथवा कारणोपेतं प्रयोगं कायमेव च ।
 समोदयं वृत्ते कृत्यं विरामो रसभावतः ॥१४४॥
 ये विरामाः स्मृताः पाठ्ये वृत्तपादसमुद्भवम् ।
 उत्क्रम्यापि ध्रुवं तज्जं कार्यास्तेऽर्थवशादनुया^१ ॥१४५॥
 [नापशब्द पठेत्तज्जो भिन्नवृत्त तथैव हि ।
 विधमेन्नाविरामेषु द्वन्द्वे काकु न दीपयेत् ॥१४६॥
 वज्रित काव्यदोषेभ्यः सप्तपादस्य युगान्वितम् ।
 स्वरासङ्कारस्युक्तं पठेत्पाठ्य^२ यथाविधि ॥१४७॥

विधिः, व्याख्यारस्मारादिभिर्वा कारणं श्लेषः, स्पष्टास्पष्टादिभिरित्यन्ते ॥१४४॥ वृत्त-
 विरामादर्थेविरामः प्रथममिति दर्शयितुमाह ये विरामा इति । तज्जैस्तद्विरामा-
 रमकं वृत्तगतं वस्तु । उत्क्रम्यापीति विद्येपोपक्रमेणीति सामान्योपसंहारः । तादृशा
 विरामेण पठेत्, येनावयवो विवक्षितः शब्दो भवति 'वरह ध्यायति' इत्यत्र वरह
 शब्दे यदा विच्छेदः क्रियते तदा मध्य इतिशब्दान्तरप्रतिभया ध्यायति शब्दो-
 ऽङ्गतो भवतीति ॥१४५॥ भिन्नवृत्तं च कृत्वा न पठेत् नया विच्छेदं न कुर्पाद्यं-
 नाप्यवृत्तप्रान्तिर्भवति । तथा हि—'यव वरह भाजनं ये जगतीह भवन्ति केचन'
 इत्यत्र ये इति शब्दस्य पूर्वपादेन सह पाठे उपवेद उपजातिवृत्तभेदो यद्यपि भवति
 तथापि द्वितीयपादे वृत्तभङ्गः । तेन भिन्नवृत्तं न पठेदिति विच्छेदस्यैव प्राधान्य-
 जापनार्यमेतदुक्तमिति शब्दभ्युत्पन्नभिन्नवृत्तदोषाभिधाने न पौनःपुन्यम् । इह
 वस्तुनस्तदभावेऽपि विच्छेदवशेन उत्पत्तिर्भवेत्पात् ।

एतदेव तात्पर्यमाह—विधमेन्नाविरामेतिवति । एव विच्छेदस्य भूयो विषय-
 ब्यङ्ग्यत्वमभिधाय तत्पूर्वा दीप्ता दर्शयितुमाह द्वन्द्वे काकु न दीपयेदिति गोकारादि-
 मग्नवित्तवृत्ति विमुच्यन्त्यत्र दीपनं सर्वत्र योभावहमिति भावः ॥१४६॥

एव स्वरा क्रमो मर्यादा स्थानप्रयमाश्रय उदात्तादयः स्वरूप ध्रुतद्वारा
 स्वरूपपरिपूरकाः इति वर्तमानारूपान्वद्भानि । स्वरभेदाच्च कारोविशेषः, स्वरभेदो
 हि तस्यामेव काको विवक्षिततया रसभावादिवर्मान्तरोदयो, न हि स्वराणां
 स्थानभेदोऽलङ्कारोऽङ्गादिकृतः । वज्रित काव्यदोषेऽस्तित्यादिना प्राप्तनाम्नायापेन
 सह सङ्गतमस्माद्याप्तस्य दर्शयति ॥१४७॥

एव सञ्ज्ञिते काकुविधानं प्राकृताध्यायप्रमेयभूते प्राकृतेऽभ्यतिदिशति बलद्वारा
 विरामाच्चेत्यादिना । अध्यायाद्यंमुपसहरन् भाविनोऽध्यायस्याप्युपसङ्गमिति इत्य-
 १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

१. KSS., NS. कान्ये ।

२. KSS., ठेऽर्थवशास्तदा । NS. अर्थवशाधयाः ।

३. KSS., NS. काव्य ।

अतश्चूरा विरामादय ये पाठ्ये सत्कृते स्मृताः^१ ।
 त एव सर्वे कर्तव्या स्त्रीणां पाठ्ये त्वसत्कृते ॥१४८॥
 एवमेतत्स्वरकृत^२ कलातातनयान्वितम् ।
 दशरूपविधाने तु पाठ्यं योग्यं प्रयोक्तृभिः ॥१४९॥
 उच्यते काकुविधानं तु यथावदनुपूर्वशः ।
 अत उच्यते प्रवक्ष्यामि दशरूपविरूपणम् ॥१५०॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे बाणभिनये काकुस्वरव्यञ्जनो नाम सप्तदशोऽध्यायः

रूपेति दशरूपविधाने यत्पाठ्यं तदनेन त्रिप्रकारेण योग्यमित्युपसंहारः । तु शब्दो
 व्युत्क्रमं सूचयति । प्रसङ्गादक्रमप्राप्तमपि काकुविधानमुक्तम् । अनुपूर्वश इत्यादि ।
 यत्तु क्रमापन्नं तद्दशरूपं विवरूप्यमानं वक्ष्यामीति त्विदम् ॥१४८—१५०॥

इति काकुविरूपलक्षणोऽस्मिन् अध्याये मुनिदिव्यमपितेऽर्थम् ।
 प्रकटीकुरुते स्म चन्द्रमौलिर्भिनवगुप्तममाख्य एकदेशम् ।

इति धीमन्महामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचिताया नाट्यवेद-
 विवृतावभिनवमारत्त्या काकुविधानं नाम

सप्तदशोऽध्यायः ॥

१. KSS., NS. पाठ्यसंस्कृतसध्याः ।

२. KSS. तै सर्वे संयवर्तव्या स्त्रीणां पाठ्ये तु सत्कृते ।

३. KSS. स्वरपुतं ।

४. NS. यथा ।

नाट्यशास्त्रम्

अष्टादशोऽध्यायः

वसंविष्णाम्यह विप्रा । दशरूपविकल्पनम् ।

नाम्ना कर्मतश्चैव तथा चैव प्रयोगतः ॥१॥

अभिनवभारती

रूपं यदेतद्बहुधा चकास्ति तद्येन भावो भविता न यातु
तच्चक्षुरकस्मिन्मोक्षवरस्य वन्दे वपुस्तैवसमारशाम् ।

दशरूपोपकारिकाववाद्योन्नयमिति तत्स्वरूपं वक्ष्यमिति मङ्गलं कर्तव्यं
तद्वर्तयिष्यामीति किमनेनोच्यते, तदस्य प्रयोजनं प्रदर्शयते । किञ्च देवभाषाकृते,
“रसा भावा” (अ—६—१०) इत्यादि सूत्रसारसङ्ग्रहे दशरूपशब्दस्य भामापि न श्रुतं,
तत्कथमुक्तं दशरूपविधाने पाठ्यमिति तं प्रत्याह वर्तयिष्यामीति । कथ्यते प्रत्यक्षी-
क्रियते योज्यः तद्वाच्यत्वात्काव्यानि रूपाणि दशानां रूपाणां विभाषा वक्ष्यते
अस्मादिनि दशरूपविकल्पनं भूत्र तेनायं पाठो समाप्तः दशरूपमिति । तेन बहुव्रीहौ
दशरूप काव्यमिति भेदात्तरापाकरणं स्वादित्याशयं द्विगु, पात्रादिप्रशेषरश्च यो
व्याख्यातस्तत्प्रयोगमात्रमेव । तदयमर्थः—यत् सूत्रादाङ्गको वाचिकशब्दे प्रकृति-
प्रत्ययार्थविभागः कथ्यते तत्र वाग्भाषा एवायं विनित्यं वर्ण्यते, तेन तदेव सूत्रं
वर्णितम् । दिवरोपेन प्रपञ्चितं भवतीति ज्ञानिदिष्टं निरूप्यते किञ्चिदिति । नामत
शत्रुद्वेयेन, कर्मत इति लक्षणैः, क्रियते, तेन विजातीयत्वाद्वाचित्, कर्मलक्षणं, प्रकृत्य
उचितो योगः परस्परसम्बन्धो यथा प्रकरणनाटकलक्षणयोपात् नाटिकेतिवृत्तिविभा-
गस्तु लक्षणं एवानुप्रविष्टं इति । नाट्यो प्रयोगः । तथा चेति तेनैव प्रयोगप्रकारेणा-
न्योर्ग्रेष परस्परसम्बन्धवैचित्र्यकृतो भेदः उत्प्रेक्ष्य इत्यर्थः । प्रयोगस्य प्रयोगत इति
व्याख्याने प्रयोगत इति विफलमेव । उक्तव्याख्याने तु कोहलादिनक्षत्रतोदकधृक्करा
सकारिणश्च, फलं, नाटिकायां उदाहरणत्वादिति ॥१॥ तत्रोद्देशः तावदाह नाटक-
मित्यादि । सप्रकरणमिति सहस्रवन्देनाङ्गप्रवेशकसम्बन्धादिसाम्यं नाटकेन प्रकरण-
स्याह । नाम्नामर्थो लक्षण एव व्याख्यास्यते । सत्यपि च पुराणादाशुपदेश-
दायिनि कर्मफलसम्बन्धप्रदर्शके तत्रोच्चावचमनियतवदिकयाप्रापयिह तु किञ्चि-
त्यन्योन्यं किञ्चित् सूत्रं किञ्चिदूह्य किञ्चिदुपेक्ष्यमित्येव वैचित्र्यबोधः । “सम्बन्धादि-

नाटक सप्रकरणमञ्जु व्यायोग एव च ।
 क्षाप्य समवकारश्च धीयो प्रहसन द्विम ॥२॥
 ईहामृगश्च विज्ञेया द्योमे नाट्यलक्षणम् ।
 एतेषा लक्षणमह व्याख्यास्याम्यनुपूर्वसः ॥३॥

व्याख्येय इति "दशरूप सप्रयोजन" मिति—एतत्तु फलप्राप्त्यै, फलं तत्पूर्वमेवोक्तम् ।
 प्रत्यक्षभावनोदितरसावेराजनिर्गतनिर्वृत्तिसाररवादस्येतिहासादेविशेष इत्युक्तम् । दू-
 ष्यादिविषयान्स्त्वितिहासादावप्यस्येवेति न च पाठफलं दशरूपकमपि तु प्रयोगपर्यन्त
 मेतदित्युक्तप्राप्तम् । तत्र महामामान्यरूपं काव्यलक्षणेऽप्यादे कुनमित्यवान्तर-
 सामान्यलक्षणमुद्देशान्तरं वान्द्वयमिति दर्शयति । प्राक् च सामान्यलक्षणं ततो
 विशेषलक्षणानि उद्देशक्रमेणेति चानुपूर्व्याय ॥२—३॥

तत्र सामान्यलक्षणमाह सर्वेषामेव काव्यानां नाटका इति ।

तत्र कैचिदाहुः—वृत्तिप्रभवश्च दशरूपकस्य सामान्यलक्षणं, वृत्तीनां तदङ्गानां
 चाभिनयो न, काव्येष्वसम्भवात् । एतच्चाख्यत् । आस्ता काव्यायै । सर्वो हि ससारो
 वृत्तिवस्तुत्वेन व्याप्त इत्युक्तं प्रथम एवाध्यायेऽस्माभिः । यदि चाभिनयविषय एव
 वृत्तिव्यवहारस्तदा वृत्त्यध्याये बह्वृत्तीनां समुत्पाननिरूपणं "या या वृत्तिषु संश्रिता"
 (२०-१५) मित्यादि तत्सर्वममङ्गलं, भगवतो हि नाभिनेतृता, किन्तु स्वचेष्टावेश-
 मात्रम् । सर्वसाधे च प्रहृष्टनाट्यादिविषये वर्णयाने प्रथमदतीकार्यं पुनरुक्तार्थमेव ।
 यत्तु "स्वनामघर्ममरुतं" (२०-१५) इति "बहुधीतनुत्वाद्ये" इति (२०-४७)
 "वागङ्गमिनपवनीति (२०-३६) च भरतव्यवहारो गीताभिनयमभिमोदच नाता-
 भिनये इति तदप्यकिञ्चित्तरम् । तावद्वि वृत्तीनां लक्षणं "या वाक्प्रधाना" (अ-२०)
 इत्येतावदेव भारत्या लक्षणम् । अन्तर्ग प्रयोगप्रदर्शनमिति तत्रैव व्याख्यास्यामः ।
 वृत्त्यङ्गान्यपि सर्वकाव्येषु सन्त्येव ।

नन्वेव वृत्तिजत्वं यथैव दशरूपकलक्षणम्, उच्यते, प्रयोगत इत्येतदयं कनेन ।
 तदयमर्थः—यद्यपि सर्वेषामभिनयेनाभिनयेना च काव्यानां वृत्तय इष्टा मातर इव,
 साम्योऽपि वाच्यरूपत्वेन कविहृदये व्यवस्थितास्यः काव्यमुत्पद्यते । तथापि
 प्रयोगः प्रयुज्यमानत्वमभिनयोऽभिनयत्वमभिसम्भाव्य वृत्तिभ्यो विनिश्चिन्तयमानित्वकार्यं
 प्रत्यक्षभावनायोग्यवृत्तिवस्तुष्टयोभिधायकस्त्वं दशरूपकसामान्यलक्षणमित्यर्थः । दशरूप-
 नाटकादीनां रूपमिति व्युत्पत्तिरामा ।

अन्ये त्वानु- । एकैकस्य रूपस्य दश दश रूपानि संभवन्ति । तथा च
 वीर्यङ्गानां सर्वत्र संभवः । परमं वचनानुरूपमापणरूपमापणयोगदश्च किं प्रवीयो-

सर्वेषामेव ^१काव्यानां मातृका वृत्तयः स्मृताः ।
 आम्बो ^२विनिसृतं ह्येतद्गुरुप्रयोगतः ॥४॥
^३जातिभिः श्रुतिभिश्चैव स्वरा ग्रामत्वभागाः ।
 यथा तथा वृत्तिभेदं काव्यबन्धा भवन्ति हि ॥५॥

त्याकाशभाषिते । एवमन्यदपि । तेन दश रूपाणि यस्य तादृशरूप काव्यमित्यर्थः ।
 अत एव न सकलः प्रबन्धो नाटकम्, अपितु प्रबन्धस्य किञ्चिद्रूपं, तत्तत्क्षणदा-
 बाद्गुत्पात्तुं तद्व्यपदेशयोगः । अत एव न दशसंख्याविभागार्थो येन सद्गुकादीनां
 स्वायः स्यात् । तत्रापि हि दशरूपसंज्ञणयोगोऽस्त्येव । एतच्च स्वावसरेषु कतिनि-
 श्चयम् ॥४॥

ननु प्रयोगयोग्यचेष्टाप्रतिपादकत्वं चेत् सामान्यतक्षणं, तर्हि चेष्टातिरिक्तस्य
 कस्यचिदसंभाव्यत्वात्तास्त्येव विशेषतक्षणमेवामित्याशङ्क्यमनं विशेषतक्षणवकाशं
 दर्शयितुमाह जातिभिः श्रुतिभिश्चेत्यादि । इष्टान्तेन प्रकृतं घटयन् व्युत्पादनीयमपि
 व्युत्पादयतीति समानतन्त्रसिद्धमेव इष्टान्तमदीदृशत् । स्वरेषु ग्रहादिदशकविभाग-
 नियता जातिः । रक्तोऽरक्तो वा ध्वनिः । ध्वनिः, स्थानं तदन्तरालं च श्रुतिः,
 कर्माधिकरणकरणन्युत्पत्त्याध्यात् । स्थिता घटनाविति हि नाशत लक्ष्ये । तत्र
 पाद्वीप्रभृतयो जातयः सप्त, पञ्चमस्य चतस्रः श्रुतयो, धैवतस्य तिस्रः, इति
 पञ्चग्रामः । गान्धार्याद्या एकादश जातयः, पञ्चमस्त्रिश्रुतिः धैवतस्तु चतु-
 श्रुतिरिति मध्यमग्रामः ।

वस्तुनस्तु पद्मादिस्वरसमुदायो ग्रामः । नत्र स्वरा इति श्रुतिपक्षे बहुवचनं
 लक्ष्यविदं समर्थयन्ति—मध्यमग्रामे पञ्चमपरित्यक्ता श्रुति धैवत एवोपभुङ्क्त
 इत्यत्र प्रमाणाभावात् सर्व एव दित्रिश्रुतिता (श्रुत्युत्पत्त्यन) या ममधिनश्रुतयः
 क्रियन्ते, काव्यस्यन्तराभ्यां च चतुस्त्रिश्रुतयो न्यूनश्रुतय इति सर्वस्वराणां श्रुतिवृत्त-
 वैधिभ्यमस्तीति । एतच्च स्वावसरे वक्ष्याम इत्यास्ताम् । इह त्वनेन इष्टान्तेन
 तदुक्तं भवति—स्वरसमुदायरूपत्वाविरोधेऽपि स्वराणां पर्यायिनः प्राथम्यप्राधान्यात्प-
 स्वभूम्यस्त्वपूर्णत्वापूर्णत्वारोहत्वारोहत्वाभ्यस्तवमध्यत्वादिप्रविभागभेदः, यथान्य पद्म-
 ग्रामोऽथो मध्यमग्रामः, तथैव वृत्तीनां स्वरस्थानीयानां प्राथम्यप्राधान्यादिना दशकेन
 रूपकं रूपकान्तराद्भिद्यते । यथा चतुश्श्रुति पञ्चमस्त्रिश्रुतिश्च भवन् सामान्यत्वं
 करोति तथा सैव वृत्तिः श्रुतिस्थानीयैरङ्गैः क्वचित्पूर्णैः क्वचिन्न्यूनैस्त्येवमपि रूपविभाग-
 इत्येतज्जातिभिः श्रुतिभिरिति द्वयेन दधितम् ॥५॥

१. 'काव्यानां' मुद्रितः पाठः ।

२. KSS: विनिसृताः ।

३. NS एतेषां जातिभिः ।

ग्रामो पूर्णस्वरी द्वौ तु यथा वै षड्जमध्यमौ ।
 सर्ववृत्तिविनिष्पन्नौ काव्यवन्धौ तथा त्विमौ ॥६॥
 ज्ञेय प्रकरणं चैव तथा नाटकमेव च ।
 १सर्ववृत्तिविनिष्पन्नं २नानाबन्धसमाश्रयम् ॥७॥
 ३वीथी समवकारश्च ४तयेहामृग एव च ।
 उत्पृष्टिकाञ्चो व्यायोगो ५भाणं प्रहसनं च ॥८॥

अथ वृत्तिविभागं लक्षणपत्रोद्भिद्यते ग्रामो पूर्णस्वराविति । जात्याश्रय-
 योजातिद्वारेण पादबोद्धविकाशयोमे न्यूनस्वरताप्यस्तीति षड्जग्रामरागौ मध्यमग्राम-
 रागद्वयेह ग्रामशब्देन व्यपदिष्ट इति केचित् । तद्वत्तु । इह हि ग्रामशब्देन जातिसमु-
 दायोऽभिधीयते । तत्र यद्यप्यशकं न्यूनस्वरतापि भवति, तथापि समुदायस्य पूर्णतायाः
 का हानि । तस्मादयमर्थः—यथा विविधमग्निदेशतालम्बनसुन्दरमसपूर्णस्वर-
 समुदायरूपात् ग्रामद्वयाद्विग्रामरूपतया जात्यश्रयानां पूर्णापूर्णादिस्वरभेदभाजा
 प्रसवः, एव नाटकप्रकरणस्याऽऽ पूर्णवृत्तिवृत्त्यङ्गाभ्यां वृत्तिन्यूनानां च रूपकभेदानां
 परिकल्पनम् ॥७॥ तत्र वृत्तिन्यूनानि रूपकाण्याह वीथीत्यादि । वीथाणि रूपाणीति
 मन्त्राण्ये प्रतिपदं नामग्रहणं ज्ञापयति । एतदनुकूलान्यपि रूपकाणि सभवंति,
 अन एव रूपकविशेषमणनमाभ्यो विनिस्तुतिमिति लक्षणस्थोदाहरणमात्रम् । तेन
 वृत्तीनां विनियोगविकल्पममुच्यते । वृत्त्यङ्गानां च बहवो रूपकभेदा भवन्ति ।
 तेषां परं कोहलादिभिर्नाममात्रं प्रणीतम् । लक्षणेन त्विह समूहीता एव ते ।
 तत्र नाटकप्रकरणे एव सर्ववृत्तिपूर्णं इति निषेधः, न तु विपर्ययः । मुद्राराक्षस-
 कैलिकीहीनस्य वृत्तारावणस्य च नाटकस्य दर्शनात्, वैनीसहारे च सारवत्पार-
 भट्टीमात्रं दृश्यत इति केचित् ।

अन्ये तु तत्राप्यवश्यं वृत्त्यन्तरानुपवेशोऽस्ति । यदि परिमितवृत्तिव्यापक-
 त्वात् लक्ष्यते, अपूर्णवृत्तित्वेऽपि विरूपकत्वं स्यात् । सकलाङ्गप्रक्रियापरिपूर्ण-
 त्वादेव नाटकात्प्रकरणं च प्रधानम् । तथा हि कश्चिद्दिनेभः प्रतिदिनमुत्सृज्यमानो
 ह्ये इति सप्रसिद्धेतिवृत्ते नाटके विनियः । कश्चित् किमेतदपूर्वमिति प्रसिद्धे
 वस्तुनि रूपकान्तरमेव तु तदाभासं तत्सर्वविनियोगेऽभिनववस्तुवृत्तकोतुकपरतन्त्र
 इति समुत्पाद्यवस्तुना प्रकरणेन विनीयते । विनयश्चास्य धर्मार्थकामेषु सर्ववृत्त्या-
 र्थव्यपदेशेऽपि च तदाभवति, यदि सकलं तदुपयोगिव्यापाराश्रयणं सर्वव्यापारा-
 सिद्धं पूर्णवृत्तिवृत्तिमिति । द्विवृत्तित्रिवृत्त्यादिकं न नाटकं भवति । रूपान्तरमेकं
 तु तदाभासं, तत्कैलिकीविहीनत्वेऽपि यथा शृङ्गारयोगस्तथा समवकारे तपः
 तल्लक्षणं वर्णयिष्यामः ॥८॥

१. NS पूर्णवृत्तिविनिष्पन्नं ।

२. KSS. नाट्यावस्थान्तराश्रयम् । “नानावस्थान्तराश्रयम्” इति मुद्रितपाठः ।

३. KSS. NS भाणः ।

४. KSS. वीथीचेहामृगस्तथा ।

५. NS., वीथी...KSS भाणः प्रहसनं तथा ।

कश्चिकीवृत्तिहीनानि स्थाप्येतांनि कारयेत् ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि काव्यबन्धविकल्पनम् ॥१॥

तनु पूर्णवृत्तिकत्वाविशेषे नाटकप्रकरणयो को भेद, कश्चिकीहीनत्वे चाविशिष्टे वीध्यादेः मिय को विशेष इत्याद्यङ्का वारयन् कम् (श्लो १) सन्धाक्षिप्तविशेष-संश्लेषार्थं दर्शयति अत ऊर्ध्वमित्यादिना काव्यस्य बन्धन परस्परप्राधान्यबन्धनेनैव एक वाक्यताकरणसंबन्ध स विकल्प्यते येन तद्विशेषमक्षण वक्ष्यामीति ॥१॥

नाटक प्रकरणादपि प्रधान प्रसिद्धषु वृत्तीनि हि कल्पना वस्तुमभावना, अनु-भवमूलत्वात् तस्या, उत्प्रेक्षा अपि हि प्रमाणागतेष्वेव वस्तुषु स्वातन्त्र्येण योजनामात्रेण व्याप्तिमन्ते, पशुदन्तो हस्ती खे धावतीति तेनेतिहासादिप्रमाणवस्तुसिद्धप्रदर्शक नाटक तावत्प्रक्षयितुमाह प्रख्यातवस्तुविषयमित्वादि । प्रत्याते भारताक्षी यद्वस्तु तद्विषयोऽस्य, तत्रापि किञ्चिदप्रसिद्ध भवति, तन्निराकरणाय प्रत्यातोदात्तेति धीराङ्कः । एतत् प्रख्यात वस्तु विषयोऽस्येति इयता गतायमित्युपाध्याया इत्यमाह । इह विविधया प्रसिद्धया प्रसिद्धत्व भवति, अमुक एवकारो अमुक देश इति । तत्र प्रवर्णेण ख्यात वस्तु तथा विषयी भालवपाञ्चालादिदेशो यस्मिन् चक्रवर्तिनोऽपि हि वत्सराजस्य कौशाम्बीव्यतिरिक्ते विषये कार्यान्तरोपक्षेपेण विना यन्निरन्तर निवर्णन तद्वैस्याय भवति, तत्र प्रसिद्धिखण्डनेन प्रतीतिविधातात्, का यथा रसचर्चणाया । एव तावद् द्वे प्रसिद्धौ उक्ते, प्रख्यातोदात्तेत्यनेन तृतीया प्रसिद्धिरुक्ता । उदात्त इति धीररसयोर्म्य उक्त । तेन धीरसलितधीरप्रधान्तधीरोदतधीरोदात्ता चत्वारोऽपि गृह्यन्ते । राजदिवश्येत्यनेन प्रख्यातमपि यद्वस्तु श्रुतितुल्याना राजा वशेन माधु-नोचित, तथा प्रख्यातत्वेऽपि देवचरितं वरप्रभावादिवहुलतयोपायोपदेशामायोग्य-मिति नैतदुभय निवन्धनीयमिति फलत प्रतिषेधो दर्शितः । राजान श्रुपय इवेत्युपमितसमासः । तद्वशे साधु चरित यस्मिन्निति बहुव्रीहि । न च सर्वथा देवचरित तथाऽवर्णनीयम् । किन्तु दिव्यानामाश्रयत्वेन प्रकरोपताकानामवर्गाद-रूपेण, उपेतमुपगमोऽङ्गीकरण यत्र । तथा हि नागानन्दे भगवत्या पूर्णकरणा-निर्भरायाः साक्षात्करणे व्युत्पत्तिर्जायते । निरन्तरभक्तिमाश्रितानमेतन्नाम देवता प्रसीदन्ति, तस्माद्देवताराधनपुरस्सरमुपायानुष्ठान कार्यमिति । यदि तु मुख्यत्वे-नैव देवचरित वर्ण्यते तत्तावद्विप्रसम्भकरणाङ्गु तमयानकरसोचित चेन्निरव्यते तन्मानुषचरितमेव सपद्यते, प्रत्युत देवानामभिप्रायान प्रसिद्धिविधातवम् । तत्र चोक्तो दोषः, विप्रसमाश्रभावे तु का तत्र विचित्रता रञ्जनाया एतत्प्रमाण-त्वात् । अत एव हृदयसवादोऽपि देवचरिते इलंभः, न च तेषां दुष्यमिति ।

प्रस्थातवस्तुविषय^१ प्रस्थातोदात्तनायक चैव ।

राजपिबन्धचरित^२ तथैव दिव्यायपोयेतम् ॥१०॥

नानाविभूतिभिर्भूतमृद्धिविलासादिभिर्गुणैश्चैव ।

अङ्गप्रवेशकाढ्य भवति हि तन्नाटक नाम ॥११॥

यत्प्रतीकारोपाये व्युत्पादनं स्यात् । नायिका तु दिव्याप्पविरोधिनी पयोर्वंशो
नायकचरितेनैव तद्वृत्तस्याखेपात् ॥१०॥

विमादो तु दिव्याना नायकत्वेऽभिप्रायमावेदयिष्याम इति प्रमिद्धिपद-
युक्तमपि वस्तु न निष्फल व्युत्पत्तये भवतीत्यत आह नानाविभूतिभिर्भूतं धर्मार्थ-
काममोक्षविभवैः फलभूतैर्विचित्रैरूपैर्युक्तम् । तत्राप्यर्थकागौ सर्वजनाभिलषणीया-
विति तद्वाहृत्ये दर्शनीयमिति वक्ष्यति ऋद्धिविलासादिभिरिति ऋद्धिरर्थस्य
राज्यादि समृद्धिः विलासेन कामो लक्ष्यते, आदिशब्दः प्रधानवाची, तत्प्रधानाभिः
फलमपत्तिभिः युक्तमित्यर्थः । तेन राज्ञा सर्वं राज्यं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा यानप्रस्य
गृहीनष्यमित्येवंप्रायः फलं नोपनिबन्धनीयम् । तत्प्रत्यक्षमपि दृष्टमुन्वार्थी हि लोको
बाह्येभ्यो न तथास्य प्रतीतिर्विरती भवेत् । गुणैस्त्विप्रधानभूतानि चेष्टितानि हेयानि
प्रतिनापकपानि अपायप्रमानानि तैर्वृत्तम् । तेषां पूर्वपक्षस्थानीयानां प्रतिक्षेपेण
सिद्धान्तनरूपस्य नायकचरितस्य निर्वाहाज्जनपदकोशादिमपत्ति समृद्धिः कौमुदी-
महोद्गदादयो विलासा सन्धिविग्रहादयो गुणा इति व्याख्यानं चाणक्यराष्ट्र-
परिचयवेदनमात्रफलं, वस्तुसाधनेन राजपिबन्धचरितनिरास्येन च सर्वम्यार्थराशेः
संग्रहात् । अवान्तरक्षमुपमाप्नो विद्यान्तये ये विच्छेदा अङ्का, ये च निमित्तवनान्
अप्रत्यक्षरूपानां चेष्टितानामापेक्षया प्रवेशका तैराहूय नाटकं नाम रूपकम् ॥११॥

तस्मात्तस्य तन्नामेत्याह नृपतीनां यच्चरितमिति यच्चस्मान् नृपतीनां सवन्धि
व्युत्पाद्यानां नामम्यान् नृपतीनामेव नाटकन्नाम उपेष्टितं प्रह्लोभावदायकं भवति,
तथा हृदयानुप्रवेशरञ्जनोन्मासना हृदयं शरीरं चोपायव्युत्पत्तिपरिषट्ठितया चेष्टया
नर्तयति । नट नृतो नृत्ते इत्युभयया हि स्मरन्ति । तदिति तस्माद्धेतोः नामास्य
नाटकमिति ।

ननु पुराणाद्युपनिबद्धोऽपि तदर्थे कस्मान्नटानेवेह भावयतीत्याह भावेति ।
चट्टप्रकाराः । अत्र संग्राहयन्ति संपादयन्ति यानि चेष्टितानि नटव्यापारात्मानोऽभिनेयानि

१. NS. विषये ।

२. KSS. तथा च ।

३. NS. मयुतं...

नृपतीना यच्चरित नानारसभावचेष्टित^१ बहुधा ।

सुखदुःखोत्पत्तिकृत^२ भवति हि तन्नाटक नाम ॥१२॥

तैरेतत्प्रह्लाभावादायक हृद्यतमरसास्वादसूचीद्वारप्रवेष्टित तत्कर्तव्यमून हृदयारोहणरङ्ग-
शौर्यादिधर्मरत्नप्रयनकारि भवतीति ह्युक्तमसकृत् ।

ननु नृपतिचरित एव किमित्ययमास्वादो न देवचरित इत्याह बहुधेति ।
बहुप्रकारा उपायवैचित्र्याद्या सुखदुःखोत्पत्तयस्नामा कृत सपादन यत्र, देवचरिते
तु तन्नास्तीत्युक्तम् । अत एव प्रतीतिविद्यातस्य वैरस्यदायिन सभयो यत्र यत्र
तन्नाटके नोपनिबद्धम्यम् । तेन वर्तमानराजचरित चावर्णनीयमेव, तत्र विपरीत-
प्रसिद्धिबाधया अध्यारोपस्यार्थकञ्चित्करत्वात्, योगानन्दरावणादिविषयचरिताध्या-
रोपवत् । एतदर्थमेव प्रख्यातग्रहण प्रकर्षंछोतक पुन पुनरुपात्तम् । अत एव वक्ष्य-
मास्त्र न नाटक, नियोगेन हि तत्र पुमान् प्रवर्तते, न फलोत्पत्त्या । फलप्राधान्य-
पक्षेऽपि तत्र सन्देह । एव पुराणादावपि । इह तु बावोदयासहिष्णुप्रत्यक्षायमाणा
चिरविलम्बितप्रतीतिमिद्धा सुखदुःखोत्पत्तिरिति । अनेन वाक्येनैतदुक्त भवति—
यद्यपि सर्वरूपकानामर्थो हृदये प्रविष्टो विनेयाश्च विनीतान् करोति । तत एव नाटक-
शब्दः सामान्यवचन इति “कार्योत्पन्नानि नाटके” इत्यादिषु स्वानेषु दर्शित ।
तथापि ह्यवद्यव्युत्पाद्या राजानो यद्यभ्युत्पत्तिद्वारेण दिश्व व्युत्पन्न, तेन तदीय
हृदयसवादयोग्यनृपतिचरितप्रदर्शनेन प्रधानतया प्रधानेभ्यो व्युत्पाद्यते, अमात्वादय-
तदङ्गत्वेनैव प्रयोगस्य च यथोचित समुद्गकस्थगनवद्व्युत्पादरव्युत्पाद्यभावात्तेन
प्रधानपुरपार्थ प्रधानविनेयानामन्यप्रान्येषा वेदयतोऽत्रानि व्युत्पत्तिं ददाति तत
एव नाटकमुच्यते ।

श्री शङ्ख कस्तु व्याचष्टे विजिगीषुररिर्धर्ममोदामीनी मित्र मित्रमिप्रमिति ।
एषा चरितमिति बहुवचनेन सम्यक्ते । अन्ये त्वाह—पूर्वं राजपिवशप्रभवा नामका
उक्ता अत्रया त्वार्यया चन्द्रगुप्तविन्दुसारादयोऽपि सगृह्यन्त इति । व्याख्यात-
मर्थद्वयमेतत्पूर्वपार्थमेव सङ्गृहीतमिति प्रथमव्याख्यात एव युक्तोऽर्थः ।

यत्तु कैश्चिदभिधीयते—

देवा धीरोद्धता ज्ञेया स्युर्ध्वरिललिता नृपा ।

सेनापतिरमात्यश्च धीरोदात्तो प्रवीरितो ।

धीरप्रशान्ता विज्ञेयाः ब्राह्मणा बभ्रुजस्तथा ॥

१ KSS चेष्टितं NS सम्भृत ।

२. KSS. तज्ज्ञेय नाटक नाम ।

१ अस्यावस्योपेतं कार्यं प्रसमीक्ष्य विन्दुविस्तारात् ।

२ कर्तव्योऽङ्गु सोऽपि तु गुणान्वितं नाट्यतत्त्वज्ञः ॥१३॥

इति वचने पर्याप्तोच्यमाने देवादीनां भाटवनायकत्वानुपपत्तेः, धीरललित एक एव नायक इति । तद्वत्, न हि जनकप्रभृतीनां रामादीनामपि वा धीरललितत्वम्, यदाह—“धीरोदात्त जयति चरितं रामनाम्नश्च विष्णोः” इति ।

यस्य पटितं तत्र धीरललितत्वं राज्ञ एव वर्णनीयं नान्यस्य, सेनापत्यमात्य-
धोर्जीरोदात्तत्वमेव, देवानां धीरोद्धतत्वमेव, द्विजार्जुनां धीरप्रभान्तत्वमेवेति, एव-
परं द्रष्टव्यं—अत्र एव प्रस्थाप्योदात्तत्वमत्र चत्वारोऽपि नायकाः स्वीकृता इति
व्याख्येयम् ।

एवं निर्वचनमनयायंयां दर्शितं, प्रस्थानवस्तुप्रभृतिरर्थोऽप्यत्र सुप्रमिदः अङ्गु-
प्रवेशकौ त्वप्रमिदौ द्रष्टव्यस्वरूपं तावद्विनायकं कथयति अस्यावस्योपेतमिति । अस्य
नाटकस्य यत्कार्यं विन्दुवृत्तया विस्तारणया विनयीकरणरूपया अननुसन्धानजनन-
बलादेवावस्थानुरूपमाधिकारिकमिति वृत्तं सम्पाद्यम्, तदवस्थया प्रारम्भादिकयोपेतं
परिपूर्णं प्रवर्णनं सद्यश्च प्रेक्ष्य अङ्गु कर्तव्यं । एतदुक्तम्—निवृत्तस्य विन्दुमूत्रमूनस्य
प्रारम्भाद्यवस्थापञ्चवकारिणो यदा प्रारम्भावस्थापूर्णत्वमेति तदा अङ्गुछेदो विन्दुद्वारा-
नुमन्यमानद्वितीयाङ्गुमिधेयरूपो विधेयः । एवं प्रयत्नाद्यवस्थाचतुष्टयेऽपि बाध्य-
मिति पञ्च तावदङ्गा इति मुख्यं कल्पः ।

नन्वेव नूनत्वे आधिक्ये वाङ्मनां त्रयं निर्वन्ध इत्याह नाट्यतत्त्वज्ञैरनर्थकं
दिशा सोऽङ्गुः, अपिवाष्ट्यादमया कर्तव्यः । तुविधेयं शोत्रवति । यदा प्रारम्भाव-
धिप्रधानं भवतीति तदा तस्या एवोपक्रमोपमहारावस्थाद्वयापेक्षया तावदङ्गु, अन्या-
न्तमेकैकाङ्गुवेति नावद् सर्वासांमवस्थाद्वयमोगेन मपादनमिति पदङ्गाद् प्रभृति
सप्तष्टप्राप्तौ दशाङ्गुत्वम् । वाञ्छितवस्थां प्रयानीकृत्य यदा अवस्थान्तरेण
मिथ्याकृत्यं कथ्यति तदा नाटिकायां न्यूनाङ्गुत्वमिति । एतत्तुभाधेन तत्त्वज्ञराधेन
च दर्शितम् । तत्रावस्थाः “प्रारम्भश्च प्रयत्नः” इत्यादिना वदयन्ते (अ—१६)
“प्रयोजनानां विच्छेदे यदाविच्छेदकारण” मिति विन्दुः वदयते, “यदाधिकारिक-
सम्य” मिति (अ—१६) कार्यम् ॥१३॥

यद्यपि कम्मादङ्गु इत्याह यङ्गु इति रुद्रियद इति । भावेः स्मरश्च गूढछन्द-
स्याप्तोऽर्जोऽङ्गुत्वेन गारुडिहनेनोच्यते इति भट्टलोत्तमदासाः । गूढ इति पाठ
व्याचक्षते । अन्ये रोहयत्यर्थमिति पठन्ति, व्याचक्षते च रुद्रो रोहं तेनोत्सृज्य

१. KSS., varities. NS. यङ्गुकावस्योपेतं ।

२. NS. कर्तव्योऽङ्गुवस्तुज्ञः स तु सम्यङ् नाटके विधिवत् ।

अङ्गु इति रुद्धिबन्धो भवति रसैश्च रोहयत्यर्थान् ।

नानाविधानयुक्तो

यस्मात्तस्माद्भवेदङ्गु ॥१४॥

उच्यते यो नाटकात् शृङ्गारादिरसंविभावव्यभिचारिणोऽर्थान् तथा भावंविभा-
दायं यथास्व भावादीनर्थान् हृदयमारोपयति अर्थात् वहति, नानाप्रकारैश्च
दृश्यमाणैः 'श्रे नायका निगदिना' इत्यादिभि विधानंरूपेण तस्मादुत्तङ्गवदा-
रोहणं नवगणदङ्गु इत्युच्यते । एतत्पुष्कसमिव अजावि ना रुद्रैरपार्थैर्बल्यदत्तं-
नात् । तस्मादयमनार्यं—अङ्गु इत्ययं सदापि क्व घञ् ; अन्त्यतो ध्यवच्छेदक
लक्षणम् । एतदपि च नाट्यरूपकस्य नानात्वमन्त्यतो भेद विद्यते अनभिनेयात्,
अभिनेये हि य एकदेशे स रमभावेत्पलक्षिनानप्यर्थान् रोहयति हृदयमवाद-
साधारणताकरणेन प्रत्यक्षीभावनया रमाप्यायोक्त्याभिरोहणं वीजस्येवाङ्गु रताकरतया
रताकारोदप्ररोहो भवति । स चानभिनेयरूपकार्णरेव सपाद्यत इत्यनभिने-
यात् भेदमादधानोऽभिनेयस्य क्वकस्य लक्षणं भवत्येव । एवमङ्गुदृश्यस्यान्वर्षो
व्याख्यातः ॥१४॥

स्वरूपम् वक्तव्यं तद्वर्णयन्ति—यत्रार्थस्य समाप्तिरिति । प्रारम्भाद्यवस्था-
नसंगोऽर्थो यत्र समाप्यते सोऽङ्गुः । अङ्गुसमाप्तायामपि वा अवस्थामा यदा
बीजस्य सहरणं यथास्व सङ्घिभेदेनोचितं भवति तदाप्यङ्गुच्छेदः । तत्रोत्पत्ति-
दृष्टादनमुद्गूढो गर्भनिर्गमं फलतमानयनमिति भुक्तादिषु यथाक्रमं बीजस्य दद्या-
विशेषा महारसाध्वनाच्चा । अङ्गुविच्छेदे चार्थाविच्छेदो माभूदित्यवतनं सवन्धो
विन्दुयं तद्वदङ्गु कर्तव्यं । यथा नापसवत्तरात्रे वृत्तीमाङ्गुमभाष्यी—

आदौ मानपरिग्रहेण गुरुणा दूरं सपारोपिता
पश्चात्तापभरेण तलवकृता नीता पर साधवम् ।

उत्पन्नान्तरवर्तिनीमनुगमात्सपिण्डिताङ्गीमिमा
सर्वाङ्गप्रघर्षाप्रयामिव तरुच्छाम्या समातम्बते ।

इति राज्ञ उक्तया पद्यावस्था परिषयाभ्युपगममनुगन्धतया प्राप्तिमवशाध्य
वृत्तीनावस्थाप्रदर्शनि भावितं चतुर्थोऽङ्गु विन्दुर्बोधितः ।

एवमङ्गुस्वरूपमनेन निरूपितमिति चिरन्तना । गच्छन्तस्तुनदका "अस्या-
वस्योपेतं कार्यं प्रसमीक्ष्ये" त्येतेन हि क्षियन्तोक्तं यदनेन चक्षार्थनाभिधीयते ।
तस्मादिदमत्रार्थतत्त्व—अङ्गुस्वरूपं तावदस्यावस्थोपेतमित्यनेनैवोक्तं नामनिर्वचनं
च "अङ्गु इति रुद्धिबन्ध" इत्यनेन दर्शितम् । अनया त्वार्थेवा अङ्गुस्य त्रैविध्य-
मुच्यते तथा लोक्तं बोद्धेयम्—

त्रिधाङ्गुऽङ्गुकारेण वृद्ध्याङ्गमुच्यते वा ।
अर्थोपक्षेपेण चूडा बद्धव्यं मूतवन्दिभिः ।

[अङ्कुसमाप्तिः कार्या काव्यच्छेदेन बीजसंहारः ।

वस्तुव्यापी बिन्दु काव्यसमुत्पयोऽत्र नित्यं स्यात्] ॥१५॥

यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र च बीजस्य भवति संहारः ।

किञ्चिदवलम्बित्वं सोऽङ्कु इति सदावगन्तव्य ॥१६॥

अङ्कुस्याङ्कान्तरे योगस्त्ववतारः प्रकीर्तितः ।

विदिनष्टमुखमङ्कुस्य स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।

यदुपक्षिप्यते पूर्वं तदङ्कुमुलमिष्यते ॥

यत्रार्थस्य वस्यचित् सम्पन्नवत् एवानभिसम्भानपूर्विकाप्ति प्राप्तिरिति
ब्रूया दक्षिता । तथा रत्नावल्या वंतासिकपाठाद् 'इधामुदनयनस्य' इत्यन्तः
उपयोगी सम्पन्नार्थं प्राप्तं तत्प्रत्यभिज्ञामूलत्वात् सागरिकानुरामस्य, तथा चाह 'अङ्कु
मो रामा उदयणी (अयं स राजा उदयन) (१-२३) इत्यादि । तदर्थमेव च वमन्त
श्रीहादिमर्बनुपक्षिप्तम् । तदेव च राजानुरामस्य शय्याफलकादिकृतस्य मूलमिति
चूलिकेत्युक्तम् । तेन प्रथमः चूलिकाङ्कुः । यत्र त्वङ्गे सर्वेषामङ्कानां योऽर्थो बीजलक्षण-
स्तस्य संहारः समितितत्वेन प्राप्तमन्वति सोऽवताराङ्कुः, यथा रत्नावल्या द्वितीयोऽङ्कुः ।
तत्र हि 'ईरिसरस वण्णजाजणत्स ईरित एव वरे अहिलासेण होदव्वम्' ।
(इदंशस्य कण्ठजाजनत्वेऽप्य एव वरे अहिलासेण भवितव्यम् ।) इत्यादि प्रकृत-
मेव सर्वं वर्णयति । यत्र त्वनुसम्भानमात्रप्राप्तत्वेन तदुपयोगितया वृत्तान्तमुच्यते
तदुपक्षिप्तमङ्कुमुखम् । स एवेह किञ्चिदवलम्बित्वमिदुनिरित्यनेन तृतीयो भेद उक्तः ।
यथा रत्नावल्या तृतीयोऽङ्कुः ऐन्द्रजालवृत्तान्तनिरूपणं चूलिका तस्याश्च भेदः, चूलिका-
ङ्कुस्यापि तदभिसम्भानाभावात् । इह त्वभिसम्भानं यौगन्धरायणादीनामस्त्येव ।
तेनायं सर्वपि — अङ्के यद्वर्णनीयं वस्तु तत्तावत् द्विधा, प्रथमं तदुपयोगि च, तदुप-
योग्यमपि किञ्चिद्द्वयवशादुपयोग्यमिति किञ्चिदभिसम्भित्वलादिति त्रिविधोऽङ्कार्यः ।
न वदाच्चिदेकस्मिन्नङ्के मिश्रभावेनापि निबध्यत इति चूलिकाङ्कुमुपयोरङ्कुभेदयोः
प्रधानार्थस्पर्शो नैवास्तीति ॥१५—१६॥

तथा प्रवेशद्वारेण मुख्यचरितमपि शङ्का वारयितुमाह ये नायका इति ।
धीरोदात्तादयो विजिगीषुतन्मित्रप्रभृतयो वा ये नायकाः प्रतिनायकाश्च तेषां चरितं,
तदुपापानुष्ठानं तथा सभोगं प्रत्यक्षं सन्निहितं साक्षाद् दृश्यमानो, न तु
मूच्यमानो, यत्र साहचर्यं । नयति प्राप्नोतीतिवृत्तं फलं वेति नायकचरितप्रत्यक्षतया
व्युत्पत्तिः प्रेक्षणानां सभोगाप्रत्यक्षत्वे च तदुपगतवैलक्ष्येणैव संदर्शनात् वैरस्यं सामाजि-
कस्य स्यात् । विषयेन महता वष्टेनेति तत्र एवोक्तं न निस्मृतं स्यादिति ।
नानाप्रकारावस्थो प्रतिनायकगती चरितसभोगावनुपादेयावविषये चेति हेदावस्थे

ये नायका निगदितास्तेषां प्रत्यक्षवरितसम्भोगः^१ ।

^२नानावस्थोपेतं कार्यस्त्वद्भोविप्रकृष्टस्तु ॥१७॥

नायकदेवीपुङ्गवपुरोहितामात्यसार्यंवाहानाम् ।

^३नेकरसान्तरविहितो ह्यद्भु इति स वेदितव्यस्तु ॥१८॥

[पञ्चासरा दशपरा ह्यद्भुः स्युर्नाटिके प्रकरणे च ।

निष्क्रमः सर्वेषां यस्मिन् ह्यद्भु स विज्ञेयः] ॥१९॥

क्रोधप्रसादशोका ज्ञापोत्सर्गोऽयं^४ विप्रबोधाहो ।

^५अद्भुतसमवयवदानमद्भु प्रत्यक्षजानि स्युः ॥२०॥

नायकगती तु तद्वपरीत्यापुपादेयावस्थाविति तुल्यश्रुत्यर्थः । अविप्रष्ट इत्यदीर्घः ।
वीर्यो हि प्रयोनृप्रेक्षकाणां खेदाय स्यात् ॥१७॥

एव प्रधानवर्णनीयस्य वृत्तमुक्त्वा तदुपयोगि वृत्तस्य दिग्ग दसंयितुमाह—नायक-
देवीत्यादि । नायका मुख्या. नायिका. देव्यो महादेवीभोगिनीप्रभृतयः । पुङ्गवो
मातृपितृभ्रात्राचार्यादि । सार्यंवाहोऽत्र सेनापतिः । इतिवृत्तवशादङ्गिणेव वा, एषा
सबन्धी अद्भु एतदर्थाभिधायक इति यावत् । जन एव नैकेन विचित्रेण रसविशेषेण
युक्तस्तथा हि देवीयोगे धृञ्कारः, नायके वीर इत्येवमन्यदुत्प्रेक्ष्यम् । नाटकानां देव्यादय
इत्यन्ये । अद्भु इति । अनेकरसाङ्गितत्वादपि अद्भु इति नामेत्यर्थः ॥१८—१९॥

न केवलं चरितसंभोगावेव प्रत्यक्षी किन्त्वन्यदपि यत्र रञ्जनातिशयोऽस्तीति
दर्शयन्नाह क्रोधप्रसादशोका इति । शानोत्सर्गं ज्ञापकृतस्यानर्थस्य नाशः, रपोक्त-
स्यानर्थकाभावस्य छद्वाभयत्रासकृती विद्रव इति गर्भसन्धी वक्ष्यते । उद्वाहो
विवाहः । अद्भुतस्य संभवोऽभ्युपगमः । उपक्रमो दर्शनं न निर्वाह इत्येतन्नवान्य-
स्यापि रञ्जकवर्गस्योपलक्षणम् । अक्षय ज्ञानं प्रति गतानीति प्रत्यक्षजानि ।
प्रत्यक्षरागदेन तदेकदेश उच्यते तत्र जानानीत्यनेन्द्रियवर्गस्य प्रत्यक्षता तावद्भुवनि,
कदाचित्त्वप्रत्यक्षमपि ॥२०॥

अपाङ्गुत्स्य प्रयोगकालपरिमाणमियदिति दर्शयति एकरिक्तसम्प्रवृत्तमिति ।
तादृशमवान्तरेणार्थेन प्रयोजनेन युक्तं बीजमुपायानुष्ठानं वर्णनीयतायां अधिहृत्याद्भु

१. KSS., NS. भोगेयः ।

२. KSS., NS. नानावस्थान्तरितः ।

३. नेकरसाम्बर इति मुद्रितपाठः ।

४. KSS., NS. प्रसादः ।

५. NS. अयः... ।

६. KSS., NS. अद्भुतसमवयव ।

एकदिवसप्रवृत्तं कार्यंस्त्वकोऽर्ज्योजमधिकृत्य^१ ।

आवश्यककार्याणामविरोधेन - प्रयोगेषु ॥२१॥

एकाङ्केन कदाचिद्द्वहनि कार्याणि योजयेद्विमान् ।

आवश्यकविरोधेन तत्र काव्यानि कार्याणि ॥२२॥

रङ्गं तु ये प्रविष्टा सर्वेषां भवति तत्र निष्काम ।

वीजार्थगुक्तिगुणतः^२ कृत्वा काव्यं यथार्थरसम् ॥२३॥

[न गृह्णोह कार्याणि त्वेकाङ्के विनियोजयेत् ।

आवश्यकानां कार्याणां विरोधो हि स्या भवेत्] ॥२४॥

ज्ञात्वा^३ दिवसावस्थां क्षणयाममूहूर्तलक्षणोपेताम्^४ ।

विभजेत्सर्वभेदोपपृथक्पृथक्काव्यमङ्केषु ॥२५॥

कृतव्यो यस्य प्रकृष्टं च यद्वर्तनं प्रयोगरूपं तदैकदिवसेनैव मूहूर्तपर्यन्तदशकेनैव, यत्तस्मान्तं कालमावश्यकानि भोजनादीनि अक्षयनिरोधनानि । तत् परन्तु प्रयोगकालश्चेत् तत्प्रेक्ष्यप्रयोगतृणा तदाप्यावश्यकस्य सन्ध्यावन्दनभोजनादेरविरोधे-
नेत्येवं कायनिकत्वमेकत्राह्ये निषिद्धम् । क्वचित्त्वभ्युपगतमपि । अन्ये तु सर्वमि-
थार्था निषेधरपत्वेनाह अन्ये त्वेकाङ्केनेति तृतीया मन्वमाणाः सर्वेयमार्था
विधिपरेत्याहुः ॥२१—२२॥

यान्यवश्यभावेन कार्याणि भोजनादीनि तानि किं प्रत्यक्षेणैव दर्शनीयानीति
७. शङ्कते त प्रत्याह रङ्गन्त्विति । तत्रेत्यावश्यके कर्तव्ये न चाममाप्तावुपशिष्टावान्त-
रकार्यं पात्रनिष्क्रमणमिति दर्शयति । बीजार्थेति उपक्षेपात्मनो बीजस्य यत्प्रयोजन
तेन या युक्तिः. संवन्धस्तत्र युक्तमुपायभूतं कार्यं प्रयोजनानुसारि विशिष्टरससम्बोधोपेत
विधाय तत्परिसमाप्ती यवनिक्त्या तिरोधानरूपं निष्क्रमणं दर्शनीयम् । बीजार्थ-
गुक्तिरस्तस्युद्घाटनोद्भेदगर्भेनिर्भेदकलसमानयनात्मेत्यन्ये ॥२३॥

एवमिति वृत्तनिर्णयमङ्के प्रदर्श्य तद्विवृतकालनिर्णयं दर्शयति, क्षणयाम-
मूहूर्तानां यानि लक्षणानि कर्तव्यान्वस्मिन् क्षणे सन्ध्यानुष्ठेयेत्यादीनि तैस्तेषां
दिवसस्थावस्था ज्ञात्वा सर्वे कार्ये प्रत्येकं सर्वार्थना परिपूर्णरूपमन एवाक्षेपं विभजेत्
विभागेन दर्शयेत् । नाहिकपरिष्टथा दिनं रात्रिं विभज्य छायाप्रभागेन वेति तेन
एकदिवससपादितप्रयोगि चेष्टितमङ्के वञ्चोयादिति तात्पर्यम् ॥२५॥

१. NS. आश्रित्य ।

२. KSS., NS. भुक्तं ।

३. KSS. दिवसांस्तान् ।

४. KSS. उपेतान् ।

दिवसावसानकार्यं यद्यङ्के नोपपद्यते सर्वम् ।

अङ्कुच्छेदं कृत्वा प्रवेशकंस्तद्विधातव्यम्^१ ॥२६॥

[विप्रकृष्टं तु यो देश मच्छेदकार्यं वदन्ति] ॥२७॥

अङ्कुच्छेदेऽयं सक्षेपान्निहितात् प्रवृत्तं^२ ॥२८॥

सन्निहितमायकोऽङ्कु कर्तव्यो नाटके प्रवेशे वा ।

परित्रयकषानुबन्ध

ननु तन्मध्ये तत्कार्यं मध्यं

दूरस्थं दक्षरथमरपादि तत्कथं ॥२९॥
वसान समाप्तियंभ्यं तत् सर्वं कार्यं वदन्ते प्रत्यक्षेण प्रदर्शयितुं न युज्यते तदाङ्कुच्छेदं कृत्वा प्रवेशकं चूलिकादुत्तराङ्कुमुखप्रवेशकविष्कभक्ता द्वाभिर्येता । तथा च कोहलोऽर्धोपक्षेपपञ्चकमुक्तवान् ॥२६—२८॥

एवमङ्कुलक्षणं विनायाभिहितमर्थोपमहरत्रांलरेणाङ्कुलग्नानुरूपस्य प्रवेश-
कस्य सामान्यलक्षणं दर्शयन्त्यां पठति सन्निहितमायक इत्यादि । नायकशब्देन
तच्चरितममोनी तो मन्निहितो प्रत्यक्षो वराराङ्कुषि रूपकेऽङ्कु नायकचरितप्रत्यक्ष-
तामून्यः कार्यं, त्रिपुरनरन्यत्रेति प्रकरणे नाटके वेत्सुक्तम् ।

अन्यं त्वेनदुतराङ्केन सवन्प्रयत्नो रूपकान्तराणि प्रवेशरन्तूयानि भवन्तीत्या-
चक्षते । परित्रयकषानुबन्ध इति चतुर्धा सक्ष्यं मूलमात्रप्रादेशचूलिकाङ्कुस्य
स्त्रीपुरुषाद्वर्वाङ्कुसुचोरकरणस्य चेटीकङ्कुकारेवा प्रवेशरविष्कम्भोपयोपिन परित्रय-
स्याकथयैव परम्परान्तिप्रयानुबन्धोऽङ्कुवन्तर । यथोक्तम् ।

अङ्कुलान्तर एवाङ्को निरतिनि तस्मिन्प्रयोगमात्राय ।

नाट्यार्थस्यायोगात् विज्ञेयोऽङ्कुलान्तरोऽतो ॥ इति । २८॥

तत्रायं प्रवेशाङ्कुस्यमन्धानाया भवन्तीति पूर्वोपक्षिप्तमङ्कु सस्यानुवादद्वारेण
दर्शयति प्रकरणनाटकविषय इति । मन्धवस्यानारिपूर्वोपनिबद्धा एवाङ्का उ-
त्रोपसहारवर्तत्ये दक्ष, कस्यचित्सक्षेपेण पठित्वेवम्, अन्वतो नूनापि कत्वमनुचित-
नित्यर्थः । अङ्कुमध्येषु तु सन्धानानि षट् चित्राणि मपादयितुं पञ्चविधः प्रवेशकः

१. NS. तद्विधेयं हि ।

२. 'सचिराद्दिवसावसानं' मुद्रितपुस्तकस्य पाठः ।

३. KSS. प्रवेशके वापि कर्तव्यः ।

१[प्रकरणनाटकविषये पञ्चाद्या दशपरा भवन्त्यङ्का ।

अङ्कान्तरसन्धिषु च प्रवेशकास्तेषु तावन्तः ॥२६॥

अन्योरन्तरविहित प्रवेशकोऽर्थत्रिंशं सममिथीक्य ।

सप्तैषां सन्धिष्वर्थाः सविधास्तस्य] ॥३०॥

कार्यं. अङ्कान्तरसन्धिष्विति निमित्तात् कर्मसंयोगे सप्तमी । अपिशब्देन प्रवेशक-
शब्दस्यावृत्ति सूच्यते । चो हंतो । प्रवेशकशब्दश्च महासामान्यवचनः पञ्चषु वृत्तः,
इह तु मध्यममामान्ये प्रवेशकविष्कम्भकद्वये वर्तते ॥२६॥

तदयमर्थः—यस्मान्मासकृतं वर्षसञ्चिन वा यच्च तत्कार्यं सामाजिकानां
हृदयगतं तस्मात् प्रवेशकविष्कम्भकौ वर्तन्त्यौ । परिमितन्तु यदनुसन्धेयं तत्राङ्क-
मुखमत्पानुसन्धेये श्रुतिका, अस्वनमे मङ्कलवतारः । तत्र केचित् जनजात्याद्यो-
द्धृष्टाप्रवेशान्तरं रामानुसन्धानमनुसन्धानीय मा भूदित्याद्यमेव व्याचक्षते मासेन
मासाभ्यां मार्गदर्शणे वर्षाभ्यां वर्षे इति । कदाचित् वर्षादूर्ध्वन्तु ये महाप्रभावा-
दिवरातीतमप्यनुसन्दधते रामादेस्तेषां बहुतरो हि कालः प्रवेशकैर्वर्णनीयः । ये तु
पुराणश्राव्यास्तेषां वर्षादूर्ध्वमनुसन्धानं नैवास्ति तथा च मार्गशीर्षी तृतीया चान्तरेण
दीर्घकालयामा आषाढाश्राव्यासाष्टकमुक्तेति समिरन्ते ।

एतच्चासत्, मासवर्षादीनां स्वीकृतनियमपरिमाणानां द्विवचनबहुवचनान्तरे
नृस्ययोगस्य दक्षितत्वात् ।

मौखिके मासजाले च परिमाणं स्वभावतः ।

उपाधिभूतमाश्रित्य सख्याभेदेन वर्तते ।

वयस्तिवति परिच्छेदः त्रियतेऽपि न गम्यते ।

दृष्टो भेदास्ते तत्र परिमाणमनर्थकम् ।

इत्यादिवह्नं च वर्षादूर्ध्वमिति च निषेधः. फल्गुफल एव स्यात् । तस्मादेव-
वचनान्तेनैव समाप्तः । न च रामायणमारस्तादिवरितन्यागप्रसङ्गः कार्यग्रहणं
ह्येतदर्थं मुनिना कृतं, यत्र हि यत्ननिष्पाद्य सञ्चितं तदेव वर्षं गण्यते वर्षान्तराणि
तु तत्र विद्यमानान्यपि अधिव्यमानवस्थानि । रामचरिते हि चतुर्दशवर्षाण्यरण्यनि-
वासो यद्यपि कार्यः, वर्षाणि त्रिचतुराणि भवन्ति यत्र मारीचवधमुषीवराज्यदाना

१. इतः प्रारम्भ पद्यद्वय का० पुस्तके नास्ति ।

NS. प्रकरणविषये..... दशपरास्तथा चैव ।

अङ्काः वर्तन्त्याः स्युर्नानारसभावसंयुक्ताः ॥

अङ्कुच्छेदं कृत्वा मासकृतं वर्षसंचितं वापि ।
 तत्सर्वं कर्तव्यं वर्षावृष्यं न तु कदाचित् ॥३१॥
 यः कश्चित्कार्यवशाद्व्यच्छति पुरुषं प्रकृष्टमध्वानम् ।
 तत्राप्यङ्कुच्छेदं कर्तव्यः पूर्ववत्तन्त्रोः ॥३२॥
 अङ्कान्तरानुसारी सखेपार्यमधिकृत्य बिन्दुनाम् ।
 प्रकरणनाटकविषये प्रवेशकं सविधातव्यं ॥३३॥

अध्वान्तरकार्यं सम्भवति । तस्माद्वर्षादूर्ध्वमित्यनेन कार्यं वर्षादुपदिष्टं निषिध्यत इत्येव
 वर्षसहस्रायुषोऽपि वर्षातान्तरालवृत्तचरितस्यास्यानेऽपि न किञ्चिद् दुष्यति ।
 तेन पञ्चाङ्गे नाटके पञ्च वार्यदिनानीति सधेयं, दशाङ्के तु दशेति विस्तरः ॥३१॥

अङ्कुच्छेदे निमित्तान्तरमध्याह्नं—यः कश्चित्कार्यवशादिति । कार्यवशात्कार्यस्य
 संप्राप्त्यन्तरान् यः पुरुषो नायकः सोऽनेकयोजनव्यहितमध्वानं यदा गच्छति तदा
 प्रतिदिनं गमनं विधास्यति, क्षय्येत्येवमादि कथं रङ्गे प्रदर्श्या, तदन्तेनाङ्कुच्छेदं कार्यं ।
 डिमादिनायकस्य तु दिव्यस्याकाशयानकादिना सखेयुज्यते । अनायकपुरुषस्त्ववि-
 शिष्टन्न एवाङ्के निष्क्रामति । ननु दिव्यमावसानकार्यं केनोपपद्यत इति भावस्यका-
 विरोधेनेत्यादिना यदुक्तं ततस्ति तन्मात्रेणाप्यधिकं वाच्यमस्य न सम्यक् वाच्यस्य ।
 अत एवैतत् भट्टसोस्तटाद्यैर्न पठितमेव ।

उपाध्यायास्तबाहु—नेदं निमित्तान्तरं अपि तु पूर्वं तावत्कथितं यद्यङ्के-
 नोपपद्यत इति तस्यैवोदाहरणमनर्थकार्यमा दधितम् । यथा नायकस्य प्रकृष्टाध्व-
 गमनमिति पूर्ववदिति तदहंमिति भवति पूर्ववत्क्षणार्होऽङ्कुच्छेदोऽप्यमिति यावत् । अपि
 शब्द उदाहरणान्तरमपि सूचयति । अङ्कार्यसंग्रहप्रयोजनस्य प्रवेशकस्य म्यान
 वाच्यम् । विषयं चाह अङ्कान्तरानुसारीति अङ्कमध्ये भवतीति यावत् । अङ्कान्तरं
 पूर्वाङ्कान्तरमनुमरति तस्य पश्चाद्भवतीत्यर्थः । प्रत्यङ्कान्तं यो बिन्दुः अनुसंग्रहानाभि-
 धायिवाक्यं यत्संक्षिप्तं प्रयोजनं तदधिकृताकरणं विस्तरमुद्दिश्येति वाच्यमुक्तं,
 प्रकरणे नाटके भावस्य प्रवेशकस्तस्यावश्यमुक्तमङ्कविषये उपदेशाय प्रवृत्तोजरिमि-
 तेनोपायेन भूयस्तरावान्तरकार्यं प्रत्युत्पत्तिबहूनां चामात्यादीनामपि स्वकार्यनिरूपणाय
 प्रवेशकं, अन्यत्र रूपके परिमितकार्योपदेशात् न तथा प्रवेशकोपयोग इति वित-
 तिष्यामः ॥३२॥

अथ विष्कम्भकादभेदमस्य दर्शयन् प्रवेशकस्योऽतिविशेषशब्दवाच्यमपि
 भवतीति दर्शयति नोत्तममध्यमपुरुषैरिति । उत्तमादयोऽपि भवन्ति परित्रनाम्नि-

१. KSS. कुर्यात् नामकृतः ।

२. KSS. विषये प्रवेशको शब्दति काव्येषु ।

नोत्तममर्थ्यमपुहं पराचरितो नाप्युदात्तवर्धनकृत् ।

प्राकृतमापाधार प्रयोगमाधित्ये कर्तव्य^१ ॥३४॥

^२कालोत्पानगतिरसौ व्याप्तोत्तररम्भकार्यविधेयानाम् ।

अर्थाभिधानयुक्त^३ प्रवेशक स्यादनेकार्यं ॥३५॥

वृत्त्यर्थयेतन् । उदात्त मन्कृतवचन तस्य निर्णय । अन्ये स्वाहूः—उदात्त स्वस्मि-
कार्यविश्रान्त वचन निपिष्यते, “आणत्तमि भट्टिचारि आए” इत्यादिना हि स्ववृत्त्य
प्रधानोपयोगेव इत्यते, न स्वतन्त्र । तत्र प्राकृती भाषा आधारश्च व्यवहारः प्राकृतः
एव । प्रयोगमाधित्येति कश्चित्तु प्रयोगवशात्संस्कृतभाषाधारो विष्कम्भवेऽपि कर्तव्य
इति दर्शयति ॥३४॥

सक्षेपार्थमधिबुत्त्येति यदुक्त तदेव विमज्जति कालोत्पानगतिरसाविति ।
कालोदयस्य गतिरवगमो यत कालोदयगुचक कश्चित्तु प्रवेशक । यथा—“अग्ग
वसत्तमदूतवे नवदुमागमाहूय” इत्यादि (रत्ना १) । अर्थाभिधानेति प्रत्येक
सवध्यते, तेन व्याख्यादीना विषयान्नाया चतुर्णां योऽर्थस्तदभिधाने युक्तमबुद्धेन-
प्रवृत्त इति पञ्चप्रकार प्रवेशकः इति यावत् । व्याख्यायन इति व्याख्या । तथाहि—
केनचित्प्रवेशकेन गूढो व्याख्यायन इत्यर्थः । यथा तापसवत्सराजो अमात्य प्रणिधि-
“मामिज्जई अमवासएहि हाताहलसस पमादसनिदा (भ्राम्यसे पाप्मं प्रमादस-
हितं ।)” तापम-अ-४ (इत्यादि), अनेन हि नानिव्यवधानोक्त पद्मावनीगूढे च
यद्वागवदत्ताम्भापन तस्य गूढ प्रयोजन व्याख्यानम् । सरम्भ, कार्यविशेष
विषय अमिप्रायस्त्वर्थ उपायान्वेषणादि तदभिधानयुक्त प्रवेशको, यथा
नूतपा(श)रे गतिः “उपरिधनमिद तत्प्रयोजन” मित्यादि । अनेन वाराव-
दत्तामपहृत्योर्गोबनी विमीषोर्वत्सराजस्य प्रयोजनत्वं प्राप्नोतिममात्याना सरम्भ-
शालङ्कायनेनोक्त ।

कार्यं तु यदाधिकारिकमित्यादि (१६-३), तस्यार्थं पञ्चाङ्गस्यानुष्ठानम् ।
तद्यथा—वर्मणामारम्भोपायः, पुरुषद्वयसपद, देशवापविभाग, विनिपातप्रतीकार,
कार्यसिद्धिरिति । तथाभूताभिधानयुक्तश्च प्रवेशको बाहुत्येन तापसवत्सराजप्रणिधा-
चाणक्यमुद्राराक्षसादिषु । विषयस्तु भाविनोऽङ्गवतरस्येतिवृत्त तस्यार्थो, विशेष-
रूप, तदभिधानेन युक्तः प्रवेशको यथा नागानन्दे द्वितीयेऽङ्के चेटिकाद्वयेन महना-
वस्येतिवृत्तस्य विशेषवर्णन चन्दनसज्जामूहादि दर्शितम् । अन्यान्यपि प्रवेशकस्य
प्रयोजनानि सन्ति । न त्वेतत्परिगणनमित्याह—अनेकार्थ इति ॥३५॥

१. NS. प्रवेशको नाम विज्ञेयः ।

२. KSS कालार्थान्तरसङ्गम्यत्यासारम्भ ।

३. NS. पूर्वः ।

१ बह्वाभ्यमपि २ कार्यं प्रवेशकं सक्षिपेच्च सन्धिषु वा ।

बहुचूर्णपदैर्युक्तं जनयति खेद प्रयोगस्य ॥३६॥

यत्रार्थस्य समाप्तिर्न ३ भवत्यङ्कु प्रयोगवाहुत्यात् ।

४ वृत्तान्तस्वस्थकयं प्रवेशकं सोऽभिधातव्यः ५ ॥३७॥

नन्वेवभूतोऽर्थो य प्रवेशके प्रदर्शयते समासेन विस्तरेण वेत्याहत्याह बह्वाभ्यमपीति । मयि चिषीषेव इति अङ्कुर्वन्मन्त्रिवेजनिमित्त ये प्रवेशका एच्चाप्युक्ता नूलिकादयन्तैर्वाङ्कुाभ्य बहुचूर्णव्य विनयमपि कार्यं सक्षिपेत् वावस्मन्धानोपयोगि तावत्तत्र दूयात् । यतो, वृत्तिगणनैरसमस्तं पदंमस्मृत्प्रार्थं तैरो भवति । अनेन प्रवेशकादौ उत्पत्तिक्राप्राय बहुतरमयामसङ्कीर्णमभिनयथाखाङ्गनोदननार्गिवात् समामसरायेनार्थनिश्चयायवाच्य न वर्तम्यमित्यपि दर्शयति ।

दिवसावमानकार्यं बहुङ्कु नोपपत्तौ मर्कम् ।

अङ्कुचदेद कृत्वा प्रवेशकैस्तद्विधानव्यम् ॥१८-२६॥

इति यदुक्तं तत्रानुपपत्तिर्बहुप्रकारा भवतीति दर्शयितुमाह-यत्रार्थस्य समाप्तिरिति । यत्रत्यस्यप्रयोगमपि प्रयोगवसादङ्कुप्रमाणत्वं भवति तत्रप्रवेशनेन वर्तम्यम्, यदुत्तरस्य प्रयोगस्य बहुमानास्यदत्वम् ॥३६॥

तदयमत्रार्थः — ३३ दिवसमार्गमप्यनेकानि तत्र गम्यन्ते यत्पुनरप्रयोगमनुपदे-
नोपयोगि च तत्प्रत्यक्षेण दर्शनीयम् । अन्यत्सर्वं प्रवेशकेव वृत्तान्तार्थं तदत्रमिष्टेनैव
वृत्तिनिर्वाहकता उत्पत्ति सक्षिप्ता कथा यस्य प्रवेशकस्य ॥३७॥ एव प्रत्यक्षप्रयोगप्रवेश-
नोपयोगो दर्शितः, अन्यत्रापि दर्शयति युद्धे राज्यभ्रष्ट इत्यादि । युद्धे जलनसर्पानस्य
बाहुव्य, राज्यभ्रष्टेऽपि पतनभ्रष्टादे, नगरोपरोधे वयस्य घनमुरङ्गादिदानस्य । दह
केचिदाह भरण द्विविधम् । विजिह्वदग्निवन्निद्रया क्रिया मपाद्य यथा वस्त्रेण
दैत्यस्य शिरःछेद, विजिह्वदग्निवन्निद्रया नैरपेक्षेणैव व्याप्यविधानादिप्रमवम् ।
तत्राद्यस्यैव निषेध क्रियते । एतदर्थमिव कृतग्रहस्य तदुत्पत्तिविद्यावाच्यम् । न च
तदुत्पत्तेन मगृहीतम् । अमुल्ले पूर्वस्याप्यनङ्कितशिरःछेदस्य दर्शितत्वादिनि । त एव
प्रष्टव्या — इदं भरण प्रयोगमिदमप्रयोगमिति न तावदत्र विषयविभागे निदान-
मुत्पत्त्याम । नूनस्य वय निष्क्रमण कथं वावस्थान, ततो महद्योऽप्योक्तमन्यद्वया-

१. इत पूर्वमष्टवत्सारिश्चहृत्तोवाः वायीमुद्रिवपुस्तके नवचिन् वृट्टिवा सन्ति ।

२. KSS. मध्यर्धं ।

३. KSS. भवेदङ्कु ।

४. KSS. बहुवृत्तान्तोऽप्यकयं प्रवेशकं सविधातव्यम् ।

५. इत्यनन्तरं दलोकत्रयी काशी० पुस्तके अधिका ।

१[युद्ध राज्यभ्रष्टो मरणं नगरोपरोधनं च ।
 प्रत्यक्षाणि तु नाट्ये प्रवेशकैः संविधेयानि ॥३८॥
 अङ्के प्रवेशके च प्रकरणमाधित्य नाटके वापि ।
 न यद्य कर्तव्यं स्याद्योऽभ्युदयो नायक एवात ॥३९॥

गानादिप्रश्रियाविलोपं मामाजिवानां विरसताप्रतिपत्तिरिति तु सर्वत्र मरणं समानं तस्मादङ्के मरणमप्रयोज्यमेव । ननु मरणानुभाववर्णनेनेदानीं किं कृत्यं, युद्धवीररोद्रा-
 दावप्येतदनुभाववर्णने किं प्रयोजनं सद्युपपत्त्यापरिज्ञाने प्रवेशकैरपि यद्य वर्णनं स्यादिति चेन्मरणैऽपि समं समापि ।

विच्छेद यत्र प्रत्यापत्तिर्नूनं मरणं तत्प्रश्रियाविलोपवत्त्वान्न प्रयोज्यम् । यत्तु क्वचित्प्रत्यापत्तिं यथा जीमूतवाहनस्य तदेव क्षणमात्रानिश्चितचेष्टात्मकं प्रयोज्य-
 मेवेति सोऽपि मरणानुभावमाक्षात्करणस्य विषयः । यद्वाहिनीनामपि सादोपपरि-
 श्रमणं शस्त्रवर्णनादिप्रारम्भरूपमदं प्रयोज्यमपि तु तन्निर्वाहो न प्रदर्शनीयः । एतदेव कारणे स्फुटीकृतं युद्धमेव यन्निर्वाहपर्यन्तं यावन्मरणमेव यच्चिरप्रत्यापत्तिर्न भवति तन्न प्रत्यक्षेण प्रयोज्यं, प्रवेशकैरिति उपक्षेपपञ्चकमव्यादय्यतमेनोपक्षेपेणैतदर्थः ।
 अन्ये स्वाहुः—व्याधिजमभिधानजं च मरणं रङ्गे प्रयोज्यं, अपुनर्जनिनिष्क्रान्ति-
 रहिनप्रवृत्तिविधेयेति ॥३८॥

अथ सर्वथा यद्विषयं मरणं नान्येयं, तद्वर्धयति अङ्के प्रवेशके चेति । प्रकरणे नाटके वा नायकस्य प्रत्यक्षेण वा वर्णनया वा न मरणं वर्णनीयम् । अङ्क इति प्रत्यक्षेण, प्रवेशक इति वर्णनया ।

ननु प्रत्यक्षेण ये न कस्यचिन्मरणं प्रयोज्यमिच्छन्ति तन्मते अङ्कग्रहणं किमर्थं, तत्राहुः यद्यद्येन (न) मरणमुच्यते, अपि तु परकृतघातदानादि तत्रान्मघात-
 दानाद्यपि प्रत्यक्षेण रङ्गे प्रदर्श्यते । अचिरप्रत्यापत्तौ समाप्तवान् यन्मु नायकस्तस्य
 स्यात्तस्य न घातदानादि प्रदर्शनीयम् । अन्ये तु स्वाहुः नायकं पनाकानापनादिक-
 ःमिच्छन्ति ॥३९॥

अपसरणमिति पलायनम् यद्योक्तं—अथक्ये सर्वमृत्युज्यापगच्छेत् अरष्टा हि जीवत, पुनरावृत्तिः इति । ग्रहणं वा कार्यं सन्निवन्धनवन्धनमिति । यथा वासवदत्ता-
 न्नूतघारे (पारे?) नत्सराजस्य । सन्निवरेवेति सन्धानं, यदुक्तम्—

प्रवृत्तचक्रेणाक्रान्तो राज्ञः वलवताञ्जलः ।

सन्निनोपनमेत्..... (अथंशास्त्रे ७-३ अध्या)

अपसरणमेव कार्यं ग्रहण वा सन्धिरेव वा योग्यः ।

काव्यश्लेषैर्बहुभिर्यथारस नाट्यतत्त्वज्ञे] ॥४०॥

न महाजनपरिवारं कर्तव्यं नाटकं प्रकरणं वा ।

ये तत्र कार्यपुण्याश्चत्वारः पञ्च वा ते तु ॥४१॥

कार्यं गोपुच्छाद्य कर्तव्यं काव्यजन्यमासाद्य ।

ये चोदात्ता भावास्ते सर्वे पृच्छन्त कार्या ॥४२॥

अपसरणवचनसन्धीना विपरीतभाववृत्तयाह । प्रधानरत्नानुसारेण यत्कार्यं यत्कार्यार्थस्तत् सन्धीना वचनाद्युपपत्तयः संरक्षितमपसरणादिकार्यमिति यावत् । कार्यविशेषैरिति केषांवित्याह ॥४०॥

अथ यद्यप्यप्रयोग्यं प्रत्यक्षेण तस्य सामान्यद्वारकं मग्नं दर्शयितुमाह—न महाजनपरिवारमिति । महाजनं सकृदा तेन परिवारं परिवारणं यत्र यत्र वस्तुनि सनाटकमिति नयुक्तं तत् प्रकरणम् । वायुहृषादन्यदपि न कार्यम् । एतदुक्तं भवति—वट्टतरपुष्पस्यास्य यत्किञ्चित्तया समुद्रे मेतुवन्प्रवित्यादि तत्सर्वं प्रत्यक्षेण न प्रदर्शनीयम् तथा महानो जनस्य विनायुषश्चक्षुस्तुयावुर्लक्ष्यमावेः परितो वरग शीघ्रातङ्कादिभिर्येन यत्र जायते वैरस्य वा महाजनस्य सम्बन्धं च यत्र परिवारणं चित्तसंकोचं तत्सर्वं परिबुध्यनाद्यपि न प्रत्यक्षं प्रयोग्यम् । यदि च प्रत्यक्षप्रयोग्यं तत्र पञ्च कार्यपुण्या यदि चत्वारः प्रकरणपनकादिकृता तेषां च परिवारस्मन्नावास्ताः चन्ते एवैति । यदि प्रकरणं दत्ताष्टी वा रङ्गे प्रविष्टा भवति । ततोऽधिकेषु त्वभिनयं चतुष्टयं तस्यैव विनाशनीयं श्यात्, देवतायापरिहस्यमानजनमजायन् ॥४१॥

एवमष्टौ प्रवेशरत्नरूपं चित्ताभिहितम्, अनुना तत्त्वमुदात्तस्य नाटकस्य याद्वयं दर्शयति कार्यं गोपुच्छाद्यमिति । कमसूक्ष्माङ्गमिति केचित् । अन्ये तु यथा गोपुच्छे केचिद्वाला- हृत्वाः केचिद्दीर्घाः एव कानिचित्कार्याणि मुखसंघो परिणामाप्तानि कानिचित् प्रतिमुखपर्यन्तानि कानिचिदवनमोक्ताणानि यानि निर्वहणपर्यवसायानि, तेषां रत्नास्तेषां प्रमोदीत्यर्थो मुखसंघानेव निष्ठित इत्यादि यावत् बाधव्यवृत्तानां मुखोपलिप्तो निर्वहणमिच्छा श्रापः । सारस्वतश्च अस्याः पर्यन्ते कर्तव्याः ॥४२॥

अत्र हेतुमाह सर्वेषां काम्यानामिति । नाटकादीनां निर्वहणेऽनुसरणः कर्तव्यः । एव हि तानि काम्यानि रत्नभावात् नुक्ता परस्परसंबन्धानि नुक्तानि भवन्ति नान्यथा एकवाक्यता च विना कः प्रवन्त्यर्थः । तथा च शृङ्गारवीर्योऽः स्त्रीरत्नपृथिवीलाभचन्द्रादयः कस्यादिभिस्तन्निवृत्तिरित्येतां क्लेशं सोकोत्पद्यमा-

सर्वेषां काव्यानां नानासंभावयुक्तिमुक्तानाम् ।

निवृत्तेषु वृत्तव्यो नित्य हि रसोऽद्भुतस्तैर्जै ॥४३॥

नाटकलक्षणमेतन्मया समासेन कीर्तितं विधिवत् ।

प्रकरणमत परमह लक्षणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि ॥४४॥

यत्र कविरात्मदाकत्या^१ वस्तु शरीरं च^२ नायकं च^३ ।

ओत्पत्तिकं प्रकुरुते प्रकरणमिति तद् बुधैर्ज्ञेयम्^४ ॥४५॥

^१यदनार्पणयाहार्यं काव्यं प्रकरोत्यद्भुतगुणयुक्तम् ।

उत्पन्नबीजवस्तु प्रकरणमिति तदपि विज्ञेयम् ॥४६॥

व्यमनीरपप्राप्ता भवतिव्यमद्भुतेन । अमाधारणलाभो हि यदि फलत्वेन कल्प्यते-
ऽवस्य द्रियाया किञ्चिदस्त्येव पक्षमात्रमिति किं तत्रोपायव्युत्पादनायत्तेनेत्यद्भुता-
वमानत्वमकार्यम्, तेन व्युत्पाद्यजनस्यैव बुद्धिर्जायते—अहो दुष्करमप्युपायश्रमेण
मिद्वयमिति^१ इति, “उपायेन वतिनश्च” इति ॥४३॥

पूर्वोक्तमुपमहरति वक्तव्यान्तर नाटकलक्षणमेतदित्यादि । यश्चित्तनश्य
प्रसिद्धम्, इह तु लक्षणवन्नेन नश्यैव यत्नप्रमाप्यत्यमिति दर्शयति । लक्षणमुक्त्वा
लक्षणद्वारेण युक्तिमया हृदयानुप्रवेदनया हेतुभूतया सपाद्ययेत्यर्थः ॥४४॥ तत्र
प्रकरणस्य सभेदस्य सलक्षणं नागमिवंचनं चाह यत्र कविरात्मदाकत्येति । वदित्वति
साध्यं फलं, शरीरमिति तदुपायं वस्तुवादिह काव्याभिव्येयमात्मनस्तदा प्रकुरुते
यत्नाव्येन तत्प्रकरणमिति बुधैर्ज्ञेयमिति मन्थः, ॥४५॥ यत्र समुत्पाद्यं न भवति तत्र
योजनृत्पाद्योऽग्नौ न कृत्स्नो ग्राह्य इति दर्शयितुमाह यदनार्पमित्यादि । अनार्पमिति
पुराणादिभ्यनिरित्यवृत्त्यवाधपनिबद्धं भूतदेवचरितनादि । आहार्यमिति पूर्वोक्तं-
काव्याद्वाहरणीयं समुद्रदत्तचेष्टितनादि ।

ननु च तत्राहो कविजनस्वाभावाच्च^१ प्रकरणवाचोयुक्तिरित्याह उत्पन्ने पूर्व-
मिदं बीजं वस्तु च यत्र तादृशमपि तद्, यदिनि वस्तुभूतं बृहन्नृपादीं काव्यान्तरे
वा प्रसिद्धैर्गुणैर्गुणैश्च प्रकरोति तदिनि तस्मादेतन्निर्दिष्टमपि प्रकरणम् । तेन बृहत्कथा-
दिमिदं भूतदेवादेरधिगताप कविजनैर्यदा विधत्ते तदा प्रकरणम् । एव पूर्व-
विषयमुपेक्षितममुद्रदत्तचेष्टितनादिवर्णनेऽपि अधिगतापं विदधन्वि प्रकरणं बुधै-
रिति तात्पर्यम् ॥४६॥ नन्वस्येति वृत्तस्य इयं योजनेत्याख्यंयं पूर्वोक्तमेवातिदेशद्वारेण

१. KSS., NS बुद्ध्या ।

२. KSS., NS. नाटक ।

३. KSS., प्रकरणमेतद् बुधैर्ज्ञेयम् ।

४. NS, यदनार्पणयाहार्यं काव्यं प्रकरोत्यद्भुतगुणयुक्तम् । KSS. यदनार्पणयाहार्यं
प्रकरोत्यद्भुतगुणयुक्तम् ।

यन्नाटके भयोक्त वस्तु शरीर च वृत्तिभेदाच्च ।
 तत्प्रकरणेऽपि ^१योग्य सलक्षण सर्वसन्धिषु तु ॥४७॥
 विप्रवर्णिजसत्त्विवाना पुरोहितामात्यपतार्यवाहानाम् ।
 चरित ^२यन्तैकविध ज्ञेय तत्प्रकरण नाम ॥४८॥
 मोक्षस्तनायककृत न दिव्यचरित न राजसम्भोगम् ^३ ।
 बाह्यजनसंप्रयुक्त ^४तज्ज्ञेय प्रकरण तज्ज्ञेय ॥४९॥

स्मारयितुमाह यन्नाटके भयोक्तमिति । नानाविधभूतियुक्तमृद्विवितामादिभिरित्या-
 दिनामकलवत्प्रयुक्त तत्, वस्तुशरीरमिति “जङ्घप्रवेशकादयः” “वृत्तिभेदाच्चेति”
 “गानात्समावेशेऽपि तैर्बहुधा । सुखदुःखोत्पत्तिवृत्त” मिति, सलक्षणमिन्द्रियप्रवेश-
 कयोर्लक्षणयुक्तमिति ॥४७॥

केचित्तु शरीरग्रहणेन गतार्यं तस्मात्सलक्षणमित्यङ्गपरिमाणमङ्गान्तरसम्बन्धानहेतुषु
 च प्रवेशकेषु वत्प्रयोग्यमुक्त ‘दिवसावमानकार्यं यद्यङ्गे नोपपद्येत’ । यद्यङ्गेनोपपद्येत
 इत्यादि तत्सर्वं प्रकरणेऽपि योग्यम् इति । अतिदेशायातमतिप्रसङ्गं धारयत्यार्था-
 दयेन विप्रवर्णिगित्यादिना । मन्त्रिणो मन्त्री, अमात्योऽर्चकः सार्यवाहस्ताव-
 स्तथा नामाहर्ता तद्देशक्यविश्रयकृतो वर्णिजोऽप्येव । नैकविधमित्यनेकरमयुक्त-
 मित्यर्थः । ‘नैकरस्यान्तरविहित’ इति तदतिदेशमात्रमिति सूचितम् ॥४८॥ प्रत्यातो-
 दात्तेति प्रसक्त निषेधति नोदात्तेति । तन्निषेधे चार्थान्नाटके वपरीत्यमायातम् ।
 नाटके च देवो नायकत्वेन निषिद्ध इति प्रकरणे कर्तव्यत्वेनापाद्यत इत्याह न दिव्य-
 चरितमिति । तथा न दिव्याश्रयमिति यदनादेशाद् देवानां प्रयोग्यत्वं प्रसक्त तदप्य-
 नेन निषिद्धम् । नाटके देवानामिवेहापि राज्ञः प्रवेशे शङ्कमाने निराकरोति न राज-
 सम्भोगमिति । यदि वा औत्पत्तिकत्वेऽपि न राजोचितसम्भोगोत्प्रेक्षा विप्रादिषु
 करणीयेत्यनेन शिष्यति, अतएव राजनियमः । उचितोऽन्तपुरजनः कञ्चकिप्रभृति
 तद्व्यतिरिक्तो बाह्यजनोऽन्येऽपि प्रवेशकादौ कार्यं इत्यर्थः ॥४९॥

एतदेव दर्शयति शासविटर्षेष्टिमुत्तमिति वञ्चुकिस्थाने दास विद्रूपकस्थाने
 ‘विटः अमात्यस्थाने श्रेष्ठीत्यर्थः । वेदयावाटो वेद्यः, तत्र या स्त्री तस्या य उपचारो
 वैशिकः (अ—२३) वक्ष्यते सकारणं यस्य शृङ्गारस्य तेनोपेतः, कुलस्त्रीविषयः चेष्टित
 मन्दं यत्नेति । उपाध्यायास्तु मन्दकुलानि स्त्रीणां चरितं यत्नेत्याह, तेन कुलाङ्गनापि
 तत्र मन्दकुलं वेति दर्शितं भवति । एतदेवाभिमन्यमानेन पुष्पद्विजवेत्तोकदत्तादि-

१. NS. कार्यं केवलमुत्पाद्यवस्तु स्यात् ।
२. KSS, यदनेकविध तज्ज्ञेय प्रकरण नाम ।
३. NS. सम्भोगः ।
४. KSS विज्ञेय NS. ज्ञेयं तत्प्रकरण नाम ।

वातविद्येष्ट्युत वेशस्युपचारकारणोपेतम् ।
 मन्दकुसस्त्रीचरितं काव्य कार्यं प्रकरणे तु^१ ॥१०॥
 सचिवयेष्टिवाहणपुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
 गृहवार्ता यत्र भवेत् तत्र वेद्याङ्गना कार्या ॥११॥
 यदि वेशयुवतियुक्त न^२ कुलस्त्रीसङ्गमोऽपि स्यात् ।
 अथ कुसजनप्रयुक्त न वेशयुवतिर्भवेत्तत्र ॥१२॥

शब्दाकर्णनेन समुद्रदत्तस्य शङ्खेवोपनिबद्धा सा न दीपाय निर्वहणात्तोपयोगिनी हि
 मन्दयन्तीनिर्वासन तस्याश्च गृहान्तरावस्था । इदमेव मुखमन्त्री मूलं परपुष्प-
 सभावनामूलत्वात् एवमनम्युपगमे तु स्वचुरेण बध्वा असन्निहिते पुत्रे निर्वासन शबर-
 सेनापतिगृहेऽस्त्यानमित्युत्तमप्रकृतीनामनुपपन्नमेव । तस्मात् स्ववर्णपितृवैद्युत-
 मत्वमद्यतने राजोचितानामुत्तमप्रकृतीना वणिङ्मात्रे समारोप्य तद्दूषणं यत्कृतं न तेन
 ब्रह्मयज्ञ स्वामियशः खण्डितं अपि तु स्वयम् एव । ये हि मिथ्यायसो मिथ्याकलङ्क-
 यितुमुद्यतास्तेषां स्वयम् एवेति यशोमात्रावरोपता न हि नायकशब्दमात्रादेव
 कुर्वन्वचनवदेव शङ्काद्यनुचितम् । प्रकरणे हि साक्षा एव नायक केवलमन्यवर्णिग-
 पेक्षया न उक्तमोऽस्तु, व्युत्पाद्यस्य तत्रैवंविध एवेत्यनमवान्तरेण ।

अथास्य सप्तविधस्यापि प्रकरणस्य प्रत्येक भेदत्रय दर्शयितुमार्याचार्य पठति
 सचिवेष्ट्यादि । सचिवादीनां सम्बन्धिनी यत्र गार्हस्थ्योचिता वार्ता पुष्पायंमायक-
 मिनिवृत्त न तत्र वेद्याङ्गना नायिकात्वेन निबन्धनीया, विटादीनां तु नायकत्वेन
 कृता या गार्हस्थ्यचिन्ता सापि निबन्धनीयेत्युक्तं भवति । यदि गृहस्थचिन्तावर्गं न
 भवति श्रेष्ठिमायंवाहादीनां च विप्रादिवदविशदो वेद्यायोग इति सापि प्रदर्शनीयेति
 लब्धमर्थात् । तत्र न तु कुलस्त्रीसङ्गमः कर्तव्यः । तदाह यदि वेशयुवतीति । अथ
 कुलजनप्रयुक्तमिति । एव श्रेष्ठिसचिवादिविषय शुद्ध भेदद्वयमुक्त, विटादिविषयस्तु
 सङ्कीर्ण एव वेद्याकुलजाम्ना भवति ।

तदाह यदि वा कारणयुक्तयेति । विटे वेशस्त्री प्रवानत्वात् पूर्वमुक्ता कुलस्त्री
 तु तत्रापि पितृपितामहाद्यनुरोधादिति कारणशब्देनोक्तम् । अविहृता भाषा कुल-
 म्त्रिया शीरसेनी, वेद्यायाः सस्कृता, आचारः कुलस्त्रिया विनयप्रधानः, अन्यस्या तद्वि-
 परोऽन । तथा च देवीचन्द्रगुप्ते माधवमेनामुद्दिश्य चन्द्रमुत्तस्योक्तिः—

आनन्दाश्च मितेनरोत्पलरुचोरावध्वता नेत्रयोः

प्रत्यङ्गेषु वरानने पुलविषु स्वेदं समातन्वता ।

१. KSS, NS. प्रयोगे तु ।

२. KSS, कुलस्त्रीसङ्गमो भवेत्तत्र । NS. कुलस्त्रीसङ्गमर्हति तत्र ।

यदि वा कारणयुक्त्या^१वेशकुलस्त्रीकृतोपचारः स्यात् ।
 अविकृतभाषाचारः तत्र तु पाठ्य प्रयोक्तव्यम् ॥५३॥
 मध्यमपुरुषेनित्यं योन्यो विष्कम्भकोऽत्र तत्त्वज्ञे^२ ।
 सस्कृतवचनानुगतं सक्षेपार्थं प्रवेशकवत् ॥५४॥
 शुद्धः सकीर्णो वा द्विविधो विष्कम्भकोऽपि कर्तव्यः ।
 मध्यमपात्रं शुद्धं सकीर्णं भीक्षमप्यकृतः ॥५५॥
 अङ्गान्तरालविहितं प्रवेशकोऽर्थक्रिया समभिवर्धय ।
 सक्षेपात्सन्धीनामर्थानां चैव कर्तव्यं ॥५६॥

कुर्वाणेन नितम्बयोरुपचयः सपूर्णयोरप्यसौ
 केनाप्यसृष्टताप्यलोनिवसनप्रस्थितवोच्यवासित ॥इति॥

अत्र हि व्युत्पाद्यस्तथाविध एव ताश्च एव च वृत्तान्तोऽङ्के एवमेतत् ॥५३॥ एकविराति
 प्रकरणे भेदाः । प्रकरणे नायकापेक्षया प्रायश्च उपरोदिनीऽपि मध्यमा एव सम्-
 बन्तीति तत्र विष्कम्भकं लक्षयति मध्यमपुरुषेऽस्ति । विष्कम्भयत्युपस्तम्भयतीति
 विष्कम्भकः । सस्कृतेन वचनेनानुगतं च सङ्कीर्णोऽप्यस्त्येवेति प्रवेशकेन धार्पिक्रिया-
 कर्तव्यतामेव कर्तव्यत्वेनाभिसन्धाय विष्कम्भकः कार्यः ॥५४॥ तामेवार्थक्रिया
 स्पष्टयति सक्षेपात्सन्धीनामर्थानां चेति । सन्धीना य सक्षेपो युद्धराज्यप्रस्थादीनां
 धार्यानां य सक्षेपस्तमभिसन्धाय अङ्गस्याङ्गयोर्वान्तराले मध्ये विष्कम्भको
 योज्यः ॥५६॥

ननु कोहलेन मुखसन्धेरङ्गस्य चायमन्तराने विहितः ।

“मध्यमपुरुषनियोज्यो नाटकमुखसन्धिमात्रमञ्चारः ।

विष्कम्भको हि कार्यो नाटकयोगे प्रवेशकवत् ॥” इति ।

तत्कथमुक्तमङ्गान्तरानुसारीति, उपलक्षणाधर्मतदित्यपेक्षः । तथाहि धीज
 विन्दुश्च प्रथममुपक्षिप्येते, तत्र च पृथग्जनस्यालम्बनिर्देशत्वात् सविवादिगोचर-
 त्वाच्च तदुपक्षेपे विष्कम्भकस्यैवावसर इति यदुच्यते तदङ्गान्तरेऽपि मन्त्रगुप्ताया
 तुल्यमिति तत्राप्यनिवारितो विष्कम्भकप्रवेशः । पृथग्जनोंऽपि वा यत्र मन्त्रचिन्ताया-
 ननुप्रवेश्यते तत्र प्रवेशकोऽपि प्रथमोपक्षेपे न योग्य इति युक्तम् । सामान्येनाङ्गान्-

१ KSS वेशकुलस्त्रीसम्बन्धो न स्यात् ।

२ NS अपि विज्ञेयः ।

३ NS, मध्यमपात्रं ।

४. NS., प्रवेशकार्यक्रिया KSS. प्रवेशिकार्यक्रियामभिवर्धय ।

५. KSS. सक्षेपार्थं सन्धिष्वर्थानां सविषातव्यः ।

प्रत्ययोश्च बन्धयोगादन्यो भेद^१ प्रयोक्तृभिः कार्यः ।

^२प्रख्यातस्त्वितरो वा ^३नाटकयोगे प्रकरणे वा ॥५७॥

रानुमारीति अदृश्यं मध्यं दत्तयेन प्रस्तावनाद्व्यवर्तिताप्युक्तैव । प्रवेशक-
विष्णुभक्तविषये लिङ्गवचनयोरनन्तरत्वात् स्त्रीणामप्यनुप्रवेशः सत्याधिक्यं च ।

एव मन्त्रपुराणविषया व्युत्पत्तिः नाटकेन प्रधानस्य राजप्रापस्य त्रियते,
प्रकरणेन च मध्यमप्रापस्य, अपूर्वतुल्यसुखनस्तमापि चरितस्यस्याभिधानात् चित्र-
व्युत्पत्तिः । तत्र रूपकलक्षणस्य सतीर्णतया बहुव्रीहि^२ भेदाः सन्तीत्युक्तं सामान्यलक्षणे ।
तत्र प्रधानभूतयो सर्वरूपकप्रमरणकारिणो नाटकप्रकरणयोर्लक्षणमाह्वये^३ दक्षिते
सर्वरूपकाणां दर्शनं नञ्पूर्वतोऽभिप्रायेण तदेव दर्शनीयम् । उद्देश्यमानुसारेण तु
तत्त्वक्षणाविवरणं पुनस्तत्त्वक्षणपरामर्शं च गौरवमित्यभिप्रायेणार्थाग्रयं पठति प्रकरण-
नाटकभेदादित्यादि । प्रकरणनाटकाभ्यां भेदात् लक्षणान्यत्वान्नाटिका ज्ञेयैतिवूरेण
सबन्धः । उत्पाद्यं वस्तु चरितं च नायकं च नृपतिमन्तं पुरस्कृत्या सङ्गीतशालाकन्या
वाधिकृत्य प्राप्तत्वेन अभिनयनायकं कर्तव्या । श्रियं प्रायेण बाहुल्येन यत्र । चत्वा-
रोऽङ्का यस्याः कस्यादिबद्धस्यायाः समोऽवस्थासमावापः कार्यं इति यावत् ।
ललिताभिनयात्मिकेति कैशिकीयं बद्धेत्यर्थः । मुष्टं पूर्णतया विहितानि चत्वार्यपि
कैशिक्यङ्गानि यत्र । “अङ्गाग्रकण्ठेभ्यः” इत्यत्र स्वाङ्गविशेषणभावात् बाह्यां प्रयोगः ।
एतदपि न मुनिनयनमित्यनादृत्यमिति त्वन्ये । रतिपुरस्करः समोऽगो राज्यप्राप्त्या-
दिलक्षण आत्मा प्रधानभूतः फलं यस्याम् । अत एवाह राजतनयचरितः व्यवहार-
सुखा, अग्या चेदुद्दिश्य तत्र व्यवहारः, तत्पूर्वनामिकागते क्रोधप्रसादवचनैरवश्यं
भाष्यमिति दर्शयति प्रस्तावनेति, भार्यानुरोधात्क्रोधस्य पदचात्पाठः ।

ननु यस्याः क्रोधो भवति सा न वाचिदुर्बलत्वात्क्रयाह नायकेति । नायकस्य
येन देव्याद्याः नायिका तयाभिलषितनायिकान्तर्गम्ये दूनीवृत्तं मपरिजनं परिजन-
समुद्दिश्यम् । एतदुभयप्रधानं सर्वं तत्रेत्यर्थः । अग्यत्तम्यङ्गादि सर्वं पूर्ववदेव ।
तत्रैवा नायिका तावद् व्याख्याता भवति । पद्वदेव नाटिकेति सप्तहानुसारीणो भट्ट-
सोल्लटाद्याः । श्रीगङ्गुल्लस्त्वयुक्तमेतदित्यभिधायान्नाट्येति व्याचष्टे तथा हि देवी कन्या
चे स्यातास्यातमेदेन चतुर्धा, कन्यात्वन्तः पुरमङ्गीतकमेदेन द्विधेति । घण्टकादय-
स्त्वाहुः—नायको नृपतिरित्येतावन्मात्रं नाटकादावुपजीवितः न तु प्रख्यातत्वमपि
तद्भेदद्वयादन्येष्टाविति षोडशभेदा इति । नायको नृपतिरिति ये प्रथमां पठन्ति

१. KSS एको प्रयोक्तृभिः ज्ञेयः ।

२. KSS. प्रत्याभ्यासस्त्वितरो वा ।

३. NS. नाटीसत्राग्निने कार्ये ।

[प्रकरणनाटकभेदादुत्पाद्य वस्तु नायक नृपतिम् ।
 अन्तःपुरसञ्ज्ञितककन्यामधिकृत्य कर्तव्या] ॥५८॥
 स्त्रीप्राया चतुरङ्गु ललिताभिनयात्मिका सुविहिताङ्गी^१ ।
 बहुनृत्यगीतपाठ्या रतिसम्भोगात्मिका चैव ॥५९॥
 राजोपचारयुक्ता प्रसादनशोचदम्भसयुक्ता ।
 नायकदेवीदूती सपरिजना नाटिका ज्ञेया ॥६०॥
 [अन्तर्भावयता हृष्या भाग्योद्यमयोयंत ।
 अत एव वंशतानि कृपाणीत्युचितानि च] ॥६१॥

तैयर्थेत्यभ्याहृत्यैववाक्यताया नूयस्य कार्यम् । अन्ये प्रथममार्गार्थं पृथगेव च
 वाच्यं योजयन्ति ॥५८—५९॥

प्रकरणभेदात्प्रकरणलक्षणाज्ञात् उत्पाद्य वस्तु नाट्यलक्षणाज्ञाच्च नृपतिर्नायक
 स्थिते यथेत्यभिप्राये नाटिकैव भूतेति ॥६०॥

अत्र तु प्रकरणनाट्यभेदात् नाटिना भिद्यते नाटकसम्भेदाभिनेय रूपमात्र
 तस्मा मौढ्यमार्थप्रदर्शनाय स्त्रीत्वेन निर्देष्टुं प्रति प्रकरणस्यापि सार्थवाहादिनायकयोगेन
 रङ्गिनीप्रधाना लभ्यते दृष्ट्या^२ । यद्यपि च नाटिकैवमुक्ता, तथापि प्रकरणनाटक
 लक्षणे एव तथा स्थिते तत्रेत्यभिप्रायेण उपसहृदि प्रकरणनाट्यलक्षणमिति अन्यदा-
 नूयमिति वक्ष्याम्यतः परमिति ।

नमूद्देशकमत्यागे ६ फल, उद्देशस्तावदत्र न परिगणितार्थं इत्युक्तं, तेनास्य
 प्रागभ्यान्नाटिनाया च विच्छिन्नोऽनावुद्देशकम् । यथा च नाटकप्रकरणयो
 र्भूत्वाद्यभूयस्त्व तथा समवकारेऽपि तत्र त्रिवर्गोपायप्रदर्शनात् । केवलं तत्तद्देशता-
 भक्तानां तच्चरितपुरस्सरतया तस्य तस्योपायस्यादरणीयत्वं भवतीत्यनेनाभिप्रायेण
 दिव्योऽत्र नायकत्वेन निरूप्यते । तदीयं च भूयस्तरं न भूयस्तरं विनन्दनमनु-
 श्रित्या प्रदर्शयते, तेन तन्मध्यपतितानां भवति निवेदादीनामभावे प्रयोगस्यारञ्जकत्वं
 नाटकगताङ्गवदेशकत्वं, नाटवादी तु भूयस्तरं चरितमनेकाङ्गरञ्जकवर्गेण विना न
 रञ्जकभेदेति नाटवादी दिव्यनायकनिरपेक्ष उक्तं । (नोक्ता ?) तत्र हि राजप्रभृतयो
 बहुतरफसानुबन्धिनि महति फले सप्रयामसाध्ये व्युत्पाद्यन्ते, न तथेह किन्तु त्रिवर्गो-
 पायमात्रे ।

१. KSS. सुविहितार्था ।

२. KSS. प्रवृत्तगीतपाठ्या ।

३. KSS. कामोपचारमुक्ता प्रसादनशोचसयुतादपि ।

प्रकरण^१नाट्यतत्त्वज्ञमुक्त विप्र-^२मया समायेन-^३

वदयाम्यत परमह^४ तत्तत्तु भुत्वा सप्तवकारम् ॥६२॥

देवामुरवोऽहृतः^५ प्रख्यानोदात्तनायक^६श्चैव ।

अद्भुतया त्रिकपटविद्रव स्थास्त्रिष्टुङ्गार- ॥६३॥

हानयानायकवृत्तौ हृष्ट्यादयनादिना^७प्रमाणदय ।

वदयाम्यस्या^८द्भुविधि यावत्यो नाटिका यत्र^९ ॥६४॥

अद्भुत् सप्तहसनः त्रिविद्रव तत्पट- सवोयीकः ।

हानयानादीविहितः प्रयत्न- कार्य- श्रियोपेत ॥६५॥

अन्यरूपराणां तु श्रिवर्गोपायत्वं नास्ति एराङ्गत्वात्, डिमन्तु चतुरङ्गोऽपि पदवान्निदिष्ट इत्यत्र नान्यक्षणे कारण वदयाम । तस्मान् श्रिवर्गभूत्पादनत्वादेन-
काङ्गत्वाच्च नादगहपन्नानन्तरमेवाभिधानं युक्तमित्यत्र गृह्णा ॥६२॥

देवामुरम्य यद्वात्र पञ्चमपादनोपायत्वेन कृतो विरचितः । देवामुरा अपि चाप्रत्यागा वृत्त्ययात्री श्रुतान्ते म्यव वा केनचिदुक्तम् इति तन्निरामार्थं प्रख्यातवदम् । यद्यपि देवा पुनर्पापेक्षयोऽहृतान्मयापि स्वापेक्षया शास्त्रीयप्रधाननयोदात्ता उच्यन्ते भगवत्त्रिपुराणिप्रसृतम् । प्रगान्ता ब्रह्मादयः । उदना. नूमिहादयः । अत्र यत्र तावत्तत्र समापन्न म्यद्भु त्प्रसृतम् । अर्थवत् य वपटविद्रवशृङ्गारा प्रत्येक त्रिविधान्मत्र प्रत्यद्भुम् विद्रवादयस्त्रयस्त्रयादि वपट उपायाश्च विद्रवो व्यापसिप्तमात्र-
नामे शृङ्गार फलागे, एवं द्वितीयेऽङ्के तृतीये च ॥६३॥ द्वादशनायकवृत्त इति प्रत्यद्भुमिति केचित् । अन्ये तु प्रत्यद्भुम् नायकप्रतिनायकौ तन्महायो चेति चतुराह , समुदापापेक्षया हि द्वादशेति ॥६४॥ सप्तहसन इति वचनात् प्रथमेऽङ्के कामशृङ्गार प्रयोक्तव्यत्वाद् नर्तक हास्यस्यागमनात् । म्त्रि (त्रि?) मायेन इति काम शृङ्गारात्मक द्वादशघटिकामध्यतयाचै. वपटविद्रव प्रहसनमक्षरैश्चायैः प्राप्ते प्रथमाङ्के निवर्त्तनी-
यादिनि नाट्यवर्गम् ॥६५॥ द्वितीये त्वङ्के घटिकाचतुष्टयगाभिनि वपटादिमिस्थायैः, तृतीये त्वङ्के सर्वे वस्तुवमाच्यते द्विघटिकान्तरमर्पायैश्चायैः यद्यपि प्रत्यद्भुम् वस्तु-

१. KSS., NS. नाट्यनाट्यमक्षण ...।

२. KSS., लक्षणादुक्त NS लक्षणमुक्त्या ।

३. KSS. वृत्त ।

४. KSS. नायक ।

५. KSS. प्रमाण ।

६. अद्भुमिति वृत्तिं वा. पुष्पके ।

७. इतोऽने पदद्वयो ग्रन्थान्तरे वक्षिका ।

कार्यस्तथा द्वितीयं समाश्रितो नाडिकाश्चतस्रस्तु ।
 वस्तु^१समापनविहितो द्विनाडिक^२ स्यात्तृतीयस्तु ॥६६॥
 २नाडीसत्ता ज्ञेया मान कालस्य यन्मुहूर्तार्थम् ।
 तन्नाडिकाप्रमाणं यथोक्तमङ्गु^३पु सयोज्यम् ॥६७॥
 या नाडिकेति सत्ता कालविभागे न्रियाभिसंपन्ना ।
 कार्या च सा प्रयत्नाद्यया त्रमेर्णैव शास्त्रोक्ता ॥६८॥
 अङ्गु^३ऽङ्गुस्त्वन्वयार्थं कर्तव्यं काव्यबन्धमासाद्य ।
 अर्थं हि समवकारे ह्यप्रतिसवन्धमिच्छन्ति ॥६९॥
 युद्धजलसम्भवो वा वाय्वग्निमज्जेऽसन्नपकृतो वा ।
 नगरोपरोधश्चो वा विज्ञेयो विद्वद्विद्विध ॥७०॥

परिसमाप्तिरस्ति तथापि तृतीये बन्तुनमाप्तिग्रहणेनेदमाह बीजे तावदङ्गुप्रकारं
 उपलभ्य, तदनन्तरमङ्गुद्वयेज्वालनरवावयार्थममाप्तिरग्योम्यविशिष्टैव विधेया ।
 तृतीये त्वङ्केवान्तरवावयार्थं । तृतीयेऽस्याऽपि प्रतिमबद्ध । एव महावाक्यार्थ-
 निर्वाहेतुसबद्धैव सर्वस्य जायते । एव हि मानुसग्यानां दिनश्रयोऽपि निवर्ग-
 मिद्व्युपायव्युत्पत्त्यनुगृहीता भवति, निरनुमग्यानां तावत्तावत् परिममाप्त्या
 तावत्पुपाये निजहृदयमवादबलानिति ॥६९॥ जन एव सबद्धोऽत्रोर्णश्च यत्रार्थं
 समवकारस्तदाह अङ्गु^३ऽङ्गु इति, तुर्व्यनिर्गके अङ्गुप्रयसवन्धो भवति, न त्वङ्गोऽङ्गु
 परम्परमित्यर्थः । काव्यबन्धमिति । सर्वं वस्तु काव्यबन्धोपरिलप्समित्यर्थं बन्धया
 हि समवकार एक कार्यमिति केयं फलिति ।

एतदेव निर्वचनेनाह अर्थं हि समवकार इति । समवकार इत्यस्मिन् शब्देन
 काव्यमप्रतिसवन्धमिति नानिसबद्ध विञ्चित्सबद्ध वस्तिवच्छन्ति । सद्यद्वलादयश्च-
 वलाच्च । प्रतिशब्देनानिदम उक्तं स निषिद्ध । त्रिविधश्च इत्युक्तं तन्त्रय वस्तुमय-
 तनकृतमन्यकृतनुभयकृत वा यदनर्थकिक वस्तु, यतो विद्वद्विज्ञा स विद्वद्व इति
 त्रिविधः । तत्राचेतनकृतमुदाहृतुं जलवाय्वादिग्रहणम् । चेतनकृते शब्देऽत्र उदाहरणम् ।
 द्वयकृते नगरोपरोधस्तस्य युद्धाग्निदानादिसपाद्यत्वात् ॥७०॥ इपटो वञ्चना
 तस्याध्रयणमङ्गीकरणम् । त्रिधा तत्र वञ्चना, युध्त्वं कदाचित्सेवसया कण्टो भवति
 स हि वस्तुगतनमविहित, वस्तु फलं तत्प्राप्ती वस्तुगत । फलमावकं कर्ता तस्य यः
 क्रम उपायचिन्तनादि. तेन विहितं यत्रानपराद्ध एव वञ्चकेन वञ्च्यते स एव-

१. KSS प्रमाणविहितो^१ ।

२. KSS. ज्ञेयं तु नाडिकाख्य ।

३. KSS., NS. सन्धान ।

वस्तुगतश्रमविहितो वैश्वशास्त्रा परप्रयुक्तो वा ।
 सुललु लोत्पत्तिकृतस्त्रिविधः कपटोऽत्र विज्ञेयः ॥७१॥
 त्रिविधश्चात्र विधिज्ञः शृङ्गारः कर्तव्यो धर्मो धार्यो च कामे ॥७२॥
 यस्मिन् धर्मप्रापकमात्महितं भवति साधनं बहुधा ।
 कृतनियमतपोयुक्तो ज्ञेयोऽसौ धर्मशृङ्गारः ॥७३॥
 अयं स्पेच्छायोगाद्बहुधा चैवायं तस्य शृङ्गारः ।
 स्त्रीतत्प्रयोगविषयेऽर्था रतिरयं ॥७४॥

मुक्त । यत्र तु वञ्चनीयोऽपि सापराध स परयुक्तः कपटः तदपराधे तु वञ्चनस्य वञ्चनेच्छा नास्तीति नाय भेदः समवति वञ्चनेच्छाभावे वञ्चनायाः सपत्न्ययोगात् । यत्र तु द्वयोरपि न कश्चिदस्मिन्निदोषः काकनामीयेन तुल्यफलाभिसम्मानवनीरप्येक उपक्षेपेनापरस्त्वपक्षेने युज्यते तत्र वञ्चना सा वैवृता । न च कस्याचिन्मुखमन्यस्य तु वस्तुत्सादयतीति ॥७१॥

धर्मोऽर्थं काम इति मूलम्या धार्यत्व कारणत्वं बोध्यते । तेन धर्मो यत्र हेतुर्वा नाध्यो वा नायिकाताभे स धर्मशृङ्गारः । एवमर्थकामयोर्वाच्यम् ॥७२॥ यत्र शृङ्गार इति तद्विषयः प्रगदा व्यपदिश्यते, ज्ञानादिपुरस्याः प्राप्यो यत्र च प्राप्ते धर्म-प्राप्त्येनारूपमात्महितं यज्ञादि पत्नीमयोगरुत मिष्यतीति सवन्धः, अनेनैवैति राज्य-भूमिगोमुवर्णादिभेदेनेत्यर्थः । रतिवृत्तमानोऽर्थार्थमिति बोधिता पुरुषाणां च ॥७३॥

ननु च देवेषु कथमर्थार्थित्वं गन्धर्वगदादिषु संभवत्येवेति कैचित् । यदर्थनीयं तदर्थो देवेष्वपि चैतत्संभवतीत्यन्ते । उपाध्यायास्त्वाहुः—तत्र नायकयो-रनुप्राप्तिरप्यन्यगतं । यथा भगवतो भवान्नीपते गिरिराजपुत्रीमङ्गलमभिगदादीनां वारकाश्रान्तनिजराज्यममुगोचनाय भवतीति ॥७४॥ कन्यायाः विलोभो नायकस्य चत्वारश्च वस्मिन्निति परस्परानुरागकृत इत्यर्थः । स्त्रीपुंसयोश्चानुसन्धानादि प्राप्ती निवृत्त इति प्रच्छादनपूर्वकं यदि चासावेवास्तीति प्रकटं कृत्वा ॥ शृङ्गारः ॥ कामप्रयुक्त एव । स्त्री परस्त्री पुनरत्र विवक्षिता, यथा शत्रुस्याहृत्या ।

१. KSS, NS कपटाग्रयो ज्ञेयः ।

२. KSS, विविपाकृतिशृङ्गारो ज्ञेयो धर्मार्थकामकृतः ।

३. NS, यत्र तु धर्मतमापकः । KSS, यत्र तु धर्मं प्राप्तिनमात्रं हितं भवति साधितं बहुधा ।

४. KSS, प्रतिनियमतपोयुक्तः ।

कन्या^१विशेषनकृतं प्राप्तो स्त्रीपुंसयोस्तु रम्य वा ।
 विवृत सावेग वा ^२यस्य भवेत्कामशृङ्गारः ॥७५॥
^३उज्जिग्मायश्याशीन्यन्यानि च यानि वक्ष्येकृतितानि ।
^४वृत्तानि समवकारे कविमिस्तानि^५ प्रयोज्यानि ॥७६॥
 एव कार्यस्तज्ज^६ननिरससमर्थ समवकारः ।
 वक्ष्याम्यतः परमह सख्यमोहाभ्युत्थापि ॥७७॥
 दिव्यापुरुषाभ्यक्तो दिव्यस्त्रीकारणोक्तशुद्ध ।
 सुविहितवस्तुनिबद्धो^७ विप्रत्ययकारकदर्शक ॥७८॥

नन्वेव शृङ्गारयोरे काव्ये कश्चिकोहीनता । कतिवया वृत्तौ हीनतेति तत्र समासः, तेन नर्माद्यङ्गचतुष्कृतदुपरज्जननीननुत्पदाद्याद्यभावात् कश्चिकोहीनता भवति । उपाध्यायास्त्वाहुः न कामवद्भावमात्रादेव कश्चिकोहीनता, रीतिप्रकृतीना तदभावात् । विलासप्रधानं मृदुष भा कश्चिकी, न च चरितम् तद्वृत्तानुप्रवेशेऽपि तद्वृत्तबह्वार, प्राधान्यकृतौ ह्यभावात्तुल्यम् । तेन तत्र विषये भारत्यादिवृत्तपन्तरा-
 विधानमेव युक्तमिति ॥७५॥ उज्जिग्मवृत्तानि, गायत्री पङ्क्तिः । वक्ष्येकृतितानि विषमाङ्गसमानि तान्यत्र समवकारे भक्ष्ययोग्यानीति । नैव प्रयोज्यानीत्युद्भूत पठति, सख्यरादीन्येव प्रयोज्यानि तारकाक्षराणीति ख व्यापष्टे । एव शृङ्गारयोरे देवनाभस्ता-
 तहेवयात्राभावनेन प्रयोगेणानुगृह्यन्ते, निरनुपस्थानद्वया स्त्रीवानुमूर्च्छाश्च विद्वदा-
 दिनाहृतद्वया क्रियन्ते इत्युक्त समवकारः । ॥७६—७८॥

अथैहामृगमाह—दिव्येति । दिव्याना पुरुषाणा आश्रयण नायनया तेन कृत दिव्यस्त्रीनिमित्तमुपगत शुद्ध भव । दिव्यानुपस्थानसमवकारवत् यमवद्वार्धता मा प्रमाशोदिवाह सुविहितेन सख्येन वस्तुना निबद्ध, विषयानि प्रत्ययनारणानि विद्वान्हेतवो यत्र ॥७८॥ मन्त्रे च तत्र दिव्यानामपि प्रयोगो भवतीति दर्शयति-

१. KSS विशेषन वा प्राप्तः ।
२. KSS. जानीयात् वामशृङ्गारम् ।
३. NS, उज्जिग्मायत्री वा वृत्तानि । KSS उज्जिग्मायत्री वा यानि तपान्यानि ।
४. NS तान्यत्र ।
५. KSS., नैव NS सम्बद्धः ।
६. KSS, NS. सुद्युद वसमाश्रयः ।
७. KSS, NS. निबद्धो ।

उद्धतपुरुषप्राप्य स्त्रीरोपप्रवित्काव्यवन्धश्च ।
 सक्षीमविद्रवकृतं सफेटकृतस्तथा चैव ॥७६॥
 स्त्रीभेदनापहरणाव^१मर्दनप्राप्तयस्तुष्टुङ्गारः ।
 ईहामृगस्तु कार्यं^२ सुसमाहितकाव्यवन्धश्च ॥८०॥
 यद्व्यायोगे कार्यं ये पुर्या वृत्तयो रसादश्चैव ।
 ईहामृगेऽपि^३ ते स्युः केवलममरस्त्रिया योगः ॥८१॥
 यत्र तु वपेक्षिताना वपो ह्युदग्रो भवेद्धि पुदयाणाम् ।
 किञ्चिद्व्याज कृत्वा तेषां युद्धं शमयितव्यम् ॥८२॥
 ईहामृगस्य लक्षणमुक्तं विभ्रा^४ समासयोगेन ।
 द्विमलक्षणं तु भूयो सलक्षणयुक्त्या प्रवदयामि ॥८३॥
 प्रप्यातवस्तुविषय प्रप्यातोदात्तनामकरश्चैव ।
 पहरसलक्षणयुक्तद्वचतुरङ्गो वै द्विम कार्यः ॥८४॥

उद्धतपुरुषेति स्त्रीनिमित्ततो रोष सक्षीम आवेगः ॥७६॥ स्त्रीनिमित्तानि यानि
 भेदनाहरणावमर्दनानि यथायोग्यं स्त्रीविषयाणि अन्यविषयाणि तं प्राप्तं वस्तुविष्टान्
 प्रमदालक्षणं यन्म तादृशं गृङ्गारो यस्मिन् । अवमर्दनं दण्डः । सुसमाहितः
 काव्यवन्ध इत्यनेन बीज्यज्ञान्यत्र योग्यानीति दर्शयति ॥८०॥ अङ्कपरिमाणं
 नापकसख्या वृत्तिरमन्त्रिभागं च व्यायोगानिदेशेनाह यद्व्यायोग इति । कार्यं तद्वेदनाङ्कं
 उच्यते । तेनैव एकाङ्कं नापकास्तु द्वादशं समवकारातिदेशेन व्यायोगे तत्तात्पर्यात् ।
 अथ तु समवकारानिदेशेन मर्दसप्तगौरव स्यात् ॥८१॥

ननु युद्धमवमर्दनं चेत्युक्तं तत्रास्य प्रत्यक्षप्रयोज्यता मा भूदिति दर्शयति यत्र
 स्थितिः । वपेक्षितानां वाच्यानां भवेदिति ममाव्यक्त इत्यर्थः । तत्रेति येषामिति
 चार्थनाहार्यः । व्याजमिति पलायनादि ॥८२॥ ईहा चेष्टा मृगस्येव स्त्रीमात्रार्थः यत्र
 स ईहामृगः ॥८३॥

अथ द्विममाह—प्रप्यातवस्तुविषय इति । नाटकतुल्यं सर्वमग्नत्वेवलं सन्धीनां
 रमाणां चासमग्रता च गृङ्गाररहास्यवर्जं पहरसत्वम् ॥८४॥ पर्यायेण घातस्य प्रयोगः

१. KSS व्यमर्दनप्राप्तः ।

२. NS चतुरङ्गविभूषितश्चैव ।

३. KSS. यदा योगे कार्यं ये पुर्या ये रसादश्च निर्दिष्टः ।

४. NS. तत्प्राप्तः ।

५. KSS. केवलममरस्त्रियो ह्यस्मिन् । NS. केवलमत्र स्त्रिया योगः ।

६. KSS. लक्षणमिदमित्युक्तं मयामयोगेन ।

७. NS अथ वै द्विमस्य लक्षणमतः प्रवदयामि ।

शृङ्गारहास्यवर्जं शेषं सर्वं रसं समायुक्तं ।

दीप्तरसकाव्ययोनिर्नानाभावोपसम्पन्नः^१ ॥८५॥

निर्घातोत्कापातरुपरागेन्दुसुखं योयुक्तं ।

युद्धनिघुदाघर्षणं^२ सफेटकृतश्च कृतं च ॥८६॥

मायेन्द्रजालबहुलो^३ बहुपुस्तोत्थानयोगयुक्तश्च ।

देवभुजयेन्द्रराक्षसपक्षपिशाचावकोर्णश्च ॥८७॥

घोडशनायकबहुल सास्वत्यारभटीवृत्तिसम्पन्नः^४ ।

कार्यो हिमः^५ अयत्नान्नानाश्रयभावसम्पन्नः ॥८८॥

[हिमलक्षणमित्युक्तं मया समासेन लक्षणानुगतम् ।

व्यायोगस्य तु लक्षणमतः परं सप्रवक्ष्यामि] ॥८९॥

स्यादित्याह दीप्तरसेति । काव्ययोनिः काव्यवस्तु ॥८५॥ देवादयो बाहुल्येनापि सास्वत्यारभटीति । “जातिरप्राणिनाम्” इति केचित् । सास्वत्यारभटीवृत्तिसम्पन्नं वृत्तिद्वयं यत्र वृत्तिसमूहे वा वृत्तिशब्दः सास्वत्यारभटीलक्षणव्यावृत्त्या सम्पन्नः । हिमो हिम्यो विद्वज् इति पर्यायाः तद्योगादयं हिमः । अन्ये तु इष्यन्त इति हिम उद्धतनायकास्तेषामात्मना वृत्तिर्यत्रेति । “इको ह्रस्वोऽङ्गो गानवस्य” इति ह्रस्वः । नानाश्रयभावसम्पन्न इत्यनेन सर्वभावयुक्तत्वादिति वृत्तवैचित्र्यमाह ।

नाटकादनन्तरं हिमलक्षणं यद्यप्युचितं तथापि तद्वन्तप्रवेशिरादिसम्भवतिराकरणार्थं तत्प्रकरणोपपत्त्यास्थाभिधानं, तेन दिनचतुष्टयवृत्तमेवात्र प्रयोज्यम् । अङ्कावनारः एव चात्र भवति । चूलिकाङ्कमुखयोस्तत्रापि युद्धादिवर्जने समुपयोगोऽस्त्येव । ततश्च वस्तुतः प्रवेशकाद्यनिषिद्धमेव, प्रवेशकस्य ह्यसंभव एव । सरमेनिवृत्त-वशाद्वा यथाङ्केष्वन्येन्यासवन्धात् यथा समवकारे बहुङ्केष्वपि तस्मात्प्रकरणोन्वयस्य तस्यावसरभावात् । तत्र हि नाटकान्तरमस्याभिधाने प्रकरणस्य न तत्सर्घित्वमुक्तं भवेत् । तदनन्तराभिधाने नाटिकादिभेदं न च ख्याप्यम् । नाटिकाया च स्त्रीप्रधानत्वात्, त्रिशृङ्गारसमवकाराभिधानमेव ततः परं न्याय्यम् । तत्प्रसङ्गेन च दिव्यपुरुषसवन्धादीहामुक्तं ज्ञतं, तदनन्तरं च दिव्यपुरुषाधिकारेण रूपकाशीति पूर्वमनेकरसयुक्तत्वेन चित्तोत्तिवृत्तत्वादयमभिधातुं युक्तमित्यतः बहुना ॥८५॥

१. KSS. नानाभावान्वितश्चैव ।

२. KSS., NS. प्रहरण ।

३. KSS NS. बहुपुरुषोत्थानयुक्तश्च ।

४. KSS. सयुक्तः ।

५. KSS. तर्जनीनां श्रयविशेषेण ।

व्यायोगस्तु विविधः । ^१कार्यं प्रख्यातनायकचारीरः ।

अल्पस्त्रोजनयुक्तस्त्वेकाहकृतस्तथा चैव ॥६०॥

इहवरच तत्र पुरुषा ^२व्याघ्रचन्द्रे यथा समयकारे ।

^३न च दिव्यनायकयुक्तं कार्यंस्त्वेकाङ्कु एवायम् ॥६१॥

न च दिव्यनायककृतं कार्यं राजपिनायकनिबद्धं ।

युद्धनिपुणदाघयणसद्वर्धकृतरच कर्तव्यं ॥६२॥

एवविषस्तु कार्यो व्यायोगो दीप्तकाव्यरसयोनिः ।

वक्ष्याम्यतः परमहं तत्तन्ममुत्तृष्टिकाङ्कुस्य ॥६३॥

प्रख्यातवस्तुविषयस्त्वप्रख्यातः कदाचिदेव स्यात् ।

विष्यपुर्याविपुक्तं दीर्घयुक्तो भवेत्पुमि ॥६४॥

व्यायोगस्तु द्विमस्यैव द्वेपभूतो, दिव्यनायकामावात् केवलमत्रोदात्तस्य राजादे-
नायकता, अपि त्वमात्यसेनापतिप्रभृतेर्दीप्तरसस्य, अत्र एवाह प्रख्यातनायकेति उदात्त-
ग्रहणमपाकर्तव्यमित्यर्थः ॥६०॥ यथा समयकार इति द्वादशेत्यर्थः । तावदङ्कुपरिमाण-
शङ्कामतिदेशात् प्रत्यामत्या प्रमत्ता वारयितुमाह एकाङ्कु एवेति । एवकारेणैकाह-
चरितविषयत्वान्यायप्राप्तमेवात्रैकाङ्कुत्वमिह ॥६१॥

ननु प्रख्यातनायकसम्बन्धेन विमत्र गृहीतमित्यप्रतिप्रमङ्गं क्षमयति न चेति ।
चो भिन्नक्रमः । दिव्यदेवैः नृपैः ऋषिभिश्च नायकं न निवदोऽप्य भवतीत्यर्थः ।

ननु कस्मादयं व्यायोग इत्याह—युद्धं निपुण्येति व्यायामे युद्धमात्रं निपुण्यन्ते
पुरुषा यत्रैति व्यायोगः इत्यर्थः । निपुण्यं वाट्टयुद्धं नयं दीर्घविद्याकुलम्भाविहृता
स्पर्षा ॥६२॥ दीप्ता वाच्यमोजोगुणयुक्ता, दीप्तरमाद्या दीररीशद्याः तदुभयं योनि
वारणमस्य ॥६३॥

रौद्राद्यनन्तरं “रौद्रस्य चैव मत्स्यं न ज्ञेयः कर्ण (६-४५)” इत्युक्तत्वात्-
प्रधानमुत्तृष्टिकाङ्कुमेतदनन्तरमाह । प्रख्यातवस्तु विषयं पुनः । प्रख्यातं भारतादि-
युद्धे विषये निमित्ते सति यत्तत्करणवद्भूतं चेष्टितं वर्ण्यते तत्प्रख्यातं स्त्रीपर्ववृत्तान्तघट्ट-
माभूदित्यप्रख्यातग्रहणेनोक्तम् । तेनोभयोपादानस्य परस्परविभ्रंशार्थत्वादभिञ्चित्वरत्न-
नायकनीयम् ॥६४॥ निवृत्तं युद्धं उद्धतप्रहारा पुरया यस्मिन् । परिरक्षितं दीर्घोपात-

१. KSS, कर्तव्य, व्यातनायकचारीरः ।

२. KSS, NS कविभिः कार्यः ।

३. KSS., न च तत्प्रमाणस्तु तदेकाङ्कुः सविधातयः । NS न च तत्प्रमाणयुक्तः
कार्या एकाङ्कु एवायम् ।

करणरसप्राप्तकृतो निवृत्तयुद्धोदतप्रहारश्च ।
 स्त्रीपरि^१देवितबहुतो निर्वेदितभाषितश्चैव ॥६५॥
 नानाध्याकुलचेष्ट सास्त्वत्यारभटिकंशिकोहीन ।
 'कायं' काव्यविधिज्ञं सतत ह्युत्सृष्टिकाङ्क्षुस्तु ॥६६॥
 यदिव्यनामककृत काव्य सप्रामबन्धवद्युक्तम् ।
 तद्भारते तु वर्षे कर्तव्य काव्यबन्धेषु ॥६७॥
 'कस्माद्भारतमिष्ट' वर्षेष्वन्येषु देवविहितेषु^२ ।
 हृषा सर्वा भूमि शुभगन्था काञ्चनो यस्मात् ॥६८॥
 उपवनगमनक्रीडा बिहारनारीरतिप्रमोदा स्युः ।
 तेषु हि वर्षेषु सदा न तत्र दुःख न वा शोक^३ ॥६९॥

भ्मात्मनिन्दारूपमनुसोचन यत्र । निर्वेदिनानि ध्रुतेषु निर्वेदो जायते तादृशि भाषि-
 तानि यत्र ॥६५॥ व्याकुला चेष्टा भूमिनिपातविवर्णिताद्या । सास्त्वत्यारभटिकंशिकी-
 हीन इति समाहारद्वन्द्वान्तरद्वन्द्वगमंस्तृतीयाममाम । उत्क्रमणीया सृष्टिर्जीवित
 प्राणा यासा ता उत्सृष्टिका शाचन्त्य स्त्रियस्याभिरक्षित इति तथोक्ता । वृत्ति
 भिरत्सृष्ट्यादित्यन्ये तदा द्वित्व च त्रित्वमुद्देशस्यैकदेशेन । अयमङ्क इति निर्दिष्टो
 वृत्तानुरोधात् । इह च करणरसवाटुत्यादेव देवविद्योग रीद्रवोभस्मभयानकसबन्धो
 दिव्ययोगे न भवत्यपि तु करणयोग ॥६६॥ नन्वेव देवाना मुद्धमध्यनुचिन्तित्याप्तव्य
 प्रमत्तात्ममध्वारादौ देशविद्येपोषयोग दशयति दिव्यनायककृतमिति । तेषा
 भारतवर्षावनीर्णाना मुद्धादिक प्रदशयेदित्यर्थ ॥६७॥ अत्र राज्ञ पृच्छति
 कस्माद्भारतमिष्टमिति । अत्र प्रयोगे प्रतिवक्ति वर्षेष्वन्येष्विति देशत्वेन भोग-
 भूमित्वेन विहितेऽवधीत्यर्थ ॥६८॥ उपवन गत्वा क्रीडा जनक्रीडादिना बिहारमनु-
 पवन एव सञ्चरण नार्था सह रति सभोग प्रमोदो दिव्यपानादिकृतम् ॥६९॥ नन्वेव
 मिलावृत्तकुरप्रभृतिषु वर्षेषु मा तेषा देवाना वृत्त ध्याज्यायि तथापि स्वनिधानेषु
 ध्यावर्ष्यनामिस्तथ आह ये तेषामधिवासा इति वनानि तेष्विति वाना । पर्वता
 इति कानासादय, सभोग इति सा हि तेषा भूमि भोगस्थान, जस्मिन्निति भारतवर्ष
 कस्माद्भ भारम्भग्रहणेनेदमाह न तेषा दुःख पूर्णं कदाचिद्भवति । दुःखपूर्णताया

१. KSS. देव - ।

२ KSS कर्तव्योऽभ्युदयान्नस्तज्ज्ञेस्तसृष्टिकाङ्क्षुस्तु ।

३. KSS. तस्मात् ।

४. KSS. नित्यज्ञात हि ।

५. KSS. शोकम् ।

■ तेषामधिवासा. पुराणवादेषु पर्वता प्रोक्ता^१ । ८
 सम्भोगस्तेषु - भवेत्कर्मारम्भो भवेदस्मिन् ॥१००॥
 प्रहसनमपि विज्ञेय द्विविध शुद्ध^२ तथा च सङ्कीर्णम् ।
 [अङ्गुलस्य सप्तममिदं व्याख्यातमदोषयोगमात्रगतम् ॥१०१॥
 प्रहसनमतः परमह सत्तक्षण सप्रवदमानि] । ९
 यस्यामि तयोर्मुक्तया पृथक्पृथग्लक्षणविशेषम् ॥१०२॥
 भगवत्तापसविप्रैरन्यैरपि हास्यवादसंबद्धम् ।
 कापुरुषसंप्रयुक्त परिहासाभाषणप्रायम् ॥१०३॥
 अविकृतभाषाचार विशेषमावोपपन्नचरितपदम् ।
 नियतगतिवस्तुविषय शुद्ध ज्ञेय प्रहसन तु ॥१०४॥

देवत्वस्यैव विघातोऽनवस्थानप्राप्त्या स्वरूपलोप इति युक्तमुक्तम् । कर्णारसबाहुदया-
 नुत्पृष्टिकाङ्क्षं दिव्यैरियोग एव तेषां सुखबाहुत्यात्तन्निधाने अन्वस्यापि शोकापसर
 पराकृतेरिति गाढदुःखामिभूता, एवभूतप्रयोगदर्शने सति 'दुःखो दुःखाधिकान्
 पश्ये' इति नीत्या प्रतनुभूतदुःखभारा सुखेन विनेया भवन्ति, यद्योक्तं प्राक् स्वयं
 दुःखादितस्य च (१-१११) इत्युत्पृष्टिकाङ्क्षप्रयोगः ॥१००॥

एवं रञ्जनताप्रधानेन कर्णेन युक्त रूपकमभिप्राय रञ्जनप्रधान हास्यप्राप्य
 प्रहसन लक्षयति विभागमुखेन प्रहसनमपि विज्ञेयमिति द्विविधमिति । विभाग.
 शुद्ध सङ्कीर्णं चापीति । अपिशब्दोऽतिश्रमार्थः । तथेति सामान्यलक्षणम् । तदयमर्थः.
 लक्षणविशेष विशेषलक्षणम् । भगवत्तापसविप्राः यतिवानप्रस्थगृहस्थाः, अन्ये
 शान्यादयस्तैरुपलक्षितम् । हास्यप्रधानवचनसवन्धशीलनादिना कृत्स्नं पुररूपत
 एव प्रहस्यमानं नामध्यातैरेव भगवदादिभिर्युक्तम् ॥१०३॥ तथापि च भाषाचारौ
 यत्र न चित्रतावसायारलीलरूपौ तथा विशेषेण भावौ ध्वनिचारिभिरपपन्नानि पदानि
 कथासङ्गहानि यस्मिन् । नियतगति एकप्रचार यद्वस्तु तद्विषय प्रहसनोपलक्षणौ
 यत्र, तच्छुद्धं प्रहसनम् । अत्र निर्वचनं यत्. परिहामप्रधानान्याभाषणान्यत्र
 बाहुल्येन भवन्ति तेन यत्रैकस्यैव वस्तुचित् चरितं दुष्टत्वात्प्राधान्येन प्रहस्ते तच्छुद्ध-
 मित्यर्थः ॥१०४॥ यत्र तु वेस्यादिभिर्योगोऽयुल्लेख आकृत्यादि तदेकद्वारेणानेक

१. KSS पर्वता मदिता ।

२. KSS. तथैव ।

३. KSS. भगवत्तापमभिलुथोत्रविप्रातिहाससंयुक्तम् ।

४. KSS नीचजन...

५. KSS. भावोपहास...

वेद्यावेदनपुस्तकविटघूर्ता^१ बन्धकी च यत्र स्युः ।

अग्निनृतवेपपरिच्छदचेष्टितकरर्षस्तु^२ तवीर्षम् ॥१०५॥

सोकोपचारयुक्ता या वार्ता यत्र दम्भस्योग ।

^३स प्रहसने प्रयोग्यो घूर्तप्रविवादसम्पन्न ॥१०६॥

^४बोध्यङ्गं. तदुक्त कर्तव्य प्रहसन यथायोगम् ।

— भाष्यस्यापे तु सञ्जगमत पर सप्रवदामि ॥१०७॥

वेद्यादिवरितेन हसनीयेन सङ्क्षोर्णत्वात् सङ्क्षोर्णम् । अन्ये त्याह—वेपा स्वभावत एव चरित शिष्टमध्यं सम्येतरतमत्वेन प्रहमनाहं तरविमुदत्वात्सङ्क्षोर्णम् तद्योगाच्च रूपम् । ये तु स्वभावतो न गहिता भगवत्तापसादिचेष्टाविमेषास्तेषां प्राकृतपुरुष-सक्रान्तिदौरात्म्योदितामन्यमबन्धदूष्यमाणनया प्रहसनीयता यातास्ते स्वभावशुद्धा तद्योगाद्रूपक शुद्धमिति ॥१०५॥ उभयसाधारणीमपि कवे सिद्धमाह—सोकोपचा-रैति । वार्ता प्रसिद्धिर्यदि सा लौकिक्यवहारसिद्धा भवति, यथा याक्यानां म्नीसपकं प्रहसनीयो भवति, न वीर्षम् । एवमाविप्रसिद्ध एवोपहसनीयः । अनाविकरण स्वयमेवाह घूर्तप्रविवादेति । घूर्ता कृत्रिमतापसादय विटादयश्च । तद्विषयो य प्रकृष्टो विवादः विरुद्धतयावभासस्तेन फलभूतेन सपाक्षतया यदुक्त प्रहस्यमाणं तथाभूत-चरितावलोकनेन हि सङ्कृतमिति व्युत्पाद्यो न भूयस्तान्बन्धवानुपपत्तीनि ॥१०६॥ बोध्यङ्गरिति बहुप्रमाणं, यथायोगमिति तेषां सप्रयोगे न ह्यप्या क्रमस्य तु न कश्चि-न्निषम इति दर्शयति । प्रहसनस्याङ्गनिबन्धानभिधानात् मुमुक्षुमेकाङ्क, सङ्क्षोर्णं स्वेतेकाङ्कं वेद्यादिवरितमख्यावलादिति केचित् ।

अन्ये स्वेकाङ्कप्रकरणमध्यपातित्वादेकाङ्कमिति मन्वन्ते प्रथममहानिष्क्रमे नैराभावपरित्यागे च प्रमाणाभावात् ॥१०७॥

अथ हास्यरमोचितविटघूर्ताद्यनूपवेद्येन समानयोगक्षेम भाष्य लक्षयितुमाह आत्मानुनूतशसीति । एकेन पात्रेण हरणीयः समाजिकहृदन प्रापयितव्योऽर्थो यत्र स भागः । एकमुखेनैव भाष्यन्ते उक्तिमन्तः क्रियन्ते अप्रतिष्ठा अपि पात्रविशेषा यत्रेति भागः । तत्र स प्रविष्टः पात्रविशेषः आत्मानुनूत वा यद्यपि परगत वा

१. KSS. घूर्तविटा ।

२. KSS. करणात् ।

३. KSS. तत्रहसने प्रयोग्य NS. तत्रहसनेषु योग्य ।

४. KSS. उद्घाटयकादिभिरिदं बोध्यङ्गं मिथित भवेन्मिथम् ।

आत्मानुभूतशक्ती परसथयवर्णनाविशेषस्तु^१ ।

^२विविधाश्रयो हि भागो विज्ञेयस्त्वेकहायश्च ॥१०८॥

परवचनमात्मसस्य प्रतिवचनंरुतरोत्तरप्रथितं ।

आकाशपुष्पकधितरङ्गविकारैरभिनयंश्चैव^३ ॥१०९॥

धूर्तविटसप्रयोज्यो नानावस्थान्तरात्मकश्चैव ।

^४एकाङ्गो बहुचेष्ट सततं कार्यो युर्धर्माणः ॥११०॥

वर्णयति ॥१०८॥ तत्र च प्रयोगप्रयुक्तिमाह परवचनमिति । परसन्धिवचन स्वय-
मङ्गविकारैरभिनयेत् ।

ननु तत्परवचनमयुक्तं कथमभिनयेत् आह आकामे शून्ये यानि पुष्पकधि-
तानि दृष्टानि यत्र शून्ये तेन वर्ण्यन्ते वा कश्चित्पश्यत्याकर्णयति च तत्र च तद्वचन
स एवानुवदन् सामाजिकान् बोधयति । यथा “भो बाढव ! जते किं प्रवीयि”
इत्यादौ न केवलं परवचनमभिनयेत्, किन्तु प्रतिवचनं स्वीकृतं सह, अत एवोत्तरोत्तर-
प्रथितयोजनाभिरूपलक्षितं ॥१०९॥ ननु योऽभावेरोऽत्र प्रविशति स क इत्याह
धूर्तविटेति । नानाप्रकारावस्थाविशेषात् लोकोपयोगिव्यवहार एव आत्मा वाच्य
मस्य, अत एव बहुचेष्ट सततं कार्यं इति सकलमावाग्यपृथगानुपयोग्यस्तु लोकाव्यवहारो
वेद्यामिटादिवृत्तान्तात्मा निरूप्यत इति बाहुरत्येन पृथग्जनव्युत्पत्तियोनिरूपणमिदं
राजपुत्रादीनामपि क्षमलौकिकानो ज्ञेय एवावच्छन्तार्थमिति सप्रयोज्य इत्यर्थः ॥११०॥

इदमिदं मौमान्य—य एते उत्पृष्टिकादयो रूपकभेदा ते तावदेतरा एव
यद्यपि नाटकादयोऽप्येवमेव । तथाहि सर्वरसयोग्यतायामपि नाटके प्रररणी च
धर्माकादिवीर एव प्रधान परमार्थेन सर्वेषु नायकभेदेषु वीरत्वानुगमवर्तनात् ।
समवकारे तु यद्यपि हि शृङ्गारादित्वमुक्तं तथापि वीर एव प्रधान रीत्रो वा । डिम-
व्यायोगयोरप्येवम् । ईहामुनेऽपि रीत्रप्राधान्यमेव, नाटिकाया तु शृङ्गार एव
प्रधानम् । एव तावद् वीररीत्रशृङ्गारा यथास्व पुमर्थत्रयप्राणभूतत्वेन वर्तमाना
एतेषु प्रयोगेषु दान्तवीरभूतरीत्रो तु चरमपुमर्थयोगात्तत्र च सर्वस्य नाधिकारोऽपि
यस्याचिदपदिचमजन्मनोऽधिकारान्नाटके यद्यपि तत्पक्षप्रधानतया प्राधान्यमवलम्ब्य
याना तथापि नागो प्रचुरप्रयोग इति तथोऽप्युपार्थप्रवरप्राणितयोरपि वीरादिरुक्तान्त-
राध्यावापेनावस्थापनम् । एव तावत्पुमर्थविषयो रूपकसविषय एव परमार्थतः

१. NS. विशेषेण ।

२. NS द्विविधाश्रयो...

३. KSS. अभिनयेत्तत् ।

४. KSS., NS. एकाङ्गो ।

तथापि त्वितिवृत्तवैतस्याद्रसान्तरप्रयोगोऽपि तदङ्गतया तत्र भवति । एव तत्प्रधान-
चेष्टायोगाद् वृत्तिवैचित्र्यमत्रोचितमेव । उत्पृष्टिकाङ्क्षप्रहसनभावाभ्युत्थितकणहास्य-
विस्मयप्रधानत्वाद् रञ्जकरसप्रधाना, तत एवात्र स्त्रीबालमूर्खादिरधिचारी । न च
विततमत्रेतिवृत्तम्, इतिवृत्तवैचित्र्यमपि तत्र नास्ति । तथाहि—उत्पृष्टिकाङ्क्षे तु
वृत्तित्रय तावद्वचसा निषिद्ध, भारती चाप यत्र वृत्ति, चेष्टा हि करणेऽप्रधान, तदुप-
करणं तु परिदेयितारिका भारती, तस्मात् फलवृत्तिव्याख्या वृत्ति, वाक्चेष्टयो
फलानुभव इति यस्या लक्षण, साम्युपगन्तव्या । अवश्य चैतत्, अन्यथा मूर्छा-
मरणादौ शक्येष्टयोरभावे निर्वृत्तिरित्येव स्यात् । निश्च यदि तावत्मुपपन्नमोहं क्षेप
कैशिक्यभिधीयते धर्ममर्थं चोद्दिश्य वृत्तिद्वयं वक्तव्यम् । तस्माच्चेष्टात्मिका व्याप-
वृत्तिरन्यायवृत्तिर्वाग्रूपा तत्फलभूता फलवृत्तिरिति वृत्तित्रयमेव युक्तमिति भट्टो-
द्भट्टो मन्यते ।

यदीह—

आद्ये वाक्चेष्टाभ्यां पुण्यायं चतुष्टयेन चाष्टरिते ।

पौष्पाद्या फलवृत्तिस्तद्द्वयनोज्ज्वला तु रम्येदात् ॥

तदत्र केचिदाहु —सात्वत्तया यद्यपि कैशिकी शक्त्यान्वर्त्तना तथापि रञ्जक-
त्वातिशयात् पृथगुपात्तात्, स्वरवन्मुग्धजामितयतश्च, न वा-शयवृत्ती (वृत्तिर)
पुमर्थधनुष्प्रयोगोपपत्तिविप्रतिषेधात्, फलवृत्ती च वृत्तिमामान्यलक्षण व्यापाररूपस्य
यदि नास्ति तदत्र वृत्तिस्त्वम् । अस्ति चेद्वाक्चेष्टानिरसतो मानसो व्यापारो न
वदितुं शक्य इति मूढमो वाक्चेष्टागत एवोपेत्य । ततश्च मरणमूर्छादावपि
प्राणात्मकायीयव्यापारसम्भव एव यदनुष्मरणे लयतालगतानि प्रवर्तन्ते सवेदनमपि
च मूर्छादौ नास्तीति श्रव्यं वक्तुमिति फलवृत्तिरपि तत्र यद्यम् । तस्मात्तत्र सात्वत्येव
वृत्तिः । यदि बाह्यलयापेक्षया वृत्तिमय वाच्यमिति व्यरहारी रूपरममुदायापेक्षया
पण्डस्यावृत्तिवत्त्वेऽपि समुदितस्य रूपस्य वृत्तिमयत्वात् । यच्छास्त्रीयमर्मनानु-
सारिणो मूर्छादावात्ममवित्तिलक्षणा पञ्चमी वृत्तिः सकलकार्यनिवृत्त्यनुमेया मूर्छा-
कर्मानुभावेन च फलेनावच्छिन्नामात्मव्यापाररूपा मन्यन्ते, न च परिस्पन्द एवंको
व्यापार इति मनसिकृत्य तन्मत भावानां बाह्यग्रहणस्वभावत्वमुपपादयद्भिः भट्टोत्तलद
प्रभृतिभिः पराकृतमिति न फलवृत्तिर्वा काचिदिति धतस एव वृत्तय इति ।

यद्यन्तु ग्रामः । कोऽप्रमस्थानसन्त्रास । यत्किञ्चिदिह नाट्ये समस्ति तच्चेद्
वृत्तिष्वन्तर्भाव्य तदा भवेदेतत्—न चैवम् । रङ्गो हि नाम का वृत्तिः, मृदङ्गपणव-
वणाद्या का वृत्तिरपि हि भवेत् । तस्माद् व्यापार पुमर्थसाधको वृत्तिः । स च
सर्वत्रैव वर्ण्यत इत्यतो वृत्तयः । काव्यस्य मातृका इति न हि किञ्चिद्व्यापारमूढ-
वर्णनीयमस्ति । भदमूर्छादिवर्णनायामपि मनोव्यापारस्य सात्वत्याख्यस्य सम्भवात्,

[भाषस्यापि हि निहित लक्षणमुक्त तयागमानुगतम् ।
 बोध्या सप्रति निहित वक्ष्यामि यथाशर्म विप्रा !] ॥१११॥ -
 सर्वरसलक्षणादभाः युक्ता हास्यत्रयोवशाभिः ।
 बोधी स्यादेवाहुः तथैकहारा द्विहारा वा ॥११२॥
 अद्यमोक्षममप्यामियुक्ता स्यात्प्रकृतिमिस्तिसृभिः ।
 २ उदात्तकावलिगितावस्थान्दितनाल्पसंज्ञापादव ॥११३॥
 वाक्वेत्यथ प्रपञ्चो मृदवाधिवले छल त्रिगतम् ।
 व्याहारो गणदश त्रयोदशाङ्गान्मुदाहृतान्यस्या ॥११४॥

कृपादावपि च मनोदेहव्यापारमभवेऽपि बाह्यत्वेन बाह्यापारमभावाद् भारती-
 वृत्तिरुच्यते । वृत्त्यन्तरनिषेधस्तु नदङ्गानामपरिपूर्णत्वात् । न च कायवाङ्मानम-
 स्मापार नद्वैविध्यं वाग्नरेणान्य कश्चिद् व्यापार समवतीत्यसङ्कटुत्तम् । तस्मात्त-
 द्गप्रधाने भारती वृत्तिः परिदेयितवाहृत्यात् ।

यत् 'शृङ्गारहास्यवदणैरिह कंजिकी स्यात्' इति कोहलेनेकेन तन्मुनिमतविरोधा-
 दुपेक्षमेव, तस्य यथ यथानुवधा चित्तवृत्ति या या कंजिकीत्याशयः । एव प्रह-
 मनभाणयोरेति बाह्यापारग्राधान्यादेव भारती वृत्तिः, मूर्च्छादी तु व्यापाराभावे वृत्त्य-
 भाव एव । न हि तत्र नाट्यं वृत्तिमयत्रया समर्पणीयमित्यनमतिप्रमत्त्या ॥११२॥

अथ सर्वान्ते सर्वरसमयत्वादविततस्वभावत्वाच्च सखीपेण भाग्यमुत्पत्ति-
 बाधिनीत्वेन प्रधानभूतत्वात्तदङ्गानां च नाटिकदिभागान्तममस्वरूपकोपजीव्यत्वाद्
 बोधी लक्षयति । एवहार्यैरित्याकाशपुरपभापिनैरित्यर्थः । द्विहारेण उभिन-
 प्रत्युभित्वैचित्र्येणेत्यर्थः । अङ्गान्मुदितिति—

उदात्तकावलिगितावस्थान्दितनाल्पसंज्ञापादव ।

वाक्वेत्यथ प्रपञ्चो मृदवाधिवले छल त्रिगतम् ।

व्याहारो गणदश त्रयोदशाङ्गान्मुदाहृतानीति ।

उदाहृतारणमात्रमेतदिति यावत् ॥११३॥११४॥ एतानि त्रयेण लक्षयति
 यदति स्वगतार्थानीति ।

नन्वेवामृत्तिर्बहिष्कृत्यन्तं चेतस्यलक्षणात्कारादिभ्यः को भेदः इति वृत्तोप-
 षरणरूपत्वे तु सन्ध्यङ्गैभ्यः वयमन्यथा, रगोपवरणतया वृत्त्यङ्गेष्वन्तर्भावः ।

[अथ वीथी सप्रोक्ता लक्षणमेवा प्रवक्ष्यामि] ।

पदानि त्वगतार्थानि ये नरा^१ पुनरादरात् ॥११५॥

योजयन्ति यदर्थस्तदुद्घात्यकमुच्यते ।

यत्रान्यस्मिन् समावेद्य कार्यमन्यत्रसाध्यते^२ ॥१६॥

न चैनं व्यतिरिक्तमेवा सामान्यलक्षणमस्ति । तत्र केचिदुक्तलक्षणार्थविशेषरूपत्व-
मेवैषा प्रतिपादयति, विवेचकास्तु तद्व्यतिरिक्तान्येवैनानीत्याह ।

तथाहि प्रश्नप्रतिबचनबोद्धव्याभिप्रायरूपेण योगेन यद्विचित्रं तद्वीथ्यङ्गम्,
अत एवोदाहृतानीत्येवा सामान्यलक्षणम् । उदाहृताणि प्रतिबचनानीत्यर्थः ।
तानि च सर्वाणि प्रतिबचनसूत्रस्य काव्यस्थाभावात् तेन विचित्रार्थानि लभ्यन्ते ।
अत एव वीथी पश्चिन्तरम्योत्तरासहिष्णुत्वात् विचित्रोक्तिप्रत्युक्तिगमत्वात्, लक्षणा-
लङ्कारादीनां तु नोक्तिनियत रूपमिति विशेषः । तत्र यदा विवक्षितमुत्तरं वा
शक्तोऽप्यस्यादिति यन्मम मनसि वर्तते तदेव वक्षितं न वेत्येवमादिना निमित्तेन यदा
प्रष्टव्यं प्रतिबचनं वैचित्र्यमभिमन्वाद्य पृच्छति, प्रतिबचनोक्तमभिधत्ते तदा तदुत्तर-
मुदाहृत्यम् । प्रश्नात्मके उदाहृते साधितं यत्, तत्राज्ञातार्थं वन् । पदान्यगनार्थानि
प्रश्नरूपाण्यादरादुक्तानि पर्यायं पदान्तरैरन्तरत्वं नरा मुच्यते योजयन्ति ।
तदुत्तरपदमूहात्मकमुदाहृत्यम् । यथा पाण्डवानन्दे—

का भूपा वलिना क्षमा, परिभव कोऽयं सधुर्यं कृतः,

किं दुःखं परमश्रयो, जगति कं क्षमाय्यो य आधीयते ।

यो मृत्युर्ध्वंसनं, शुचं जहति के वैनिर्विता शत्रवः,

कंविज्ञातमिदं विराटगरे च्छन्नस्मिन् । पाण्डवं ॥११५॥

यत्रान्यस्मिन्निति । यत्रोत्तरे दीयमाने अस्यानुसन्धानपूर्वकेऽप्यन्यत्कार्यं
मिष्यति तान्यन्यकार्यावलमनादवमगितम् । यथा “अथि सुहायिदि दे लोभ्रणाणा”
मिति विद्रूपकेण पृष्टे (रात्रे) “भुखयतीति किमुच्यते” इति “टृच्छेपोरुग” मित्या-
द्युत्तरं वमन्त्रकप्रत्यायनोद्देश्येन प्रवृत्तमपि सामरिकगतमास्यावन्धजीवितं मुख्यं
शृङ्गाराख्यं कार्यं साधयतीति ॥११६॥

आक्षिप्ते त्विति । शुभाशुभं दैव तेनावुद्धिपूर्वकं कुत्रचिदर्थं आक्षिप्तेर्ग्रह-
वीशलातत्प्रच्छादनेच्छया यत्रोत्तरोऽप्योऽर्थ उच्यते तदवस्पन्दितं चक्षुःस्पन्दना-
दिवदन्तर्गतमूचनीयसंभवात् । यथा—

१. KSS यैनरा NS. यत्तरा ।

२. KSS. प्रसाध्यते ।

तन्वायत्तगित नाम विज्ञेयं नाट्ययोषत्तुभिः ।

^१आक्षिप्तेऽर्थे तु कस्मिंश्चिच्छुभानुभसमुत्थिते ॥११७॥

^२कौशलावृच्यतेऽन्योऽयंस्तदवस्पन्दित भवेत्^३ ।

हास्येनोपगतार्थप्रहेतिका नानिकेति विज्ञेया ॥११८॥

मूर्खजनसन्निकर्षे हितमपि यत्र प्रभाषते विद्वान् ।

^४न च बृहतेऽस्य वचन विज्ञेयोऽगत्प्रसापोऽसौ ॥११९॥

मत्पक्षा मधुरगिर प्रसाधितासा मदोद्धतारम्भा ।

निपतन्ति घातंराष्ट्रा कालवशान्मेदिनीगृष्टे ।

अत्र दैववशादयमर्थ आयात मत्पक्षे अमधुरा नीयेषान्ते, तथा प्रत्येके
साधिता आधिसहिता वैदिश कृत् घृतराष्ट्रात्मजा पतन्तीति । तत्रोत्तर प्रति-
हतगमङ्गलम् । पुन सूत्रधार । नन शस्त्रमयवर्णनया घातंराष्ट्रा हसा नभस्तलात्,
इति व्यपदिशामीत्यादि अवस्पन्दितात्वेन सूचयति “न खलु न जाये शिल्पमङ्गल-
त्वात् घटिकनमेव मे हृदय” मिति ॥११७॥

हास्येनोपगतार्थेति प्रहेलिका परगिनारण्यगिर यदुत्तर, यत एव हास्ययुवता सा
नालिता प्रणालिका व्याजेत्यर्थः । प्रत्येके हेतिका नर्माभिधीकार्य यस्याः सा प्रहेतिका
यथा—सुमगता “जम्ब किदे तुम आशदा गो एरथ एव्व चिठ्ठवि ।” सामरिका
“सहि । जम्ब किदे ।” सुमङ्गता (महासम्) “अड अप्पमड् किदे । ण चित्तफलजस्स ।”
अनया भङ्गया आच्छादिन च गमंगत चास्य वस्तिवति ॥११८॥

मूर्खजनसन्निकर्षे इति यदुनर मूर्खं प्रति वस्तुतो हितमपि शब्दच्छलाद्यथा
प्रिय तास्य च मूर्खे, प्रियायेन गृह्यते न तु हितायेन । तथाभूतमङ्गीकृतमाश्रयण
च सिद्धत्वात्करोति । एव हि तात्कालिक. कोपोऽपि रसितो भवति प्रियामिमादि-
त्वात् । यथा व्यसनिना राजपुत्रेण किं सुखमिति पृष्टे तेनोत्तर दीयते—

मर्वथा योऽश्वविजयी सुरामेव न तत्परः ।

तस्यार्थानां सुखानां च समृद्धिः करणमिति ॥

असतीत्याधुमूतस्य वस्तुन. प्रलपनमस्मिन्नित्यसत्प्रस्ताप इति ॥११९॥

१. KSS. आक्षिप्य कंचिदर्थं शुभानुभसमुत्थितम् ।

२. KSS. यत्सृजेद्वदिवर्गचात् ।

३. इतोऽपि ग्रन्थान्तरेषु पद्यत्रयी अधिकम् ।

४. KSS. वचन न बृहतेऽस्य संज्ञेयोऽगत्प्रसापस्तु ।

एकद्विप्रतिवचना वाक्येतीत्याप्तयोगेऽस्मिन् ।

यदसद्भूत वचन सस्तवभूत द्वयो परस्पर यत् ॥१२०॥

एकस्य चायहेतो स हास्यजनन प्रपञ्च स्यात् ।

यत्कारणाद् गुणाना दोषोक्तिर्य भवेद्विवादकृतम् ॥१२१॥

दोषगुणोक्तिर्य वा तन्मृदव नाम विज्ञेयम् ।

परवचनमात्मनश्चोत्तरोत्तरसमुद्भव द्वयोर्ध्व ॥१२२॥

एकद्विप्रतिवचनेति । एक द्वयो प्रतिवचनमस्याम् । द्विग्रहणमनेकोपलक्षणम् । नदमुना सर्वप्रश्नोत्तरवर्गं स्वीकृतः । यथा—

नदीना मेघविगमे वा दोषा प्रतिभासते ।

वाक्यान्तरा विधेयत्वा के नाम कृतिनोऽप्य ॥

यदसद्भूतमिति यथा रत्नावल्याम् “सुमङ्गते” उच्यते महिम्नो नवस्था ज्ञान” इति राजन्युक्तवति सुमङ्गलयोग्यते “एव वेद्यत नृदृ चित्तपलहेण, ता देवीए गिबेरस्व” इत्यादी आभरणदानपर्याये प्रपञ्च । तथाहि—द्वयो सापरिकामुसङ्गतयो परस्पर-मन्त्रयमाधिन्यामद्भूतममत्य देव्यै निवेद्यानीतुवन्तम् । मन्त्रवत्त्वं तनास्ति “मद्विषो पन्नादेन निमिद मए” इति हास्यमपि परिहानरूप विद्यते । एकस्य च राज्ञोर्ग्रे प्रयोगेनाभिरामान्त्रमे हेतुभक्त्येवेति जन्मकार्त्तमन्त्रात्प्रपञ्च ॥१२०॥

यत्कारणादिति गुणाना दोषत्व दोषाना वा गुणत्व यत्र त्रियते तन्मृदवम् । विवादकृतमित्यनेन तल्लगाद्विदोषमाह, इदं वृत्त्यन्तर स्वभावमित्यर्थं यथा “शिर एवा बाको वा द्रुपदतनयो वा परिभूते” (वेणी-३) इत्यत्र दोषस्य गुणीकरण, विवादाकर्षणेन सह “यदि मन्त्रमुज्जितमस्त्यपानय” (वेणी-३) इत्यत्र कर्णवचनेन प्रतिज्ञानपरिपालनस्य गुणस्यापि दोषोक्तिर्य विवादकृतमेव । मृदवमिति मर्दन मृत् । परपक्षमर्दनेन स्वपक्षमवति रक्षतीति ॥१२१॥

परवचनमात्मनश्चेति परस्य वचनमात्मनश्च वचन परस्परार्थविशेषनामो यत्र भवतीत्युत्तरात्तरस्याधिकारविकस्यार्थस्य तन्मृदवो यत्र तदधिकृतम् । एतदुक्तं भवति—यथोक्तिप्रत्युक्तिरने प्रियमाणे परस्परप्रज्ञानोपजीवनवत्तात्त्वपक्षमुपदिता-दधिकृतमवन्वाद्यधिकृतम् । यथा नामानन्दे “रावस्यस्पर्शमित्यर्थो” इत्यादिन धारम्य विद्वद्वेषेण महोक्तिरनेन स्वपक्षो द्रष्टमानमानीतो भावदाह “ननु धरीरत. प्रभूतिमयमेव मया परार्थं प्रतिपातयते (अ-१) इति ॥१२२॥

१. प्रतिवचनान् वाक्येतिहा नाम तामाह ।

२ KSS, NS. नामापि ।

अन्योन्यार्थविशेषकमधिब्रतमिति तद् भुषंशैवम् ।
 अन्यार्थमेव वाक्य छलमभिसन्धानहास्यरोपकर्म ॥१२३॥
 श्रुतिसारूप्याद्यास्मिन् बह्वोऽर्थो युक्तिभिर्नियुज्यन्ते ।
 यद्वाक्यमहास्य वा तस्मिन्नागतं नाम विशेषम् ॥१२४॥
 प्रत्यक्षवृत्तिरक्तो व्याहारो हास्यतेजसां ।
 मरम्भसमप्रयुक्तं विवादयुक्तं सयापवादकृतम् ॥१२५॥

अन्यार्थमेव वाक्यमिति यद्वाक्यं प्रयोजनान्तरमुद्दिश्य वचनमुच्यमानं तस्य-
 चिद्वचनमन्यस्य हास्यमपरस्य रोप जनयति तच्छलम् । यथा—

कस्मिन् व ण होई रोमो दट्टूण पिआए सख्खण अहरम् ।
 उज्जमरपहुमण्णाणि कारिअवाने सहसु एहिम् ॥

एतद्वचनं सलीमवन्धि भर्तृप्रत्यायनं प्रयोजनमुद्दिश्य प्रयुक्तं तस्य पत्न्या अफि
 सयन्धिना छल, त्रिदण्डजनस्य हास्य, सपत्न्या रोप जनयति ।

श्रुतिसारूप्यादिति शब्दमारूप्याद् बहुष इति प्रश्नप्रतिवचनस्य स्वभावा यत्र
 नियुज्यन्ते युक्तिभिरिति याकत्रादीनां तर्कबोपपत्तिभिः । त्रिसाधोऽनेकोपलक्षणम्,
 अनेकमर्थं जनयति त्रिगुणं वाक्ये मुख्यमुत्तरमनेकप्रश्नसाधारणम् । इह तु य एक
 प्रश्नस्तदेव प्रतिवचनमिति विशेषः । यथा—

सर्वशक्तिभृता नाय ! इष्टा सर्वाङ्गमुन्दरी ।

रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् हया विरहिणा मया ॥ (विक्रमो)

अत्रैतदेवोत्तरं साक्षात्तानाङ्गप्रयोगेऽपि प्रतिबिम्बे वामदक्षिणवर्षपरीत्यवन्निराकाश-
 काङ्गं संवृत्ता यत एतद्वाक्यम् । एतद्वाक्यस्य उदाहार्यम् ।

प्रत्यक्षवृत्तिरिति प्रत्यक्षज्ञानेन भावी प्रत्यक्ष उच्यते । तद्वचनार्थः—भाविनि
 प्रत्यक्षोऽर्थे दैववशाद् वृत्तिर्यस्य न व्याहारः विविधोऽर्थोऽभिनीयते येन । यथा
 "उद्दामोत्कलिना" (रत्ना-२) इत्यादि ।

मरम्भसमप्रयुक्तमिति मरम्भेणाहनिविशेषेण यः सप्रम आवेगः तद्युक्तं यद्वि-
 रुद्धं वास्तु यदेनैव कृतं पूर्वोक्तवस्त्वपवदनमेव च तद्वचनं इष्टार्थगमत्वात् । गण्ड इव
 गण्ड । ईपदममाप्तं वचनं वटवचनं तत्कृतेनाद्येपेण कृतं स्वयं प्रतिवचनना पूर्व-
 वचनस्य जनमित्यर्थः । तथा च कोटलः—

यवगा मम्यद्वानामन्ते यत्स्यात्पदे त्वसवन्धः ।

मवद्वाम्बिवाभाति हि तद्गण्डो नाम वीष्मज्जम् ॥

१. KSS., NS. श्रुतिसारूप्याद्यास्मिन् ।

२. KSS., NS. त्रिगुणं नामापि विशेषम् ।

बहुवचनाक्षेपकृत मण्ड प्रवदन्ति तत्त्वज्ञा^१ ।

इति दशरूपविधानं सर्वं प्रोक्तं मया हि लक्षणतः ॥

^२पुनरस्य शरीरगत सन्धिविधौ लक्षणं वक्ष्ये ॥१२६॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे दशरूपनिरूपणं नामाष्टादशोऽष्टादश समाप्तः^३ ।

अनेनेपदसमाप्तिरेव दर्शिता । यथा दुर्योधनेन भानुमतीं प्रत्युच्यते—

अध्यासितु एव चिराजघनस्यलस्य

पर्याप्तिमेव करणीरु । ममोक्ष्युग्मम् ॥ इति (वेणी)

तत्र प्रविश्य कञ्चुकी

भग्न भीमेन मरुता भवतो रथकेतनम् ॥ इति ।

तत्रोद्यममिति युपूर्वविधान्तमपि भग्नमित्यत्र सद्यधयोग्यं जातम् ।

एतं त्रयोदशभिरङ्गैर्दुक्ता वीथी, तस्याश्च सर्वरमत्वस्याभिधानात् पर्यायेण रसानां प्राधान्यादुत्तमो मध्यमोऽधमो वा नायको भवत्येव । तथा च कोहल —

उत्तमाधममध्याभिर्युक्ता प्रकृतिभिस्तथा ।

एकहारा द्विहारा वा स वीथीत्यभिमज्ञिता ॥ इति ॥

अधमप्रकृतेस्तु न नायकत्वमिति ध्रुव, तर्हि प्रहसनकलाणवादी किं ब्रूयाद् हास्यादिरम-
प्रधानत्वे ह्यधम एव नायकः । नद्यादरीरफलेन प्रधानतया मध्यमानो नायक
उच्यते । अनायकत्वेऽहि चास्याधमत्वं नानुपादेयं स्यात् । परिवारतया तस्यानु-
प्रवेशो ह्यनिरारित एव सर्वत्र ।

अध्यायार्थमुपसहरन् भाषितमर्थमनुमन्वते इति दशरूपविधानमिति लक्षणतः
इत्यनेनेदमाह दशैव तानि लक्षणानि उदाहरणानां तु का गणना एव च पूर्वमेव
दर्शितम् । तत्रैषा पुमर्थोपयोगो निजनिजलक्षणावनरे दर्शित एवेति पौनरस्यं ना-
श्रीयत इति शिवम् ।

इति विमलशिखिरदीपिजितितक्षिरोमण्डनादिघ्नदास्यवर्ण ।

अग्निवगुण्णो गुप्त दशस्वरूप सतत्त्वक व्यबूषणो ॥

इति श्रीमन्महामाहेश्वराग्निवगुप्ताचार्यविरचिताया नाट्यवेदविरूपाक्ष-
भिनवभारत्या दशरूपविधानं नामाष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. अत्र मुद्रितपुस्तिकानुसारेण पाठभेदः । तत्र षोडशपदान्वधिरानि सन्ति ।

२. KSS इतिवृत्तद्विविधानसन्धिविलक्षणं वक्ष्ये NS इतिवृत्तद्विविधानं
सन्धिविधौ ।

३ KSS इति भारतीये नाट्यशास्त्रे दशरूपविधानं नाम विंशोऽध्यायः ।

INDEX OF HALF VERSES OF THE NATYASAstra

असोपरि शिर कृत्वा	१२८	अङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्त	२
अमो प्रविधिली मुक्ती	४४	अङ्गवाक्यकृत हास्य	११६
अक्षर निचृदिति प्रोक्त	१८२	अङ्गमौष्ठवसंयुक्त	१३८
अक्षराम्या सदा ह्याभ्याम्	१८२	अङ्गसौष्ठवसंयुक्त	८२
अकार्यं महता कृत्वा	२३०	अङ्गहारविनिष्पन्न	२
अकारस्तु स्मृतं कार्यं	२५३	अङ्गहास्य वार्गहास्य	१३३
अकाराद्या स्वरा ज्ञेया	१७२	अङ्गाभिनयमेवादी	२
अक्रोघ श्रोत्र जननं	२२६	अङ्गारकारव्याघ	२७६
अक्षयादिदैवत प्रोक्ता	१८१	अङ्गासङ्कारधेयानिः	१६५
अग्रणी पृष्ठगौ वापि	७६	अङ्गा वङ्गा कलिङ्गाश्च	१५६
अग्रन पृष्ठनी वापि	७१	अङ्गुर्य करण विप्रा	५६
अग्रनस्तु ममादेशा	१८३	अङ्गुर्य सहता सर्वा	३३
अघोपा टनि ये स्वम्ये	१७२	अङ्गुर्यग्रस्वस्तिक	२६
अघोपा घोषन्तस्तु	१७२	अङ्गुर्यश्चाञ्चित्ता सर्वा	६५
अङ्ग इति रुडिशब्दो	३०५	अङ्गुर्यो यस्य हस्तस्य	२८, ४१
अङ्गच्छेदेऽयमक्षोपान्	३०६	अङ्गुष्ठ कुञ्चिनदर्शव	३७
अङ्गच्छेद कृत्वा	३०६, ३११	अञ्चलसममुदत च	८२
अङ्गच्छेदे तमन्यमिन्	१५४	अञ्चलसमनादर्शव	१०६, १३६
अङ्गच्छेदे तु निर्वृत्त	१५४	अचलमधुरंगार्थः	८४
अङ्गन्तु सप्रहसत	३२२	अचिन्त्यमन्यभिनयवर्षविद्युत.	१६५
अङ्गस्य लक्षणमिदं	३३०	अञ्जुकेति च वक्त्रव्या	२८०
अङ्गसमाप्ति कार्या	३०६	अञ्चित कुञ्चितदर्शव	६४
अङ्गान्तरगन्धिषु च	३१०	अञ्चितापमृतोद्वन्ध	१७
अङ्गान्तरानुमारी	३११	अञ्चितो कूर्परासो तु	५४
अङ्गान्तरालविहित	३१६	अञ्जलिश्च कपोतश्च	१६
अङ्गाप्रवेशनादय भवति हि	३०२	अहिंस्य शकटास्य च	८५
अङ्गुलिप्रहणान्ताय	११३, १४१	अहिंस्यश्च पुनर्वाम	६१-
अङ्गुलारगवाकर्षण	३०	अर्थाष्टः स्यात्सप्तदशा	१७६
अङ्गे प्रवेशके च	३१४	अव्यष्टौ च प्रतिनिष्पमिता	१६८
अङ्गोऽङ्गस्त्वन्यार्थ.	३२३	अव्यायतापदत्वाच्च	१३३
अङ्गकर्माणि शेषाणि	१७	अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ५१, ६१, ८४, १३०	
अङ्गनेपथ्यसत्त्वानि	१६६	२०२, २०८, २६६, ३०१	

यत ऊर्ध्वं व्याख्यास्ये	५६	जरोच्यते कथं नैया	६६
यत. पर प्रवक्ष्यामि ४, ६, १६, २२, १८,		अथेति गणिकामाता	२८०
८६, ६३, ११६, १४३, २४१		अत्र नित्यं प्रयत्नो हि	८२
यत पर रङ्गपरिक्रमस्य	१२६, १४६	अत्र नोक्तं मया यत्तु	२५७
अत एव दर्शयानि	३२१	अथ कुलजनप्रयुक्त	३१८
अतश्च विपुलान्या तु	२०६	अथ प्रेक्षणिकाश्चापि	१५३
अतश्च सपुनान् हस्तान्	४०	अथ बाह्यप्रयोगेषु	१६१
अतिश्रान्तं पुनर्वाय	८६	अथ मध्यमनीचैस्तु	६८, १३१
अतिश्रान्तं विविधं च	८५	अथ योग्यग्वरी भाषा	२७३
अतिश्रान्तं पुनर्वाय	८७, ८८, ८९	अथवा अङ्गस्य सहिता	४०
अतिश्रान्तकर्म कृत्वा	७६	अथवाकारणापेत	१६५
अतिश्रान्तकर्म चैव	६३	अथवा छन्दतः कार्या	२७५
अतिश्रान्ता च कर्त्तव्या	१३५	अथवाव्याहृत्य प्राप्य	५०
अतिश्रान्ता ह्यपश्रान्ता	६६	अथवाभिनयोपेत	८२
अतिश्रान्तेन पादेन	१४०	अथवार्थवशाच्चापि	१५३
अतिश्रान्तपदै एव तु	१३२	अथ वीथी सप्रोक्ता	३३५
अतिश्रान्तं पदैर्विप्रा	१०६	अथ वीथे च कर्त्तव्या	१३५
अतिश्रान्तैरपक्रान्तं	१३७	अथवृद्धस्य कर्त्तव्या	११४, १३६
अतिश्रान्तं पदैर्गच्छेत्	१३८	अथ स्वभावजदचैव	१३७
अतिश्रान्त्या सहस्राणि	१७८	अथानो मुखरायस्तु	१६
अतिश्रान्तं तथा नूतन	८४	अथान्नैव प्रवदयामि	१०
अतिश्रान्त्या तु देवाना	२७३	अथामनविधि कार्यं	१४६
अतिश्रान्त्यभाषा च	२७३	अथैषा रसभावेपु	१०, ११
अतिश्रान्त्यस्य पाठस्य	२७३	अथैषा सप्रवदयामि	१२
अतिश्रान्तैर्गतिरिक्तञ्च	१२७, १४८	अथमृतसम्भवदर्शनमष्टौ	३०७
अतिश्रान्त्यभिप्रेदत	१६३	अथमृतं विस्मयास्तन्मयी	२६३
अतिश्रान्त्यवरी दन्वदस्ता	१७६	अथ ये सफलमायतनेषु	१६२
अनोद्दिष्टाश्च छन्दो	१७६	अथप्लोड्योपि वा कश्चित्	२६७
अथ नाभिहिता धास्तु	१४३	अथमा इति ये क्ताता	११८, १३५
अथोच्यते रूपं देवं	१३४	अथरोष्ठपादरञ्जन	२८
		अथमेपु प्रकीर्णद्व	४६
		अथमोत्तममध्याभि	३३४

अधिकृत्यादिपक्रान्त	८८	अनयोःनोत्तमाना च	२७४
अयोगतविचारा च	८	अनन्तरं प्रयोगस्तु	२४०
अधोभागवरी द्वष्टि	६	अनयो. समानकरणात्	६६
अधोमुखनलाविदो	५५	अनयोरन्तरविहितः	३१०
अधोमुख स्थिते चापि	४	अनयोश्च बन्वयोगात्	३२०
अधोमुखस्थितं चैव	१२८, १४६	अनयंरैविवारैश्च	११६
अधोमुखीना सर्वाणि	३४	अनयंवाक्यंविधेयः	१३३
अधोऽवलोकनेनैव	१४०	अनवस्थिततारा च	८
अधोऽवलीकनैश्चैव	१११	अनवस्थितमधारा	८
अप्यर्धमत्रदिज्ञेय	६२	अनाविदेषु भावेषु	१३
अप्यर्धिका चापगति.	६६	अनिबद्धपद छन्दो	१७५
अन्त्य सप्तदशं चैव	१६६	अनिभृतवेषपरिच्छद	३३९
अन्त्य सप्तदशे पादे	१६७	अनिमित्तप्रकथनो	११५
अन्त्यमेकौनविंश च	२०१	अनियुक्ताप्येक वाक्य	२८६
अन्त्याद् द्विगुणितात्	१८४	अनिष्टदशने गन्धे	११
अन्त्ये यदि गवार.	१८८	अनिष्टधवणे चैव	१०१
अन्त्योपान्त्ये गुरुप्यन	२०१	अनिपण्येन गात्रेण	१०६
अन्त्योपान्त्ये च दीर्घाणि	१६७	अनीप्सिने विपादे च	३
अन्त्योपान्त्ये च शङ्कर्या	१६५, १६६	अनुक्तं श्रूयते वाक्य	१६४
अन्त्यपुरसङ्गीतक	३२१	अनुपक्षितपटमष्ट यत्	२४३
अन्तर्भाविगता ह्येषा	३२१	अनुष्टुप् इषधिका चैव	१८०
अन्तस्था. सवृत्तज्ञाः	१७३	अनुष्टुप्चपता मा तु	२०६
अन्त्यकारेण्य याने च	११०	अनुष्टुबुद्धमव तदा	१८६
अन्त्यार्येण गति कुर्याद्	१४०	अनेकत्वादिचाराणा	२५८
अन्त्यार्थेन सम्बद्ध	२३३	अनेकभावमयुक्तं	२५१
अन्त्यदा पुनरापेक्षि	२७६	अनेकभेदवाङ्मय	१
अन्त्यस्मिन्नेव गतनाम्	२६३	अनेकयुक्तिमद्वाक्यं	२२७
अन्त्यापदेशकयनै	२२५	अनेकवाक्यसयुक्तं	२२७
अन्त्यापदेशै. वयन	२६६	अनेकस्य तथैवेन	२३४
अन्त्यामनपदवाच्य	११६	अनेकार्थविधेयंयत्	२५१
अन्त्या मा लोकसंस्या तु	१३४	अनेकोपाधितयुक्तः	२६३
अन्त्ये चाप्यर्थसंयुक्ता	४७	अनेन कार्यम्पानेन	७८, ७९
अन्त्येऽपि देशाः प्राच्या मे	१५६	अनेकैव क्रमेणैव	१२
अन्त्योन्त्यार्थविशेषकं	३३८	अनेन चारीयोगेन	११५, १४२
अन्त्योन्त्यत्रह्यामवेष्टात्	७१	अनेकैव निघानेन	११३, १४१
अन्त्योन्त्यसदस्या यत्र	२४६		

अपरान्तः पुनर्वाच्यं	८६	अपमुद्वेष्टितकरणे	६४
अपकान्तः पुनश्चाद्यो	८८	अयमेवाङ्गुलिपरि	४१
अपदेशस्तु परोक्षो	२२३	अयुग्मणो विधानव्यो	२०८
अपरस्परनिष्पन्ना	२७२	अयुज सर्वगुरवो	२०६
अपरादानुसरणे	१०२	अयुजोर्लक्षणं ह्येतत्	२०५
अपरिज्ञाततत्त्वाद्यं	२२७, २५८	अरालस्तवारब्धौ च	५२
अपवेष्टितमेकं स्यात्	५८	अरालस्य यदा शक्यं	२७
अपसर्पिं पुनर्वाच्यं	६१	अरालो तु विपर्ययो	४३
अपसरणमेव कार्यं	३१५	अर्थं हि समवकारे	३२३
अपसह्यप्रदेशास्तु	१६०	अर्थप्रधानं नाम	१७३
अपस्मारे तथा व्याघ्रौ	६	अर्थस्य च व्यक्तिरदाहृता	२४३
अपि कस्यचिद्युवतिरस्ति	१६३	अर्थस्य साधकसंबन्ध	२६४
अपि चात्मयिके कार्ये	१०२	अर्थस्येच्छायोगात्	३२४
अपूर्वक्रोधजनित	२३२	अर्थहीनं त्वसम्बद्ध	२४१
अप्यनुक्तो बुधैर्मन्त्र	२४५	अर्षानुवृत्तिर्ह्युपपत्तिर्युक्ती	२१६
अप्रत्यक्षार्थसत्परां	२६१	अर्षान्तरस्य कथने	२६५
अप्रापनीयमान्या वा	२२८	अर्षापेक्ष्यक्षरस्यूत	१७५
अपृच्छंरथवा पृच्छं	२२५	अर्षापत्तिं प्रसिद्धस्य	२५५
अभवद्गन्तव्यकल्याद्	२३८	अर्षाभिधानयुक्तः	३१२
अभितप्ता च निवेदे	६	अर्धचन्द्रो ह्यारालश्च	१६
अभिनयकरास्तु ये	४६	अर्धतालोरित्येतं पार्श्वं	११४, १३६
अभिनयास्त्वनेनैव	२५	अर्धनारीयति. कार्यं	१२२, १४५
अभिप्लुतार्थं विज्ञेय	२४२	अर्धव्याकोपपक्षमा च	८
अभिपूर्वस्तु णीज्	१	अर्षाष्टमगर्षार्थं च	२०६
अभिप्रेतार्थसिद्धयर्थं	२६०	अर्धैर्नैकेन यद्वृत्त	२३८
अभिमानावष्टम्भ	४३	अतद्भारविरोधाम्ना	२८३
अभिमुखपराष्ट्मुष्णाम्ना	३२	अतद्भारा गुणाश्चैव	२८६
अभियुक्तविशेषस्तु	२४७	अतद्भारास्तु विज्ञेया	२३३
अभूतपूर्वव्यंशार्थ	२२३	अतद्भारा विरामाश्च	२६६
अभूतपूर्वो गोप्यार्थः	२६०	अतद्भारैर्गोप्यार्थं च	२१७, २५६
अभ्यन्तरेण करणं	५८	अतपसावृत्तयो च	२०
अमी गुणा रूपगुणानुरूपा	१६१	अतपस्तत्त्वकाराली	५६
अयं विधिस्तु कर्तव्यः	६६, १३१	अतपस्तत्त्वमस्थानी	५२
अयथातयादिकेषु तु	२७१	अतात वामक चैव	८५

अलात वामक पाद	८७	अष्टाशीति महत्ताणि	१७८
अलातश्च भवेद्दाम.	८८	अष्टौ पष्टिश्च वृत्तानि	१७७
अलातश्च पुनर्नाम	८९	अष्टाशीतिश्च वृत्तानि	१७८
अलामलामातृमुक्तास्य	११७	अष्टिस्त्वष्टिर्वापि च	१८२
अलोकश्चैव लोकश्च	१५१	अष्टौ चैव तु वृत्तानि	१७८
अलीलचक्षुः स्याच्चैव	१३९	अष्टौ सहस्राणि शत	१७७
अलीलचक्षुश्च भवेत्	१०९	अष्टौ स्थानानि वर्णानां	१७२
अल्पस्त्रीजनयुक्त	३२८	असुरेयप्रमाणानि	१७७
अवकृष्टे पदे चैव	११५	अस्मिन्ते सिरसि तदा	१९०
अवगीतोऽपि हीनोऽपि	२४९	अमयुता. करा ह्येते	४०
अवशा विह्वलादी च	१५	असयुता समुतास्य	१९
अवर्ण्यं वर्ण्येते यत्र	२४१	असत्स्वित्तपदा सुविह्वलाङ्गी	२०७
अवरदानुसरणे	१३४	असत्स्वित्तं पदे	१८९
अवशोक्य दिशः कृत्वा	११९	असिनापचक्रतोमर	२९
अवसस्तोतरपुटा	६	असूपावेदनावज्ञा	१४
अवस्यान्तरमासाद्य	१००	अमौ हि रामा रतिविग्रहादिमा	२४०
अवस्यान्तरयोगे तु	१३३	अस्पष्टश्च दकारो	२७१
अवहित्य समाख्यात	१२०	अस्पृष्टभूतल चैव	१४७
अवाङ्मुखत्व निर्मुग्ध	१५	अस्य दृष्टिविधानस्य	५
अविष्टनभापापार	३१९, ३२०	अस्य विविधान् योगान्	३०
अविशेषाभिधानं यत्	२४२	अस्य धाम्ना च नृत च	२
अवेद्य वृत्तिबाहुल्य	१६०	अस्यास्योपत कार्यं	३०४
अव्यक्तार्थप्रवादे च	२८९	अस्यैव चाङ्गुलीभि	२२
अकृद्स्य प्रयोगशो	११४	अस्यैव चाङ्गुलीभ्या	२३
अमुद्धाम प्रवतात	८३	अस्यैव तु वपित्पस्य	२९
अनेपाङ्गाकुलाधन	११२, १४१	अस्यैव तु यदा मुष्टे	२८
अन्वयाने गति. कार्य	११३, १४१	अस्यैव दक्षिण पाद पञ्च	७९
अग्रप्रमाणे तिलकविरचन	२३	अस्यैव नैपरीत्येन	१११, १४०
अष्टत्रिका. सस्कृती स्यात्	१८०	अस्यैव शिखरास्यस्य	२९
अष्टाक्षरकृते पादे	१५९	अस्यैव समपादस्य	६४
अष्टादश द्वितीयं च	२११	अस्यरा. सस्यराश्चैव	१७९
अष्टादश सप्तदश तथा	२००	अस्यस्थवामिते चैव	१०१, १३३
अष्टावादो गुरुणि	२०३	अह वः कथयिष्यामि	१

बह्व प्रमाण गत्वा	१५४	आत्मानुभूतशरी	१३२
बह्वमिति च दर्पवचने	६०	आत्मभावमुपन्यस्य	२२५
बहो श्लाघ्य वृत्त	१६७	आदर्शधारण खण्डन	२६
बह्वद्या तु मही यत्न	१०५, १३८	आदित्याशु स्पृध्न्येपा	१८६
		आदौ द्वे चतुर्यं च	१६५
आक्षिप्त वामक कुर्यात्	८८	आदौ द्वे निधने चैव	१८८
आक्षिप्तेऽर्थे तु कस्मिंश्चिद्	३३६	आदौ द्वौ पञ्चम चैव	१६१
आकम्पित कम्पित च	२	आदौ द्वौ यत्र पादौ तु	२३६
आकारैकारसयुक्त	२६४	आदौ पञ्चाक्षरच्छेष	१६३
आकाशफीता चारीणा	७३	आदौ पादस्य तु यत्र	२३६
आकाशगमने चैव	१११, १४०	आदौ यत् ओघजनन	२२६, २२८
आकाशपुरुषकथितं	३३२	आदौ पट्दशम चैव	१६४, १६६
आकाशिक्य स्मृता ह्येता	६६, ७६		
आकाशेन विमानेन	१५४	आद्य चतुर्यं दशम	१६४
आनामस्थलितं प्राय	१४१	आद्य चतुर्यमन्त्य च	१६०
आकुञ्चित कुञ्चित स्यात्	११	आद्य चतुर्यं पृष्ठ च	१६६, १६८
आकुञ्चितपुटापाङ्गा	८	आद्य चारामुत्तान १०८, १३२, १४५	
आकुञ्चित पुनरचैव	१४६	आद्य चैव चतुर्यं च	२०२
आकुञ्चित समञ्चैव	१२८	आद्य तु जनित इत्वा	८६, ८७, ६१
आकुञ्चित सम चैव	१४८	आद्य तृतीयमन्त्य च १८८, १६१, १६२	
आहृत्या चेष्टया चिह्नं	४६	आद्य पाद च जनित	८५
आकेकरा दुरालोके	६	आद्य सर्वगुरुक्षेप	१८४
आकेकर पुटा शान्ते	६	आद्य पृष्ठापसर्पी च	६१
आकेकरा विक्रोशा च	५	आद्यञ्चाराखमुत्तान	१२२
आकृतात् पाट्यकृत ज्ञेय	१७४	आद्यस्तु जनित. कार्यो	८६
आख्यानमिति तज्ज्ञेय	२२५	आद्यस्तु जनित कृत्रा	६०
आख्यानयाञ्चा प्रतिषेधपृच्छा	२१६	आद्यस्तु जनितो भूत्वा	८७, ६१
आपता मेघसमये	२०६	आद्या चान्त्ययतिदधनुस्त्रिकयुता	२००
आगतासि भवन मम	१६२	आद्या धनुर्नता कार्या	२६
आगमनामाख्यातिनपात	१७१	आद्यात्यराणि वै पञ्च	१६७
आपूर्णमानमध्या या	८	आद्यात्यराणि पञ्चाव	१६७
आङ्गिस्तु भवेच्छाया	२	आद्ये पुनरन्त्ये द्वे	१८७
आङ्गिको वाचिकदचैव	१	आद्यो दण्डत्रयदचैव	८८
आचार्यबुद्ध्या तानीह	६२	आद्यो भ्रमरक वायं	८६, ६०

आधून तु शिरो ज्ञेय	३	आलेख्यनेत्ररञ्जन	३८
आधूतमुच्यते तिर्यक्	३	आवत्यन्ते वनिष्ठ्याद्या	५८
आनिमुञ्चिनपदमाश्रा	८	आवन्तिका वैदिकिका	१५८
आपात फावाण भवति	२७१	आवन्ती दाक्षिणात्या च	१५६, १६०
आपापण च दूरस्थे	२८४	आवन्त्या दाक्षिणात्याया	१६०
आभीरोविन सावरी वा	२७६	आवन्ति नत क्षिप्त	६३
आभ्यो विनिगृत ह्येतत्	२६६	आवन्ति प्रयोक्तव्य	६३
आभुज सधुरो ज्ञेय	६०	आवन्ति करतले	३५
आभुजतलमध्यस्थ	३८	आवन्त्यविरोधेन	३०८
आभुजमथ निर्मग्न	५६	आवन्त्यकार्याणा	३०८
आभ्यन्तरस्तु नृपते	१२६	आवन्त्यकानां कार्याणा	३०८
आभ्रगर्णस्तु पापण्डा.	२७६	आवाहनमवतरण	२३
आभ्यामभिद्व सर्वासा	२७५	आवाहने विमर्गे च	११६, १४३
आपत चावहित्य च	११६, १४३	आवाहने विसर्गे चिक्	२८
आपतजक्ता निम्नकोला	२०३	आविष्टवक्री मूढवाम्यो	२०
आपतदण्डग्रहण	३०	आविष्टतेषु सर्वेषु	१४६
आपातनासाणां	२१०	आवेगे च तथा हर्षे	१३४
आपातनादुभयत	६१	आवेगे चैव हर्षे च	१०१
आपुष्पमिति वाच्यस्तु	२७८	आवेष्ट्यन्ते यदङ्गुरयः	५८
आरोद्गुमुदहेद् गात्रं	१११, १४०	आशी प्रियोक्ति. कपट. क्षमा च	२१६
आरोहणावतरणं	११२, १४०	आशीर्वादाश्च तथा	२६
आर्षागीतिरिषाद्यैव	२११	आश्चर्यं अच्छरिय	२०२
आर्षाणां तु चतुर्मात्रा	१८३	अमलशक्तिञ्च लोकस्थ	११८
आर्षाश्रयशरविण्हेन	२११	आमन्नीकतन्तु यद्वाप्त्य	१६४
आर्षाश्रये तु चपला	२१०	आमां तु सप्रवदयामि	२०८
आर्षेति पूर्वजो भ्राता	२७६	आसाद्य तु रस हास्यम्	१०६
आर्षेति ब्राह्मण त्रूमात्	२७८	आमाद्य हास्यं तु	१३६
आलवानायनादीनां	४६	आमूयितजुगुप्सायां	१२
आलम्यग्रमस्वेदेषु	१२८, १४६	आम्वन्दिनः पुनर्वापः	७६
आलिङ्गने महास्तम्भः	३७	आम्वन्दिनं च वायेन	८६, ८७
आलीढ म्यातक कुर्याद्	७६	आम्वन्दिन पुनर्दक्षः	६०
आलीङ्गपरिवर्तस्तु	८०	आम्वोदने च योज्यः	३४
आलीङ्गहितं भग्न	८०	आहासप्रविष्टिना प्राणा	८३
आलीङ्गस्यानकं कृत्वा	११८, १४२		

आह्वाने च निवारण	२७	ईहामृगस्य विज्ञेय	२४३
आह्वानदिप्यर्पमुकुला	६	ईहामृगस्य विज्ञेय	२४३
इतरार्थे दृष्टस्तु	२१२	ईहामृगस्य विज्ञेय	२४३
इतरेण निपीदन्च	११६	उत्तरावहृता तज्ज	२७७
इति छन्दासि यानीह	१८५	उत्तरावहृता तज्ज	२७७
इति दन्तोष्ठजिह्वाना	१५	उत्तरावहृता तज्ज	२७७
इति दशरूपविधान	३३३	उत्तरावहृता तज्ज	२७७
इत्य व्यञ्जनयोगैः स्वरैश्च	१७३	उत्तरावहृता तज्ज	२७७
इत्यादिलोकभावाध्या	१७	उत्तरावहृता तज्ज	२७७
इत्येतज्जङ्घयो कर्म	६४	उत्तरावहृता तज्ज	२७७
इत्येव तु भुव प्रोक्त	१३	उत्तरावहृता तज्ज	२७७
इत्येव मुखरागस्तु	१६	उत्तरावहृता तज्ज	२७७
इत्येव रसभावेपु	११	उत्तरावहृता तज्ज	२७७
इत्येव लक्षिता ह्येता	६	उत्तरावहृता तज्ज	२७७
इत्येतदङ्गज प्रोक्त	६६	उत्तरावहृता तज्ज	२७७
इत्येतत्संक्षण प्रोक्त	१७	उत्तरावहृता तज्ज	२७७
इत्येते पर्वता श्रेष्ठा.	१५५	उत्तरावहृता तज्ज	२७७
इत्यूर्वालक्षण प्रोक्त	६३	उत्तरावहृता तज्ज	२७७
इत्येतदुदर प्रोक्त	६२	उत्तरावहृता तज्ज	२७७
इत्येष निपथी हस्त	४३	उत्तरावहृता तज्ज	२७७
इत्येषा सर्वविधमा	२०६	उत्तरावहृता तज्ज	२७७
इत्येषु दर्शनविधि	११	उत्तरावहृता तज्ज	२७७
इत्योष्ठलक्षण प्रोक्त	१४	उत्तरावहृता तज्ज	२७७
इत्योष्ठकर्माभ्युक्तानि	१४	उत्तरावहृता तज्ज	२७७
इदमेव विपर्यस्त	७८	उत्तरावहृता तज्ज	२७७
इह प्रवृत्तयो दिव्या	६६	उत्तरावहृता तज्ज	२७७
इह भावा रसादर्थेव	१५६	उत्तरावहृता तज्ज	२७७
इह सम्प्रतमस्त्यद्य	३४	उत्तरावहृता तज्ज	२७७
ईप्सितार्थप्रतिद्वयर्थ	२६४	उत्तरावहृता तज्ज	२७७
ईप्सितेनार्थजातेन	२४३	उत्तरावहृता तज्ज	२७७
इष्टघ्राणतमोह्वाक्षे	१३	उत्तरावहृता तज्ज	२७७
इष्टार्थस्यापने चैव	२८६	उत्तरावहृता तज्ज	२७७
ईयत्प्रसारिते जङ्घे	१२८, १४६	उत्तरावहृता तज्ज	२७७
ईहामृगेऽपि ते स्यु	३१६	उत्तरावहृता तज्ज	२७७

उत्तमाना तु नृत्या	१३६	उद्धनपुरुषप्राय.	३२६
उत्तमाना भवेदेपा	१०६, १३६	उद्धना येऽङ्गहाराः	१२३, १४६
उत्तमाना मयोक्ता तु	१३२	उद्धता ये च पुरुषा	१६१
उत्तमानामय प्राय	१०५	उद्भटगामिनी परुषभाषिणी	२१०
उत्तमानामय कायां	१३५		
उत्तमाबंधितोपो य	२२२	उद्यानारामसरितः	१५१
उत्तर्ममध्यमर्नीचै.	२७७	उद्धरयन्ते कनिष्ठाक्षा	५८
उत्तरोत्तरसज्जल्पे	२८६	उद्धहन्निव गात्राणि	१३६
उत्तरोत्तरसज्जल्प	२८८	उद्धाहित च विज्ञेय	६३
उत्तरोत्तरसज्जल्पो	७६	उद्धाहित तु विज्ञेय	१४६
उत्तरोत्तरसमुक्ता	२५२	उद्धाहित नतश्चैव	१२८
उत्तानाधोमुखो वायी	२४	उद्धाहित नत पोढा	१४८
उत्तान पार्श्वगच्छैव	४७, ५१	उद्धाहित समं चैव	५६
उत्तानाबञ्चितौ वायि	२०	उद्धाहितान्तु विज्ञेय	१२८
उत्तानितमुख चैव	१४६, १२८	उद्धाहितमुर कृत्वा	७०
उत्तानो यत्तुल्यम्यथा	५१	उद्धाहितमूर्ध्वगत	६१
उत्तानी वामपार्श्वस्थौ	४२	उद्धाहिता चूर्णपदै मा	१३२
उत्पन्नवीजवस्तु	३१६	उद्धाहिता चैव वरी	६२
उत्प्लुतमेरुहस्तचरण	२०१	उद्धाह्य गात्र पाद च	१४०
उत्प्लुतमध्या दृष्टिस्तु	६	उद्धाह्य गात्र पादश्च	११२
उत्प्लुत इति विज्ञेय.	४३	उद्धूत दक्षिण चैव	८६
उत्साहजननं स्पष्टं	२२०	उद्धूताविति विज्ञेयी	५२
उत्साहनं यदृ तया	२२	उद्धूतो दक्षिणश्च	८७
उत्साहो उच्छाहो पय्य च	२७२	उद्धेष्टिन प्रमारित इति	५६
उत्पृष्टिनाद्धो ध्यायोगो	३००	उद्धेष्टितापविद्धश्च	७३
उत्पन्दिता च जनिता	६६	उद्धेष्टिती भवेदेको	५६
उदात्तगमने चैव	६५	उद्धेष्टधन्ते यदङ्गुल्य.	५८
उदात्तललितगर्त्रि	१२२, १४५	उन्नाताभ्युन्नतमुखी	१६
उदात्तश्चानुदात्तश्च	२८५	उन्नामन प्रणागो	२३
उदारमधुरं भव्यं	२५२	उन्मत्तस्यापि नृत्या	११५, १४२
उद्वृष्टः समश्चैव	६४	उन्मत्ताभिनयस्त्वैव	१४२
उद्वृष्टेन पादेन	३३४	उन्मत्तो भवति ह्येव	११५
उद्धात्यकावगिता	७३	उन्मादेऽप्युयिते चैव	२८६

उन्मेषदच निमेषश्च	११	उरुद्वृत स एव	६०
उपमा नाम स ज्ञेयः.	२३८	उरुम्या बलन कृत्वा	७३
उपमा रूपक चैव	२३३	उरुम्या बलन यस्मात्	७१
उपमायाबुधैरेते	२३५	उरोमण्डलितनी चैव	२०
उपमास्विह दृष्टाना	२४७	उष्ण उह यज्ञो ज्वलो	२७२
उपरिगतोऽग्रस्ताद्वा	२७२	उष्णिग्गायत्र्यादीन्	३२५
उपर्युपरि विन्यस्तौ	४५	उष्णिगुत्थिनपादा	१८८
उपवनगमननीडा	३२६	उष्णीपमुकुटधारण	२३
उपवनसलिलाना वासपथ्यं	१६५	उष्णे चापि प्रयोक्त्वया	१३७
उपसर्गाह्युपदिष्टास्तस्मात्	१७४	ऊरुद्वृत च तेनैव	८८
उपमर्षं नत कार्यं	६१	ऊर्णनामस्तस्मिन्ब्रू	१६
उपस्थितमृतिश्चैव	१०६, १३६	ऊर्णनाम न विज्ञेय	३६
उत्परद्वृत्तरभारो हेटा	२७१	ऊर्णजानु च विक्षिप्य	१४२
		ऊर्णजानुश्च सूची च	६६
उपाध्यायस्य नृपते	१२७, १४८	ऊर्णननगो नृकामिन	३०
उपाध्यायेति चाचार्यं वृद्ध	२७८	ऊर्णप्रगारिताविद्वी	५७
उपानम्भकृते चैव	७८	ऊर्णमण्डलितनी चैव	२०
उपेनमनिचिन्तये	६५१	ऊर्णमण्डलितनी हस्तौ	५५
उपेन्द्रव्या धिज्ञेया	१६१	ऊर्णमन्य प्रतीर्णं च	३६
उभयो प्रीतिजनन	२६४	ऊर्णमुधेन तु कुपात्	२५
उभयोरर्धयोरेतत्	२१०	ऊर्णमुत्तोक्ति ज्ञेय	११
उभयोरर्धयोर्ज्ञेयो	२०६	ऊर्णा ह्यमुलस्येव	३६
उभयोरर्धयोर्विश्व	२१०	ऊर्णा ह्यमगताग्राश्च	३३
उभाम्यामपि पादाम्या	७३	ऊर्णाश्चोपैरु यत्र	६०
उभाम्यामपि हस्ताभ्या	४१	ऊर्णान्श्च सहसहा	१६३
उरपात हनोत्माह	१०७	ऊर्णान्स्तालव्या	१७२
उर सम तु विज्ञेय	६१	ऊर्णस्थितस्य चोर्ध्वधि	२
उरो निर्भुगमेतद्धि	६०	ऊर्णस्वभावसंस्थान	८
उरम शिरम वृष्ठात्	२८३	ऊर्णायतोन्नतनतं	१११, १४०
उरमश्चापि चिबुक	६५, १३०	ऊर्णवो मही तथोप	४२
उरमोदाहृत वाक्य	२८४	ऊर्णयस्तापगाश्चैव	१३८
उरस्युद्वेष्टन कार्यं	८१		

एजोवारपरानिम्न	२७०	एतेन द्वाभ्या वा	३५
एक जानु यदास्यैव	१४७	एकैक पादमुत्क्रम्य	२३८
एक भूजमुपाधाय	१२८, १४६	एकोनविंशतिर्धृतिः	१७६
एक खञ्जगतो नित्य	११६	एकोऽपि शब्दोते तत्तु	२६७
एक प्रचारित निचित्	१४६	एकोऽभिप्रायते यस्तु	२२०
एक समस्थित पाद	१४३	एववाक्रीहिता वद्धा	६६
एव एव रतस्तेषा	१०४, १३७	एतच्चागगत विद्यात्	६२
एकनिघातहृष्टाणि	१७७	एनदास्पन्दित नाम	६०
एकविषयप्रयुक्त कार्यः	३०८	एतदुक्त मया राम्यक्	६१
एकद्विविचतुपञ्च	२६४	एतत्कृतव्यलीकाना	१४७
एकद्विप्रतिवचना	३३७	एतत्स्थान विघातव्य	१४६
एकपादप्रचारो यः	६७	एतदेव विषयंस्त	२६६
एकमात्र भवेद् ह्रस्व	२५३	एतदेवावनरण सरित्स्वपि	११३
एकमात्र पदके स्यात्	१८८	एतान्ग्यादिव धृञ्जीत	१३७
एकरात्रौ परिग्रह	२०६	एनानि काव्यस्य च लक्षणानि	२६८
एक वाक्येन सयुक्ता	२३५	एनानि खण्डानि समण्डलानि	६३
एकविधा च विज्ञेयं	२०३	एनानि गुरु सख्यानि	२०२
एकविधगिके पात्रे	२०१		
एकस्या एव ललितात्	१२	एनानि च लयनि स्युः	२००, २०२
एकस्य कार्यहेतो	३३७	एनानि पाद्वैकर्मणि	६१
एकस्य ब्रह्मा वा धानोः	१७५	एतानि सधुमज्ञानि	२०६
एकस्य ब्रह्मि. छात्र्या	२३४	एनानि ममवृत्तानि	२०४
एकस्यानेकविषया	२३४	एतान्यपि दशोक्तानि	८५
एवस्यैवेन मा कार्य	२३४	एतान्याकाशपामीनि	८६
एवाक्षर भवेदुक्तं	१७६	एतान्याविद्वमज्ञानि	१६१
एकक्षराधिका पङ्क्तिः	१८०	एतादृशविष ज्ञेय	२३७
एवाद्धेन कदाचिद्	३०८	एता भोम्यः स्मृताश्चार्थः	६६, ७३
एवाद्धे मंविधानव्यो	१५४	एतावदिति च कार्यं	४१, ४६
एवाद्धो बहुचेष्ट.	३३२		
एवादन मध्मदन	२०१	एताश्चार्थो मया प्रोक्ता	७७, ८५
एवादशाक्षरा त्रिष्टुप्	१७६	एतेन च विनयेन	१७६
एवादशाक्षरे पादे	१६१	एतेन तक्षणफरानि	३४
एवादिता तथा सख्या	१८५	एते तु सयुता हस्ता	१६
एवादिनाशराष्ट्रिश्च	१८०	एतेन त्वमिनेय नाहं	२८
एवावरवह्ना तेषु	२७६	एतेन धैर्यमदगर्वं	४३
एवार्थसाधनकृत	२२४	एतेन वातनरकः	२५

एतेन सत्त्वशीण्डीर्यं	२६	एव नामविधानं तु	२=१
एतेन पुन स्त्रीणां	२६	एव नामभेदिकार्यं च	१६
एते घोषाघोषा कण्ठ्योष्ठ्या	१७८	एव पादस्य जङ्घया	६७
एते दोषास्तु विज्ञेया	२४३	एव प्रचारं कर्तव्यं	८१
एते मेघा गजितनादोज्ज्वलसचिह्ना	१६५	एव भावरसावेषु	१६
एते व्यञ्जनवर्णा समासत	१७३	एव भावरमोपेत	२=६
एतेषा छन्दसा भूय	१८३	एव भाषाविधानं तु	२७७, २=१
एतेषा लक्षणमह	२६८	एव रमेषु भावेषु	१०
एतेषु ये भिन्ना देशा	१५८	एव राजसमा प्राप्य	१२६, १४८
एतेष्वेव गतिः प्राज्ञो	१०२	एवं लिङ्गस्थितानां हि	१३६
एते ह्यष्टौ त्रिका प्राज्ञै	१७६	एवविधस्तु कार्यो	३२८
एतैरङ्गैः समासैश्च	१७१	एव विधेषु भावेषु	१२
एतैर्नानाप्रकारैः बहुलसुरभि	२०१	एव विविधयोगास्तु	२०६
एभिः प्रयोक्तृभिर्न्यायै	८०	एव विन्यस्य वृत्तानां	१८५
एभिः शब्दविधानैः	१७४	एव व्यायामसञ्ज्ञात	१३०
एभिरेव क्रियापेक्षैः	२४१	एव व्यायामसंयोगे	८४, ६३
एभिरेव तु सद्युक्ता	१८३	एव स्थानविधिः कार्यं	१२१, १४४
एभिरेव विपर्यस्तैः	१०६, १३६	एव हस्तचरित्वा तु	७७
एभिर्विनिर्गताश्चान्या	१७६	एवन्तु भारते वर्षे	१५४
एभिव्यञ्जनवर्गेन	१७३	एवमन्तं पुरे ज्ञेयो	१४८
एभ्योज्ये बहुवो भेदो	४	एवमर्घार्थं हीनं तु	१००, १३८
एतन्नास्तीति पादं	१०८, १३८	एवमादिषु चान्येषु	२६३-
एतन्नास्तीति तैश्चैव	६१, १०५	एवमाम्यन्तरो ज्ञेयो	१२६
एव कदाविभागस्तु	१५६, १६५	एवमेतच्छिरोनेत्र	१८
एव कार्यस्तरङ्गैः	३२५	एवमेतत्तु विज्ञेय	२०२
एव कृत्वा तु सर्वेषां	१८५	एवमेतत्स्वरकृत	२६६
एव गतागतं कृत्वा	६८	एवमेतानि वृत्तानि	२०८
एव गतागर्तगत्वा	१३३	एवमेता प्रयोक्तव्य	११६, १४३
एव गतागर्तगत्वा पादानामेव	१३१, १३३	एवमेते ह्यलङ्कारा	२५१
एव ज्ञेया करा ह्येते	५१	एवमेव प्रयोक्तव्य	१२२
एव तु सङ्कृत पाठय	२६६	एवमेषु तु विज्ञेय वृत्तानां	३१
एव देवानुकरणं दोषो	६६	एव एव कर कार्यो	४०
एव देववानरणं प्रयोज्य	१४१	एव एव तु विज्ञेय	६६
एव नानाश्रयोपेत	२८६	एव एव तु विज्ञेय	१३२
एव नानार्थमयुक्तैः	१७६	एव एव प्रयोगेषु तल्लस्यादाते	१३२

एष च निवापसलिले	३७	कचटतपा स्वरिता	१७३
एष च वव्ववराणा	४५	कञ्चुकीयस्य कर्तव्या	११४
एष चारीप्रयोगस्तु	८७, ८८	कटिजानुविवर्त्ताच्च	७५
एष पादप्रमारस्तु	८६	कटिमवेत्तु व्याभुग्ना	६१
एष पादाहते कार्यो	६५	कटिशोर्पनिविष्टाग्री	५५
एष प्रहारपाते	२१	कटीपादर्वभुजासंश्च	६१
एष प्रहारे त्यायामे	२८	कटी मध्यस्य चलनात्	६२
एष मवनाङ्गमर्षे	४२	कटीकर्णसमा यत्र	८२
एष विनयाभ्युपक्रमे	४१	कटीरर्धं मया प्रोक्त	६२
एष मलिलप्रदाने	३४	कटीनाभिचरी हस्ती	८२
एषा प्रयोग उत्तंभ्या	१६१	कण्ठेन शमनं क्षुधात्	२८४
एषा वान्ता व्रजिन	१६६	कठ्योरस्यान् विद्यात्	१७३
एषा वृञ्जगति कार्या	११६	कठयो विमर्जनीयो	१७२
एषानुकरणं न्याय्यं	१०८, १३८	कथं निन्द कमलाविशाललोचने	१६५
एषा भ्रमनि मन्ता	१८८	कथं वार्धनयो ह्येव	१
एषामेवानुगैर्हस्ते	१०८, १३८	कथं विधेयस्मरण	२४०
एषामेव तु सर्वेषा	२७३	कदाचिदुपविष्टस्तु शयान	११५
एषा स्त्रीणा प्रयोजनव्या	१३८	कदाचिदुपविष्टस्तु	१४२
एषा स्त्रीणा प्रःर्तव्या	१०८	कदाचिदौघीराभ्या	२५२
एषा स्त्रीणा प्रयोजनव्या	१०६	कदाचिदादिनि जवात्	११५, १४२
एषा स्त्रीषु प्रयोजनव्या	१३६	कनिष्ठाङ्गुलकाधूध्वी	३४
एषा स्वभावगमने गतिः	१३३	कन्दरमेन्द्रगोपकर	१६७
एषोऽनुवृत्तिस्त्वनुत्तरश्च	१६१	कन्याविनोभनकुत	३२५
एषोऽग्निवर्षादारा	२१	कलोलम्याम्नरे वापि	८१
ऐन्द्रे तु मण्डले पादौ	७६	कमलामलारेणुरङ्गलोल	२७३
ऐस्वर्येण प्रनत्ताना	२७४	कम्पनं चैव गात्राणा	११४, १६०
औत्पत्तिक प्रसूते	३१६	कम्पनेन च गात्राणा	१३५
औत्पत्तिकानि यानि स्यु	२८०	कम्पनं चलनं जैव	६२
कदवाविभागे ज्ञेयानि	१५१	कम्पनं वेपना लीत	१४
कदवाविभागो निर्देश्य	१५१	करजपदविभूषिता पथ त्व	१६४
कण्ठ गद्य डा.	१७२	करणं कर्म म्यान	४८
कण्ठ चप टट नथ	१७२	करणाना ममायोग	६८
कमनदयवाण णिच्च	२७१	करणानि विवित्राणि	१४०

करणे तु प्रयोजनम्	५७	कार्यं गोपुच्छाग्र	३१५
करावुद्वेष्टिताग्रौ तु	५७	कार्यं शीतस्पर्श	६०
करपरसप्रायकनो	३२६	कार्यं कार्यविधिज्ञं	३२६
करणे गववरी ज्ञेया	२५२	कार्यं पुष्पप्रकरश्च	३३
करो वक्षमि निक्षिप्य	१०७, १३७	कार्या प्रकम्पिता रोप	३२
कर्णाद्वेष्टाङ्गुलस्ये च	६५	कार्यं प्रतिग्रहाचमन	३७
कर्णाम्ना वाट्टिशरमी	१३०	कार्यं प्रवेद्य पात्राणा	६४, १३०
कर्णावमप्रलम्बो चिद्	२००	कार्यं आत्ययिके चैव	१३४
कर्तव्योऽङ्गुलं मोक्षि तु	३०४	कार्यं शनैश्च कर्तव्य	१०७
कर्तव्यो नारीणा	२६	कार्यस्तथा द्वितीय	३२३
कर्तव्यक्षणमयुक्त	१८	कार्यस्त्रिकविवर्तश्च	८८, ६०
कलहे स्वस्त्रिकपुपता	३२	कार्यहास्य न विज्ञेय	११६, १३३
कल्पकामगतं पादं	१०५, १३८	कार्यजुगनमस्त्व	१२
कलाकालप्रमाणेन	२६४	कार्योऽभिन्नयविशेष	३७
कलाप्रमाण मध्ये च	१३२	कार्याणि रोपजानि	३४
कलाभ्यासाश्च चैव	२७४	कार्या च सा प्रयत्नात्	३२३
कलावस्थान्तरकृत	२७४	कार्या चैव तु हीनाना	१३५
कलिक मध्यमे यत्र	१००	कार्या चैव हि नीचाना	११८
कलोपचारजानां	२७५	कार्या पाशुपदाना च	११०, १३६
कस्माद् भारतमिष्ट	३२६	कार्या ययारस स्यु	३७
कस्मान्मन् इति प्राक्ते	११३	कार्या शेषु भावेपु	१३
कस्य तु पृथुम्बुजयना	२१०	कार्येषु विपरीतेषु यदि	२२६
कस्मादभिनयो ह्यस्मिन्	२६२	कार्यो हिम प्रयत्नान्	३२७
काङ्गुलकोशपक्षश्च	१६	कार्यो विराम पादान्ते	२६३
काङ्गुलैर्नामिका वक्त्रा	३४	कार्यो विवर्तितान्या	३३
कान्ता भयानका हास्या	४	काल-नोयधरं मुषीरघन	१६७
कापालिकास्तु घण्टान्त	२८१	कालानिक्रमो चैव	१३४
कापुश्यमप्रयुक्त	३३०	कालोत्थानगनिरसो	३१२
कामस्य नारभूते	२१०	काव्य कार्यं तु नाट्यज्ञं	२५२
कामस्यापीदं कामाहर्तुकाम	१६३	काव्यनिबन्धाश्च स्यु	१७३
कापो द्वादशमाशौ च	२११	काव्यबन्धास्तु कर्तव्या	२१२
कारुण्यव्यपदेशेन	२७३	काव्ययोगेषु सर्वेषु	२५३
कारुण्यं, नित्यनश्चैव	३७८	काव्यस्तेष्वेवंबहुभिः	३१५
कार्मुकमुक्तेनानु चकार	२०३	काव्ये कार्याणि कविभि	२८१

काव्ये यन्नाटके चैव	२३६	वृञ्चितश्च तथाङ्गः	२०
काव्येषु भावार्थगतानि तज्ज्ञैः	२१६	कुञ्चितकुञ्चिते मूर्ध्नि	१७
नाष्टासने द्विजातीना	१२६	कुञ्चिता चाभितप्ता च	५
नाष्टासनं द्राह्मणानां	१४८	कुञ्चितामूषितानिष्ठ	६
किं गच्छ या विद्या	१६२	कुट्टनं खण्डनं छिद्यं	१४
किं त्वया कुमतिस्तज्ज्ञया सदा	१६२	कुट्टनं दन्तसमर्थः	१५
किं त्वया मुमुक्षु दूरवर्जितं	१६२	कुटिलं घटयश्च सर्वं	३१
किञ्चिच्चक्षसा म्यरा	७	कुटिलं भ्रूदंष्ट्रि	६
किञ्चित्तिर्यग्गतावेतो	५४	कुन्तलकुण्डलाङ्गद	३२
किञ्चित् पार्श्वतन्त्रीव	३	कुञ्जः सञ्जीव्य सप्ततिः	१३३
किञ्चित् विवर्तितकराग्रः	३८	कुञ्जवामननीचाना	६२
किञ्चित्सादृश्यमम्यग्र	२३६	कुमार्यश्चैव वक्त्रव्या.	२८०
किञ्चिदञ्चनपद्माग्रा	७	कुमुदीर्यतवृन्तेषु	४२
किञ्चिद्वलनविन्दु	३०६	कुर्वन्त्यावन्तिकीमेते	१५८
किञ्चिदाकुञ्चितपुटा	६	कुमुमस्तवकादान	१२०
किञ्चिदाकुञ्चिता दृष्टि	६	कुमुमितमभिपश्यन्ती	१६०
किञ्चिदाकुञ्चितं	१३८	कुलवृक्षानारज्यन्ती	२०६
किञ्चिदुन्नमितर्गात्रं	१४५	कूर्परस्वस्त्रिकयती	५७
किञ्चिद्विज्ञानं कृत्वा	३२६	कूर्परासोचिनी हस्तौ	४५
किञ्चिद्विज्ञानवाया तु	११२, १४१	कृतिश्च द्वयधिका प्रोक्ता	१८०
किञ्चिद्विज्ञानं गात्रेण	१२१	कृतिश्च प्रकृतिश्चैव	१८२
किञ्चिद्विज्ञानं चाङ्गन	१४४	कृतेन स्मरणम्य किं सखि	२०५
किञ्चिद्विज्ञानं च कर्मा	७	कृतौ घनसदृशाणि	१७८
किमिदं कपटाग्रमुर्विपहं	१६२	कृत्वा गात्रं ततो	१२२, १४५
किमिदं रपापहृन्नीम	२०७	कृत्वा गात्रं तथा गच्छेत्	१०८, १३२
किमिदमारव्यवक्रमेव ते	२०७	कृत्वा चारी तपोददा	१४२
किमिहं बहुभिर्गर्व.	१६६	कृत्वा नाभितटे हस्त	१०८, १३२
किमिहं गच्छान्तो रेफो	२७१	कृत्वाऽविद्वद्विदं स्थानन्तु	१२१
कीर्णा नानार्थैरवनिर्यमसवाधा	१६६	कृत्वाविहित्य स्थान	१४४, १४५
कीर्त्यमानैर्गुणैर्वच	२२०	कृत्वोर्ध्वं ज्ञानुचरणं	८६
कुञ्चितं च मरोमाञ्च	१४	कृत्वाऽप्यभिनेया र्थं	११४
कुञ्चितं दक्षिणं कृत्वा	८०	कृत्वाऽज्ञानां तु कर्तव्या	१३८
कुञ्चितं पादमृत्तिलप्य	७३, ७४, ७५	वेतकीकुमुमपाङ्कुरदन्ता	२३८
कुञ्चितं रेचितं चैव	१२	वेतुमर्त्ता गणा प्रोक्ताः	२०७

केवल पृष्ठतः दक्ष	८१	क्षतगंवाक्षरिव	२४०
केवलमूर्ध्वनिक्षेप	११३	क्षरन्तो दानमलित	२३५
केवल तूर्ध्वनिक्षेप	१४०	क्षाम चावनत ज्ञेय	१३
केशदेसादिनिष्क्रान्तौ	५४	क्षाम दुष्टेषु वर्तन्व्य	१४
केशपायगच्छदा चत्रवाक्स्तनी	१६४	क्षाम खल्ल गम पूर्ण	६२
केशं. स्नानादर्थः कुमुमभरितं	१६६	क्षाम खल्व च पूर्ण च	६२
कंसिकीवृत्तिहीनानि	३०१	क्षाम फुल्ल च घूर्ण च	१३
कोटिशयञ्ज्वामिकृत्वा	१७८	क्षाम हास्येऽप्य रुदिते	६२
कोटिशर्चबेहृ वृत्तानि	१७८	क्षामस्वरकपोलरश्च	११४, ११८
कोषे वितर्कं हेतारा	१२	क्षितिसरमदृशोन्मूलका	२०२
कोश तु सर्वलघ्वन्त्य	१८४	क्षिप्त व्यायामयोगेषु	६४
कोशलस्त्रोशलादर्थव	१५८	क्षिप्रमाविद्धकरण	७४
कोश्याविनि निर्देशे	३२	क्षिप्रमुक्ताङ्गुलीषि	४०
कोञ्चपदेय वृत्तविधाने	३०२	क्षणेह. प्ये ण	२७२
कौतुकविबाहुयोग	२६	क्षर्गश्च सर्वयोगि	२३६
कौशलादुच्यतेऽप्य	३३६	क्षञ्जे यतिस्तु कर्तव्या	१३२
कौशल्यादेकवत्त्वाद्वा	१६८	खटकः खटकं म्यान्,	४२
क्रमप्रवृत्तानारा च	७	खट्वारस्थे यदा हस्ते	३०
क्रमशः करण विप्राः	५८	खट्वारस्थौ तु तौ स्थाना	५६
क्रमादाकुञ्चितपुटा	५	खट्वावधमानश्च	१६
क्रमान्तरनमेकैक	१८५	खट्वावधमानौ च	१३८
क्रमैरभिनयैर्गुणा	१३७	खट्वावधमानौ तु	११४
क्रान्तमेतत्तु विज्ञेय	८६	खट्वै त्रिभिश्चतुर्भिर्वा	६८
क्रियते वाक्यचेष्टाभिः	२६४	खययमा उप हत	२७१
क्रीडार्थं सर्वलोकस्य	२७४	खययमाप ह्यारो	२७१
कृष्टे मध्य दिन प्रोक्त	१८१	खनोज्ज्वल सौख्ये	२४०
कूरा स्फारुणोद्भूत	५	खनीनरहपादश्च	१४१
श्लेषप्रसादशोका	३०७	खस्यानाञ्ज्वैव नातीपा	१२३, १४६
कोषे विवर्जित वाच्ये	११	खेटक भ्रामन्ते पश्चात्	८१
कोषस्थानेषु दीपेषु	१२	खेटकेन च वर्तन्व्य	८१
स्वचिदानन्दनिर्गतं	१०५, १०८, १३८	खेदानस नया चयुः	१८७
स्वचिदुन्नमित्तगोचरे	१२२	ख्यातल्या वृत्ते	२८८
स्व दास्यसि बरोह	२०७	गङ्गातामरमध्ये तु	२७६
यस्यो मृदुर्गो जामो वा	१५४	गङ्गेव मेघोपमने	२०६

गच्छेत् न्यक्त्वा त	१६६	मतिस्तत्र प्रकुर्वीत	१३८
गच्छेत्तथाध्याधिकया	१०६	गतौ नमेत चेदानी	११८
गच्छेन् सप्तविंश	१०३	गन्तव्य विक्रमविप्रा.	११६
गच्छेदथाध्याधिकया	१३६	गन्तव्य किङ्कमश्चैव	१४२
गच्छेदमन्तर जानु	६२	गघट चक्षज डङ्गण दधन	१७२
गच्छेत्तदि विकृष्टस्तु	११४	गमने च निषण्णः	१३२
गच्छेत्सखलितः	१३४	गमनेन निषण्ण	११६
गच्छन्ति पदव्यस्तास्ते	२७०	गम्या भवेति वाञ्छा नै	२८०
गजदन्त स विज्ञेय	४३	गम्या भूमिष्वपम्या च	१६४
गजश्नोऽरिहृत्पदच	१६	गम्भीराद्यानि नामानि	२८१
गजवाजिरपार्श्वस्तु	१४२	गमिणीव दृश्ये ह्यनार्य	१६०
गजादवाजाविकोष्टादि	२७६	गर्वकटादभर्तने चैव	३
गणादवापरवचने तु	२०७	गर्वोऽप्यहमिति तज्ज्ञैः	२१
गणेषु त्रिषु पादस्य	२०६	गर्वोऽहमिति सत्ताटे	३२
गणद्वयोलक्षण प्रोक्त	१४	गर्वे माने विलासे च	४
गतिं तत्र प्रयुज्यते	१०५	गरुड तथा च वै भवति	१६६
गतिं वाञ्छुकिनी प्रोक्ता	१३६	गाढे प्रहारे कार्यो च	१०७, १३६
गतिरपि चरणवत्तन्मन्दा	१६४	गार्त्रविकारविकृतिर्नैः	११८
गतिर्मन्दा चेष्ट सुतनु	१६७	गान्धारद्वय निपादद्वय	२८३
गतिः खिन्ना चेष्ट	१६७	गायत्यकस्मादसति	११५
गतिः प्रयोज्यभिः कार्या	१०७, १३६	गायत्रीप्रभृति स्वेयां	१७७
गतिः शृङ्गारिणी कार्या	१०२, १३४	गायत्र्या द्वौ त्रिकौ ज्ञेयौ	१८०
गतिः स्थिततया कार्या	१०१	गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च	१८२
गतिः स्थिरतया कार्या	१३५	गीतकप्रभृतीनां तु	१८४
गतिप्रचार विमलेत्	११७, १३३	गुणानिपाताद् दोषाद्वा	२६५
गतिप्रचारस्तु मयोदितोऽर्थ	१४६	गुणातिपातातिशयो	२५५
गतिप्रचारानुगत च पाठ्य	१४६	गुणातिपातो मधुरे	२६१
गतिप्रचारानुगतद्वयपाठ्यं	१६२	गुणानुवाचो हीनानां	२२२
गतिप्रचारस्तु मयोदितोऽर्थ	१२६	गुणाविधानविधिः	२६१
गतिमेतेषु भावेषु	१३४	गुणाभिवादं दोषान् वा	२३२
गतिरेव प्रवर्तय्या दोषा ये	१०५, १३६	गुणा विपर्ययादेयां	२४३
गतिरन्य वार्गगण्येऽपि	८१	सुमैतद्भूमिरेकार्थ	२२४
गतिष्वप्यमपानार्था	६३	सुरुच्यार्था तु वक्तव्या	२७६

गुरुमध्यविहीनस्तु	२०६	ग्राह्याण्युपनेयानि च	४४
गुरुपूर्वो भकार स्यात्	१७६	श्रीप्रदेश कर्तव्यो	१३६
गुरु दीर्घं प्लुतञ्चैव	१७६	श्रीर्वाकर्माणि सर्वाणि	१७
गुरुयुगमन्त्ये	१८७	श्रीप्यो गिम्होति तथा	२७२
गुरुलघ्वक्षरकृत	१७६	ग्लाना च क्षङ्किता चैव	५
गुरुलघ्वक्षराणीह	१८५	ग्लाने स्वप्ने विहस्ते च	५०
गुरुणि जायते पादे	१६२	चक्र तद्धित्पताका	३१
गुरुणि द्वादशे पादे	१६३	चमवच्चनवाल तु	२३८
गुरुणि त्रैष्टुभे पादे	१६०	चतु पञ्चप्रकाराणा	८११
गुरुणि यस्मिन्ता	१८६	चतुर किञ्चिदुच्छ्रवासा	१२
गुरुणि यस्या सा	१८६	चतुरर्धकल व स्यात्	१००
गुरुण्यतिजगत्या तु त्रिभिर्ह्रदै	१६५	चतुरस्रस्थितौ ह्रस्वौ	५२
गुरुण्यन्यानि पादे तु	१६२	चतुरस्रौ तथोद्बुक्तौ	२०
गुरुण्यष्टाक्षरे पादे	१८६, १८८	चतुरस्रौ भवेद्ग्राम	५४
गुरुण्येकादशे पादे	१६१	चतुर्णां यत्र पादान	२३७
गुरोरष्टस्तादाद्यस्य	१८३	चतुर्थं च द्वितीयं च	१८६
गुरुमदर्याविहीनस्तु	२०८	चतुर्थमन्त्य दशम	१६४
गुरुक्षरप्रायकृत	२५२	चतुर्थमाद्य पठ्य च	२०१
गुरुगन्तव्यं सर्वलघु	२०६	चतुर्धादक्षराद्यत्र	२०६
गुरुधस्ताललघु न्यस्य	१८३	चतुर्दश तथान्त्ये द्वे	१६८, १६९
गुरुकं ग इति प्रोक्त	१८०	चतुर्दश पञ्चदश	१६६
गुरुकं गीति विज्ञेय	१७६	चतुर्भिरक्षरैर्ज्ञेया	२०७
गुरुत्वैरङ्गने वनमभिनवै	१६६	चतुर्भिस्तस्यैव प्रवरललितस्य	१६७
गुरुार्थवचने चैव	२८८	चतुर्भिस्तु भवेद्युक्त	१७६
गुरु चरिततारा च	७	चतुर्विधसिक्के पादे	२०२
गुरुार्थमर्दान्तरमर्थहीन	२४१	चतुर्विधश्चैव भवेत्	१
गुरुवार्ता यत्र भवेत्	३१८	चतुर्विधा प्रवृत्तिश्च	१५६
गुरुहीत्वा वामहस्तेन	४३	चतुर्व्यवसितञ्चैव	२३७
गोष्ठोभिरुद्यानवनानि चैव	२३६	चतुर्व्यवसितं नाम	२४०
प्रपिता पादयोगेन	२०४	चतुष्पल नूतमाना	१३१
ग्रहणे ह्यामिपलाभे	३३	चतुष्कलमथाधञ्च	६८, १३१
ग्रहनक्षत्रचरित	२७४	चतुष्पलस्य द्विकल	१३१
ग्रामो पूर्णस्वरो द्वौ तु	३००	चतुष्कलप्रमाणेन	१३४
ग्राह्य मरालपदमिति	३४		

चतुष्कलोऽयं द्विकलः	६८	छ इति प्रकारो नित्य	२७१
चतुष्कलोऽयं त्रयाना	१३०	छन्दतः प्राकृतं पार्थ	२७५
चतुष्टयं दानानाम्च	१७८	छन्दतस्तो नियोक्तव्या	४७
चतुष्पष्टिस्तान्यष्टौ	१७८	छन्दतो यस्य पादे स्वात्	१८२
चतुस्त्रालाग्नोरित्तः	१०४, १३७	छन्दमा तु तथा ह्येते	१७७
चतुस्त्रालप्रमाणेन	६६, १३१	छन्दास्येवं हि यानीह	१८७
चतुस्त्रालस्तु देवानां	१९०	छन्दोऽज्ञेयमेतत्	१८६
चतुस्त्रालो द्वितालश्च	२३०	छन्दोयुक्तं रामामेन	१७६
चतुस्त्रिंशत् तु जायती	१८०	छन्दोहीनो न शब्दोऽस्ति	१७६
चत्वारिंशत्तया चाष्टौ	१७२	छलपुक्त्या त्वन्येषा	२२६
चत्वारिंशत्तया द्वे च	१७६	छिन्नं तु बाह्यस्तेषां	१५
चत्वारिंशत्तयैकञ्च	१७८	छिन्नं व्याधौ भवे शीते	१५
चत्वारि चैव द्रुतानि	१७८	छिन्ना चैव निवृत्ता च	६२
चत्वारिंशो गुरुणि स्युः	१६६	छिन्ना ध्यायामलभ्रान्त	६२
चत्वारिंशो च वक्ष्य	१६८	छेदन भेदन चैव	४७
चत्वारिंशो तया घट	२००	छेदस्तु ये मया प्रोक्ता	२०५
चराक्षयूणितेक्षय	१८६	जगति विमाने नित्यसन्निविष्टा	१६३
चरितं यन्नेकनिघ्न	३१७	जगत्पतिजगत्पां वा	२५२
चर्मन्वरीनदीतीरे	२७७	जगत्पां समवर्जानां	१७७
चलनं कम्पनं ज्ञेय	१०	जगत्पां यतिपूर्वार्वा	१७७
चला ह्यस्तिगर्भा च	६	जपने जपता चैव	२०८
चलितश्च पुनं कार्यो	६४	जङ्घास्वस्तिपयोगेन	६३
चतुर्थं माधुर्यं वाशिष्यं	३६	जपाध्ययनसरसाप	१५
चिन्तान्विते तथा स्वस्थः	१३५	जात्या भीक्षु मोक्षव्या	११८
चिन्तासने ससजिते	१४४	जयतिमुरदं त्यजिष्यु	२३७
चित्रं वनमस्तु मुनिः	१६५	जलधारवं श्रुत्वा	१६८
चिन्तायां च तदीरसुक्ते	१४६	जलप्रमाणापेक्षा तु	११२, १४१
चिन्तायां भावहित्ये च	११६	जलाशयमगव्याल	१३१
चिन्तायाभावहित्ये च	१४३	जालिचेष्टानुस्स्याणि	२८१
चिबुकोदग्रिनी हस्ती	१२४, १४६	जातिनीचेपु कर्तव्या	१३५
चौरचर्ममयीमत्स्य	११६, १२३	जातिभिः श्रुतिभिश्चैव	२६६
चूडाशोकाविवर्द्धः कुरुकर्तिसर्क	२०१	जातिहीनाश्च या नायः	१२३, १४५
चेष्टाया राजपुत्राणां	२७५	जाति यस्य गौ न	१८६
चेष्टीरितप्रभृतिभिर्विहृतैस्तु शब्द	२५४	जानाति मामयुक्ता	२१०

जानीत समवृत्ताना	१८५	तच्चावलगित	३३६
जानुगत विमुक्त च	१४६	तच्छब्दो नामनो ज्ञेय	१८२
जानुना कञ्चनार्चव	६३	तज्ज्ञो शतसहस्रं द्वे	१७७
जानुपरि कर ह्येव	११६	तज्ज्ञैस्तेनानुगारेण	१६
जालवातायनादीना	४४	तत पाठ्य प्रयुञ्जीत	२८३
जिह्वा दृष्टिरभूयाया	६	तत सत्तलित पाद	१११, १४४
जिह्वामूलीय (क)	१७३	ततो भाष्योन्मुखो गच्छेत्	६८, ११३
जिह्वामूलश्चमन्ताश्च	१७२	ततो वामपद दद्यात्	१२१, १४४
जुगुप्सिता विस्मिता च	५	तत्काञ्चीयमक चैव	२३७
जुम्भणे चुरित्त कार्यं	१५	तत्क्षाम्य हि महीपार्त	२७८
ज्येष्ठे चतुष्कल ह्यत्र	१००	तत्पुरुषादिकृत्त	१७५
ज्येष्ठे चतुष्कला कार्या	१३२	तत्पादु सप्तविध	१७३
ज्वरात् च रुजार्ते च	१३५	तत्प्रकरणेऽपि योग्य	३१७
ज्येष्ठे स्वल्पप्रचारा स्तु	४६	तत् प्रिय वचन ज्ञेय	२२८
ज्वरात् च दुषार्ते च	१००	तत्र पूर्णपदस्येह	१७५
जौ त्रिकौ हि पादगौ	१६०	तत्रापि चोदता ये तु	६६, १३१
ज्वाला दिवसावस्था	३०८	तत्रापि नामवेध तु	६८, ३१३
ज्यै प्रकरण चैव	३००	तत्राप्यङ्गच्छेद	३११
ज्यैमाग्नेहित नाम	२३६	तत्रोपबहन कृत्वा	१३०
ज्यैस्त्वभिनयो विप्रा.	१	तत्सर्वं कर्तव्यं यदात्	३११
ज्यैसात्यनुत्ततिदिक्च	२५५	तत् स्यान्मुखापहरणे	४
ज्यैरा शतसहस्राणा	१७८	तथा कलामु काष्ठानु	४०
ज्यैराश्चाष्टौ त्रिकास्तत्र	१७६	तथा काकुविशेषश्च	५०
ज्यैरा प्रपोक्तुभिर्निर्य	५३	तथा च पस्याम्यहमद्य	१६३
ज्यैरा वै वर्धमानस्तु	४६	तथा चलितपक्ष्मा च	६
ज्यैरा वै विपद्यो नाम	४४	तथा चूर्णपदश्चैव	१४१
ज्यैरा गदढपक्षौ च	२०	तथा चेष्टाकृतपद्वैव	२
टठड्डणा	१७२	तथा चेह सहस्राणि	१७८
ड इति च भवति	२७१	तथा चैककल पात	१३१
डिम. समवकारश्च	१६१	तथा चैककल पातो	११०
डिमलक्षण तु भूय	३२६	तथा चोत्कटिक स्थान	१२४, १४६
त एव सर्वं कर्तव्या	२६६	तथा चोद्वाहित कुर्याद्	६४
तकारबहुला नित्य	२७७	तथाति जायती चैव	१८२
तच्च दद्यात्कर्णरचिता	२०१	तथा दक्षिणहस्ते च	११७

तथा द्वितीयः कार्यस्तु	११६, १३२	तथैवापसृतांसं च	६१
तथा निम्नतलश्चैव	३३	तथोक्तान्त्वं जगत्यां च	१६२
तथा पञ्चदश चैव	२००	तदप्यप्यो नित्यं समनुगतमेवोक्तमन्य	१६७
तथापसृतमेव तु	६१	तदा हि वृत्तं जगतीप्रतिष्ठितं	१६३
तथा पार्श्वगतश्चैव	३८	तद्विस्तृतसन्धिविभक्ति	१७३
तथा पिहितहस्तश्च	१०४, १३६	तद्मारुते तु कर्पे	३२६
तथा प्रसारितगुञ्जी	५५	तद्वशापञ्चपतित	१६८
तथा प्लवङ्गमा ज्ञेया	१५६	तद्विदा मतवैपथ्यं	२०६
तथा भयानके चापि	१३७	तद्वै पादान्तयमक	२३७
तथा भयानके चैव	१०७	तनु क्षाम गत खट्व	६२
तथा भावरसोपेत	१६	सन्नादिकाप्रमाण	३२३
तथा योग्यतरी चैव	२७३	सन्मनो मम प्रकिष्टं	१८६
तथार्थाभिनये चैव	५७	सन्मालायमक नाम	२४०
तथा लाभे तु कार्यस्य	१५४	तपस्विन्यो देवनाश्च	२७६
तथावतरणञ्चैव	११२	तपस्वीति प्रधानतस्तु	२७८
तथावतरणे चैव	१४०	तमप्यधरसद्भात	२१०८, २७५
तथा वीरे च कर्तव्या	१३८	तथोमोण्डस्यविन्यासो	१५१
तथा व्रतानुगा च स्याद्	१३६	तथोविभाव वक्ष्यामि	१७१
तथा व्रतानुगायस्या	१०६	तथोविभा गस्वराश्चैव	१७१
तथा वातसहस्रञ्च	१७७	तथोश्चापि प्रविशतो	१५३
तथा क्षनमहस्त्राणा	१७८	तर्जनीमध्यमाङ्गु बुद्धाः	३६
तथा वातसहस्राणि	१७८	तर्जनी मध्यामायाश्च	२५
तथा पट्टमिदधान्यैः	१६७	तर्जन्वह्, गुच्छमन्दसः	३८
तथापिष्टरूपविका यतिः	१६६	तत्तिङ्गार्थानि नामानि	२८०
तथामनविधिः कार्यो विविधो	१२३, १२५, १४७	तत्र रोमराजिरतिर्भात गुननु	२०७
तथा सर्वलघुश्चैव	२०६	तस्माच्छ्रीस साधुहेतोः सुवृत्त	१६२
तथास्य नेत्रादयं अमरसहित	१६७	तस्माद्देवानुकरणे	१३४
तथा स्वगृहवार्तासु	१२६, १४८	तस्माद्वाच परं नास्ति	१६६
तथास्वभावजनदश्चैव	१०४	तस्य तु प्रवृत्तिं ज्ञात्वा ज्ञात्वा तथा	१३३
तथा सौष्टवसमुक्तं	१०३	तस्य क्षिरोहस्तोर	२
तथैव भणिवन्धान्ते	५३	तस्यैव चादरं पार्श्व	६१
तथैव प्रविशेत् गेहं	१५३	तस्मास्तु प्रकृतिं ज्ञात्वा	११७
तथैव शुद्धसम्प्रेष्टा	२५२	तस्मात्तुभयसंयोगो	१७६
		तस्मान् पुरयतेऽर्थाणि	१७५

ताडन चेति विज्ञेय	४७	तुल्य ते शशिना	२३४
ताण्डवेषु प्रयोक्तव्य	६४	तुल्यात्पादद्वयादन्त्याद्	२३८
तानपरस्परवृत्ते	२७०	तृतीयसन्त्य नवम	१६३
तानि नाट्यप्रयोगजैर्न	१४६	तृतीय चैव षष्ठ च	१२६
तानि त्वरालयोगान्	२७	तृतीयमवनञ्चापि	१८१
तानि नाट्यप्रयोगजै	१२३	तृतीया प्रकृति कार्या	१२२, १४५
तान्यह सप्रवक्ष्यामि	४६	ते च लोकस्वभावेन	४
तामनुष्टुभाथयस्था	१८६	तेन चार्थेन सम्पन्न	२४७
तारदक्षेव हि मन्त्रश्च	१८१	तेनैव समकालञ्च	१२१, १४४
ताराकृतोऽस्यानुगत	११	तेषा वक्ष्याविभागाश्च	१५५
तारापुटभ्रुवा कमं	१०	तेषा कार्या गतिर्ये तु	१०६
तावत्त्व विजितेन्द्रिय शुभमते	२००	तेषा तु दर्शनेच्छुर्य	१५२
तावेव तु परावृत्तौ	५५	तेषा तु वचन धृत्वा	१
तावेव पार्श्वविन्यस्तौ	५५	तेषा देशानुसारेण	११८
तावेव मणिवन्धाते	५२	तेषा देशानुरूपेण	१३१
तालमात्रान्तरे न्यस्त	११६, १४३	तेषा न चेष्टित कार्ये	१५५
तालमात्रोत्पितं पार्श्व	१३६	तेषान्त्वनिमिषस्त्व यत्	१५६
तालभ्या इषुपशा	१७२	तेषामासनसत्कार	१२७, १४८
ताले विश्वसने चैव	४०	तेषामेवानुगृहंस्तौ	१०५
तासा मध्ये स्थितोऽङ्गुष्ठः	३५	तेषा विभाग विज्ञाय	१५०
तासामुपरि चाङ्गुष्ठः	२८	तेषु प्रयुज्यते ह्येषा	१५६
तिर्यङ्गयोर्ध्वसंस्थौ	५६	तेषु हि वर्षेषु सदा	३२६
तिर्यक् प्रसारित चैव	११२	तैर्भूषिता बहु विभानि हि नाव्ययन्धा	
तिर्यक्प्रसारितास्यो च	५३		२५३
तिर्यक्प्रसारिता चैव	१४१	तोयेल्पे बमानोरत्नं.	११२
तिर्यक्प्रसारितौ चैव	५४	तोयेऽल्पे बसनीरत्नं	१४१
तिर्यङ्गता क्षिप्ता	६२	त्यक्त्वा (कृत्वा) सम्पद	६६
तिर्यक्स्थितौ चाभिमुखौ	५२	त्रयाधोगततारा च	७
तिष्ठ, कोट्यो दश तथा	१७६	त्रस्ता त्रामे भवेद् दृष्टि	६
त्रिस्त प्रसारिता यत्र	३५	त्रयोदशविध ह्येतत्	४
तीक्ष्णरूपाभिनयने	२८८	त्रयोदशाक्षरे पादे	१६५
तीक्ष्णगन्धे विकृष्टा तौ	१३	त्रयोदश द्वादश च	१६६
तीक्ष्णभाषण यत्	२२५	त्रयोदशाप्रतिजगती	१७६
तुम्य तुज्ज मल्ल मज्ज	२०२	त्रासने च कुसत्वाना	१२५

भागोद्भूतपुटा या तु	८	स्वप्रसादाच्छ्रुतं सर्वं	१
त्रिगुणस्त्वय धर्मेभ्यो	२११	त्वमसि मधुरत्वानया देवि	१६६
त्रिगुणस्याञ्च यदि	२०६	दक्षा गृहृत्वेषु तया	२१०
त्रिशदात्तं तु विज्ञेयाः	२०६	दक्षिण च नयेत्पार्श्वं	१४४
त्रिकं मलतित कृत्वा	११५, १४५	दक्षिण चापि वामस्य	४३
त्रिकैविममवृत्तानां	२०५	दक्षिण चैव हस्तं तु	१३३
त्रिपताकं य विज्ञेयं	२२	दक्षिण कामपादस्य	१२१, १४४
त्रिपतारहस्तजामि तु	२७	दक्षिणं विनमोत्पार्श्वं	१२१
त्रिपतारानामिकया	२३	दक्षिणस्तु सम. पादः	११६, १४३
त्रिपताके यदा हस्ते	२५	दक्षिणस्य समुद्रस्य	१५८
त्रिपताकोऽपर. कर्णे	५४	दक्षिणाभिमुखं सोऽथ	१५२
त्रिलोक्या गुणाश्चान्	१६४	दक्षिणो नाभिसंस्पृष्टु	१३०
त्रिविधं तच्च विज्ञेयं	२७०	दण्डकं नामविज्ञेयं	२०४
त्रिविधं ह्यक्षरं कार्यं	२५३	दत्तप्रायाणि नामानि	२८१
त्रिविधश्चात्र विधिर्ज्ञेयः	३२४	दत्ता त्रि सेनेति	२८१
त्रिविधमन्वाङ्मूर्ति ज्ञेयः	२	दन्तबुन्तद्वितास्त्रं	१८८
त्रिविधा तु गतिं चार्वा	११५	दन्तक्षताधरं सुभ्रु	२०६
त्रिष्टुप् च जगती चैव	१८२	दन्तुर. मलति. कुर्या	११६
त्रीणिम्यानानि करः	२८३	दन्तोऽष्टमुरणाञ्चैव	१३७
त्रीण्यक्षराणामि विज्ञेयं	१७६	दन्तोऽष्टमुरणं चैव	१०६
त्रीण्यक्षराणि चान्यानि	२०६	दन्तैर्वन्देऽधरे दष्ट	१५
त्रीण्यादावष्टमं चैव	१६५	दक्षारूपविधाने ॥	२६६
त्रीण्यादौ च गुरुणि	२००	दक्षाक्षरवृत्ते पादे	१६०
त्रीण्यादौ यदि हि गुरुणि	१६०	दक्षारूपद्वयं क्षताक्षरद्वयं	२९
त्रैताग्निसंस्थिता मध्या	३४	दष्ट च दन्तक्रियया	१५
त्रैष्टुभमेव हि तत्त्वसु	१६०	दष्टो दद्वोति तद्वा	२७२
त्रैष्टुभे द्वे सहस्रं च	१७७	दारिद्र्याध्ययनाभाव	२७३
त्र्यक्षरास्तु त्रिधा ज्ञेया	१८४	दाक्षिणार्श्वपूरारचैव	१५८
त्र्यक्षरया त्रिरपटः	३२२	दासविटथेष्टियुत	३१८
त्र्यक्षरिणीने चतुरक्षरं	६८, १३१	दिनक्षयान्तरहृतरिममन्दता	२३७
त्र्यक्षा पार्श्वगता ज्ञेया	१६	दिवशावसानकार्यं	३०६
त्र्यक्षे त्रिषोपेक्षचतुरक्षके वा	१४६	दिविकल्पस्तु यः पाठः	२०६
त्वं पुनर्निरोद्धा दुरतिप्रसादा	१६१	दिवीकसा तु सर्वेषां	६६

दिवौकसा तु शेषाणा	१३१	देवताना गुरुणा च	४०
दिव्यभावपरीत यत्	२५१	देवताना शिर स्यस्तु	४१
दिव्यमानुषरत्यर्थं	१६४	देवनुजगेन्द्राक्षसी	३२७
दिव्यरूपदिवुक्त	३२८	देवानामपि ये देवा	२७७
दिव्या तु दुवप्रकृती	१३४	देवाश्च लिङ्गनश्चैव	२७७
दिव्या तु प्रकृतिज्ञाया	१३४	देवासुरबीजकृत	३२२
दिव्याना गमन कार्यं	१५३	देवीति महिषी वाण्या	२८०
दिव्याना छन्दगमनं		देवेति नृपतिर्वाच्यो	२७६
दिव्याना नृपतीना च	१३४	देश काल प्रयोग च	४७
दिव्यापुरुषाश्रयकृतो	१२५	देशजातिसमुत्थेन	१३१
दिव्यो दिव्येतरश्चैव	१८२	देहतोयाक्षया वक्त्र	१६४
दीर्घतराभि स्थूलसिराभि	२०३	देवाना नृपतीनाञ्च	१२६, १४७
दीर्घनिश्चिते चैव	६०	देवाना प्रकृतिर्दिव्या	६६
दीर्घं विद्वत्स्थान्तर्गूढ	२०४	देवाभिगमने चैव	१२५
दीर्घोच्छ्वसनता लोके	६१	देवाभिवन्दने कार्यं	१४७
दीप्ता विकसिता श्रव्या	६	देवान्चैवलिङ्गकरणे	३६
दुर्जनोदाहृतं रुक्षैः	२२६	देवाचैनवतिहरणे	३३
दुर्बोधनैश्च न कृता	२४६	देवाधर्मास्तु राजानः	६६
दुर्धूल वा निर्गुण वा	१६२	दैत्यदानवयक्षाणा	६६
द्वृतीर्दधितमार्गस्तु	१३४	दैत्यनागालयाश्चैव	१५१
द्वार वा सन्निकृष्ट वा	१५२	दैत्याना दानवाना च	१५५
द्वाराध्वान गतस्यापि	११४	दोल पुष्पगुटश्चैव	१६
द्वारस्थाभाषणे चैव	२८८	दोषगुणीकरण वा	३३७
द्वृती (दर्शन) शितमार्गस्तु	१०२	दोषा न परिकल्प्यन्ते	२२०
दुष्टाना दैत्ययक्षाणा	१३१	दोषैर्यदन्त्यनामोक्ते.	२३३
दुष्ट चैवोपदिष्ट च	२५५	दीर्घेत्ये निश्चिते	४५
दुष्टनष्टानुसरणे	२८६	द्यौतयन्त्युपसर्गस्तु	१७३
दुष्टश्रुतानुभूतार्थं	२६६	द्विद्वान्धमहाराष्ट्रा	१५८
दुष्टिर्भयानकात्यर्थं	५	द्वय तदेव बहुय.	२
दुष्टिर्विकसितापाङ्गा	८	द्वृतप्रचारणाविद्या	१३८
दुष्टपा हि सूचितो भावः	१५६	द्वृतप्रचारणविद्याना	१०५
दुष्ट्वा तु ता विद्यासाक्षी	२३४	द्वृतमध्यमप्रचार.	६४
दुष्ट्वंवावनव कञ्चिद्	२२६	द्वृतमारेचन्नादेतद्	३
दुष्ट्वंवावयवान् कारिचद्	२५६	द्वृता भतिश्च प्रचरायमाना	१३१

द्रुता गतिस्तु कर्तव्या	१३२	द्विकला चोत्तमे यत्र	१००
द्रुतैश्चूर्णपदैश्चैव	१०८, १११, १३८, १४०	द्विविकल्पस्तु पठ्यो यो	२०६
द्रुमप्रासादशैलाश्च	१४१	द्विविधं हि स्मृतिपाठ्य	१७१
द्रुमप्रासादशैलेषु	१४०	द्विपिष्टश्च सहस्राणि	१७८
द्रुमे चारोहण कार्यं	११३	द्वौ द्वौ वर्णौ तु वर्णाची	१७२
द्रुमोरधंसम विद्याद्	२०५	द्वौ तमो द्वौ च विपमो	२०४
द्राक्षिस्तच्च सहस्राणि	१७७	धनुरेकेन हस्तेन	१४०
द्राक्षानाद्योविहित.	३२२	धनुर्गृहीत्वा चंकेन	११०
द्राक्षानायकवहुल	३२२	धर्मो या द्विविधा प्रोक्ता	१६२
द्राक्षशास्त्रके पादे	१६३, १६४	धान्यफलपुष्पसदृशान्यतेन	४४
द्राम्या तु वामपादौ	३२	धार्यमाणस्तु बहुभि	२१६
द्राम्या शब्दांशोन्मित्य	३२	धामिति च वचन	३८
द्रारन्तु मत्सारासमृद्धगण्ड	१६२	धीरप्रशान्ते च तथा	२७६
द्राराणि पद् चैव भवन्ति	१६२	धीरोद्धते सललिते	२७३
द्राविशत्यक्षरे पादे	२०१	धूर्तवितसप्रमोक्ष्य	३३२
द्विकला चोत्तमे यत्र	१३२	धृतो हर्षे सललिता	६
द्विकलाधर्मप्रयोगेषु	१३२	धृत्यापि हि पिष्टेन	१७७
द्विको ग्लाविति वर्णोक्तौ	१८३	धैर्यो दार्येण सत्वेन	१२३
द्विगुण लभते क्षोभा	१६	धैर्योत्साहपराक्रमप्रभृति	२००
द्विगुणाञ्च लघोः कृत्वा	१८४	धैवनश्चैव कर्तव्यो	२८३
द्वितापे चरणे च स्याद्	२०५	ध्रुवगता ते रजनी विना	२४०
द्वितालश्चैव मध्याना	१३०	ध्रुवाविधाने चैवात्म्य	१८१
द्वितीय च चतुर्थं च	१८८, १९०	ध्रुवाया सप्रवृत्ताया	१३०
द्वितीय पञ्चम चैव	१८८, १९४	ध्रुवायोमे तु वदयामि	२०८
द्वितीय पाद्व्यंसितपटः	४४	नवारवहूला तेषु	२७७
द्वितीयमन्त्रं दशम	१६३	न युजु तव कदाचित्क्रोप्रता	१६६
द्वितीयमन्त्र पट	१६६	न सुन्वस्या ग्रिणतमः	२०६
द्वितीयद्व चतुर्थद्व	२१०	नृपालीढ गान	१६७
द्वितीयादितपुनः	२०६	नगरे वा वने वापि	१५३
द्वितीयान्त्ये चतुर्थं च	१६५	नगरोपरोधजो वा	३२३
द्वितीयान्त्यो युजो पादौ	२०८	न च गृह्यतेऽप्य वचन	३३६
द्वितीये चरणे च स्याद्	२०५	न च तानि प्रयोज्यानि	२०८
द्वित्रिप्रयोगयुक्तौ	२२६	न न दिव्यनायककृन्	३२८
द्विधा त्रिया भवत्यासा	१५६	न च दिव्यनायकयुक्त.	३२८

नजौ रजौ द्वितीये च	२०७	नाटकं सप्रकरणमद्भु	२६८
नत चापि हि कर्तव्य	६३	नाटकलक्षणमेतत्	३१६
नत समुन्नत चैव	६१	नाटकाद्येषु काव्येषु	२०८
नत स्याज्जानुनमनात्	६३	नाटके च्छन्नवेपाणा	१५४
न तत्र सौष्टव कार्यं	१०६, १३६	नाट्यधर्माप्रवृत्त हि	१६५
न तस्य विक्रम कार्यः	११६	नाट्यप्रयोगेण खलु	१६२
न तस्या सौष्टव कार्यं	१२२, १४५	नाट्यप्रयोगे कर्तव्य	२७६
न तस्यातिशयः कार्यो	१३२	नाट्ये कतिविध कार्यं	१
नता नतास्यालङ्कारवन्धे	१६	नाडीमज्ञा ज्ञेया	३२३
नता मन्दा विकृष्टा च	१३	नातिचूर्णपदैर्युक्ता	२४६
नता मुहुः श्लिष्टपुटा	१३	नानिदूरे च कण्ठेन	२८४
न ते काचिदग्या समा दूयते	१६४	नाट्युत्तिष्ठन् पदैर्युक्ते	१०६, १३६
न निपण्ण न च स्तब्ध	१०८, १२२, १३२, १४५	नानाकुसुमाचित्रे	१८८
न वेवंरकिरानाध्र	२७६	नानाकुसुमनामान	२८१
न बहूनीह कार्याणि	३०८	नानाचीरघरदधं	११५, १४२
नमनोमननात्पाप्यो	६२	नानादेशसमुत्पत्ति	२७५
न महाजनपरिवार	३१५	नानाद्वयानुरागाद्यै	२३६
न मे प्रियमिदं जनस्य	१६६	नानाधिकरणार्थाना	२३५
न मे प्रिया त्व	१६३	नानापुष्पमुग्धवाधि	१०३
न यः पर्यवतिष्ठेत्	२१६	नानाभावसमायुक्त	१४६
नमनाभिनयोऽपि स्यात्	१६	नानाभावसमायुक्त	१२४
नयनोपम्य पद्मलरूपण	३५	नानाभावोपगम कार्यं	६०
नयविनयनियमसु	३५	नानारत्नं कनकचित्रैः	१६८
नरस्वभावमुत्सृजन्	१२३, १४५	नानारूपं स्वरैर्यन्त्र	२४०
नयिनीपद्मकोशो तु	५६	नानावतमकविबिभूषितकर्णपाद्या	१६५
न बध्. कर्तव्य, स्नात्	३१४	नानावर्णाश्च तथा	३६
नवम दशम चैव	२०२	नानावस्योपेता कार्यं	३०७
नवम सप्तम पट्ट	१६१	नानाविधानयुक्त	३०५
नवाक्षरा तु बृहती	१७६	नानाविभूतिभिर्भुत	३०२
नवाक्षरकृते पादे	१८६	नानाविहिङ्गजा चैव	२७३
न हस्ताभिनय कार्यं.	५०	नानावृत्तिविनिष्पन्ना	१७६
न ह्यङ्गाभिनयात्त्रिञ्चिद्	१६५	नानाव्याकुलचेष्ट	३२६
नाटक सप्रकरण	१६१	नानासाम्यस्यताभिज्ञो	२००
		नापस्य पठेत्तज्ज्ञो	२६५

नाभिकमलविवरोत्पत्तिता	२०७	निमृत्तं सावेग वा	३२५
नाभिप्रदेशे विन्यस्य १२१, १२२, १४४,	१४५	निमीलितं यथा चक्षुः	१४७
नामतं वसंतश्चैव	२६७	निम्नमुन्नतपृष्ठं च	६०
नामयेत्तद्गतौ किञ्चित्	१३५	नियतं पदविच्छेदो	१७६
नामाख्यातार्थविषय	१७४	नियतगतिवस्तुविषय	३३०
नामाख्यातोपगर्हण	१७१	नियमस्थमुनीनां च	१२७
नामानि पुरुषाणां तु	२८१	नियमस्ये वितर्कं च	२८८
नाम्ना राजेति वा वाच्या	२७८	नियमस्थो मुनीनां तु	१४८
नाम्ना वयस्येत्पि वा	२७६	निपुणसमये चैव	११६
नाम्ना वृत्तं लोके	२०४	निपुणार्थं तु तद्वाक्य	२८५
नायकदेवीगुहजन	३०७	निपुणं सप्तये चैव	१४२
नायकदेवीदूती	३२१	नियोगाभिकृताश्चैव	२७८
नायिकानां सखीनां	२७६	निरवयस्य वानयस्य	२६०
नारदस्य प्रतिकृतिः	२०६	निरवत द्विविधं प्रोक्त	२२१
नागायसम्पत्ता निमिषा	६	निर्घाटनमायस्त	२५
नासाग्रानुगता दृष्टिः	५	निर्घातोत्कापात्	३२७
नामिकाश्लेष ह्येतत्	१३	निर्दिष्टं शिल्पकायस्ति	२७५
नास्ति कश्चिदहस्तस्तु	४६	निर्देशसम्प्रदानापादान	१७३
निष्कृञ्चितं तु कर्तव्य	१३	निर्देशा वाहने चैव	२
निष्कृञ्चितपुटापाङ्गा	६	निर्गुणं चापि विज्ञेय	१५
निगूढा गूढतारा च	८	निर्गुणे कर्तव्य	३१६
निरयसनिविष्टा जगतिविधाने	२६२	निर्वाणदीपो नात्यर्थं	१०३, १३४
निजा प्रकृतिमूलमय	१४५	निर्वाणैस्त्वयिचिन्तासु	१३
नितम्बपादवर्द्धनाद्	६२	निर्वेदे चापि मतिना	६
नितम्बे दक्षिणं कृत्वा १२१, १४४	२०	निर्वेदोत्प्रापचिन्तासु	१५
नितम्बौ चापि विज्ञेयौ	२०	निर्वर्तनं च पञ्चपैतान्	६२
नित्यं यत्पदमाश्रिता	२००	निर्वर्तनं तु कर्तव्य	६३
निदर्शनं निरुक्तं च	२५५	निवार्यते च कार्यार्जः	२२६
निदर्शनशून्यस्तोत्राः	२२७	निवृत्ताभिमुखोभूता	१७
निद्रास्वप्नसुषार्षेण	६	निवृत्ता वर्तते चैव	६२
निन्द्यमद्य किं त्वं विगलितशोभा	१६३	निश्चये परितोषे च	१२०, १४३
निबद्धं तु पदं श्रेय	१७५	निश्वासे च नवा कार्या	१३
निबद्धाक्षरमुक्त	१७५	निश्वासीरायतोत्पृष्टः	१०६, १३६
		निपण्णदेहा कर्तव्या	१३२

निपण्णदेहा पङ्गोस्तु	११६	नोक्ता या या मया ह्यात्र	११६
निपघो नाम विज्ञेय	४३	नोत्तममध्यमपुरुषः	३१२
निपेधगर्वगाम्भीर्यमोन	११६	नोदात्तनायककृत	३१७
निपेधगर्वगाम्भीर्यमोनमायवला	१४३	नोद्वेजयति यस्मादि	२४८
निष्क्रान्तमध्या दृष्टिस्तु	६	नोर्ध्वं वर्षात्प्रकर्तव्य	१५४
निष्क्रान्तोर्ध्वदशाक्षवापि	१५३	नौनागारभयानेषु	१२८, १४८
निष्क्राम सवेषा	३०७	नौ यौ तु प्रथमे पादे	२०६
निष्क्रामण सवलन वर्तव्य तु	१०	नौस्यस्यापि प्रयोनतव्या	११२, १४१
निष्क्रामो निर्गम प्रोक्त.	१०	न्यसेल्लघु तथा सौक	१८५
निष्क्रमेच्छश्च तस्माद्वै	१५३	न्यस्येत् प्रस्तरमार्गोऽग्रम्	१८६
निष्पीडन तयात्सकस्य	३८	न्यायादपेत विज्ञेय	२४२
निष्पीडितः पुनश्चैव	४३	न्यायादपेत विषम विसन्धि	२४१
निहञ्चित तु विज्ञेय	४	पक्षवञ्चितकौ धैव	२०
निहञ्चित परावृत	२	पक्षवञ्चितकौ हस्ती	५५
नीचाना मध्यमाना च	१३६	पक्षिणा व्यापदाना च	११८
नीले तु वैदूर्यमये	१५५	पक्षोत्क्षेपाभिनय	२२
नृत्तहस्तनतश्चोर्ध्वं	२०	पक्षान्तर्गततार च	११
नृत्ते गीते च बाधे च	१४२	पक्ष्मोद्देशात् समुद्रिन्ना	६
नृत्तेदभिनययोगे वा	५६	पङ्क्तावन्तगतभकार. स्यात्	१६०
नृत्यते गत्यते पञ्च	१६४	पङ्क्तियोगसुप्रतिष्ठिताङ्गी	१६०
नृत्यरयपि च सहृष्टो	११५	पङ्क्त्या सहस्र वृत्ताना	१७७
नृपतीना पञ्चरित	३०३	पञ्चपञ्चाशदाद्या तु	२११
नेत्रभ्रूनासाधकपोलचिवुक	२	पञ्चप्रकारा हस्तस्य	५१
नेत्रभ्रूमुखरागैश्च	४८	पञ्चभिरादौ छेदमुपेता	२०३
नेत्ररोगे च पिहित	११	पञ्चम सप्तम धान्त्य	१८६
नेत्रसकोचनस्वेदण	१३७	पञ्चविंशत्यतिकृति.	१७६
नेत्रे लीलालसान्ते कमलदलनिभे	२००	पञ्चशतधातुयुवत	१७४
नेपथ्यशोभो विज्ञेय	१०४, १३७	पञ्चपट्सप्ततिश्चैव	१७८
नैकरसान्तरविहिता	३०७	पञ्चपट्सहस्राणि	१७७
नैघनेऽन्यतरस्या च	२०५	पञ्चाक्षरादौ च यति	१६६
नैव तेऽस्ति सगमो	१६०	पञ्चादौ पञ्चदशक	१६६
नैवाचारो न ते मित्र	२०५	पञ्चादौ शक्वरी पादे	१६६
नैवातिरिक्तं हीन वा	१८१	पञ्चाशद्भिः सहस्रैश्च	१७८
नोक्तश्च य सोऽयंबोधेन	१२६	पठता ब्राह्मणाना च	२५३

पतनमरणव्यतिक्रमपरिवृत्त	२५	परिच्छेदविशेषस्तु	१५५
पतावरिपतावद्वच	१६	परिदेविते तु ह्यकार	२५३
पतावाम्या तु हस्ताभ्या	२२, ४०	परदोर्पविचित्रार्थ.	२६७
पताके तु यदा वक्र	२२	परवचनमात्मनश्च	३३७
पतावी तु यदा रस्तौ	४५	परवचनमात्मनस्य	३३२
पतितोपावली वद्ध	१६४	परिग्रहो नियहश्च	४७
पतितोऽध्वंशुटा साध्या	५	परिजननयानुबन्ध.	३०६
पत्नी चार्थेति सभाध्या	२८०	परिवृष्टनलस्येन	२२
पथि चरणरचनरञ्जन	२५	परिपतनवक्रमण्डलमभिनेया	३१
पथ्या च विपुला चैव	२०८	परिमण्डल भ्रमिषया	३३
पथ्यापाद समाख्याप्य	२०६	परिमृदिनेन तु नील	३६
पथ्या यथा-रक्तमृदुपपनेत्रा	२१०	परिवर्ताभिरस्यापि	६१
पथ्या हि विपरीता शी	२०५	परिवाण्णुनिशाक्येषु	२७४
पदध्या पतंभ्या	१७५	परिवाहितमापुत	२
पदवर्णमनामे च	२६३	परिवृत्त तथा चैव	६३
पदानिग्वगतायांनि	३३५	परिवृत्य द्वितीय तु	६८
पद्मरीशो यम हन्ती	५६	परिवृत्य द्वितीये तु	१३३
पद्मरीणस्य हस्तस्य	३६	परिवेषणे तयैव हि	३२
पद्मनास्ता; कृमुदप्रहासा	२३६	पथ्य पथ्य विघात	२७१
पद्मोत्पलमुदुदना	३६	परोक्षस्य समाह्वाने	२८८
पदादियमनञ्चैव	२३७	पर्यायश्च पार्श्वगत	३
पदोच्चय तु त विघात	२२४	पर्यायश्च. सन्तमयेत्	११७, १३३
पद्मगाना गतिः काया	११३, १४१	पर्यायश्चाभिहित	२४१
पदवममास्तबोद्ध्या.	१७२	पल्लवो च शिरोदेशः	५७
पदयोरोष्ठम्यान	१७२	पवनबलविधूतचाक्षार्थ	२०७
परस्तराप्रसक्तिप्री	२४	पवनबलममाहृता तीव्रगम्भीरनादा	२०२
परम्यरानुबल्येन	२३१	पवनश्च द्विपदचैव	२५
पराङ्मुखनला विद्धी	५३	पश्चात्प्रविष्टा विज्ञेयाः	१५२
पराङ्मुखन्तु कर्तव्यो	२५	पश्चादन्त्यो लो संयोज्यो	२०४
पराङ्मुखस्याभिमुखी निवृत्ता	६२	पश्चादर्थे तु पठ.	२०८
परापेक्षापुदामार्थ	२६०	पश्चाद्वा यो यथाः पठः	२०६
परावतानुकरणात्	४	पश्चिमाद्ये तु चपला	२१०
परित्रयेण रज्जस्य	१११, १५३	पथ्य पथ्य रणमस्य	२३६
परिग्रहा तु शास्त्रार्थ	२६२	पथ्य विलासिनि कुरुञ्जरयेत	१६०

पाञ्चालमध्यमायान्तु	१५६	पाश्वर्कान्त गद कुर्यात्	११३
पाञ्चाला सौरसेनाश्च	१५६	पाश्वर्कान्तक्रम कृत्वा	१४१
पाञ्चात्यमोदमागध्या	१६०	पाश्वर्कान्तैर्द्रुताविद्धं	१०५, १३८
पाठ्यस्यंते ह्यलकारा	२८७	पाश्वर्कान्तैः सत्तलितं	६७, १३१
पाणिलंताख्यो यत्रैक	१२०	पाश्वर्मेक शिरश्चापि	१३३
पातन करुणे कार्यं	१०	पाश्वर्मेक शिरश्चैव	११७, ११८, १३५
पाद प्रसारितं किञ्चित्	१२४	पाश्वर्लक्षणमित्युक्त	६१
पाद समस्थितश्चक	१२०	पाश्वर्गतद्विकीर्णाश्च	३५
पादयोः पतन मम्यक्	१३१	पाश्वर्वर्तश्च विज्ञेयी	५६
पादयोरनुगो चापि	१३४	पाश्वर्विलोकने शून्ये	३
पादयोरनुगो हस्ती	१०३	पाश्वर्न्मुद्धी स्याद्वलिता	१७
पादयोरन्तर कार्यं	१३०	पिण्डीकृत्य च मात्राणि	१३६
पादश्च पद्यतेर्धातो	१८१	पिण्डीकृत्य तु मात्राणि	१०७
पादस्नालान्तरम्यस्त	१२०	पितरश्चापि विज्ञेया	१५५
पादस्य पतन तज्ज्ञै	१२१, १४४	पित्र्ये निवापे जप्ये च	१२५
पादस्यान्त पद यत्र	२३६	पित्र्ये निवापे जप्ये च	१४६
पादस्यान्ते तथा चादो	२३७	पित्र्ये समाधिजप्ये च	१४७
पादादियमक नाम	२३६	पीतमाले तथा मद्ये	३
पादान्तयमक चैव	२३७	पुटान्तर्मण्डलावृत्ति	१०
पादे तु जागते यस्या	१६४	पुटो प्रस्फुरितो यस्य	८
पादेनाप्रतलस्येन	११६	पुन स्त्रीणा प्रवक्ष्यामि	२७६
पादेनाप्रतलेनाथ	१३२	पुनरपि च भ्रमिताग्ररूपा	३२
पादे भौ लो वृत्तीये च	२०५	पुनरपि मण्डलगतया सर्वप्रवृण	३१
पादे यत्र कुतो ज्ञेया	२०	पुनरस्य घोरिरगत	३३६
पादे यत्र लघूनि स्यु	१६४	पुनरात्मोपन्यास	३५
पादे यदि निविष्टौ	१८८	पुनरासा प्रवक्ष्यामि	१४४
पादे लघूनि दोषाणि	२००	पुनरेव च नारीणा	३७
पादे पोडशमात्रास्तु	२०७	पुनर्गतिप्रचारस्य	१३१
पादे सप्ताक्षरे ज्ञेया	१८८	पुनर्वाक्यविधानं तु	२७७
पादे सिद्धे सम सिद्ध	२०५	पुनश्च करुणे कार्या	१०६, १३६
पादंराकुञ्चितं विञ्चित्	११३	पुनश्च वाक्याभिनय	१६६
पादोत्क्षेपश्च कर्तव्य	१३०	पुनश्चासा प्रवक्ष्यामि	१२१
पादो यत्र वजेद्विज्ञा.	६३	पुनश्चिन्तान्विते चैव	१०१
पाणिर्मन्तर गच्छेत्	६३	पुनश्चैव प्रवक्ष्यामि	१५६

पुरुषप्राक्पक्षकशाभिहिता त्वया	१६४	प्रस्थातवस्तुविषय.	३२६, ३२८
पुरुषाणां भवेदेषु	१४८	प्रगीतहसितश्चापि	१४२
पुरुषाभाषणं ह्येव	२७६	प्रग्रहग्रहणाद्यान	११३
पुरुषैर्बहुमिर्युक्त	१६१	प्रचलाचिरापक्षादिषु	२७१
पुरोधं श्रेष्ठ्यमात्यानां	१४७	प्रचारस्त्रिविधोऽङ्गानां	५१
पुरोधमाममात्यानां	१२६	प्रच्छन्नकामिते चैव	१०३, १३४
पुरोघोऽमात्यपत्नीनां	१२६, १४८	पञ्चावरा दशपरा	३०७
पुरो विचलिनस्यश्च	१२०	प्रणतोन्ते च कार्ये हि	३१
पुरुषाणां ग्रहणविधिः	३६	प्रतिषेधकृते भोक्ष्य	३५
पुरुषापवयग्रथने ग्रहणे	३८	प्रनीपनयनं यत्तु	६३
पुरुषैश्चान्यै मिरमि	१६८	प्रत्यक्षवृत्तिरक्त	३३६
पुनित्वा द्वावराचैव	१३१	प्रत्यक्षाणि तु नाद्वे	३१४
पूर्णगुच्छवमिते स्फुले	६८	प्रत्ययविभागजनिता	१७५
पूर्णमुत्साहगर्बेषु	१४	प्रत्युपाच पुनर्वाक्य	१
पूर्वंप्रविष्टा विज्ञेया	१५२	प्रथम गुरुभिर्बर्णे	१८३
पूर्वस्यान्तेन पादस्य	२३८	प्रथम समपादेन	१०६, १३६
पूर्वाचार्यैर्यनं शब्दानां	१७३	प्रथमतृतीयौ पादौ	२१०
पूर्वार्थे लक्षणं ह्येतद्	२१०	प्रथमादक्षराद्यत्र	२०६
पूर्वाशयममानार्थे	२३६	प्रथमादिरयान्त्ये च	२०६
पूर्वो ह्यन्वयेना	१७३	प्रथमे च तृतीये नौ	२०७
पृच्छन्ति भिन्नैः शब्दैः	२२७	प्रदक्षिणप्रदेशा च	१५६
पृच्छन्ते पामिपत्तेऽर्थे	२६६	प्रबन्धशोभाकरणानि तर्ज्ज.	२६८
पृथक्प्रतीत्यर्थोऽर्थो	१७४	प्रयोजनान्येकानि	२६४
पृथिवी मागराचैव	१५१	प्रयोगज्ञानि सर्वाणि	१७७
पृष्टे इत्या कृतप	१६२	प्रयोगजैर्बृत्तं प्रवरलक्षित	१६७
पृष्टे एवमेव देवेन्द्रेण	२०४	प्रयोगमेवा च पुन	२५१
पेगनगुरुमागुयासदोष	३८	प्रयोगम्बत्पणीतार्थं	१५६
प्रवर्धितं तु विज्ञेय	६०	प्रयोगो द्विविधश्चैव	१६१
प्रकरणनाट्यभेदान्	३२१	प्रनेगितक्षरीरस्तु	१३८
प्रकरणनाट्यलक्षण	३२२	प्रलोकितोत्पत्तिश्च	१०
प्रकरणनाट्यविषये	३१०, ३११	प्रक्षिप्तमिदमलक्षान्तिमुष्ठी	२०६
प्रकर्तव्याध्वगम्यापि	१३६	प्रवेपितक्षरीरश्च	१०८
प्रकृतिन्वैरविगत्या	१७६	प्रज्ञां चैव निन्दा च	२३४
प्रकृतीनां तु गर्वाभा	१४८	प्रश्नवार्तामुक्ति	३६
प्रस्थातवस्तुविषय	३०२		

प्रस्तावितायवाक्येषु	३	प्रादक्षिण्यात्प्राप्ता द्रष्टु बहुवदन	२०४
प्रथयेणार्थसमुक्त	२३०	प्राधान्येन पुन सज्ञा	५७
प्रसन्न वदन कृत्वा	१०६, १३२	प्राप्ताना चातिसक्षेपात्	६८८
प्रसन्नमाननमुर	११६, १४३	प्राप्ताना यत्र दोषाणा	२३१
प्रसन्नस्त्वद्भुते कार्थी	१६	प्राप्ति तामपि जानीयात्	२२६, २५६
प्रसादेषु तथा प्रोक्त	१४१	प्रायो क्षीरे च रौद्रं च	१६३
प्रसारित प्रहर्षादो	६१	प्रासादद्रुमशैलेषु	१११
प्रसारिता कनिष्ठा च	४०	प्रासादारोहण कार्य	११२, १४०
प्रसारिता समा सर्वा	२०	प्रासादारोहणे यतु	११२
प्रसारितोत्तानतली	५३	प्रासादे यन्मया प्रोक्त	११२
प्रसार्य बाह्वेकैक	११२, १४१, १४६	प्राप्तुदिव्यास्त्रयोमेषु	४
प्रसार्य बाहू शिथिली	१२४	प्रियदानरता पथ्या	२०५
प्रसिद्धैरपगूढञ्च	२२०	प्रियदेवतमित्राऽसि	२०५
प्रमृत्त मधुर धावि	२३६	प्रियाप्रसादने कार्य	१२५, १४६
प्रस्थलिताप्रपदप्रविचाय	१६०	प्रियेति भार्या शृंगारे	२८०
प्रस्तारयोगमासाद्य	२११	पुरोध सार्थबाहाना	२८०
प्रस्तारोऽश्वरनिर्दिष्टो	१८३	प्रिये त्रिषा वर्णविशेषणेन	१६१
प्रस्तावेनैव क्षेपोऽर्थ.	२६८	प्रेष्याणामपि कर्तव्या	१२२, १४५
प्रसन्नमानपक्षमात्रा	७ ७	प्रेष्या हज्जेति वक्तव्या	२८०
प्रहसनमत परमह	३३०	प्रोद्धत्तनिष्ठब्धपुटा	५
प्रहसनमपि विज्ञेय	३३०	प्रोत्साहनोदाहरणे निरुक्त	२१३
प्रहारे तत्प्रयोक्तव्य	१४७	प्लुत चैव त्रिमान स्याद्	२५३
प्रहृत क्षेपनावेषु	१०, १४	पीण्डा नेपालराश्चैव	१५६
प्राकृत सस्कृत चैव	२७३	पुल्ले पुल्ले मन्त्रमरे	२३८
प्राकृतभाषाचार	३१२	कुल्लपद्यमना त्व द्विरेफेक्षण	१६८
प्राकृतवर्णध्वेव सस्कृतमपि	२७०	बद्धा चारी तथा चैव	११५
प्राकृतस्यापि पाठपस्य	२६६	बलेन विगृहीतस्य रिपुणा	१८७
प्राग्व्योतिषा पुलिन्दाश्च	१५६	बमबारमज्जिमाइ अ	२७०
प्राज्ञा प्रावृत्तयश्चैव	१५६	बहवश्च तत्र पुरुषा	३२८
प्राच्या विद्वत्पदादीना	२७६	बहि पाश्चात्स्थितोऽङ्गुष्ठ	६४
प्रातिपदिकार्थयुक्ता	१७४	बहुचारीसमायुक्ता	११५, १४२
प्रातिपदिकार्थयोया	१७४	बहुचूर्णपदेषुक्त	३१३
प्रादिनादिनापसिद्धं	१७४	बहुजानिबीजपूरकमामिपसन्द	३३
प्रादक्षिण्य परिमण्डल च	२७	बहुनूतगीतपठ्या	३२६

बहुवाहुवंदुमुखो	१०४, १३७	भट्टेति सार्वभौमस्तु	२७६
बहुरसकृन्मार्गं सन्धिसन्धानमुक्त	२५४	भट्टिनी स्वामिनी देवी	२८०
बहुवचनाक्षेपकृत	३३६	भयाशीतज्वरकोषग्रस्तानां	१५
बहुसारचलित मच्च	२	भयानुत्तिनचितत्वात्	१३८
बहुशो यच्छ्रुत वाच्य	२४८	भयानके सबीभ्रमे	१६, २८६
बहूना च प्रधानानां	२६०	भयकरि किं त्व	१८७
बहूना च प्रयुक्तानां	२६२	भयसयुक्तया दृष्ट्या	१०८
बहूना तु प्रधानानां	२२४	भये विलासिते धैव	१३५
बहूना भाषमाणानां	२२२	भवनि च जगतीस्यः	१६५
बहूना बह्मिर्ज्ञेया	२३४	भवति यदि पतिस्तथा	२०२
बहून् गुणान् जीतिधित्वा	२६१	भवति पादे सतस	२०६
बह्वक्षयमपि कार्यं	३१३	भवन्ति यत्र तज्ज्य	२०१
बालानामपि कर्तव्या	१२२, १४५	भवन्ति यत्र दीर्घाणि	१६६
बालालापे च शीघ्रं च	३६	भवन्ति यस्मिन्मा ज्ञेया	१६८
बालोरगवत्यवपूपदीपबाली	३१	भवेत् प्रयोगो नाट्येऽत्र	१५८
बाहुग्रीपाङ्घ्रिनिष्क्रान्ती	५४	भवेद्वि जागते पादे	१६४
बाहुग्रीपे प्रसन्ने च	१३०	भवेद्युहंभवन्नस्य	३६
बाह्य वा मध्यम वापि	१५२	भागवन्तुतापसोन्मत्त	२७४
बाह्यजनन तज्ज्ञेय	३१७	भाण समबन्धश्च	२६८
बाह्यभ्रमरक चैव	११५	भाणस्यापि तु सक्षण	३३१
बाह्यौरिति करणगता	५६	भारते त्वय हेमे वा	१५४
बाह्यार्थग्राहिणी ध्यामा	७	भारते मानुषाणां च	१५४
बुधजनबहूनीतास्या	१८६	भावस्वैर्भधुरवचैः तुमापिर्तस्त्वं	१६५
धीजार्थमुक्तिमुक्त	३०८	भावानां च रसानां च	१
ब्रह्मजनस्य नामानि	२८०	भावेध्वेतेषु निरय हि	२८८
ब्रह्मीनरप्रभृतय	१५६	भाषा चतुर्विधा ज्ञेया	२७२
ब्राह्मणीराषसीमाञ्च	१२६, १४८	भिक्षुचन्नचराणां च	२७४
ब्राह्मणं मचिवो वाच्यः	२७८	भिन्नबलितेन कुर्यान्	२५
ब्राह्मण्यार्थेन वक्तव्या	२८०	भिन्नार्थं तदपि प्राहु	२४२
भगवत्तापमविप्रैः	३३०	भिन्नार्थमभिविज्ञेय	२४१
भगवन्निति ते वाच्या	२७७	भुम्भ सज्जान्विते योग्य	१५
भगवन्निति ये वाच्याः	२७७	भुजामकूर्परार्थस्तु	५३
भान् च स्थानक नृत्ते	१२१, १४४	भूमौ यद्वध्वपतन	१४७
भगिनीनां तु कर्तव्यं	१४८	भूमौ विवर्षितं पादेः	११०, १४०

भूम्यासन तथा कार्यं	१२७, १४८	मधुकरपरिणीयमानसब्द	२०७
भुयश्चोर्ध्वविरचिता	३१	मधुराकुञ्चितान्ता च	८
भूपणाक्षरसङ्घातो	२५५	मध्य अक्षरमित्याहु	१७६
भूपर्णैरिव चित्रार्थे.	२५६	मध्यमपात्र सुद्ध	३१६
भूपर्णैरिव विन्यस्तैः	२१७	मध्यमपुरुषैर्नित्य	३१६
भृकुटीकुटिता दष्टि	५	मध्यप्रमारिताङ्गुली	५३
भृशमुद्वृत्ततारा च	७	मध्यमाङ्गुष्ठमन्दो	३९, ६०
भोगिनीना तथा चैव	१२६	मध्यमाना गति चैव	१३५
भोगिन्यः परिशिष्टास्तु	२८७	मध्यमोत्तमगीचाना	१२२
भोजनहिरण्यगणना	३६	मध्यस्यादिपु नावेपु	१६
भौ तु भगाविति यस्य	१६०	मध्यानामधमाना च	१०५, १३२
भ्रशश्चानुनयो माना	२५५	मध्यानामपि सत्त्वज्ञा	१०७
भ्रमण चलनोद्भूते	१०	मध्या वा सन्निकृष्टा	१५३
भ्रमण चलन पात.	१०	मनोरयश्च लेशश्च	२५५
भ्रममाणस्य चाकाशाद्	१४०	मन्यनशराववर्ण	३०
भ्रमिताक्षरस त्यागे	५६	मन्दकुलस्त्रीचरित	३१८
भ्रम्यतश्च तथावाशाद्	१११	मन्त्रा हुना च वर्तव्या	७८६
भ्रुवोरुनति दक्षेप.	१२	मन्त्रा नीचा च वर्तव्या	२८८
भ्रुवोर्मूलममुरजेपात्	१२	मन्दमञ्चारिण दीना	६
भ्री चरणे यदा विनियती	२०१	मन्दावमानतारा या	८
भ्री यदि नाश्च नित्यमिह	१६६	मन्दोत्कम्पममायुस्ते	१३
मङ्गलायानि नामानि	२८१	मन्त्रा वितन्विता चैव	२८६
मगत्वाध्ययनध्यान	४	मन्मथे विद्धा सततितभावा	१६३
मङ्गलाग्रव्याण स्पर्शः	२३	मन्मथेर्ष्योद्भूव कोप	११६
मणिवन्धनमुक्ती तु	५४	मन्मथेर्ष्योद्भूव कोप	१४३
मणिवन्धनविन्यस्तौ	४२	मरकतवैद्रूपदिः प्रदर्शन	३४
मणिवन्धनविदित्प्राभ्या	३३	मतिनाना च मतिना	७
मण्डलगतित्तथा स्वस्तिङ्क	५६	महानद्या भोग पुनर्मिष ते भानि	१६७
मनङ्गजा विराजन्ते	२३५	महामेरी त्रयस्त्रिंशद्	१५५
मत्तमातङ्गगमना	२३५	महीयताभ्यां जानुभ्या	१२५, १६७
मत्तानां तु गति. कार्य	११५, १४१	महेन्द्रो मत्तय मह्य	१५८
मत्ते प्रमत्ते चोन्मत्ते	५०	मायघो तु भरेन्द्राणां	७७५
मदनमश्वितामं कामिनीना	१६५	मायध्ववन्तिजा प्राभ्या	२७५
मद्रकमेतदद्य मुभगे विदग्धगतिचेष्टितं	२०१	मात्रागणविभागस्तु	१८४

मायागणौ गुरुर्चैव	१८३	मृदुनखिनीवापाण्डुवनशोभा	१६३
मानासदधाविनिदिष्टौ	१८३	मृदुजलितपदार्थं गूढशब्दार्थहीन	२५४
मानालोकज्ञ मुनवलकुलशीलाद्यो	१६६	मृदुमग्नगतिरचैव	१२३, १४५
मानुषाणां गतिर्या तु	१५४	मेघरव निशम्य मुदित.	१६६
मानुषाणां च कर्तव्यं	२७५	मेघमालादिकं तत्स्यात्	२०४
मानुषी चैव मन्तव्या	१३४	मेति वदेति च योग्या	३१
मानुरे कारणादेवा	१५४	मोदृमिते कुट्टमिते	४, १२
मानुर्य इति विज्ञेया	६६	मोत्तूण मद्रचोद्वह	२७१
मायेन्द्रजालबहुल	१६१, ३२७	मो भौ च स्युश्चरणरचिताः	१६८
मार्जने कुट्टमाना च	१४७	मोहमूर्च्छामदगतानि	१२४
मार्पो भावेति वक्तव्यं	२७८	मोहे प्राणमये चैव	१४७
मालगोमालया	१८८	मौ भौ चान्त्यौ	१८३
मिश्री ग्लानिति विज्ञेयी	१८३	मौ भौ तु प्रथमे पादे	२०५
मुकुलं तु यदा हस्त	४३	मौ भौ यौ वद्वच मय्यम्	२०१
मुकुलस्तु यदा हस्त	४६	मौ भौ म्यौ ल्यौ च सम्यग्	२००
मुकुलिनकुसुमेष च	३६	म्यौ यदि पादे स्वभाववि	२०३
मुक्तजानुनमेतद्धि	१४७	भ्लानभ्रुपुटपदमा या	७
मुद्यजेर्मिनये विशा	२	भ्यौ ज्यौ तौ गुरु च	२००
मुखध्रुतेमपुनानि	५६	भ्येच्छदश्वोपचारा	२७३
मुखरागविहिनस्तु	१६	भ्येच्छाना जानयो यास्तु	११८
मुखरागनिर्गो यस्मात्	१६	य कश्चिरस्यैवशात्	३११
मुण्डामनं तु कर्तव्यं	१४८	य नित्त वास विद्वन्सोम	२०३
मुण्डासनञ्च क्षान्त्य	१२६	य मर्म सहितौ गच्छेत्	६८
मुदिनजनपदाटुला स्फीतसम्यक्किरा	२०४	य ईदृश प्रवेश स्याद्	११६
मुनीनां नियमेष्वेव	१२५	य इमे स्वरान्वचतुदशं	१६३
मुनिभिः भाक्षिता कृच्छ्रात्	२३४	य एका भूमिका वृत्ता	१६४
मुष्टिश्च स्वस्मिनी चापि	२०	यदाद्वयं युक्तकारचैव	१५५
मुष्टिश्च सिधिराश्रयश्च	१६	यच्छन्द पूर्वमुद्दिष्ट	२५२
मुहुर्थावृत्तनारा च	८	यच्च महीतलरचित	२७
मूर्ध्वजनमग्निकर्पे	३३६	यज्ञोपवीतधारणवेधन	३८
मूर्च्छाव्याधिमावेश	४	यज्ञो भवति न जन्त	२७२
मूर्तिमत् सामिलापञ्च	१६४	यज्ञत्रियेव दृष्टचर्मधुरं कृतावनं.	२५४
मूर्तिमन्त प्रमुग्धत्वे	१६४	यत् प्राप्नोति स पुरुषः	१५३
मृगशीर्षं परो गेयो	१६	यनस्तस्य कृत तेन	१५३

यतिद्येदस्तु विज्ञेयः	२०८	यत्वाविडाङ्गहारन्तु	१६१
यतीनां धमणाञ्ज्व	१०६	यथा एष गजोऽग्नि	१६६
यतो मुखं भवेद्भाण्ड	१२३	यथा क्रमेण करणं तद्	५८
यत्कारणाद् गुणानां	३३७	यथा च ते ध्यानमिदं	२४०
यत्किञ्चित् काव्यबन्धेषु	२३४	यथा चूर्णपर्वद्विचर्चं	११३
यत्तादृशो भवेद्विप्रा	१३३	यथा तथा वृत्तिभेदं	२६६
यत्तु त्रिषु पुनर्वाक्य	२२६	यथादर्शनमन्यञ्च	६३
यत्पलायनपराणस्य	१६२	यथादेशं यथाकालं	२६२
यत्प्रत्यक्षं परोक्षं वा	२६२	यथा नानारत्नादृशं	१६६
यत् प्रयोजनसामर्थ्यात्	२५८	यथा नैव प्रसर्वत	१६
यत्प्रसन्नेन मनसा	२६८	यथाप्रकृतिं नाट्यज्ञो	१३०
यत्र कविशतमशक्त्या	३१६	यथा यागंरमोपेक्ष	१३०
यत्र तत्पुष्पितायां स्याद्	२०७	यथा येनाभिनेयं च	१८
यत्र तु वधेष्पितानां	३२६	यथा विघ्नोपित विलोचना	१६६
यत्र तुल्यार्थयुक्तेन	२५८	यथा लक्ष्ममेतेषां	२०
यत्र पञ्च लघूग्यादौ	१६७	यथा सर्वनुषारचैव	२०६
यत्र पाशास्तु विषमा	२०४	यदथ सकृदाक्षिप्तं	३
यत्र वार्ता प्रवर्त्तते	१५२	यदनापमयाह्वयं	३१६
यत्र गन्धार्यमभ्यति	२४६	यदसद्भूतं वचनं	३३७
यत्र व्यप्राबुधो हस्तौ	५०, २६३	यदा तु जात्यशौ रत्नौ	१८६
यत्र गार्हपत्यसम्पन्ना	२२८	यदा तु वक्रवद् गच्छेत्	११६, १३३
यत्र दण्डणबिचित्रार्था	२१८	यदा द्विरुदितौ हि पादमभिसन्धितौ	१६६
यत्र स्निग्धा विविष्टार्था	२५७	यदा म्यो पादस्थौ	१६७
यत्र लकीर्तयन् दोष	२६५	यदा प्रदेशिनी वक्त्रा	२६
यत्रातिशयवरे पादे	१६६	यदा भवेतां करणे स	४४
यत्रापसारयन् दोष	२३२	यदा मनुष्या राजाना	६६
यत्रार्थस्य समाप्तिं स्वात्	१८१, ३०६, ३१३	यदा नो गद्यचान्ते	१६७
यत्रार्थानां प्रसिद्धानां	२६०	यदा पदभिर्हृदो भवति	१६७
यत्रान्वरदारं स्तिग्धैः	२१८, २५७	यदा मष्टदशे पादे	१६८
यत्रास्मिन् समावेश्य	३३५	यदि धनुं चरणस्थितौ नो	२०२
यत्रैकस्यापि गन्धस्थ	२२०	यदि सन्तु पादे म्यो त्रितो	१६३
यत्त्वयाज्यं कृतं कर्म	२३५	यदि धनुं यतिं यश्चि	१६८
यत्त्वया ह्यनेकभावे	१८६	यदि च नक्षत्रादिदिग्बिजं	२०१
		यदि चरणत्रिबिष्टौ नो	१६५

यदि च समश्रित हि	२०१	यस्याः सप्ताक्षरे पादे	१८८
यदि त्रिको ज्यो भवत	१६३	यस्याः स्युः पादयोने	२०६
यदि वा कारणयुक्त्या	३१६	यस्या गुरुणि सा ज्ञेया	१६०
यदि विहित स्यादत्यष्टि	१६८	यस्याङ्गुल्यस्तु वितताः	३३
यदि वेशयुवतिभुक्तं	३१८	यस्याङ्गुल्यस्तु विनताः	२५
यदि सोऽन भवेत्तु समुद्रसमस्त्रिषु	१६९	यस्मात्पुनः प्रवेष्टेन	२५०
यदि हि चरणे न्यौ	१६८	यस्यास्तु त्रैष्टुमे पादे	१६२
यदीश भवेन्नाद्यं	१६३	यच्च कदयाविभागोऽयं	१६५
यदुच्यते तु वचन	२६०	यद्वेतिहासवेदार्थो	१६४
यद् गृहद्वचनरोपकम्पिता	१६२	या वपिताक्षी पिङ्गलवेदा	२०३
यद्विषयायककृतं	३२६	या किञ्चित्महती ज्ञेया	२३४
यद्यस्य बर्मे क्षिप्तं वा	२७६	या कृता गरसिहेन	११८, १४२
यद्येषा सप्रिता स्यात्कृति	२००	या क्रिया क्रियते काव्ये	२५०
यद्वाक्य वाक्यकुशलं	२६७	या गतिर्मध्यमाना तु	१०२
यद्वीरे वीरितं छन्द	२५२	या गम्या प्रमदा भूत्वा	१६४
यद्व्यायोगे कार्यं ये	३२६	यात्राकारोद्भववर्षादयः	२२७, २६६
यन्नाटके मयोक्तं	३१७	या त्वग्या स्तोत्रविदित	६६
यन्मन श्रोत्रविषय	२५१	या त्वाङ्गुल्यस्तपदमाया	५
यमक चञ्चल च	२३७	या नाटिकेति सज्ञा	३२३
य समै महिनो गच्छेत्	१३१	यानि गोम्याद्येऽनुगतानि	२८६
यस्तादृशी भवेद्विप्रा	११६	यानि स्पृग्मीदणरुक्षाणि	२८६
यस्तु मूनः सोऽपि मथो	२७१	यानि मिद्धिमनुक्तानि	२२०
यस्तु मर्षगिरा प्रोक्तः	४४	यान्यन प्रतिमिद्वानि	२०८
यस्मात्पदार्थान्नयनि	१	या पूर्वमेवाभिहिता	१२२
यस्मान् पूरयतेऽर्थांन्	१७५	यामं याम चन्द्रवतीना	२३८
यस्मादभिनयो ह्येष	१	या मनिद्वैव मध्याना	१३२
यस्मान्नामानुसङ्ग	२८१	या मयाभिहिता पूर्व	१४५
यस्मान्निपतन्ति पदे	१७४	यान्तु पूर्णन्तु पूर्वेष	१८५
यस्मिन् धर्मप्रापक	३२४	यावद् व्याधिजराप्रचण्डनसरो	२००
यस्मिन् स्थाने स समो	१७३	यादचार्यं तागां कृतं व्या	१२३, १४५
यस्मिन्सम्मान न मदर्श	१६६	युग्मोजविषमं पादौ	२०६
यस्य पादस्य करणे	६४	युग्मेऽर्धविषमे पादे	२०५
यस्य यद् दृश्यते रूप	४६	युग्मोजविषमं पादवृत्तमर्धसमं	२०५
यस्या मो तो नाः भौ	२०३	युद्ध शय्यप्रस	३१४

मुद्रचारीप्रयोगेषु	६७	रङ्ग तु ये प्रविष्टा	३०८
मुद्रचारीप्रचारेषु	१३१	रङ्गकोणोन्मुख गच्छेत्	६७, १३१
मुद्रजलसम्भवो वा	३२३	रङ्गपीठगत प्रोक्तो	१६५
मुद्रनिमुद्रापर्यणसर्व कृतश्च	३२७, ३२८	रङ्गावतरणरम्भ	१४३
मुद्रात्ममहास्य वा	३३८	रङ्गावतरणारम्भ	११६
ये चान्ये क्रव्यादा	४५	रङ्गे विकृष्टे भरतेन कार्यो	६८, १३१, १६६
ये चोदात्ता भावाः	३१५	राजपिक्वस्यचरित	३०२
ये नञ् कार्यपुरुषाः	३१५	रतिमशोयसिन्ने ते	२०६
ये तु पूर्व मया शोभना	१५०	रतेनरात्रि रमयेत्	२६०
ये तेषामधिशासा	३३०	रथस्मस्यापि गतं व्या	११०, १४०
ये देशास्तेषु कुर्वन्त	२७७	रथ्ये निपुणो वापि	१५६
ये देशास्तेषु युञ्जीते	१५८	रह प्रवृत्तारमण	२४०
येन येन हि समेति दर्शनं	२३६	रक्षणाजघनकटीनामा	२६
ये नायका निगदिता	३०७	रदिमकुशाङ्कुरावनुपा	२६
ये तेषाम्यहङ्कारे	१५१	रमन्नास्तु रमेन्नेव	६
ये वर्णा वर्णगता	२७०	रमन्ना इष्टो ह्येता	६
ये वर्णा समोणात्	२७०	रसज्ञाना तु इष्टीना	१०
ये विरामा स्मृता फाद्वे	२६५	रमन्ना बहुजावचामा	६
ये विरामा स्मृता वृत्ते	२६३	रमे रीद्रे तु वक्ष्यामि	१०६
ये भ्रिता वै जनपदा	१५८	रात्रात्रत्युपिभिर्वाच्य	२७६
येषामन्यस्य बाहुस्य	१६१	रात्रपत्यस्तु सभाप्या	२८०
योऽप्यस्वभावो लोकस्य	१६४	रात्राश्च गणितायाश्च	२०६
योगे ध्याने श्लोके	३८	रात्रोपचारयुक्ता	३२१
योजयन्ति परैरन्यै.	३३५	रात्रा रात्रा विस्मयते	२३८
योग्या शकारभावा तु	२७६	राद्रूपनामभिरानोयाद्	१८५
यो यथाभिनयो दर्शयन्	१	राद्रूपनामर्घ्यविषमा	१८४
यो मनश्चोदयिष्य	२५१	रास्त्रिका नागरास्त्रा	१६६
यो वाग्यभिनय प्रोक्तो	१६७	रिपुजनमुखादाश्चरवभीतजङ्घनभट	२०२
यो विधि पुरुषाणां तु	१२१, १४४	रक्षस्तुष्टितनेयश्च	११५
योपिभिरथ काम्येति	२७६	रक्षस्तुष्टितनेयस्तु	१४१
मोलिकौ तथा न्यो यदि धनु	१६२	रक्षा स्थिरोद्धनपुटा	६
योधनागरकाशोना	२७६	रक्षो निर्मलनयरो रीद्र.	१०४
रक्ताक्ष पिङ्गनेपाश्च	१०४, १३७	रक्षिरनिलनन्दो यो	१०४, १३७
रक्तेष्ट वीरमध्य समसहितधनाः	२००	रुक्करीरमाभिर्वा	२६१
रक्ष पिशाचभूताश्च	१५२	रुक्करीरसमुत्त	२५२

रूपनिर्वर्णना युक्तम्	११, २३६	तिङ्गिनामामनविधिः	१२७
रूपोपेना देवं स्पृष्ट समदगज	२०४	लीलयोद्वाहितेनाथ	१२१, १४४
रुचचमरमहिमुरगज	२५	लीलाङ्गहारभिनय	१६३
रेचिना विधुनध्रान्ता	१६	लीलाङ्गर्चोपपन्ना वा	१२४१
रेचितो चापि विज्ञेयो	५३	लीला रतो रचि च	३६
रोद्री वीरा च वीरत्मा	४	लुप्तविभक्तिर्नाम्ना	१७५
रोपे विनक्तं विज्ञाने	३	लृलृ दन्वो ओ ओ	१७२
रौद्रनिर्भस्मनकथो	१३७	लेह्य त्रिहृषा लेह	१५
रोद्रे रमे प्रवदयामि	१३७	लोकक्रियास्वभावेन	४६
लक्षण तस्य वदयामि	१६७	लोकप्रसिद्ध द्रव्यन्तु	१६४
लक्षण नियम चैव	२०८	लोकप्रसिद्धैर्वहुभि	२६५
लक्षण पुनरेतेषां	१४६	लोचस्य हृदयग्राही	२६०
लक्षणव्यञ्जिता हुता	४६	लोकानां प्रभविष्णु	२३७
लक्षणममानकरणान्	२२४	लोकं गुणातिरिक्तानां	२२०, २६७
लक्षण मन्त्रप्रवदयामि	५, १८, १८३	लोके प्रकृतिप्रपद्य	१७५
लघुगण आदौ	१८७	लोचवार्ता क्रियोपेत	१६२
लघुपवनस्रोतामृजगन्धमरादिषान्	२३	लोचोपचारपुस्तका या	३३१
लघुपूर्वो यकारस्तु	१७६	लानित चैव विज्ञेय	९
लघुमन्त्रस्थितो रेफः	१७६	लौकिकी नाट्यधर्मी च	१६२
लघुयानि शेषाणि पादे स्युः	२०२	वक्र तु भ्रमणं चैव	१४२
लघ्वक्षरप्रायकृतम्	२५२	वक्रं सोम्य ते पद्यपद्यायताक्षं	१६३
लघ्वक्षरप्रायकृते	२८६	वक्त्रस्यापर पूर्वस्य	२०७
लघ्वेकं ला द्नि ज्ञेय	१८०	वक्ष्यम्यदपैव मित्रार्था	४१
लज्जाया च प्रणामे च	४	वक्ष्यम्यादचैव मध्याना	४८
लनादयो च करो ज्ञेयो	५४	वक्ष्यमोष्टाङ्गुलस्यो तु	५२
लनानितम्बगो ह्मनौ	११६, १४३	वदयामि तयोर्मुक्त्वा	३३०
लम्बिनाङ्गुलिचनपुटा	८	वदयाम्यनः परमह	३२२, ३२५, ३२८
ललिताकुलभूमिन्चारु	२०७	वदयाम्यस्याङ्गुलिभि	३११
ललितैरङ्गविद्यार्ताः	१६४	वचन नामगमेत	१७४
लली मनीहरी	२४०	वचनेन विनानुक्त	२६८
लल्ले च मन्मते चैव	२८६	वञ्चनि वचनदधवा	२७१
लापवार्यं पुनरमी	१७६	वद्वानलमहं शममकराणां	२४
लाभे तथा च भुवनस्य	१३३	वद्वानढाग तुन्यो भवति	२७१
लिङ्गिना चासनविधिः	१४८	वणिजां मन्त्रिणा चैव	१३८

वणिजा सचिवानां च	१०८	वाचिकाभिनयः कार्यं	२६३
वत्स वच्छ च यथा	२७२	वाचिकाभिनयः कुर्यात्	५०
वत्स पुत्रक तातेति	२७६	वाचि यत्रस्तु कर्तव्यो	१६६
वदनाम्नामे कुञ्चित	३१	वाक्यमर्थं परित्यज्य	२६३
वनमनिशयगन्धादय	१६०	वाच्यं शिष्यं मुनो वापि	२७६
वनेकण्टकिन वल्ली	२३४	वापी स्त्रियो ह्यमकुलं	२३६
वयस्य राज्ञमिति वा	२७६	वामदक्षिणपादाम्या	११५, १६१
वयोऽनु रूपं प्रथमन्तु	१४६, १६८	वामं समुन्नतटंकटि	११६
वरतनु पूर्णचन्द्र तव	१८६	वामं स्वभावतो यत्र	११६, १४३
वरतनु प्रततप्नुतसर्पणं	१६६	वामवेष्टं ततः कुर्यात्	६८, १३१, १३३
वरमृगनयने । चपलासि	२१०	वामो दक्षिणपाद्वेन	६३
वर्गे वर्गे समाख्याती	१७८	वामो नतः कटीपाद्वेन	१४३
वर्जित काव्यदोषैस्तु	२६५	वामोन्नतं त्रिकं यस्मिन्	१४३
वर्णपदक्रमसिद्धः	१७५	वायुमिवेगवेसा	२२
वर्णं स्वरो विधिवृत्त	१८१	वाराणानामयमेवकाल	२४०
वर्तमिष्याम्यहं विप्रा	२६७	वाप्याम्बरुद्धनयनः	१०६
वर्णाश्चत्वार एव स्युः	२८५	वाहनानि विचित्राणि	११०
वर्धनगते च भावे	२७१	वाहनाप्रयोगेषु	१४३
वर्धमानं स विज्ञेयः	४६	वाह्नीका दाक्षिणात्या च	२७५
वर्षाणि सप्तर्षीपाश्च	१५१	वाह्नीकभापोदीच्याना	२७६
वलनं गमनं श्रयस्तं	१०	वाह्नीका शल्यकार्त्तव	१५६
वलनं चैव कर्तव्यं	६३	विशं सप्तदश चैव	२०२
वलिताविद्धकरणाद्	६२	विकलाङ्गप्रयोगेण	११६
वलिता च निवृत्ता च	१६	विकलावसंचारा	१३६
वस्तुगतनमविहितः	३२४	विकल्पयणना कृत्वा	२११
वस्तुव्यापी विन्दुः	३०६	विकीर्णवसना चैव	१११, १४०
वस्तुप्रमाणविहितं	३२३	विकूणनञ्च मात्रस्य	११४
वस्तुन्याभिनयस्येह	८	विकूणनेन वक्त्रस्य	१३६
वस्त्राभरणसंस्पर्शं	१३३	विकूणितं विवर्तन्तु	१८
वस्त्राभरणसंस्पर्शं	११८	विकूणिता चकर्तव्या	१३
वाक्यमाधुर्यं सम्पन्ना	२६५	विकूणिता सङ्कुचिता	१३
वाक्ये युक्ते पथ्ये सत्ये	३५	विहृतविचारितचरितं	३५
वाक्यं सातिष्यंरुक्ता	२६५	विकृतिः स्यात् त्रयोविधा	१७६
वाक्येऽप्यप्यं प्रसञ्च	३३४	विहृते व्याधिते श्लेषे	२८६
वाङ्मयानीह यास्त्राणि	१६६		

विकृष्टोत्फुल्लितपुटा	१३	विद्वान् पूर्वोपलब्धी	२२७
विकोशितोभयपुटा	८	विघातव्या प्रयत्नेन	५८
विक्रान्तयमक नाम	२३८	विधानमुत्क्रम्य यथा च	१६८
विक्षते च्छन्नयमने	१३५	विधाने छन्दसम्येष	१८१
विशेषधूनने चंद्र	४७	विधिर्गणकृतश्चैव	१८१
विशेषाच्चैव जह्याया	६३	विद्युत वारणे चैव	१५
विग्रहः ग्रहनश्चैव	१३७	विद्युत विनिवृत्त च	१५
विष्णिनिशरोरा च	१०७, ११५, १३६	विनता च पुना कार्या	३१
	१४१	विनिगृह्यमाणायो	१४
विचारणहन यत्स्यात्	२४४	विनिवृत्तमसूयाण	१५
विचारस्याभ्यामात्र-	२६३	विनिवृत्ते स्वापमृत्त	६१
विचारे विहृते चैव	३	विनिष्क्रामो विसर्गस्तु	१४
विच्छिन्नमन्दरहिते	१३	विनीतवेषाश्च तथा	१३६
विन्देयोऽतिजगत्या तु	१६५	विनीतवेषश्च भवेत्	१०६
विष्णुतश्च महाश्च	३६, ४०	विन्ध्यसागरमध्ये तु	२७७
विष्णुनी चलितावस्थौ	२६	विपरीत हमयोमे	२७२
विजयार्थानि नामानि	२८१	विपरीता न पद्यासि	२०५
विजृम्भित निःश्वसित	२४०	विपरीताथया हस्ता.	५०
विज्ञेय प्राकृत पाठ्य	२६६	विपर्ययवर्तर्हन्त	११६, १४२
विज्ञेय मन्त्रत पाठ्य	१७१	विपर्ययः प्रयोक्तव्य	१२३
विज्ञेया नाट्यतत्त्वज्ञैः	१६५	विपर्यस्तप्रयोगस्तु	१४५
विज्ञेयो वेशवन्धो तु	५४	विपुलजघनवदनत्ननयनैः	२१०
विज्ञेयो नृत्तनरवज्ञैः	५४	विपुला तु युजि ज्ञेया	२०६
विटक्षुब्धने च कार्यो	३६	विपुलान्या खलु गदिता	२१०
विटस्यापि तु कर्तव्या	११३, १३८	विपुलाग्नि प्रिये थोप्या	२०६
विनर्तोऽतिपुटा	८	विप्रकृष्ट तु यो देश	३०६
विनत धूर्णमशोक	१४	विग्रनणिकसचिवाना	३१७
विनक्तिनार्धमुत्तुल	५	विप्लुता चपलान्माद	६
वित्रामन सललित	१२०	विप्लुतोद्भूततारा च	८
विदिश्वपि भवेदङ्ग-	१६२	विभक्तान्तं पद ज्ञेय	१७५
विद्रूपकन्यापि गतिः	११६, १३२	विभजन्त्यर्थं यस्मात्	१७५
विद्रु खेण राज्ञी च	२७६	विभजेत्यवमशेष	३०८
विद्युन्मृदा मेन्द्रघनुरञ्जितदेहा	१६५	विभवाविभो मुरत गुणागुणो	३६
विदग्मनोहर स्वन्न	२६२	विभाति ताम्र दिवि सूर्यमण्डल	२३७

विभावयति यस्यान्व	१	विश्वमेन्नाविरामेषु	२६५
विभूषण चाक्षरसदृतिश्च	२१३	विश्रान्तिषु तथैव स्यात्	१४४
विभ्रान्ता दृष्टिरावेये	६	विश्रामेष्वथ देवानां	१२०
विभ्रान्ता ह्यवदाता च	१३६	विस्तिष्ठोष्ठ च विवृत	१५
विभ्रान्ता बाष्पुदाता वा	११०	विस्तेषु पुटयोर्वस्तु	११
विमानस्यस्य कर्तव्या	१११, १४०	विषण्णे भूच्छित्ते भीते	५४
वियुता सयुताश्चैव	५८	विषमार्थममाना तु	२०४
विरचितमुर्गस्य	२१	विपादविस्तीर्णपुटा	७
विलम्बितगतिं सा तु	१६६	विपादे च विनर्के च	२६४
विलम्बिता च दीप्ता च	२८६	विष्कम्भकमुत्कटित	१४६
विलम्बिते विरामे हि	२६४	विष्कम्भगामिनो चैव	१३५
विलासलीलाविम्बोक	१२०	विष्कम्भगामी च भवेद्	११५
विलिखित मही शृङ्गाक्षैर्	१६८	विष्कम्भनकृतप्राण	११४
विलेखित गिर कृत्वा	१४२	विष्कम्भनकृतप्राणा	११४
विलोहित गृष्ठनस्तु	११	विष्कम्भनगतप्राणा	१३८
वित्वक्पितृफलानां	३३	विष्कम्भावज्जिवतो पादौ	१४७
विवक्षितोऽय एवार्थः	२४२	विष्कम्भित पुनश्चैव	१२५
विवर्तनं गटाक्षस्तु	१०	विष्कम्भनवतिप्राणा	१३६
विवर्तनं कम्पन च	१४	विष्कम्भनाज्जिवनी पादौ	१२४
विवर्तनं समुद्रवृत्त	१०, ११	विष्कम्भेनाज्जिवतो पादौ	१४६
विवर्तितं म स्फुरित	११	विष्णु प्रसूतेऽस्तोत्र	२३६
विवर्तितानयनाद्	६१	विष्णु भृशतिभूतानि	२३६
विवादादिषु चायम्	१४६	विमज्जितजन सत्ता	१०३
विविधतुरङ्गनागरम्	२०२	विमज्जितजनस्तत्र	१३४
विविधा ज्ञानिभाषा च	२७३	विस्तरश्च पुनरेव	१७३
विविधानि विनाभिर्वा	१५४	विस्तीर्णोत्पुम्भमद्या च	३
विविधाश्रमो हि भाषा	४३२	विष्कारिनवलन्नेत्रौ	१३८
विवृत च तपोद्वाहि	१५	विस्फारिते चले नेत्रे	१००
विवृत चापि विज्ञेय	१५	विस्फारितोभयपुटौ	६
विबोधधर्माप्यप्रथम	६	विस्मयामर्षयोश्चैव	२८६
विद्याके च पुन स्त्रीषा	६०	विस्मयार्थेषु द्वौ च	११
विनिष्ठास्तु स्वरा यत्र	१७१	विस्मये चैव द्वौ च	१०६
विशेषः कीर्त्यते यस्तु	२६१	विस्मिने चावहित्ये च	१००
विशेषदर्शनञ्चास्व	२३७	वीह्य करोत्यसौ वृषभपञ्चकितमिनम्	१६७
विशेषमुक्त वचन	२६१	वीथी समवकाशच	३००

वीथी स्यादेकाङ्का	३३४	व्यवनमेवासौ त्व	१८८
वीथ्यङ्गं सयुक्त	३२१	व्यवनाव्यवना शारजनीना	२३८
वीथ्या सप्रति निखिल	३३४	व्यञ्जन यद्मवेदीर्घं	२६४
वीभस्मे कुस्मितत्वाच्च	२६३	व्यञ्जनानि स्वरादन्व	१७१
वीररोद्रभयाद्येपु	१६	व्यसने नायकाना न	२७६
वीररोद्राद्भूतेषु	२८६	व्याकोशमध्या मधुरा	६
वृद्धे वा मध्यमे वापि	१३६	व्याजनिङ्गप्रविष्टाना	२७४
वृत्त तद्वल्ललित	२०१	व्याजेन श्रीङ्गा वाऽपि	१२३
वृत्त सम्प्रादादि स्यात्	२०१	व्याधिग्रस्ते च निद्राया	१४६
वृत्तज्ञं सा तु विज्ञेया	२०२, २१०	व्याधिग्रस्ते ज्वरात्ते च	५०, ११४
वृत्तन्तु मर्षछन्दस्सु	१८३	व्याधिग्रस्तोज्वरात्ते च	१३८
वृत्तमन्दो भवेद्यत्र	२४२	व्याधिते च ज्वरात्ते च	२८८
वृत्तलक्षणमेव तु	२०८	व्याधिते तपसि शान्ते	६२
वृत्तस्य परिमाणस्तु	१८५	व्याधिते भूच्छित्तमते	३
वृत्ताना तु समानाना	१८४	व्याधिते हर्षिते श्रेष्ठे	१३५
वृत्तानि च क्षतुष्यष्टि.	१७७	व्याधिष्युते च क्षत्रशते	४४
वृत्तानि चैव चत्वारि	१७७	व्याधिषीदितनिद्रासु	१२४
वृत्तानि तेषु नाट्ये स्मिन्	१८७	व्याध्याये ताण्डवे चैव	६३
वृत्तानि परिमाणेन	१७८	व्यायोगस्तु विधिज्ञै.	३२८
वृत्तानि समप्रकारे	३२५	व्यायोगस्य तु लक्षण	३२७
वृत्तान्तस्वरूपस्यैव	३१३	व्यावर्तित तृतीय तु	५८
वृत्ताप्येतेषु नाट्ये स्मिन्	१८५	व्यावृत्त विनिवृत्त स्यात्	१५
वृत्तैरेव तु विविधै	२१८	व्याहारो गण्डश्च	३३४
वृत्तात् पृथोद्वरण	३८	व्योम्नश्चावतरेषस्तु	१११
वृत्तमललित चित्र	१६८	व्योम्नस्त्ववतरेषस्तु	१४०
वृत्तमललित वृत्त	१६८	व्रजेत् प्रच्छन्ननामस्तु	१०४
वेद्यो विमर्जनीयो	१७३	व्रतनियमतपोवृत्त.	३२४
वेद्यमानशरीरद्वय	१०४, १३५	व्रतस्थाना तप स्थाना	१२३, १४६
वेद्यामदृशवन्द्यद्वय	१०३, १२५	व्रतिनश्चाद्यमस्था ये	१३६
वेद्याचेटन गुणक	३३१	व्रुषीगुण्डामनप्राय	१२७, १५८
वेद्यानाञ्च प्रदातव्य	१२६	व्रमतीच तवास्य	१८८
वेद्यानामपि कर्तव्य	१४८	व्रकटास्यस्थितं पार्दः	११०, १३६
वेद्यालीय पुरस्कृत्य	१८४	व्रकस्याप्युत्ताना तज्ज्ञैः	३२
व्यवन कान्त वमलनिलया	१६८	व्रक्षरधोपक्रादीना	२७६
व्यवत् त्व मर्त्यलोके वरतनु	२००	व्रक्षारभाषा योक्तव्या	२७६

शकाराभीरुनण्डाल	२७५	शिर पाश्वरंत चैव	१२४
शकारस्यापि कर्तव्या	११८, १३३	शिर पुण्योन्मिथ	१६७
शङ्कित पुण्यो मच्छेद्	१३५	शिरस कर्मण कर्म	१७
शक्वरी द्वयधिका पञ्च	१८०	शिरस प्रथम कर्म	२
शङ्काया शङ्किका ज्ञेया	६	शिरसो रेचन यस्तु	३
शत बिशतिरष्टौ च	१७७	शिरोहस्तकटीवक्ष	२
शत सहस्र सक्ष च	४०	शिष्टा ये चैव विद्वांस्य	२७४
शतत्रय समाख्यात	१७८	शीतग्रस्ते भयार्ते च	३
शतानि त्रीण्यतीतिश्च	१७७	शीतेन चाग्निभूतस्य	१०७, १३६
शतानि पञ्च वृत्ताना	१७७	शीते भये च कार्यो	४१
शनै, शनैश्च कर्तव्या	१३७	शुक्लतुण्डस्तु स कर	२७
शनैरपोमुखाविद्धौ	४५	शुक्लतुण्डौ करौ कृत्वा	४५
शनैराकम्पानादूर्ध्वं	२	शुद्ध क्षरीणो वा द्विविध	३१६
शनैर्मृक्षेपण चैव	११४	शून्या च मलिना चैव	५
शब्दच्युतञ्च विज्ञेय	२४३	शून्या दृष्टिस्तु चिन्ताया	६
शब्दबन्ध प्रयोगेण	२५१	शृगार कर्तव्यो धर्मो	३२४
शब्दविषयप्रयोगे	१७३	शृङ्गारहास्यवर्जशेषे	३२७
शब्दशक्त्युत्सुरश्च स्यात्	१०४	शृङ्गाराद्येषु योक्तव्य	४२
शब्दशक्त्युत्सुक्श्चापि	१३५	शृगारे च रसे बोरे	२५२
शब्दानुदारमधुरान् प्रमदाभिधेयान्	२५२	शृङ्गारे च मम कार्यं	११
शब्दाभ्यामस्तु यमक	२३७	शृङ्गोरे चैव शोके च	१०१
शरीराभिनयोऽप्योऽपि	१६	शृङ्गारे सतिने मोक्षे	१२
शरीराधममभूत	१८१	शृणुत व्यभिचारिण्य	६
शल्यावयवग्रहणापकर्षणे	३८	शेषाणां प्रमदानान्तु	१९६, १४८
शशङ्कुवत् प्रकाशते	२३४	शेषाणामर्थप्रयोगेषु	११६
शस्त्रधनमूर्तोऽपि	१२८, १४६	शेषाणामर्थयोगेन	१४२, २५२, २६४
शस्त्राव्यभिनेयानि तु	२६	शेषाणि गुह्यस्यानि	२११
शायाङ्गोपाङ्गमयुक्त	१, १६	शेषाणि च गुह्यं स्यु	१८८
शामावतम्बने कार्या	१२०, १४४	शेषाणि तु गुह्यं	१८८
शारीर मन्त्रमभूत	१८१	शेषाणि तु गुह्यं स्यु	१६४
शारीर्यामय बीपाया	२८३	शेषाणि च नपूनि स्यु	२०१
शिरस्तु यदा हस्तौ	४३	शेषा भिन्नोर्ध्ववतिना	२६
शिरः कण्ठ्यने चैव	३६	शेषा ये सधर्पनोक्ता	२३४
शिर पाश्वरंत चैव	१४६	शेषे ततस्थे कर्तव्ये	४०
		शेषरन्वर्जनर्वाभ्य-	२७८

शैलपानविमानानि	१६४	गट् त्रिकास्तु घृतिः प्रोक्तः	१८०
शैला यथाशत्रुभिराहता	२३६	पट्पञ्चासच्छते द्वे च	१७७
शोकग्लानस्य चोत्सुखये	१४७	पट्क्षरकृते पादे	१८८
शोके चाश्रन्दने तीव्रे	१२१, १४७	पट्टादाविष्टम चैव	२०२
शोभतेप्रवरक्षाननहस्ती	२३८	पादद्वयं यदि तद्युनि	१८६
शोभते वदया	१८८	पट्जपंभौ तथा चैव	२८३
शोभा स्वा न बहति ता	१६०	पट्सलक्षणयुक्ता	३२६
शोभाद्वैहंरमि मनामि	१६५	पट्विधानि स्मृतान्येभि	१७६
शौरमेनौ समाश्रित्य	२७५	पट्विधानिरिहाग्यानि	१७६
शौर्योदात्तानि नामामि	२८१	पट्विगत्यदारे पादे	२०३
श्चप्सत्सध्या छ इति	२७२	पट्विगत्यामेकोनार्था च यदि हि	२०३
श्येनवर्हिणभासाना	२३४	पट्विध गण्डमुद्दिष्ट	१३
श्रमगतानिविपादेपु	१४६	पण्या कलानां परतः	२६४
श्रमगतानी मदे चैव	१४७	पठ च नवम चैव	१६२
श्रमश्रमापिनपुटा	७	पठं च सुप्तम चैव	१६५
श्रमभवेदभिभूतश्च	११५	पट्सच द्विविरूपस्तु	२०६
श्रवणान्माने वशा	३१	पठो वै द्विविरूपस्तु	२०८
श्रवणे दर्शने चैव	१५	घोटशनायवयङ्गलः	३२७
श्रान्ता धमार्ते स्वेदे च	६	घोटशाक्षरके पादे	१६६
श्रुतिमारूप्याश्चस्मिन्	३३८	घोटशाष्टादशे चैव	२०१
श्रुत्वा घनगजिनगदितटे	१६१	घोटमंकादशे चैव	१६७
शनशाल्यशिथिललाघवनिस्सारार्थे	३७	घटः दृ. स्त स्यः	२७२
श्लिष्टता या पदानां हि	२४३	सकरोऽपि भवेतेपा	५७
श्लिष्टा ललाटपट्टेपु	३२	सकृत्त्वमिदानी चैव	१८२
श्लिष्टा ललाटे शत्रुस्य	३२	मकोचिनपुटाध्यामा	६
श्लेषः प्रसाद समता	२४३	सक्षिप्ता वज्रमध्ये हि	२०६
श्वेतादयस्तथा वर्णा	१८१	सह लोपः सक्षिप्त	४३
पट्सल तु न वर्तव्य	१२१	सक्षेपनस्तु सक्षिप्त	४६
पट्सल न प्रयोक्तव्यं	१४४	सक्षेपात् गन्वीना	३१६
पट् कोट्यस्तयोऽस्तस्या	१७८	सक्षेपात् गन्वीना	३१०
पट्सिद्धचैव वृत्तानि	१७७	सक्षेपाविवद्वयः	३२६
पट्सिद्धदेनानि हि सदाणानि	२१६	सग्रह परिग्रही धारणं	४३, ४६
पट्सिद्धद्विष्टयो ह्येता	५, १०	सचारिणीना दृष्टीना	७
पट्सिद्धस्तलक्षणान्येन	२५५	सम्प्राप्ताया प्रणयं	३६

सज्जामात्रेण वतंव्यानि	११३, १४१	सतत जगतीविहित हि तत	१६२
सजोपदेगपृच्छासु	८	सतेन नाम्ना भाष्य	२७६
सत्रासने कुसत्वाना	१४७	सत्यमुद्गिरता दृष्टा	६
सत्यक्तविभूषा	१८७	सत्त्व च विवृत दृष्ट्वा	१३८
सपूर्णचन्द्रवदना	२३५	सत्त्व च भवति क्षययो	२७१
सप्रणष्टेन्द्रियमना	१२४, १४६	सत्त्व च विवृत दृष्ट्वा	१०८
सप्रत्यतीतकालश्रियादि	१७४	सदृश तत्तत्तैव स्याद्	२३५
सभाष्या शाक्यनिग्रन्था	२७६	सदृशार्थाभिनिष्पत्त्या	२६७
सभ्रमविपादमूर्च्छा	६०	साध्यते योज्य सम्बन्धो	२३१
सभ्रमादुमुत्सदशौ	१३५	सन्निकुञ्चिततारा च	८
सभ्रमे चैव हर्षे च	१३६	सन्निभित्तप्रकथनी	१४२
सभ्रमोत्पानरोपेषु	४११	सन्निमेपानिमेपा च	६
सभ्रमोत्पानरोपेषु	६६	सन्निपेपकृते चैव	४३
समुच्चप्रमुताङ्गुष्ठ.	२५	सन्तापोपमुता दृष्टि	८
समुक्ताना तु पुनर्वक्ष्ये	२७२	सन्तापो मनसो यस्तु	२३०
समुक्ता सयोगे कार्या	३२	सन्त्रामोत्फुल्लमध्या च	८
समुत्करणः कार्यं	२१	सन्त्यन्यान्त्यपि वृत्तानि	१०८
समुत्करणेनैव	३५	सन्दशस्त्रविधो ज्ञेयो	३८
समुत्करणो वा स्याद्	२५	सन्दष्टक द्विजैर्दष्ट	१४
सरम्भसभ्रमयुत	३३६	सन्दष्टयमक नाम	२३६
सबाहनेऽमियष्टीना	२८	सन्दष्टक समुद्य च	१६
सदृतविवृत पाल्य	२१	सन्देहात्कल्प्यते यस्तु	२६३
सदिलष्टस्थिरपक्ष्मा च	६	सन्देहावाहनालाप	३
सदलेपश्च वियोगश्च	४७	सन्धिवचनविभक्त्युपग्रह नियुक्ते	१७१
ससर्गाद्देवताना च	२७५	सन्धिविग्रहमभ्यन्ध	२७१
सस्तारपाठ्यसमुक्ता	२७३	सन्धीयते च यस्मात्	१७५
सस्तुन प्राकृत चैव	२७३	सन्धीयते पदे यस्मात्	१७५
सस्तुनवचनानुगत	३१६	सन्ना पनिततारा च	७
सस्थिते तारके यस्याः	६	सन्निविष्टा जगत्या	१६४
स एव प्रमदाना तु	१४४	सन्निहितनायकोऽद्भु	३०६
स एव प्रमदाना चै	१२१	सपुष्टवराक्ष धतनोधिनाथ	२४०
स वरुण इति ज्ञेय.	४१	स पूर्वं वारणो भूता	२३८
स चापि दक्षिणो हस्तः	४३	सज्जम नवम चान्य	१६८
सचिबधेष्टिग्राहण	३१८		

सप्त चैव सहस्राणि	१७८	समा स्वाभाविकी ध्यान	१६
सप्तभि सहितान्येव	१७९	समासवद्भिर्विविधैः	२४९
सप्त वै गतितास्त्वत्र	१७८	स मिथ्याध्यवसायवस्तु	२२३
सप्तपष्टिकरा ह्येते	२०	समीक्ष्य वृत्ते वर्तव्यः	२९५
सप्ताक्षरा भवेदुत्पिक्	१७६	समुद्गम्यमक चैव	२३७
स प्रहसने प्रयोज्य	३३१	समुद्गम्यमक नाम	२३८
सभ्रूक्षेपकटाक्षा च	१५	समुद्गस्तवनुकम्पाया	१४
सम नाम प्रसुप्तस्य	१२८, १४९	समुद्रहन्निभृषिष्ठा	११५
समञ्चार्धममञ्चैव	१७६	समुद्रहनिबाङ्गानि	११५
सम माच्यनुवृत्तादि	१६	समुद्राहितगात्रा च	१३५
सम साध्यनुवृत्ते च	१०	समुन्नत सम चैव	१३०
सम स्वभावभावेषु	१५	समुन्नतः सतिर्नाम.	१२०
सम पाद स विज्ञेय	६४	समुन्नतो सताहस्तः	५४
समतार च सीम्य च	१०	समे समासन चैव	१४८
समतारा समपुष्टा	७	समे समासन दद्यात्	१२७
स मन्त्रव्यस्तदा हृत्तो	४३	ममै. सम्पापण कार्य	२७८
समपाद तथा स्थाने	११०	समैश्च सहितो गच्छेत्	१५३
समपादन्त्या स्थाने	१४०	समो यत्र स्थितौ धामः	११९, १४३
सममग्यविकारा च	८	समी पादो समापाय	१४७
समम्यैव यदा पाणि	६४	सम्भट्टिरामपादाश्च	१८१
समा प्रमारितास्त्रिभः	३७	सम्प्रोक्तौ करिह्नौ च	२०
समानकूर्पराक्षी तु	५२	सम्प्रोगन्तेषु भवेत्	३३०
समा गतायाः सहिता	३९	सम्प्रमविपादमूर्च्छित	४४
समागमो निमेष स्याद्	११	सयौवनाना नारीणा	१२१, १४४
समा गतोन्नता श्रमः	१६	सरासि हर्म नृमुर्म	२३६
समानशब्दविघ्नष्ट	२७०	सर्गविना चूर्णपदा	११८
समानो विपमाणा च	१८५	सर्जकदम्बनीपटुजनुसुमसुरभि.	१९७
समानाभिस्तया सद्य.	२८०	सर्पशीर्षो यदा हृत्तो	५३
समानि गणनायुक्तिम्	१७९	सर्वतो भ्रमणाच्चापि	६२
समानोऽय दयस्येति	२७८	सर्वतो भ्रमणाच्चैव	४
समानोऽनृष्टहीनाश्च	२७७	सर्वत्र च प्रयोगे भवति	२७१
समाप्तेऽर्थे पदे वापि	२९३	सर्वत्र गप्तमस्यैव	२०६
समामोक्त्वा मनोप्राहि	२५८	सर्वथा सर्वविपमा	२०५
समा विकसिता दृष्टिः	७		

सर्वपादंश्च विषमैः	२०४	सहस्राणि दत्त चैक	१७८
सर्वपिण्डीकृताङ्गस्तु	१२४	सहस्राण्यपि चत्वारि	१७७
सर्वमेतत्तु विज्ञेय	२७४	सहासन न दुष्येत	१२७, १४८
सर्वमेतदध्यातव्य	१	स हि सयोषविहीन	२७२
सर्वरसलक्षणाद्या	३३४	सासाद्वसन्ततिलवेव	१६५
सर्वराकुञ्चितेरङ्गं	१४६	सा चानुष्टुप्छन्दस्मुक्ता	१८६
सर्वलोकमनोग्राहि	२५६	सा ज्ञेयाह्युपपत्तिस्तु	२३१
सर्ववृत्तिविनिष्पन्न	३००	सा त सर्वगुणर्हीन	२३४
सर्वसर्गोचिताङ्गी च	१३२	सात्वती कैशिकी चैव	१५८
सर्वसकुचिताङ्गा च	११६	सात्वत्यारभटीमुक्त	१६१
सर्वस्त्रीभि पतिर्वाच्य.	२७६	सात्विक पूर्वमुक्तास्तु	२
सर्वस्य सहजो भावः	१६५	सादृश्य क्षोभजनन	२६६
सर्वाङ्गक तथैव च	२६	सा द्वितीया द्विलघुका	२०६
सर्वासा प्रकृतीना तु	१००	मायने विस्मये हर्षे	३
सर्वास्ववस्थामु च कामतन्त्रे	१६१	साध्यन्ते निपुणैरर्षा	२५८
सर्वास्वेह हि घुडासु	२७५	साध्यमे च विपादे च	६३
सर्वे नागाश्च निषेधे	१५५	सान्गश्रु प्लुता दृष्टि	६
सर्वे पादा समा यत्र	२४०	सानुस्वारविसर्गं च	१७६
सर्वे भावाश्च दिव्याना	१५५	सानुस्वारैरुवारैश्च	२४६
सर्वेषा चैवमार्याणा	२०६	सा पूर्वा मन्त्रव्या प्रयोगकाले	१६२
सर्वेषा छन्दसामेव	१८५	सा परिहायां श्रोत्रवपदा	२०३
सर्वेषा छन्दसामेव	१७६	सा मन्त्रव्या तु दिक् पूर्वा	१५३
सर्वेषा जातिवृत्ताना	२११	साङ्गो भारैरानदङ्गि	१८६
सर्वेषामेव काव्याना	२६६, ३१६	सारूप्यमिष्टाप्यवसायसिद्धि	२१६
सर्वेषामेव चार्याणा	२११	सार्धे बाहुस्पमेवस्य	१६१
सर्वेषामेव वृत्तानां	१८२	सा विज्ञेया द्विजमुनिगर्ण	१६८
सर्वेषामेव हस्ताना	४७, ५८	सा स्यात्तनुमध्या	१८७
सर्वे हस्तप्रचाराश्च	४८	सिद्धार्थवानराणा च	११८, १४२
सर्वे पिण्डीकृतैरङ्गं	१४६	सिद्ध्यार्थे पञ्चाभिनय	३६
सर्वैरानुञ्चितैरङ्गं	१२८	सिद्ध्यालद्विप्रप्रदमन	४५
सर्वे. मसौष्ठवैरङ्गः	६१	सिद्धादीना प्रयोगव्या	११६
सवाणः साधुनयन	१३६	सिद्धादीना च योक्तव्या	१४२
सहजात तु सहज	१२	सिद्धामनन्त राज्ञीनां	१२६
सहसा दर्शनं यत् स्यात्	११	सिद्धासन महादेव्या	१४८

मितमूर्ध्वेन तु कुर्यात्	३६	न्निग्या हृष्टा च दीना	५
सिद्धान् वहन् प्रधानार्थान्	२६१	स्यात् कुञ्चित मकुञ्चिन	१४
सिद्धिप्रमाधित तय्य	२२१	स्रग्दामपुण्यमाला	३०
सिद्धैरर्थं सम हृत्वा	२१८, २५७	स्रग्दाममात्यरचनासु	१६५
सिद्धोपमानवचन	२२२	सस्तौ हस्तौ विमुक्तौ च	१४७
सुकुमारप्रयोगाणि	१९१	सोऽङ्गाभिनयसमुक्तौ	१९४
सुकुमार स्तथाऽविद्धो	१६१	मोद्वाहिता चूर्णपदा सा	११६
सुकुमारायंसमुक्तं	२४६	मोर्ज्यचन्द्रो हि विज्ञेयः	२५
सुखदुःखोत्पत्तिरुत	३०३	सोज्जेक्त्वाङ्घ्रिचाराणा	२२७
सुखदुःखोत्पत्तिरुत	३२४	सौ शिके यदि गादे	१८८
सुखप्रयोज्यैर्वैचल्यैर्	२४६	सौ गौ तु प्रथमे पादे	२०५
सुखद्वयार्थसंयोगान्	२४५	मौम्य मद्रमुखेत्येव	२७८
सुखोष्मीलिततारा च	७	मौम्या विक्कमितान्ता च	५
सुगन्धिभिद्वि मालाभि	१३४	मौष्टवेनाथ सत्वेन	१४५
मुतनु जलपरीतलोचन	२०८	मौष्टवेन समायुक्तं	१३४
मृनिपण्णेन गात्रेण	१३६	स्वचित्त धूणितं चैव	१२०
सुप्रतिष्ठा भवेत् पञ्च	१७६	स्वचित्त धूणितं चैव	१४४
सुप्रतिष्ठाभिधाना तु	२५०	स्त्री स्त्री च प्रथमे पादे	२०७
सुप्तमूर्च्छितवातोष्ण	११	स्त्री स्त्री गदच त्रिका	२०७
सुरङ्गाभिनवादीना	२७६	स्त्री स्त्री गदच चतुर्थे तु	२०७
सुरपतिधनुर्गजवलायद्वदया	२०२	स्त्री स्त्री च ततो स्तो ज्यौ	२०७
सुराप्रावृत्तिदेशेषु	२७७	स्त्री स्त्री चादौ यथा न्यौ	२०७
सुविहितवस्तुनिबद्धो	३२५	स्तनाभ्यां तान्या त्वं	१६७
सुसिन्धता पूर्णपदा	१३५	स्तन्य च निम्नपृष्ठं च	६०
सूचया चाप्यभिनयं	१०२	स्तन्येनोत्थापनं कार्यं	११६
सूचामु चाङ्गुराणं	२६२	स्तन्येनोलघ्ननं कार्यं	१३२
सूचीविद्धमविद्ध वा	१२०, १४३	स्तन्यग्रहणे च तथा	४५
सूचीविद्धैरपक्रान्तं	११३, १४१	स्तन्यनं चापि विज्ञेयं	६२
सूच्या चैवाप्यभिनय	१३४	स्तन्ये मानग्रहणे	६०
सूच्याम्य पद्मकोशद्वय	१६	स्त्रीणां कापुरुषाणां च	१०८, १२२, १२७, १४५, १४७
सूनदचास्य भवेदेवं	११०, १४०	स्त्रीणां चैवागनविधि	१४८
नैवार्यं मधुर वाचय	२३२	स्त्रीणां नदेव कर्तव्य	१२२, १४५
सैन्धवास्त्वय मौवीरा	१५८	स्त्रीणां विलासे विज्योक्ते	१४
सैन्ध भूमिस्तु बहुभि	१५३		

स्त्रीणां स्थानानि कार्याणि	११६, १४३	स्थानेऽस्मिन् सविधानीय	१२०
स्त्रीणाञ्च पुरुषाणाञ्च	१२६	स्थानन सम्पादेन	१११, १४०
स्त्रीणाञ्चाध्यासनविधि.	१२६	स्वित मध्य द्रुत चैव	१३०, १३१
स्त्रीपरिदेवितबहुल	३२६	स्थित्वा नूपुरपादेन	११५, १४२
स्त्रीणामेतत् स्मृत स्थान	१२०	स्थित्वा पादतलाग्रेण	६४
स्त्रीणामुद्राहि लीलाया	१५	स्थिरस्वभावाभिनये	६४
स्त्रीनीचजातिषु तथा	२७४	स्थूलकायस्तथा प्राशु	१०४
स्त्री पुम प्रकृति कुर्यात्	१२३, १४५	स्थूलकायस्त्वतिप्राशु	१३७
स्त्री पुमाम् स्वभिनयेत्	१२३	स्थूलस्थादि तु कतंव्या	११४, १३५
स्त्री पुमाश्च ह्यभिनयेत्	१४५	स्थूलैषूद्राहिणा योग्या	६२
स्त्रीपुष्पयोश्च सलापे	१२	स्थैर्योपपन्ना रतिदत्तमाना	१३१
स्त्रीभेदमापहरणी	३२६	स्नान मन्धाधितयै	१८८
स्त्रीवेषमापितैर्युक्त	१२३, १४५	स्नेहादादिष्वयोगाद्वा	२३०
स्त्रीसप्रयोगविषयेषु	३२४	स्नानैश्चूर्णं मुखमुरभि	१६८
स्थगित पिहितै प्रोक्त	११	स्पर्शानुत्तेपनार्थं योग्य	३७
स्थवीयसीनामेतासा	१२१	स्पृष्टा काया मान्ता	१७२
स्थानक तावदेव	१२०	स्पृष्टितकस्तथाभुक्तिनिर्वाणमुक्ता	२०४
स्थान वृत्तार्थाहित्य तु	१४५	स्फुरदास्तिष्ठपदमाद्या	७
स्थान वृत्तादवहित्यञ्च	१२२	स्फुरताध्वर चकितनेत्र	२०७
स्थान तु वैष्णव कार्यं	१३०	स्मितभाषिणी ह्यचपला	१६३
स्थान प्रसारित नाम	१२८, १४६	स्मितवदादिप्रसादौ	१८६
स्थानक तावदेव स्थान्	१४४	स्मिताद्यंमुकुला दृष्टि.	८
स्थानमाकुञ्चित नाम	१२८, १४६	स्मृते चामृयिते चैव	२५३
स्थानमेतत् नारीणां	१४३	स्यादधि चाप्तिमेव यदि	१६६
स्थानमेतत्प्रयोजनव्य	१२०	स्यादिवस्त्रदादिष्वर्थेषु	६४
स्थानान्यस्य पुनस्त्रीणि	४१	स्वजनप्रियसज्जनभेदकर	१६२
स्थानान्येतानि नारीणां	११६	स्वजातिसदृशी चैव	१३६
स्थानीया या स्थिरवस्तासा	१४४	स्वत मुप्रतिबद्धञ्च	२४१
स्थानीया ये च पुरुषा	१२७	स्वप्नापिते च सभ्रान्ते	४०
स्थानीया ये तु पुरुषाः	१४८	स्वभावज्ञा तु तस्मिंषा	११७
स्याभिभावाश्रया ह्यंता	७	स्वभावज्ञाता तस्मिंषा	११३
स्थानेऽस्मिन् सन्निधीयति	१४३	स्वभावमात्मानस्तस्मात्	१२३, १४५
स्थानेऽस्मिन् सविधानव्य	११६	स्वभावमाया विन्यस्य	११७, ११३

स्वभाव भावीपगत शुद्ध	१६८	हर्षप्रकाशनाय	२६८
स्वभावरचिते भूमी	६४	हर्षप्रसादजनिता	५
स्वभावस्यस्यमा चैव	१४७	हसितरदितादिसञ्चम	६०
स्वभावसिद्धमेवेतत्	१०	हसितरदितेषु कार्ये	६०
स्वभावात्तुतमगतौ	६७	हस्त च चतुर कृत्वा	१०६
स्वभावाभिनये चैव	१४६	हस्त चतुरक कृत्वा	१३६
स्वभावाभिनयोपेन	१६३	हस्त न्योतको नाम	४१
स्वभावेनोनमगतौ	१३०	हस्त स शिखरो नाम	२८
स्वय वितर्क्ये कर्तव्यं	४६	हस्त सूचीमुखो नाम	३०
स्वयमुपयान्त भजसि	१८७	हस्तपादसमुत्क्षेप	१३६
स्वयुक्निवृत्तौ गोष्ठाद्	१६८	हस्तप्रचारस्त्रिबिधो	४७
स्वराजद्वारसमुक्ता	१६३, २६५	हस्तादीना प्रवक्ष्यामि	१८
स्ववक्षोपनया दृष्ट्या	१४७	हस्तार्ना करणविधि	५६
स्वसौष्टवसमाभुक्ती	११३	हस्ताभिनयस्तज्ज्ञैः	४८
स्वस्य मन्दापस क्लान्तं	१४६	हस्तापितगण्डा कि	१८७
स्वस्वजातिसमुरयेन	११८	हस्ता ह्येते प्रयोक्त्वभ्याः	४७
स्वविनयेन रचितं	२३६	हस्तोपरि धारः कृत्वा	१४६
स्वमेति भगिनी वाच्या	२८०	हस्तोरः पादवज्जठर	१८
स्वस्तिकविष्णुतिकरणात्	२१, ४२	हस्तो वक्ष्यस्विक्रान्ती	१२४, १४६
स्वस्तिनविति विख्याती	५२	हस्तो तथैव कर्तव्या	१३०
स्वस्तिकी विपतानौ तु	२४	हस्तो तदनुगी चापि	१३६
स्वस्मिन्नी विप्रकीर्णी च	२०	हस्तो तु मणिवन्धान्ते	५६
स्वाद्यधिकार गुणैरथं	१७४	हस्तो तु संपत्तिरती	५३
स्वाभाविकः प्रसन्नदच	१६	हामे त्वय गतिः कार्या	१३२
स्वामाविनरतु कर्तव्याः	१६	हास्यवीमत्सयोदचापि	१०
स्वामामिका चेति बुद्धिः	१३	हास्यशृंगारकरणे	२८६
स्वामीति युवराजस्तु	२७८	हास्यशृंगारयोः कार्या	२८३
स्वेदस्य चापनयने	२७	हास्या दृष्टिस्तु कर्तव्या	५
स्वेदापमार्जनेषु च	३४	हास्ये चोद्देशमात्रेण	२६३
हसपदाकृतौ हस्ती	५२, ५५	हास्येनोपगताय	३३६
हसास्यो हंसपक्षश्च	१६	हा हा वण्ड किमिदमिति नो	१६६
हकारान्तानि कादीनि	१७२	हिक्यादु मे च तथा	
हनुधारणे च योग्यः	४२	हिमवतसन्निभा ये तु	१५६
हरनयने च सताटे	३३	हिमवत्पृष्ठस्ये तु	१५५

हिमवत्सिन्धुसौदीर	२७७	हेतुसमयदृष्टान्ता	२५५
हिमवर्षहते वडे	५०	हेतोर्निर्देशनकृत	२५६
हीना वनेचराणा च	२७५	हेमकूटे च गन्धर्वा	१५५
हीनै सपरिवार तु	२७८	होत्र द्रव्य छत्र	२६
हृदयस्थस्य वाक्यस्य	२६६	होमयज्ञक्रियायाञ्च	१२५, १२७, १४८
हृदयस्थस्य भावस्य	२२५	ह्रस्व दशाक्षरे पादे	१६०
हृषा सर्वा भूमि	३२६	ह्रस्व दीर्घं प्लुतञ्च	१८१, २५३
हृद्यैर्गन्धैस्तथा वस्त्रे	१०३	ह्रस्वदीर्घप्लुतानीह	२५३
हृद्यैर्वस्त्रस्तथागन्धे	१३४	ह्रस्वाद्यमथ दीर्घादि	२०५
हृष्टै प्रसन्नवदने	- २६४		